

ISSN: 2303-5501

UDK: 069+94

CLEUNA

Cleuna, god. II., br. 2, Livno, 2017.

CLEUNA

Cleuna

God. II., br. 2, Livno, 2017.

Izdavač:

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
BiH – 80101 Livno
Tel.: ++387 34 200 923
 ++387 34 200 922
Fax.: ++387 34 200 923
e-adresa: info@fmgg-livno.com
www.fmgg-livno.com

Glavna i odgovorna urednica:

Dražena Džeko

Izvršna urednica:

Marija Marić-Baković

Uredništvo:

Ružica Barišić
Andelko Barun
Josip Gelo
Marija Marić-Baković
Željka Markov
Maja Petrinec
Damir Tadić

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:

Zdenka Leženić

Lektura tekstova na srpskome jeziku:

Mijana Kuburić Macura

Lektura tekstova na bosanskom jeziku:

Andrea Dautović

Korektura:

Zdenka Leženić, Ružica Barišić

Prijevod sažetaka na engleski jezik:

Janja Rimac

Prijevod sažetka na francuski jezik:

Ninoslav Teinović

Grafičko oblikovanje:

Emil Kordić, Željka Markov

Prijelom:

Emil Kordić

Tisak:

Grafotisk Grude

Naklada:

500

Tiskano 2017.

Potpisu Cleuni dali su:

Fondacija za izdavaštvo, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Vlada HBŽ-a, Općina Livno

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

C L E U N A

Časopis Franjevačkoga muzeja
i galerije Gorica – Livno

2

Livno, 2017.

Sadržaj/Contents

7. Aleksandar Jašarević, Ana Đuričić
Bregovi nad Bakarama, naselje starčevačke kulture u sjevernoj Bosni
Bregovi nad Bakarama, a settlement of Starčevo culture in northern Bosnia
25. Adnan Busuladžić
Nepublicirani antički nalazi sa lokaliteta Čipuljići kod Bugojna
Unpublished ancient findings from the site Čipuljić near Bugojno
43. Milka Đukić
Nalazi antičke keramike sa Kastela i Haništa u Banja Luci
Findings of ancient ceramics from Kastel and Hanište in Banja Luka
73. Marija Marić-Baković
Arheološko-etnološka i povijesno-umjetnička studija o razvitku livanjskih dvodijelnih spona
Archaeological-ethnological and historic-artistic study on the development of the two-part clasp from Livno
93. Miran Palčok
Livanjski pijetlovi, Ostatci kulta pijetla u livanjskome kraju
The roosters of Livno Remnants of the rooster cult in the area of Livno
103. Ružica Barišić
Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, II: Aurelije Augustin, [Sabrana djela] 1550. – 1552. godine
From the holdings of the Old Library of the Franciscan monastery of St. Peter and Paul on Gorica in Livno II: Aurelius Augustine, [Complete works] 1550 – 1552
125. Bratislav Teinović
Privredna oaza banjalučkih trapista (1869/78–1941)
Oasis économique de Banja Luka trappiste (1869/78–1941)
145. Damir Tadić
Livnoer Arbeit
Livnoer Arbeit

- 187.** Jela Duvnjak
(Ne)redovito sklapanje braka u livanjskome kraju
(Ir)regular marriage in the area of Livno
- 199.** Josip Gelo
Konzervatorsko-restauratorski radovi na zvonicima i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu
Conservation and restoration works on the bell towers and western facade of the church of St. Peter and Paul on Gorica in Livno
- 211.** Suzana Damiani
Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnome osliku samostanske crkve sv. Petra i Pavla na Gorici
Conservation and restoration works on the mural of the monastery church of St. Peter and Paul on Gorica
- 223.** Željka Markov
Darovana zbirka suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić (Formiranje suvremene grafičke zbirke u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno)
The donated collection of contemporary Croatian graphic art from the Biškupić Collection
(Forming the contemporary graphic art collection in the Franciscan Museum and Gallery Gorica - Livno)
- 255.** Tomislav Perković
Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk
Repercussions of the Morean War 1684 – 1699 in the area of Livno and its consequences for the Catholic populace
- 283.** Andelko Barun
Djelovanje franjevaca na livanjskom samostanskom području do 1860. godine
Franciscan activity on the monastic area of Livno until 1860
- 303.** Ružica Barišić
Tragovi, časopis za kulturu i društvena pitanja Bibliografija 1983. – 1985.
Tragovi, a magazine for culture and social questions
Bibliography 1983 – 1985
- 349.** Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Aleksandar Jašarević, Ana Đuričić
Bregovi nad Bakarama, naselje
starčevačke kulture u sjevernoj Bosni

BREGOVI NAD BAKARAMA, NASELJE STARČEVAČKE KULTURE U SJEVERNOJ BOSNI

Aleksandar Jašarević
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
74 000 Doboј
aleksandar.jas@gmail.com

UDK: 903(497.6 Brodsko Posavlje)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. I. 2016.
Prihvaćeno: 6. XII. 2016.

Ana Đuričić
Filozofski fakultet u Beogradu, Odsek za arheologiju
Čika Ljubina 1
11 000 Beograd
djura1987@yahoo.com

8

U radu će biti predstavljeni nepublikovani rezultati zaštitnih arheoloških iskopavanja na ranoneolitskom lokalitetu Bregovi nad Bakarama kod Bosanskog Broda. Starčevačko naselje formirano je na izduženoj lesnoj gredi uz rijeku Savu. Kulturni sloj je tanak i ukazuje na jednoslojno naselje, što je pak i karakteristika starčevačkih naselja na zapadnom Balkanu. U okviru istražene cjeline definisan je samo jedan ukop sa pratećim materijalom. Najbrojniji pokretni arheološki materijal čini keramika. Javljuju se karakteristične forme starčevačke keramike sa predominantnim udjelom grube keramike. Pored toga, pronađen je i manji broj primjeraka kultne keramike, tzv. žrtvenici i figurina, koji imaju svoje analogije među starčevačkim materijalom sa srodnih nalazišta. Hronološki, na osnovu tipologije keramike, lokalitet pripada zreloj fazi razvoja starčevačke kulture. Na području Bosne poznat je mali broj lokaliteta starčevačke kulture, a sa ovim lokalitetom taj broj iznosi četiri.

Ključne riječi: rani neolit, sjeverna Bosna, Brodsko Posavlje, starčevačka kultura, neolitizacija, kultna keramika

Uvod

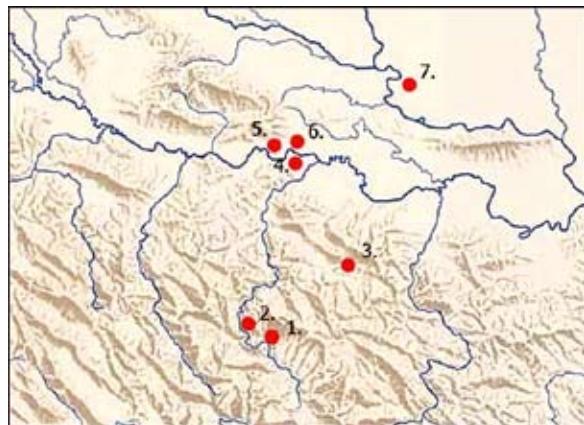
Arheologija Bosne i Hercegovine može se pohvaliti dugom i uspješnom istorijom arheoloških istraživanja. Najplodniji period na polju istraživanja praistorijskih nalazišta jeste druga polovina 20. vijeka, kada su otkriveni brojni i raznovrsni lokaliteti i definisani prvi veliki kulturni kompleksi, pojedini baš osobeni za predmetni prostor. Istraživanja najranijih zemljoradničkih naselja ipak su ostala u sjeni daleko bogatijih i jedinstvenih nalazišta kakanjske i butmirske

kulture, koja će kao takva postati sinonim neolitske epohe u Bosni i Hercegovini. Manje atraktivna nalazišta starčevačke kulture, koja su takođe registrovana, stavljana su u drugi plan.

Starčevački kulturni kompleks prostire se u većem dijelu JI Evrope i dio je velikog ranoneolitskog balkanskog kompleksa Starčevo – Körös – Criș.¹ Za razliku od nalazišta u svojoj matičnoj oblasti, u centralnobalkanskoj oblasti on ima odlike koje možemo smatrati karakterističnim za ovu ranoneolitsku

¹ Šošić-Klindžić, Hršak, 2014, 15.

pojavu: dominacija grube keramike, rijetka pojava slikanog ornamenta, barbotina i, što je najupečatljivije, radi se o jednoslojnim i kratkotrajnim naseljima.² I pored ove duge i uspješne istorije arheoloških istraživanja, do sada su na teritoriji Bosne otkrivena samo dva nalazišta koja se sa sigurnošću mogu pripisati starčevačkom kulturnom krugu (sl. 1). To su Obre I³ i Gornja Tuzla⁴. U stručnoj literaturi, nalazišta ove oblasti smještaju se u tzv. „prelaznu zonu“ između neolita na jadranskoj obali i kontinentalnog neolita Balkana, i to prvenstveno po pojavi određenih dekorativnih ukrasa na keramici.⁵

Sl. 1. Lokaliteti starčevačke kulture: 1. Obre, 2. Barjak, Bilješev, 3. Gornja Tuzla, 4. Bregovi nad Bakarama, 5. Galovo, 6. Zadubravlje, 7. Donja Branjevina

Arheološki lokalitet Bregovi nad Bakarama poznat je već duže od jednog vijeka i predstavlja jedan od prvih otkrivenih neolitskih lokaliteta u Bosni. Ostao je neprimijećen iako se relativno često navodio podatak o njegovom postojanju u stručnoj literaturi.⁶ Lokalitet je otkrio Ć. Truhelka, najvjerovatnije prilikom uzimanja zemlje za gradnju savskog nasipa početkom 20. vijeka. Godine 1904. učesnici antropološkog kongresa u Salzburgu imali su priliku da posjetе

Bosnu i Hercegovinu, i tom prilikom Ć. Truhelka organizovao je manja iskopavanja na lokalitetu Bregovi nad Bakarama, gdje je pronađen dobro očuvan skelet u zgrčenom položaju.⁷ Manji opis lokaliteta dao je kasnije Đ. Basler, opisujući arheološku topografiju Bosanskog Broda i okoline.⁸

Zbog svog položaja, uz obalu Save, lokalitet je više puta tokom 20. vijeka pretrpio velika oštećenja, a danas je gotovo 90 % lokaliteta izgubljeno za arheološka istraživanja. Stalna uzimanja zemlje za gradnju nasipa uništavala su kulturne slojeve lokaliteta. Najveće uništenje lokalitet je doživio 1974. godine tokom gradnje nasipa na trasi puta Bosanski Brod – Odžak. Tom prilikom uništen je najveći dio neolitskog naselja, uključujući i njegov centralni dio sa najvećom površinskom koncentracijom materijala. Prva zaštitna arheološka istraživanja provedena su 1976. godine u preostalom sjeverozapadnom dijelu naselja.⁹

Naselje na Bakarama formirano je na izduženoj lesnoj gredi koja prati današnji tok rijeke Save u pravcu sjeverozapad–jugoistok. Greda je od Save odvojena širokom udolinom, stariim riječnim meandrom, iznad koje se greda strmo diže. Stari meandar širok je 60 – 80 m i mještani ga nazivaju Bakare. Na greda je formirano starčevačko naselje čiji su sedimenti stvorili manja uzvišenja. Upravo su ovo bili jedini dijelovi Bakara koji nisu bili zahvaćeni plavljenjem. Čitava mikroregija dio je močvarnog područja uz rijeku Savu sa karakterističnim lesnim sedimentima, koji se miješaju sa fluvijalnim, a većim dijelom i močvarnim lesnim naslagama.¹⁰ Kulturni sloj je dosta tanak i većinom razvučen i uništen intenzivnim poljoprivrednim radovima.

Tokom zaštitnih arheoloških radova istražena je površina od 128 m² na preostalom

² Tasić, 2007, 5.

³ Benac, 1972/73, 63-64.

⁴ Čović, 1960/61, 108-109.

⁵ Benac, 1979, 372; Tasić, 2007, 8.

⁶ Truhelka, 1905, 490; Basler, 1952, 414; Belić, 1988, 62.

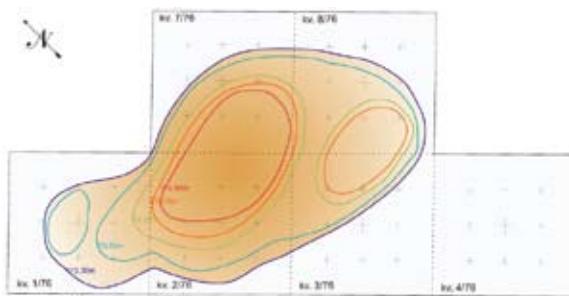
⁷ Truhelka, 1905, 490.

⁸ Basler 1952, 414. Đ. Basler daje kratak opis lokaliteta pod nazivom „Humka u Liješću“.

⁹ B. Belić, terenski dnevnik iz 1976. godine. Muzej u Doboju.

¹⁰ Šparica, 2007, 24.

dijelu neolitskog naselja. U okviru istražene cjeline definisan je samo jedan ukop (sl. 2), sa pratećim pokretnim materijalom. Sonda je podijeljena na osam blokova dimenzija 4x4 m. U blokovima 1, 2, 3, 7 i 8 rasprostire se ukop koji obuhvata površinu od 50 m². Sam ukop se kasnije dijeli na tri manje jame ili nekoliko „prostorija“ iste, kojima se dna završavaju na različitim dubinama. Najveća prostorija obuhvata kvadrate 2 i 7, a njeno dno se nalazi na 0,85 m dubine od nivoa sadašnje površine zemljišta, gdje počinje i sterilni sloj. Druga po veličini prostorija obuhvata kvadrate 3 i 8, a njeno dno je na 0,75 m dubine. Treća prostorija po veličini se nalazi u kvadratu 1 i njeno dno je na dubini od 0,5 m.

Sl. 2. Ranoneolitski ukop, Bregovi nad Bakarama

Problematično je definisati funkciju ovog ukopa. Na skicama, budući da terenske fotografije u potpunosti nedostaju, vidi se da se poslije uklanjanja oranice cijela površina izdvaja kao jedan objekat, dok se oni kasnije razdvajaju – najmanja prostorija poslije 0,2 m, a srednja poslije 0,35 m dubine. Branko Belić u svom terenskom dnevniku takođe iznosi problematiku funkcije ovog ukopa, budući da nisu pronađene niti rupe od stubova, niti fragmenti lepa, ali ni strukture poput peći ili ognjišta koje bi mogle sugerisati da se radi o zemunici. Pronađeni materijal je u potpunosti fragmentovan i ne postoji niti jedan u cijelosti očuvan predmet od keramike. Jedino što B. Belić izdvaja jeste koncentracija od 20 kremenih odbitaka od istog jezgra u bloku 2, karakterišući tu zonu kao radioničarsko mjesto.

Ukopi većih dimenzija se u starčevačkoj kulturi često definišu kao zemunice, međutim,

ne mogu samo dimenzije odlučivati o karakteru ukopa. M. Garašanin je zemunice okarakterisao kao: ukope koji *svojim dimenzijama i drugim odlikama, planom, postojanjem ognjišta, rešenim pristupom zaista ispunjavaju uslov da se u njima može živeti.*¹¹ S druge strane, K. Minichreiter nedvosmisleno ukope većih dimenzija kod kojih je potvrđena odsutnost peći, tkalačkog stana i kamenih predmeta iz raznih faza obrade, definiše isključivo kao one stambenog karaktera.¹² U pomenutom slučaju sa lokaliteta Bregovi nad Bakarama, nema dovoljno argumenata kako bi se ukop definisao kao zemunica. Možemo reći da se vjerovatno radi o jami velikih dimenzija. Ipak, ostaje pitanje zbog čega jama ima nekoliko celija i koja bi mogla biti njena funkcija, osim otpadne. Moguće je da je prvobitno korištena kao pozajmište gline, budući da se radi o lesnoj geološkoj podlozi, pa je kasnije poslužila kao otpadna jama.

Keramički materijal

Keramički materijal pronađen tokom iskopavanja je relativno malobrojan i veoma fragmentovan. Nije pronađen nijedan u potpunosti očuvan keramički predmet. Upravo takve okolnosti nas stavljuju u nezavidnu situaciju prilikom obrade materijala. Budući da nema podataka o tome da li su prikupljeni svi fragmenti tokom iskopavanja, te da je pronađena relativno mala količina materijala u poređenju sa drugim starčevačkim lokalitetima, detaljna statistička obrada je nemoguća. Za većinu materijala se može reći da je pronađen u jami, mada je to nemoguće izraziti u procentima uslijed nepotpune dokumentacije. Ipak, sakupljeni keramički materijal daje podatke o okvirnom datovanju lokaliteta, a pojedini fragmenti pružaju uvid u način izrade predmeta, što nikako ne treba zanemariti. Posude pronađene na lokalitetu Bregovi nad Bakarama odgovaraju materijalu sa istovremenih starčevačkih lokaliteta. U Muzeju

¹¹ Garašanin, 1979, 155.

¹² Minichreiter, 2010, 19.

u Doboju se nalazi ukupno 960 fragmenata keramičkih posuda. Svi fragmenti su crvene ili smeđe boje. Kada su forme u pitanju, najveći broj fragmenata pripada trbusima i teško je odrediti kojim tipovima posuda su pripadali. Ipak, na osnovu indikativnih fragmenta, moguće je zaključiti da su najzastupljenije loptaste posude sa kratkim cilindričnim vratom, poluloptaste posude sa ravnim obodom, konične zdjele, posude sa prstenastim dnom, posude na stopi, te da je prisutno nekoliko primjeraka posuda S profilacije.

Gruba keramika čini 8 % ukupnog pronađenog materijala. Uglavnom je ili neornamentisana (59,6 % grube keramike i 50,1 % ukupnog keramičkog materijala) ili je ornamentisana tehnikom barbotina (38,5 % grube keramike i 32,4 % ukupnog keramičkog materijala). Osim toga, u jednom slučaju se javlja ornament „žitnog klasa“, dva fragmenta su ukrašena utiskivanjem alatke (sl. 3b–c), jedan fragment, pored barbotina, na sebi ima metličasti ornament (sl. 3d), a devet primjeraka je ukrašeno plastičnom trakom sa utiscima prsta. Jedan fragment trbuha je ornamentisan plitkim udubljenim kružićima (sl. 3a). Na nekoliko primjeraka loptastih posuda sa kratkim vratom, uočava se ornament izведен na samom obodu u vidu jamičastih udubljenja. Sve pomenute tehnike ukrašavanja su pronađene i na materijalu sa lokaliteta Galovo,¹³ s druge strane rijeke Save. Takođe, postoje i malobrojni primjeri grube keramike koja je presvučena crvenim premazom, dok je na većini materijala uočljiv premaz sa unutrašnje strane. Pronađena su najmanje dva primjerka posuda sa dva para horizontalnih trakastih drški ovalnog presjeka na obje spoljne strane posude, pri njihovom dnu (tab. 3, 6–7). Na jednoj, na kojoj je ostalo očuvano i dno, zapažaju se tragovi abrazije na dnu. Posude su grube fakture sa premazom sa unutrašnje strane.

Keramika srednje fakture, sa pijeskom i malo primjesa pljeve, zastupljena je u procentu od 14,81 %, i uglavnom je premazana crvenim

Sl. 3. Ornamentisana keramika

11

Sl. 4. Keramička posuda sa četvorolisnim dnom

Sl. 5. Dio keramičke stope

ili crvenosmeđim premazom. Fina keramika je zastupljena u malom procentu, 1,04 %, i ima premaz crvene boje. Nema jasno vidljivih tragova slikanja na posudama.

Posude na stopi se javljaju, kako kod posuda grube i srednje, tako i kod onih fine

¹³ Minichreiter, 2003; 2007.

fakture (sl. 5; tab. 3 – 1, 3, 5; tab. 4 – 1, 2, 5). Na lokalitetu Bakare pronađeno je 15 stopa, što cijelih, što fragmentovanih. Veliki broj posuda na stopi je zabeležen i na lokalitetu Obre I.¹⁴ Na lokalitetu Gornja Tuzla, u sloju VIb, poluloptaste posude na šupljoj stopi jedna su od osnovnih karakteristika.¹⁵ Ipak, za nalaze sa Bakara ne možemo znati kako su izgledale te posude, već je jedino moguće pretpostaviti njihov oblik na osnovu analogija sa drugih lokaliteta. Jedna stopa je posebno interesantna pošto ima oblik izduženog četvorolista (sl. 4). Napravljena je od keramike srednje fakture i premažana je crvenkastosmeđim premažom. Stopa je izrađena iz jednog komada gline. Slični primjerici su pronađeni na Donjoj Branjevini¹⁶ i na Blagotinu,¹⁷ ali znatno pravilnijeg oblika. Ovoj grupi posuda može se pripisati i sličan nalaz sa lokaliteta Batka kod Perleza u Banatu.¹⁸

Posebno su interesantne dvije stope pronađene na lokalitetu Bregovi nad Bakarama, i to sa aspekta njihove izrade. Naime, na jednoj stopi grube fakture, sa donje strane, uočavaju se potezi napravljeni u vlažnoj glini. Površina nije izravnana, a potezi koji su vidljivi podsjećaju na posljedicu prevlačenja vlažnom tkaninom po još uvijek vlažnoj glini (sl. 6). Ovakav otisak je uočen tokom eksperimenta rekonstrukcije vinčanske peći, sprovedenog u junu i julu mjesecu 2012. godine na lokalitetu Vinča – Belo brdo.¹⁹ Takođe, neravna površina baze stope, kojom posuda treba da naleže na ravnu površinu, pokazuje nemarnost pri izradi predmeta.

Drugi zanimljiv primjerak stope je napravljen od keramike srednje fakture, presvučene crvenim premažom. Stopa je većih dimenzija i na osnovu preloma se može vidjeti postupak njegove izrade. Glineno jezgro presvučeno

je slojem gline debljine oko 3 mm, a zatim je sa donje strane sjedinjeno sa zidovima stope. Na samom kraju procesa izrade, na spoljnju površinu je nanesen crveni premaz (sl. 7).

Jedini primjerak žetona pronađen na lokalitetu Bakare napravljen je od posude srednje fakture (sl. 8). Ima perforaciju po sredini i djeluje da ima tragove gorenja sa jedne strane. Žetoni su česta grupa keramičkog nalaza na starčevačkim lokalitetima iako nije poznata njihova tačna namjena.²⁰

Treba izdvojiti i jedan fragment trbuha zdjele srednje fakture, sa crvenobraonkastim premažom, na kojoj se jasno uočava otisak prsta.

Keramički materijal se može povezati sa repertoarom koji se datuje u fazu I-II na lokalitetu Obre I.²¹ Hronološki, to odgovara periodu Starčevo IIb (po D. Garašanin), po S. Dimitrijeviću Obre I datuje se u Linear B (eventualno Girlandoid) fazu ili u period MNCH II/III.²² Iako taj lokalitet, pored odlika starčevačke kulture, ima i izražene odlike impreso kulture, u njegovoj najranijoj fazi se uočava materijal kakav je pronađen na lokalitetu Bregovi nad Bakarama. Mnogobrojne analogije u keramičkom materijalu dolaze i sa lokaliteta Galovo, koji se nalazi na desnoj obali Save, a datovan je u fazu Linear A.²³ Pojedini arheolozi su kritikovali dosadašnje hronološke sisteme uspostavljene gotovo isključivo na slikanoj keramici.²⁴ Posljednjih godina izražena je sumnja da su takve hronologije neadekvatne i da je potrebno pratiti promjene koje nastaju na gruboj keramici, tačnije, promjene u odnosu pojedinih tehniku ornamentisanja. Ključ u određivanju različitih faza starčevačke kulture S. Perić, D. Nikolić i J. Vuković vide u odnosu

¹⁴ Benac, 1972/1973, 51.

¹⁵ Čović, 1960/61, 84.

¹⁶ Karmanski, 2005, tab. 70, 1a-3b.

¹⁷ Nikolić, Zečević, 2001, 22.

¹⁸ Marinčović, 2004, 21.

¹⁹ Đuričić, nepublikовано.

²⁰ Minichreiter, 2007, 146-149; Karmanski, 2005, tab. CVII–CVIII; Benac, 1972/73, tab. XXIV.

²¹ Benac, 1972/1973, 49-53.

²² Benac, 1972/73, 82; Tasić 2007, 9.

²³ Minichreiter, 2003, 22.

²⁴ Aranđelović-Garašanin 1954; Dimitrijević 1974; Garašanin 1979; Срејовић 1969; Šošić-Klindžić, Hršak, 2014, 16.

između impreso ornamentike i barbotina. Pomenuti autori impreso tehniku vezuju za ranije faze starčevačke kulture, dok u klasičnoj fazi starčevačke kulture dominiraju posude ukrašene barbotinom.²⁵ Budući da na lokalitetu Bregovi nad Bakarama nije pronađena slikana keramika, a da absolutnu većinu čini keramika ukrašena barbotinom (sl. 9), jedino je sa sigurnošću moguće reći da lokalitet Bregovi nad Bakarama nikako ne pripada ranoj fazi starčevačke kulture.

Žrtvenici

Žrtvenici su pronađeni u samo četiri primjerka.

Noga žrtvenika čepastog oblika, naranžastocrvenkaste boje, srednje fakture, sa velikim procentom pijeska (tab. 4–2). Nemoguće je tačno odrediti kojem tipu žrtvenika je pripadala, ali je na osnovu analogija sa lokalitetom Galovo moguće pretpostaviti da je činila dio žrtvenika sa četvorougaonim recipijentom sa uzdignutom bazom i posudicom na sredini.²⁶

Noga žrtvenika srednje fakture sa pljevom kao primjesom (sl. 10b). Noga je lučno oblikovana, sa zaobljenim krajem. Ovakav tip noge se javlja kod tipa žrtvenika sa četiri noge i posudom na vrhu. Takvi primjeri su poznati sa lokaliteta Galovo,²⁷ Donja Branjevina²⁸ i Gornja Tuzla.²⁹

Dio žrtvenika koji se jedini može sa sigurnošću vezati za objekat. Noga je crne boje, dok su dio recipijenta i početak protoma crvene boje (sl. 10a). Protom nedostaje. Na osnovu analogija sa lokalitetom Galovo, može se pretpostaviti da je žrtvenik bio četvorougaonog plitkog recipijenta, na četiri noge, sa kružnim

Sl. 6. Unutrašnjost keramičke stope

13

Sl. 7. Keramička stopa sa crvenim firnisom

Sl. 8. Keramički token

protomima na uglovima.³⁰ Sličan žrtvenik poznat je i sa lokaliteta Zadubravlje.³¹

²⁵ Николић, 2001; Перић 1999; Вуковић 2013.

²⁶ Minichreiter, 2007, 111.

²⁷ Minichreiter, 2007, 110.

²⁸ Karmanski, 2005, tab. 64, 1a-1b; tab. 65, 1a-1b.

²⁹ Čović, 1960/61, 85.

³⁰ Minichreiter, 2007, 122-124; Minichreiter, 2002, 18.

³¹ Minichreiter, 2005, 10. Primjeri su karakteristični za starčevačke lokalitete centralnog Balkana (Ветнић 1999/2000, 16-17).

Četvorougaoni žrtvenik sa plitkim recipijentom predstavlja možda i najzanimljiviji nalaz sa ovog lokaliteta (tab. 4 – 7). Fragmentovan je. Srednje je fakture, sa pljevom. Na jednoj strani je još uvek vidljiv premaz crvenkastosmeđe boje, dok se sa druge strane žrtvenika on skinuo, te je narandžastocrvenkaste boje. Na donjoj strani žrtvenika premaz je u lošem stanju i sa nekih mjesti se skinuo, te se nazire narandžastocrvena boja. Unutrašnjost recipijenta je tamnosmeđe boje koja na pojedinim mjestima prelazi u crnu. Ka obodu recipijenta boja prelazi u crvenkastosmeđu. Trebalo bi ispitati da li je razlika u boji recipijenta posljedica pečenja ili pak upotrebe. Na uglovima se uočavaju zadebljanja i oštećenja na mjestima na kojima su se vjerovatno nalazili protomi. Poznati su primjeri četvorougaonih žrtvenika sa protomima sa Galova.³² Nožice su najvjerovatnije kratke i dugmetaste, ali su i one oštećene, te se ne može znati njegova originalna visina.

Figurina

Na lokalitetu Bakare je pronađena samo jedna valjkasto modelovana glava figurine, zaravnjena na tjemenu, kružnog presjeka, sa očima izvedenim u vidu horizontalnih ureza i perforacijom na mjestu nosa (sl. 11). Budući da trup nije očuvan, ne može se znati kom tačno tipu pripada, mada se sa lijeve stane uočava lučno proširenje, na osnovu kojeg se može pretpostaviti da figurina ima izdefinisan vrat, koji prelazi u rameni dio. Figurina je crvene boje, srednje fakture sa pljevom kao primjesom. Slično oblikovana glava figurine je poznata sa lokaliteta Obre I, ali na njoj oči i nos nisu prikazani.³³

³² Minichreiter, 2007, 122-124.

³³ Benac, 1972/1973, tab. 13, 3.

Zaključna razmatranja

Dugotrajan proces neolitizacije u Bosni definisan je razvojem prvenstveno starčevačke kulture. Iako je njihov broj više nego skroman u poređenju sa sjevernom Hrvatskom,³⁴ njihovo postojanje i materijalni ostaci govore o istim ili sličnim procesima na širokom prostoru. Nažalost, otkriveno je premalo ranoneolitskih lokaliteta u Bosni i Hercegovini da bi se moglo govoriti o složenom procesu neolitizacije. Međutim, možda bismo mogli na osnovu položaja pretpostaviti da je matrica naseljavanja slična onoj u centralnim oblastima starčevačke kulture.³⁵ Nosioci starčevačke kulture naselja su podizali na visokim terasama uz veće riječne tokove ili na blago povišenim terenima u ravnicu uz manji vodotok. Naselja nikad nisu izolovana, odnosno daleko jedna od drugih.³⁶ Položaj starčevačkih naselja diktiran je i dostupnostima prirodnih resursa.³⁷

Topografija lokaliteta Bregovi nad Bakarama odgovara uobičajenom izboru neolitskog staništa. Lokalitet je udaljen 5 km od koncentracije starčevačkih naselja u Brodskom Posavlju i eponimnih lokaliteta Galovo i Zadubravlje. Najvjerovatnije možemo govoriti i o postojanju lokalne mreže razmjene sirovina između ovih lokaliteta. Analiza litičkog materijala sa lokaliteta Galovo i Zadubravlje govorи o sitovinama čije porijeklo treba tražiti u sjevernoj Bosni.³⁸ Importovane sirovine dominiraju u ukupnom udjelu litičkih nalaza sa ovih lokaliteta. Za pojedine lokalitete R. Šošić-Klindžić navodi da su imali različitu funkciju, a jedna od njih je bila i produkcija jezgra za sječiva koja su skupljali tokom svojih ekspedicija u sjevernoj Bosni. Takođe, pretpostavlja da se radi o istovremenim naseljima i da upravo

³⁴ Minichreiter, 2010, 15.

³⁵ Tasić, 2007, 12.

³⁶ Minichreiter, 1992, 37; Karavanić *et al.*, 2010, 7; Dizdar, Škrivanko Krznarić 1999/2000, 9; Šošić-Klindžić, Hršak, 2014, 23.

³⁷ Šošić-Klindžić, Hršak, 2014, 23.

³⁸ Šošić-Klindžić, 2007, 348.

ona mogu reći više o putevima neolitizacije dolinom Bosne.³⁹ Litička industrija sa Bakara je raznovrsna, dok u ukupnom udjelu sirovina dominiraju različiti varijateti rožnjaka i kvalitetnije sirovine, poput radiolarita. Mekše stijene korištene su za izradu glaćanih alatki, ali je njihov broj srazmjerno mali.

Jedan od razloga pojave starčevačkih naselja u sjevernoj Bosni jeste i postojanje registrovanih izvorišta soli.⁴⁰ Slikana ornamentika iz najranije neolitske faze sa lokalitete Gornja Tuzla ukazuje na bliske veze s jugom centralnog Balkana. Ornamentalni sistem blizak je nalazima sa lokaliteta Rudnik na Kosovu i lokaliteta Anzabegovo II. Prema N. Tasiću, ova sličnost sugerire da je tokom tog perioda došlo do jednog brzog pokreta kada je Gornja Tuzla ustanovljena kao stanica starčevačke kulture, odakle se kultura širila dalje prema sjeveru, uključujući i prostor Brodskog Posavlja.⁴¹

Na osnovu uvida u materijalnu kulturu, a tu se prije svega misli na keramiku, može se zaključiti da se starčevačka kultura pojavljuje relativno kasno na prostoru Bosne, tj. tek sa zrelom fazom njenog razvoja. U relativno hronološkom smislu to je Starčeveo IIa i IIb, po D. Garašanin.⁴² Periodizacija starčevačke kulture definisana je uglavnom na osnovu određenih elemenata slikanja na keramici,⁴³ čiji procenat na većini lokaliteta iznosi 1–2 %.⁴⁴ Jedna od uočljivih karakteristika starčevačke kulture je konzervativizam u stilu i tipologiji. To nam uveliko otežava svrstavanje nekog lokaliteta u određeni period razvoja starčevačke kulture, ukoliko nedostaju određeni ornamentalni ukrasi. Zbog toga još dominiraju periodizacije koje su utemeljene uglavnom na slikanom posuđu, izbjegavajući činjenicu da je i gruba keramika

Sl. 9. Posuda ukrašena barbotinom

Sl. 10. Fragmenti žrtvenika

Sl. 11. Glava figurine

imala svoj razvojni put.⁴⁵ Rezultati novijih istraživanja takođe pokazuju određeni stepen diskrepancije između relativne hronologije

³⁹ Šošić-Klindžić, 2007, 348-349.

⁴⁰ Tasić, 2007, 12; Tasić 2009, 65-66.

⁴¹ Tasić, 2009, 65-66.

⁴² Tasić, 2007, 15.

⁴³ Oross, Siklósi, 2012, 131; Nikolić, 2005, 47.

⁴⁴ Nikolić, 2005, 47.

⁴⁵ Šošić-Klindžić, Hršak, 2014, 20.

prema ukrasima na keramici te rezultata absolutnog datiranja, pa u ovom trenutku nije moguća sigurna korelacija relativne i absolutne hronologije.⁴⁶

Otkriće naselja starčevačke kulture na lokalitetu Bregovi nad Bakarama pokazuje jedan sistem u odabiru mjesta podizanja naselja, koji nije drugačiji od ostalih regija na kojima se prostire ova ranoneolitska kultura. Značaj lokaliteta nije u kvantitetu ili kvalitetu keramike ili drugih nalaza, već u njegovoj poziciji u odnosu na lokalitete s druge strane Save, koji su pružili daleko bolju sliku u pogledu razvoja zemljoradničkih zajednica. Svaka buduća istraživanja ranog neolita u Bosni samo će proširiti našu sliku o složenom procesu neolitizacije.

Skraćenice

ANUBiH

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Гласник САД

Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd

⁴⁶ Karavanić *et al.*, 2010, 8; Minichreiter, Krajcar Bronić, 2006, 15; Šošić-Klindžić, Hršak 2014, 16, 20.

Literatura

Arandelović-Garašanin 1954

Arandelović-Garašanin, D. *Starčevačka kultura*, Ljubljana 1954.

Basler 1952

Basler, Đ. *Ivanjsko polje, Bosanski Brod*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n.s.) VII, Sarajevo 1952, 411-420.

Belić 1988

Belić, B. *Bregovi nad Bakarama*, Arheološki leksikon BiH, vol. 2, Sarajevo 1988.

Benac 1973

Benac, A. *Obre I – neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanske kulture na Raskršću*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n.s.) XXVII–XXVIII, Sarajevo 1973, 5-103.

Benac 1979

Benac, A. *Prelazna zona*, A. Benac (ur.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II, ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo 1979, 363-473.

Čović 1961

Čović, A. *Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 15-16, Sarajevo 1961, 79-139.

Dimitrijević 1974

Dimitrijević, S. *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema*, Materijali X, Beograd 1974, 59-122.

Dizdar, Škrivanko-Krznarić 1999/2000

Dizdar, M., Škrivanko-Krznarić, M. *Prilog poznavanju arhitekture starčevačke kulture u Vinkovcima*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 32-33. No. 1, Zagreb 2000, 7-17.

Đuričić 2012

Đuričić, A. *Eksperimentalna arheologija – analiza konstrukcije i gradnja peći na osnovu nalaza sa lokaliteta Vinča – Belo brdo*. Nepublikovani master rad. Beograd.

Garašanin 1979

Garašanin, M. *Centralnobalkanska zona*. U: A. Benac (ur.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II,

ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo 1979, 57-87.

Karavanić, Šošić-Klindžić, Bunčić, Kurtenjak 2010

Karavanić, I., Šošić-Klindžić, R., Bunčić, M., Kurtenjak, D. *Cijepani litički materijal s ranoneolitičkog nalazišta Zadubravlje*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 26, Zagreb 2010, 5-20.

Karmanski 2005

Karmanski, S. *Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Quaderno 10. Trieste: Società per la Preistoria e Protoistoria delle Regione Friuli-Venezia Giulia 2005.

Marinković 2004

Marinković, S. *Локалитети старчевачке културе на подручју Баната*, Рад музеја Војводине 46, Нови Сад 2004, 11-77.

Minichreiter 1992

Minichreiter, K. *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb 1992.

Minichreiter 2002

Minichreiter, K. *Žrtvenici i idoli starčevačkog naselja na Galovu u Slavonskom Brodu*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 19, No. 1, Zagreb 2002, 11-30.

Minichreiter 2003

Minichreiter, K. *Prilog poznavanju ornamentike na gruboj keramici starčevačkog naselja na Galovu u Slavonskom Brodu*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol. 20, Zagreb 2003, 15-26.

Minichreiter 2005

Minichreiter, K. *Zadubravlje – kuljni predmeti u naselju starčevačke kulture*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 25, No. 1, Zagreb 2005, 5-24.

Minichreiter 2006:

Minichreiter, K., Krajcar-Bronić, I. *Novi radiokarbonski datumi rane starčevačke kulture u Hrvatskoj*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 23, No. 1, Zagreb 2006, 5-16.

Minichreiter 2007

Minichreiter, K. *Slavonski Brod Galovo*, Zagreb 2007.

Minichreiter 2010

Minichreiter, K. *Nadzemni objekti u naseljima starčevačke kulture*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 27, No. 1, Zagreb 2010, 15-32.

Николић 2001

Николић, Д. *Рани неолит у Србији – културно-хронолошки односи*, Гласник САД 19, Београд 2001, 9-20.

Nikolić, Zečević 2001

Nikolić, A., Zečević, J. *Blagotin – Istraživanja 1989-1999*, Beograd 2001.

Nikolić 2005

Nikolić, A. *The development of pottery in the middle Neolithic and chronological systems of the Starčevo culture*, Glasnik Srpskog arheološkog društva 21, Beograd 2005, 45-70.

Oross, Siklósi 2012

Oross, K., Siklósi, Z. *Relative and Absolute Chronology of the Early Neolithic in the Great Hungarian Plain*, in: The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, Vol. III: The Körös Culture in Eastern Hungary, Oxford 2012.

Перић 1999

Перић, С. *Вишеслојна неолитска насеља и проблем културне стратиграфије неолита на територији Србије*, Старијар 49, Beograd 1999, 15-19.

Срејовић 1969

Срејовић, Д. *Лепенски Вир*, Београд 1969.

Šošić-Klindžić, Hršak 2014

Šošić-Klindžić, R., Hršak, T. *Starčevačka kultura*, u: Darovi zemlje – neolitik između Save, Drave i Dunava, Zagreb 2014, 14-28.

Šošić-Klindžić 2011

Šošić-Klindžić, R. *The supply system of siliceous rocks between the Drava, Sava and Danube rivers during the Starčevo culture*, Documenta Praehistorica 38, Ljubljana 2011, 354-356.

Šparica 2007

Šparica, K. *Zemljopisne i geološke odrednice brodskog Posavlja*, u: Slavonski Brod – Galovo. Deset godina arheoloških istraživanja, Zagreb 2007, 22-159.

Tasić 2007

Tasić, N. N. *Neolit u senci – još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 34, Sarajevo 2007, 5-16.

Тасић 2009

Тасић, Н. Н. *Неолитска квадратура круга*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2009.

Truhelka 1905

Truhelka, Č. *Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosnu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVII, Sarajevo 1905, 487-491.

Vuković 2013

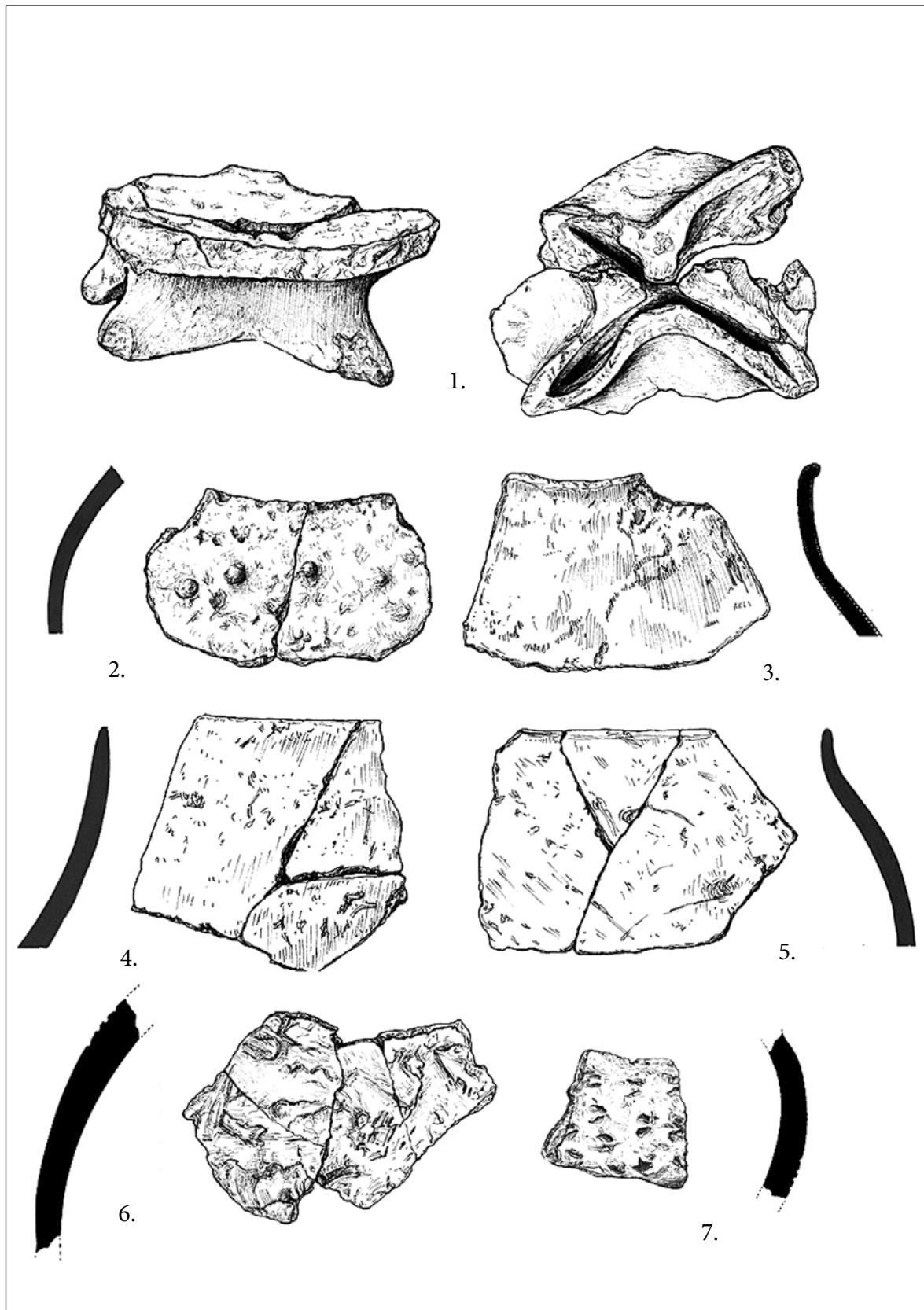
Vuković, J. *Description vs. Interpretation: The Attitudes of Traditional and Current Archaeology Towards the Problem of Impresso-Barbotine in the Early Neolithic*, Etnoantropološki problemi 3, Beograd 2013, 657-679.

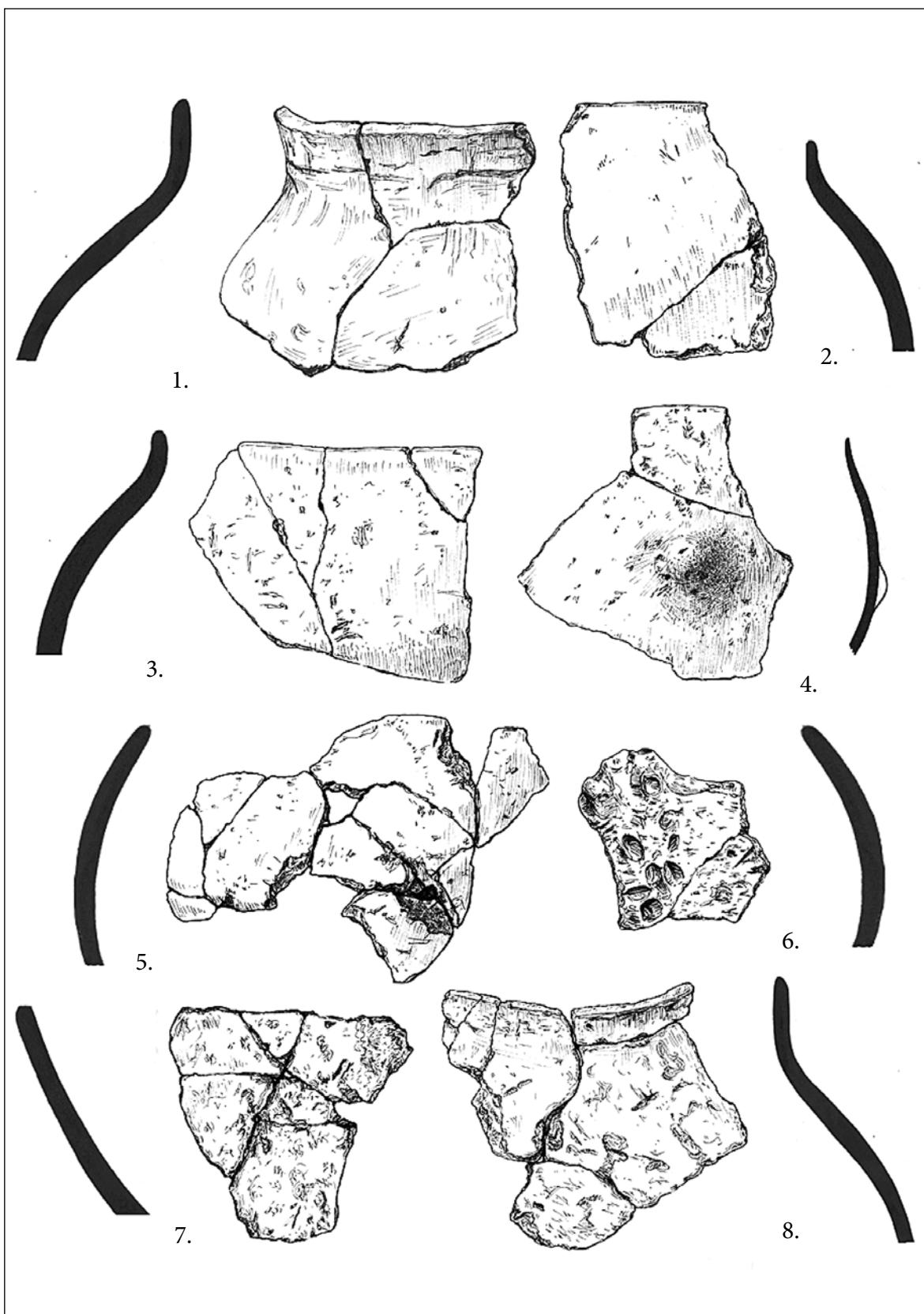
Bregovi nad Bakarama, a settlement of Starčevo culture in northern Bosnia

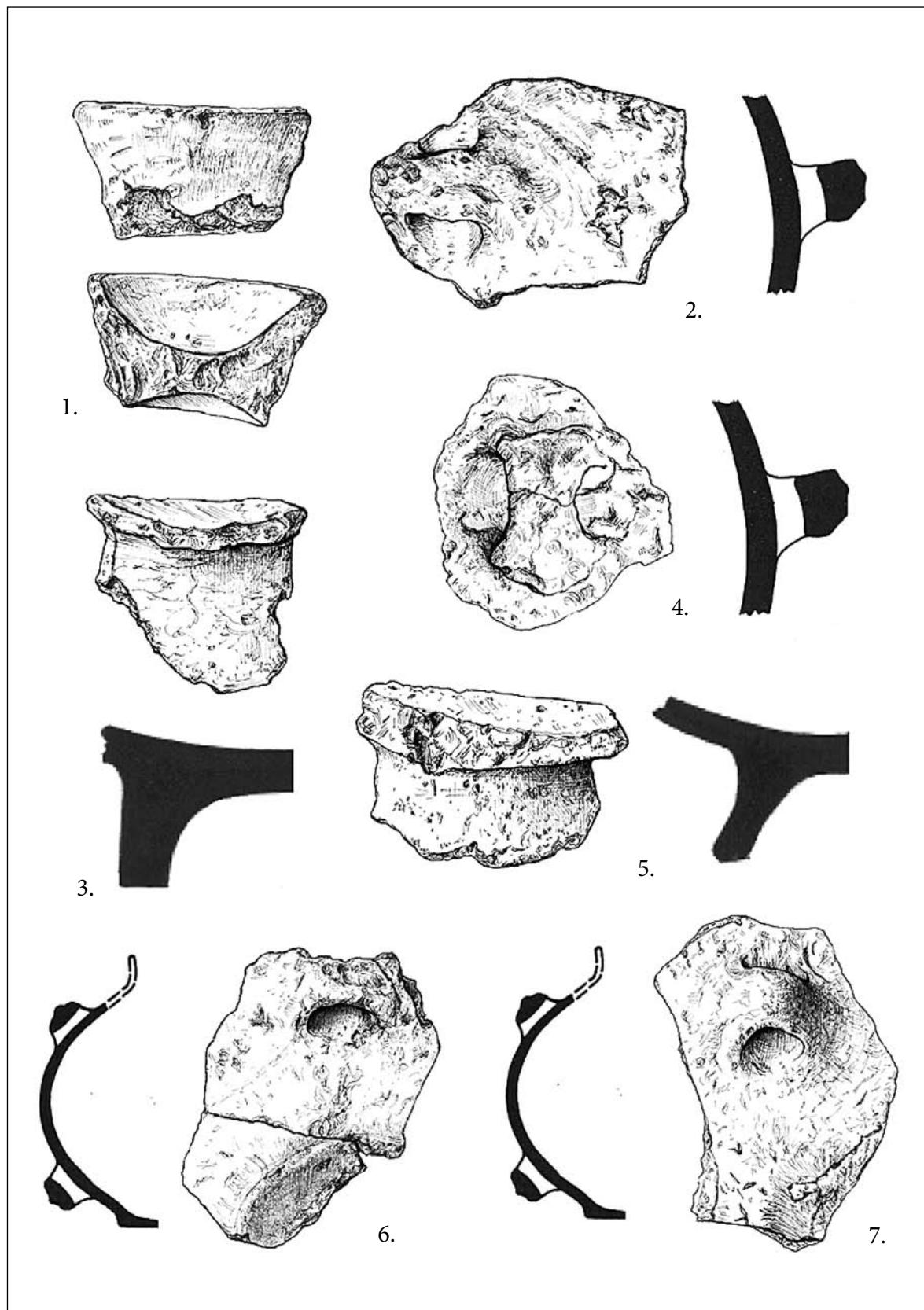
Key words: Early Neolithic, northern Bosnia, Brodsko Posavlje, Starčevo culture, Neolithisation, cult ceramics.

The long process of the Neolithisation of Europe started with the development of the first Neolithic culture – the Starčevo culture. The results of systematic archaeological research in Bosnia and Herzegovina, which has been carried out for the last 100 years, uncovered only a small number of sites belonging to Starčevo culture. During 1976, a small scale excavation was undertaken on an early Neolithic site Bregovi nad Bakarama near Bosanski Brod. The site belongs to typical single-layered early Neolithic Starčevo sites in Western Balkan. Pottery is the most frequent artefact type present on Neolithic sites. Such a considerable quantity of

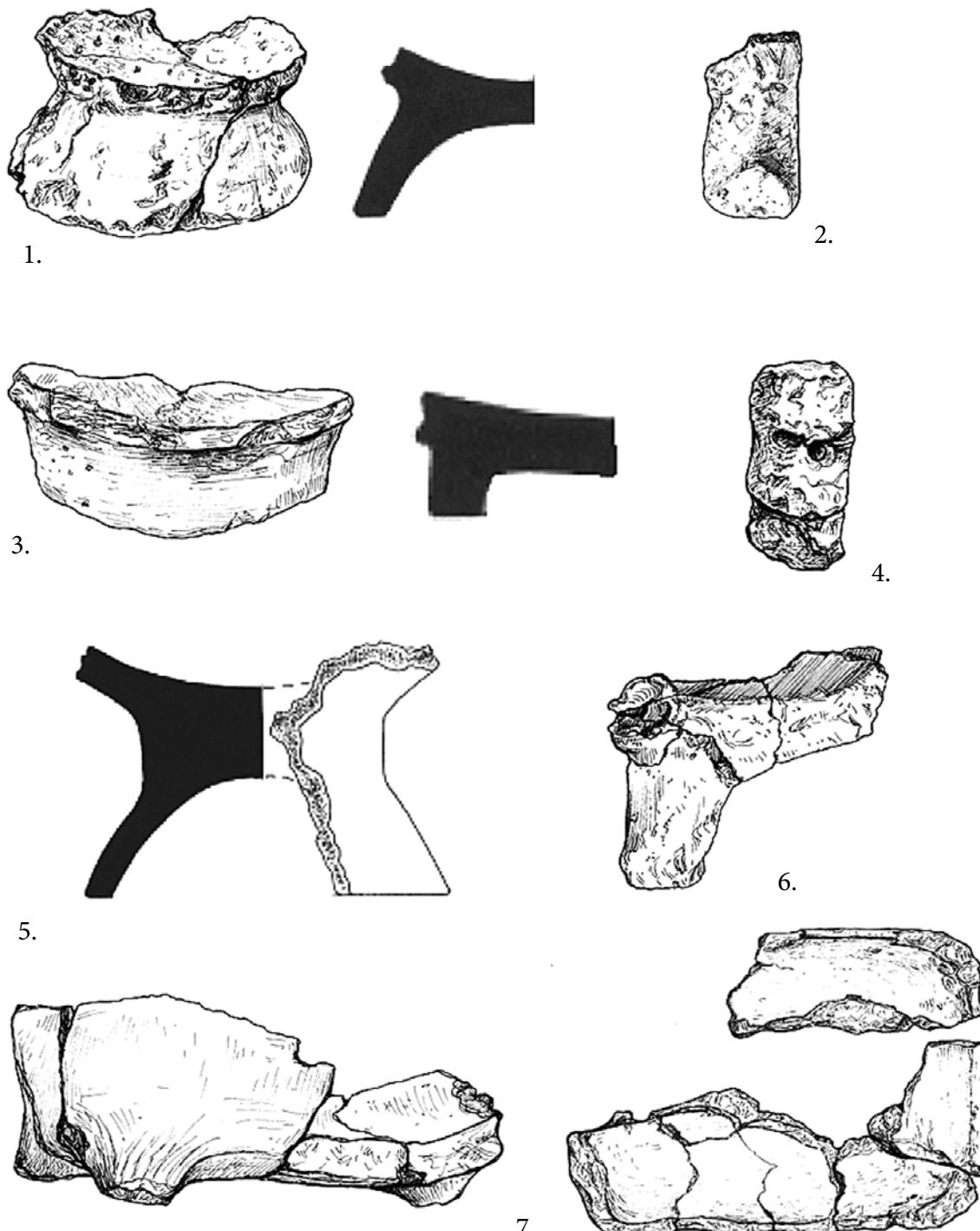
pottery is not surprising, as pottery production was potentially one of the most important activities of the settlement's inhabitants. The pottery material from Bregovi nad Bakarama is of local production and relatively uniform in quality and technology of manufacture, and largely consisting of vessels for everyday use. The ceramic set is poorly preserved and very fragmented. Special clay items, such as altars, tokens and figurines, were also found in small numbers. The chronological framework for the settlement at Bregovi nad Bakarama has so far only been determined by the typology rendered by the pottery assemblage. Nonetheless, a basic chrono-typological division of the archaeological material from site, points to the middle phase of Starčevo culture.

T. 3

Adnan Busuladžić

Nepublicirani antički nalazi sa
lokaliteta Čipuljići kod Bugojna

NEPUBLICIRANI ANTIČKI NALAZI SA LOKALITETA ČIPULJIĆI KOD BUGOJNA

Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za arheologiju
Zmaja od Bosne 3
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
adnan.busuladzic@hotmail.com

UDK: 902.3(497.6 Čipuljići Bugojno),652“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 8. XI. 2016.
Prihvaćeno: 9. XII. 2016.

26

Arheološki lokalitet Čipuljić kod Bugojna, poznat je u stručnim krugovima po oskudnim informacijama koje govore o ranosrednjovjekovnoj nekropoli. Pored posigurne determinacije ove velike nekropole u navedeni vremenski i kulturološki okvir, na isto je pronađen i izvjestan broj predmeta koji pripadaju antičkom periodu. Riječ je o četiri fibule, od čega su dvije aucissa tipa, jedna izrazito profilirana sa potpornom gredom, jedna sidrasta fibula sa fragmentom pletenog lanca, te spiralni bronzani prsten i jedna željezna oštećena predica. Uz već publicirani kameni arhitektonski ulomak, te ostatke kasnoantičke bazilike, ovaj do danas nepublicirani materijal potvrđuje kontinuitet naseljenosti navedenog prostora u dužem vremenskom intervalu. Neophodno je naglasiti da je u neposrednoj blizini lokaliteta Čipuljići, istražen prahistorijski lokalitet Pod. Antički materijal koji je predmetom obrade u ovom radu, datira se od kraja I stoljeća stare ere, do IV stoljeća nove ere.

Ključne riječi: aucissa, sidraste fibule, pleteni lanac, izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom, prsten, predica, nekropolu Čipuljići kod Bugojna

Na lokalitetu Čipuljić kod Bugojna, vršena su sistematska arheološka istraživanja. Tokom ovih istraživanja pronađena je velika ranosrednjovjekovna nekropola sa oko 800 grobnih cijelina.¹ Pored nekropole pronađeni su i ostaci kasnoantičke bazilike.² Nažalost, nekropola osim nekoliko vrlo limitiranih podataka nije do danas publicirana. U nedavnoj prošlosti otkriven je 2005. godine kameni ulomak sa bogato dekoriranim biljnim ornamentima na prednjoj strani. Okolnosti

nalaza nisu u cijelosti poznate. Nalaz je otkriven tokom kopanja instalacija, nakon čega je prenesen pred zgradu općine Bugojno gdje se i sada nalazi.³ U stručnim arheološkim krugovima poznata je činjenica da je područje Čipuljića poznato po kasnoantičkoj arhitekturi, odnosno crkvi, te ranosrednjovjekovnom groblju.

Na takvom je području i dalje moguć pronalazak različitih pokretnih predmeta. Nažalost, od posljednjih arheoloških istraživanja, u naselju Čipuljić, obavljane su intenzivne građevinske aktivnosti. Blizina urbanog naselja u Bugojnu i regionalne ceste, te plodni ravničarski teren bili su razlogom gradnje privatnih i gospodarskih objekata, kuća

¹ U prvoj kampanji istraživanja srednjovjekovne nekropole je vodio dr. Pavlo Andelić. O tome vidi: Andelić, 1959, 163. Ranosrednjovjekovnu nekropolu je kasnije istraživala kolegica Nada Miletić. Nažalost, lokalitet nije do danas publiciran.

² Paškvalin, 1959, 98; 1961, 89; 1966, 146; 1968, 159; 1970, 131; 2003, 129-207.

³ Busuladžić, 2015, 7-19.

i slično. Na ostatku područja se intenzivno obrađuju poljoprivredne zemljišne parcele. Ove okolnosti nažalost uvelike smanjuju mogućnost nastavka bilo kakvih sistematskih istraživanja. Slučajni su nalazi zato vrlo realna mogućnost, te na njih treba obratiti pažnju.

Okolnosti nalaza

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, među materijalom koji je dospio do muzeja, kao rezultat sistematskih arheoloških istraživanja lokaliteta Čipuljić, čuva se i nekoliko kutija. U ovim kutijama su pronađene male koverte na kojima je pisalo da je riječ o nalazima izvan grobova ili o nalazima koji su pronađeni slučajno prilikom zatrpanjavanja. Riječ je o rimskodobnim fibulama, prstenu i predici, koje su i predmet obrade u ovom radu.

Kako nažalost voditelji istraživanja nisu nikada integralno objavili ovaj lokalitet, ovinalazi su ostali nepublicirani, a pregledom pisanih terenskih dnevnika nije se mogla ustanoviti niti jedna okolnost vezana za ove fibule. Smrću samih učensika i voditelja dr. Pave Andelića, prof. Nade Miletić i prof. dr. Veljka Paškvalina prekinuta je i svaka teoretska mogućnost da će doći do rekonstrukcije okolnosti pronalaska ovih rimskodobnih nalaza.

Arheološki materijal koji je predmet obrade u ovom radu, nije evidentiran u terenskoj dokumentaciji, a u kutijama gdje je pohranjen samo su navedeni lokalitet i okolnost da je riječ o slučajnim nalazima, odnosno da su nađene izvan grobnih cjelina, u kvadratima XCI, XCVII, LXX, LXXXIII, LXXXVIII, na dubinama od 40 do 95 cm. Može se prepostaviti da su predmeti pronađeni tokom istraživanja nekropole, ali van hronološkog i društvenog konteksta. Ovi nalazi, zajedno sa prethodno publiciranim kamenim ulomkom bi mogli biti potvrda da se na neki rimski, vjerovatno kultni ili sepulkralni sadržaj, nadovezala kasnoantička bazilika, te ranosrednjovjekovna nekropola. Od arheoloških nalaza koji su obrađeni u ovom radu ističu se četiri primjerka fibula. Ova vrsta predmeta je služila kao pomoćno sredstvo za pridržavanje

odjeće na ramenu ili prsima. Fibule su počele da se koriste još u bronzanom dobu, a njihova upotreba se počela smanjivati pronalaskom dugmadi u VIII stoljeću.⁴

Aucissa fibule

(kat. br. 1 i 2, T. 1. sl. 1 i 2)

Aucissa tip fibula dobio je svoj naziv prema jednom od proizvođača, keltskog porijekla.⁵ Iako najčešće ime, ono nije jedino. Do sada su konstatirani proizvođači i drugih, mahom rimskih imena, kao što su Carinus, Iulius, Marullus, Ursinus,⁶ Atrixtos, C. Cartili, Cartilius, Revetu, Durnacus⁷, Avcia, Avcom, Ccariilivs, Pvaler⁸ i drugi.⁹ Primjeri ovog tipa koji su zastupljeni u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, osim primjera red. br. 52 (inv. br. 1205 iz Semizovca kod Sarajeva), nemaju ni jedno očuvano ime na proširenom dijelu glave fibule. Konstatirani primjerak ima naziv AVCISSA,¹⁰ pri čemu se najbliže analogije mogu pronaći kod primjeraka iz Hrvatske,¹¹ Splita, Zadra i Zagreba.¹² Situacija slična našoj konstatiranoj je kod aucissa fibula iz Singidunuma i cijele provincije Gornje Mezije.¹³

Aucissa fibule imaju polukružno izvijen luk, koji je kod starijih tipova širi, u vidu trake sa polukružnim zadebljanjem poput rebra.¹⁴ Mlađi primjeri imaju polukružan presjek luka u vidu slova D.¹⁵ Stopa im je na kraju često ukrašena zadebljanjem u vidu dugmeta. Držać igle je trougaonog oblika.¹⁶

U teritorijalnom kontekstu, može se zaključiti da su aucissa fibule bile široko rasprostranjene

⁴ Busuladžić, 2014, 10.

⁵ Marović, 1961, 106.

⁶ Behrens, 1950, 6; Noll, 1952, 395.

⁷ Šeparović, 1998, 178-183.

⁸ Koščević, 1980, 16.

⁹ Marović, 1961, 105-120 i Ivčević, 2002, T. IV, sl. 36, T. VI, sl. 47, 48, 50, T. IX, sl. 81 i 83.

¹⁰ Busuladžić, 2010, 140, br. 52.

¹¹ Koščević, 2000, 104.

¹² Marović, 1961, 107-108; Šeparović, 1998, 178.

¹³ Bojović, 1983, 21.

¹⁴ Petković, 2010, 49-54.

¹⁵ Busuladžić, 2010, 28.

¹⁶ Jobst, 1975, 26.

od današnje Velike Britanije i Španije na zapadu do Kavkaza i Mezopotamije na istoku.¹⁷ Prema pojedinim autorima, pored sjeverne Italije, rimska Siscia je bila centar proizvodnje ovih fibula.¹⁸ U provincijama Dalmaciji¹⁹ i Gornjoj Meziji,²⁰ osobito duž limesa i u unutrašnjosti duž riječnih tokova, pronađen je znatan broj fibula ovog tipa.²¹

Aucissa fibule su bile u upotrebi tokom zadnje četvrtine I stoljeća stare ere,²² čitavog I²³ i u prvoj polovini II stoljeća.²⁴ Naročito su bile u modi tokom perioda rimskih careva od Avgusta do Klaudija.²⁵ Neki autori koji su se bavili aucissa fibulama smatraju da se od doba Flavijevaca one više nisu koristile.²⁶ Fibule nađene u Ninu, s obzirom na novac koji je bio priložen u grobovima, determiniraju se u vremenski okvir od Avgusta do Hadrijana.²⁷ Pojedini autori ih datiraju znatno duže, do III i IV stoljeća.²⁸

Razlike u konstrukcionim elementima omogućavaju definiranje više varijanti aucissa fibula. Osnovni elementi koji se moraju pri tome uzeti u obzir su luk i završetak stope fibule. Dva primjerka pronađena na lokalitetu Čipuljić pokazuju razlike koji upućuju na postojanje dvije varijante.

Varijanta I

U prvu varijantu spada jedan primjerak kojeg karakterizira pločast luk (kat. br. 1, T. 1, sl. 1). U ovu varijantu aucissa fibula mogu se uvrstiti primjeri koji imaju pločast oblik luka, preko kojeg sredinom ide dekorativni element u vidu rebra. Pločasto proširenje na glavi fibule ima

različite vrste ukrasa. Zajednička karakteristika ove varijante je da, pored pljosnatog luka, na završetku stope ima zadebljanje u vidu dugmeta.

Slični primjeri nađeni su na području Romulijane,²⁹ Siska, Singidunuma,³⁰ Narone,³¹ Vršca,³² Osora,³³ vojnog logora Tiluriuma³⁴ gdje ih sa sigurnošću datiraju u I stoljeće. Njihova upotreba dokumentirana je i na prostorima Afrike.³⁵

Analogije primjerka pronađenog na lokalitetu Čipuljić postoje i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Najveći broj sačuvanih primjeraka iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine pripada prostoru današnjeg Ljubaškog, Duvna, Livna i Mogorjela. Spomenuti krajevi su, s obzirom na položaj i blizinu obale, prvi bili u dodiru sa procesom romanizacije, što sve upućuje na vremenski okvir I stoljeća.³⁶

Varijanta II

Drugoj varijanti pripada jedan primjerak (kat br. 2, T. 1, sl. 2). Ova varijanta se razlikuje od najkarakterističnijeg oblika po obliku luka. Luk ove varijante ima najčešće okrugao ili polukružan presjek. Završetak stope je identičnog dugmetastog izgleda kao i kod drugih varijanti.

Primjeri ove varijante poznati su i u drugim područjima kao što su Tilurij,³⁷ Osor,³⁸ Narona,³⁹ Salona,⁴⁰ Njemačka,⁴¹ Afrika,⁴² na mnogobrojnim lokalitetima u

¹⁷ Bojović, 1983, 21.

¹⁸ Patek, 1942, 107; Koščević, 1975, 51.

¹⁹ Ivčević, 2011, 161-167.

²⁰ Petković, 2010, 49-54.

²¹ Bojović, 1983, 21.

²² Ivčević, 2011, 161.

²³ Neki autori početak proizvodnje ovih fibula stavljaju u posljednje godine stare ere. Lerat, 1956, 23.

²⁴ Popescu, 1945, 487.

²⁵ Bojović, 1983, 21.

²⁶ Kovrig, 1937, 115.

²⁷ Marović, 1961, 75.

²⁸ Gavelle, 1962, 215.

²⁹ Petković, 2010, 51, sl. 13.

³⁰ Bojović, 1983, 21.

³¹ Ivčević, 2003, 131, sl. 4-7.

³² Kondić, 1961, 210, sl. 1.

³³ Težak – Gregl, 1982, 105, sl. 4/1-7.

³⁴ Šeparović, 2003, T. 1, sl. 1-9.

³⁵ Gerharz, 1987, 93, sl. 49, 57-61

³⁶ Busuladžić, 2010, 137-140.

³⁷ Ivčević, 2011, 183, sl. 13-16, 184, sl. 17 i 18.

³⁸ Težak – Gregl, 1982, 104, sl. 3/1-8.

³⁹ Ivčević, 2003, 131, sl. 10.

⁴⁰ Ivčević, 2002, T. VIII, sl. 68-75, T. IX, sl. 81 i 82.

⁴¹ Rieckhoff, 1975, T. 3, sl. 28.

⁴² Gerharz, 1987, 93 i 95, sl. 50, 51, 53, 54, 62-64, 68.

Bosni i Hercegovini,⁴³ te na mnogim drugim lokalitetima.

**Izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom
(kat. br. 3, T. 1, sl. 3)**

Izrazito profilirane fibule potiču od kasnolatenskih fibula koje imaju zadebljalu glavu i luk, a držač im je u vidu rama.⁴⁴ Ove kasnolatenske fibule izrađivane su u sjevernoj Italiji i na širem prostoru Alpa.⁴⁵

Ovaj tip fibula karakterističan je po potpornoj gredi u vidu uzane i dugačake pravougaone pločice.⁴⁶ Osnovna funkcija grede – pločice je da sa tetivom učvrsti oprugu fibule. Opruga, koja se produžava u iglu, mogla je biti izvedena zajedno sa tijelom fibule (jednodijelna), ili odvojeno pričvršćena za tijelo (dvodijelna). Opruga posjeduje najčešće osam spiralnih navoja, po četiri sa svake strane držača tetive. Luk fibule je različito savijen i ukrašen jednom ili više puta profiliranim zadebljanjem. Kraj stope je u vidu dugmeta. Držač igle je kod starijih varijanti probušen, a kod mlađih površina je puna, bez rupa.⁴⁷

Korištene su u vremenskom intervalu od I do II, a prema nekim autorima i do III stoljeća.⁴⁸ Porijeklo vode iz Norika i Panonije. Izvožene su i van granica Carstva, ali su pojedine varijante ostale karakteristične za određene provincije i regije.⁴⁹

Prema konstrukciji, fibule ovog tipa u našoj zbirci se mogu svrstati u više varijanti.⁵⁰

⁴³ Busuladžić, 2010, 141-143.

⁴⁴ Pojedini autori ovim terminom nazivaju veći broj tipova fibula, definirajući naš primjerak u kategoriju hibridnih oblika. Petković, 2010, 76, 122-127.

⁴⁵ Busuladžić, 2014, 44.

⁴⁶ Almgren, 1923, 34 ff.

⁴⁷ Busuladžić, 2014, 44.

⁴⁸ Ivčević, 2011, 170.

⁴⁹ Bojović, 1983, 31. Ovu tvrdnju dokazuju i analizirani primjerici sa prostora Njemačke. Iako se neke fibule mogu staviti u komparativni odnos, osobito naše varijante I i II, one nisu identične, već pokazuju znatan regionalni karakter. Vidi: Drescher, 1957, 87, sl. 1, 2, 3.

⁵⁰ Busuladžić, 2010, 48-55, 2014, 44-54.

Pronađeni primjerak iz Čipuljića prema konstrukcionim elementima se može definirati u varijantu II.

Varijanta o kojoj je riječ razvila se iz starije varijante. Kada je riječ o ovom tipu fibula, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine to je jedna od najbrojnijih varijanti koju čini preko dvadeset primjeraka, koji mahom potiču sa lokaliteta Ribić i Jezerine kod Bihaća, ali i iz Turbeta kod Travnika, te Siska.⁵¹

Osnovna karakteristika ove varijante je tijelo u obliku slova S. Na držaču igle ukrasni otvor su u obliku krugova, za razliku od prethodne varijante gdje su otvorili bili četverougaoni. Ispod potporne grede se nalazi opruga sa spiralnim navojima i spoljašnjom tetivom. Na sredini luka se nalazi zadebljanje u vidu diska kružnog presjeka. Disk može biti više puta profiliran. Na kraju stope se nalazi zadebljanje u obliku dugmeta ili žira koje na sredini često ima trn. Držač igle je koso zasjećen, a ponekad je u četvrtastom obliku. Svi primjerici su jednočlani. Karakteristični su po tri kružna otvora na držaču igle i oštro izvijenom luku koji prema stopi ne prati slovo S. Dio glave koji se oslanja na potpornu gredu savijen je prema unutrašnjosti.⁵²

U kontekstu rasprostranjenosti, može se zaključiti da su široko upotrebljavane na prostorima Carstva, naročito u provincijama koje su gravitirale rijeci Dunavu, kao i rijekama Elbi, Odri i Visli. U znatnom broju su zastupljene u gornjogermanskim i recijskim prostorima, Češkoj, Slovačkoj, Moravskoj, Donjoj Meziji, Panoniji⁵³ i Dakiji.⁵⁴ Po jedan primjerak ove varijante zastavljen je i u Gamzigradu⁵⁵ i Vršcu.⁵⁶ Znatan broj pronađen je u Neviđunumu, Poetoviju i Emoni.⁵⁷ Njihova slabija zastupljenost primjećena je u Gornjoj

⁵¹ Busuladžić, 2010, 157-161.

⁵² Busuladžić, 2010, 50-51.

⁵³ Patek, 1942, T. IV, sl. 9 i 10; Rieckhoff, 1975, T. 2, sl. 15 i 16.

⁵⁴ Popescu, 1945, 491, sl. 4/34.

⁵⁵ Петковић, Живић, 2005, 441-443.

⁵⁶ Кондић, 1961, 210, сл. 3.

⁵⁷ Bojović, 1983, 33.

Meziji,⁵⁸ Saloni⁵⁹ i dalmatinskim otocima,⁶⁰ Tiluriju,⁶¹ kao i na prostorima zapadno od Rajne.

Ova varijanta u većem broju je konstatirana na prostorima sjeverozapadne Bosne,⁶² Posavine⁶³ i Siska.⁶⁴ Pretpostavlja se da je jedan od centara proizvodnje ovih primjeraka bio upravo u Sisku.⁶⁵

Prema dataciji, primjeri druge varijante se mogu staviti u vremenski okvir prvih decenija I stoljeća do prve decenije II stoljeća.⁶⁶

Sidraste fibule

(kat. br. 4, T. 1, sl. 4)

30

Osnovna tipološka karakteristika ovog tipa fibula je luk u obliku sidra. Luk kod sidrastih fibula je proširen sa dva kraka koji se u obliku plitkog slova U povijaju prema stopi, dobijajući time oblik sidra.⁶⁷ Po svojoj konstrukciji uglavnom su dvodijelne. Na glavi imaju potpornu gredu. Ispod grede je spiralna opruga sa spoljašnjom tetivom, koja ima širok držač.⁶⁸

Porijeklo sidrastih fibula može se tražiti u izrazito profiliranim fibulama, kao izraz lokalnih potreba i interpretacija.⁶⁹ Najširi dio luka se proširio, pa je iz njega nastao ovaj karakterističan sidrasti oblik. Fibule ovog tipa karakteristika su provincija Panonije, Dakije, Trakije⁷⁰ i Dalmacije.⁷¹ Znatno su malobrojnije na sjeveru Panonije nego na jugu. Prema E.

⁵⁸ Jovanović, 1978, 51, sl. 98.

⁵⁹ Ivčević, 2002, T. XI, sl. 96.

⁶⁰ Težak-Gregl, 1982, 102, sl. 1/4 i 5.

⁶¹ Ivčević, 2011, 170-171.

⁶² Marić, 1968, 5-81.

⁶³ Busuladžić, 2014, 155-156.

⁶⁴ Koščević, 1980, T. X, sl. 62-69.

⁶⁵ Koščević, 1975, 51.

⁶⁶ Almgren, 1923, 36; Kovrig, 1937, 116; Patek, 1942, 96; Krämer, 1957, 76; Marić, 1968, 36; Kolšek, 1972, 154; Petru, 1972, 80; Rieckhoff, 1975, 13; Rieckhoff-Pauli, 1977, 8; Koščević, 1980, 21; Bojović, 1983, 34 i Ivčević, 2002, 237.

⁶⁷ Petković, 2010, 105-115.

⁶⁸ Busuladžić, 2014, 96.

⁶⁹ Jovanović, 1978, 78, Petković, 2010, 76.

⁷⁰ Великов, 1933, 407.

⁷¹ Ivčević, 2011, 171.

v. Patek, sidraste fibule imaju svoje korijene u tračko-ilirskom području, pri čemu se ističe značaj i uticaj Tračana.⁷² Često su nošene sa ukrasnim dodacima, što je potvrđeno u više slučajeva.⁷³

Može se prepostaviti da je upotreba ovih fibula bila u vremenskom intervalu od I do III stoljeća.⁷⁴

Na prostoru današnje Srbije⁷⁵ i Bosne i Hercegovine poznat je veći broj primjeraka ovog tipa fibula,⁷⁶ koje se prema nekim elementima mogu grupirati u nekoliko varijanti. Na prostoru lokaliteta Čipuljić pronađen je jedan primjerak ovog tipa (katalog br. 4, T. 1, sl. 4). Ovaj primjerak prema vrsti materijala i konstrukcionim detaljima pokazuje elemente koji je svrstavaju u primjerak koji posjeduje zajednička svojstva dvije varijante, a koji se javljaju na prostoru Bosne i Hercegovine.⁷⁷

Varijanta I

Osnovne karakteristike kod navedenih primjeraka jesu stope, koje imaju pločastoravan presjek. Na dijelu gdje se luk završava, neposredno iza grebenastog zadebljanja, sa obje strane se nalaze po dva krilca. Stopa se završava dugmetastim zadebljanjem koje je presjećeno napola, sa oštrim rubovima. Držač igle je ukrašen diskretnim linijama u tehnici uboda. Na krajevima krakova sidra nalaze se dugmetasta zadebljanja, čiji se vrhovi završavaju u obliku malih trnova. Potporna greda im je primjetno duža i prema krajevima šira.⁷⁸

Potpuno analognih primjeraka srebrenim primjercima koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, prema dostupnoj literaturi, nema. Specifičnost ponuđenih primjeraka leži u krilcima na dijelu gdje se

⁷² Patek, 1942, 100; Čremošnik, 1963, 119.

⁷³ Popović, 1996, 142 – 154.

⁷⁴ Ivčević, 2011, 171, Bojović, 1983, 45.

⁷⁵ Petković, 2010, 105-115.

⁷⁶ Busuladžić, 2010, 83-88, Patsch, 1910, 197, sl. 36; Miletić, 1963, 21, 23, 24, 25 i 27 sl. 2.

⁷⁷ Busuladžić, 2010, 83-85.

⁷⁸ Busuladžić, 2010, 83-84.

završava luk i počinje stopa, po čemu odgovaraju grupi br. 72 po I. Kovrig. E. v. Patek ističe da je ovaj oblik karakterističan za ilirsko područje i posredno preko Ilira i za Panoniju.⁷⁹

U odnosu na oblik potporne grede, gdje su krajevi prošireni i duži, analizirane fibule se mogu klasificirati u grupu dva po E. v. Patek, tj. po I. H. Crisanu tip Virtopu – Atel, pri čemu se ukazuje na njihov najveći broj u Dakiji.⁸⁰

Kompariranjem kombiniranih stilskih elemenata koji se javljaju, njihova okvirna datacija se može vezati za kraj I i II stoljeće.

Varijanta II

Najmnogobrojnija varijanta sidrastih fibula koje se javljaju u Bosni i Hercegovini pripada ovoj skupini. Osnovna karakteristika ovih fibula je da posjeduju karakteristična krilca na mjestu gdje se završava luk, a počinje stopa. Drugi karakterističan konstrukcionalni element odnosi se na potpornu gredu koja je, za razliku od prethodne varijante, pravougaonog oblika. Međusobne razlike kod ove varijante odnose se na izgled i oblik dugmetastog zadebljanja na kraju stope, koje može biti jednostavno dugmetastooblo ili dugmetasto sa trnom na vrhu. Drugi element koji se razlikuje kod pojedinih primjeraka iste varijante odnosi se na krajeve krakova sidra koji mogu biti sa ili bez dugmetastih zadebljanja.⁸¹

Varijanta je karakteristična za ilirsko područje, odakle je direktno dospjela u Panoniju.

Najbliže analogije poznate su sa područja Posavine,⁸² Beograda,⁸³ Siska⁸⁴ i drugih lokaliteta rimske Panonije⁸⁵ i Dakije.⁸⁶

Prema stilskim karakteristikama pojedini autori je datiraju u II stoljeće.⁸⁷

Primjerak koji je predmetom ove obrade (kat. br. 4, T. 1, sl. 4) pokazuje karakteristike obuhvaćene u obje ponuđene varijante. Na temelju iznijetih činjenica, može se ustvrditi da je riječ o domaćoj izvedbi karakterističnoj za ilirsko područje.

Ostatak lanca na sidrastoj fibuli (kat. br. 4, T. 1, sl. 4)

Zajedno sa sidrastom fibulom pronađen je i dio pletenog lanca. Na samoj fibuli na poprečnoj gredi postoji halkica za kačenje lanca. Ova vrsta lanaca predstavlja jedan od najkarakterističnijih vidova rimskog nakita na području centralnog Balkana. Lanci ovog tipa pleteni su na način da je svaka naredna dvostruka omča prolazila kroz prethodne dvije. Ovom izradom dobijao se masivan i kompaktan stubasti lanac, nazvan lancem oblika lisicijeg repa ili lancem *Isthmion* tip.⁸⁸ Ovaj način pletenja je bio poznat kao tehnika „omča u omču“⁸⁹ i kao takva primjenjivala se već u nakitu egejskog kulturnog kruga. Već od VII stoljeća stare ere lanci izrađeni na ovaj način bili su prilično česta pojava na arhajskim nekropolama kao što je Sindos⁹⁰ i Trebenište.⁹¹ Za prostor unutrašnjosti Balkana ova vrsta nakita se javlja početkom V stoljeća stare ere, kada se javljaju primjeri ovih lanaca koji su služili za povezivanje lučnih fibula,⁹² a što će biti posebno razmjerno čest slučaj u rimskom periodu. Upotreba ovih oblika lanaca nastavljena je i u latenskom razdoblju.⁹³ Čitav je niz rimskih lokaliteta, na kojima su u obliku skupnih i pojedinačnih nalaza pronađeni ovi lanci. To se posebno odnosi na širi region balkansko-podunavskog područja, te se mogu pripisati autohtonom elementu. Analizom

⁷⁹ Patek, 1942, 101.

⁸⁰ Crişan, 1959, 353.

⁸¹ Busuladžić, 2010, 84-85.

⁸² Busuladžić, 2014, 178, sl. 107.

⁸³ Bojović, 1983, 45.

⁸⁴ Koščević, 1980, T. XX, sl. 149.

⁸⁵ Patek, 1942, T. VIII, sl. 15, T. IX, sl. 9

⁸⁶ Popescu, 1938, 242, sl. 6 i 7.

⁸⁷ Bojović, 1983, 46.

⁸⁸ Popović, 2002, 48.

⁸⁹ Ogden, 1982, 57-58.

⁹⁰ Vokotopoulou, 1996, 131-132, nr. 7970.

⁹¹ Popović, 1956, T. XIII, 47-49.

⁹² Grupa autora, 1990, 138/1-3.

⁹³ Popescu, 1945, 183-202, fig. 2, 4, 10.

pronađenih primjeraka, može se konstatirati da je postojao vrlo širok spektar oblika, od onih jednostavnih formi bez ukrasa, do umjerenog i bogato ukrašenih, najčešće sa privjescima oblika lista bršljana.⁹⁴ Pored lista bršljana srebreni upleteni lanci su mogli biti ukrašeni i lunulastim ili kružnim privjeskom.⁹⁵ U nekim slučajevima lanci su mogli imati i više privjesaka koji su davali izgled ogrlice, kao što je upravo primjerak pronađen u Gornjem Vakufu.⁹⁶ U najvećem broju slučajeva radilo se o tubulusima i halkama od kojih je jedna služila za kačenje kuke, a druga halka je služila da druga kuka prođe kroz nju. Lanci su završavali različitim vrstama tubulusa.

Brojni kameni spomenici također svjedoče postojanje ovog lanca. Među njima ističe se nadgrobna stela iz Zenice,⁹⁷ gdje su prikazani upleteni lanci koji povezuju fibule na ramenima sa pojasmom, za koji su prikopčani okruglom kopčom. Drugi spomenik sa lokaliteta Bile,⁹⁸ također prikazuje ove lance koji polaze od fibula na ramenima i spajaju se na grudima. Većina spomenika ipak prikazuje klasičan način nošenja sa privjescima u obliku bršljana, na način da je jedan lanac sa bršljanovim listom išao oko vrata ili preko grudi, povezujući sidraste fibule na ramenima. Sa svake fibule visio je kraći dvostruki lanac, koji je također završavao privjescima u obliku bršljanova lista. Ovakvi prikazi su prilično česti na mnogobrojnim spomenicima sa lokaliteta Bajina Bašta,⁹⁹ Skelani,¹⁰⁰ Voljevica,¹⁰¹ Srvica,¹⁰² Seča Reka¹⁰³ i druga.

Mnogobrojni su i nalazi gdje su sačuvani i kompletni setovi fibula i lanaca.¹⁰⁴ I na području

Bosne i Hercegovine pronađene su sidraste fibule na kojima su postojali ostaci lanaca, ili primjeri na kojima su bile halke ili perforacije na poprečnoj gredi, namijenjene za kačenje pletenih lanaca. Takav je slučaj sa sidrastom fibulom sa lokaliteta Gradišta u Tolisi,¹⁰⁵ Tribova kod Mrkonjić Grada,¹⁰⁶ Ripača kod Bihaća¹⁰⁷ i Debelog brda kod Sarajeva,¹⁰⁸ te do danas nepubliciranog primjerka sidraste fibule sa nekropole Čipuljići kod Bugojna. Ovaj način povezivanja lanaca sa sidrastim fibulama, je prema svemu sudeći postao masovnija modna praksa na prostoru Podrinja, ali i sjevernije u Panoniji¹⁰⁹ i mnogobrojnim lokalitetima u rumunskom Podunavlju.¹¹⁰

Pored sidrastih, upleteni lanci su u manjem broju slučajeva nošeni i sa koljenastim fibulama.¹¹¹ Na području Bosne i Hercegovine reprezentativni srebreni primjerak lanca sa bršljanovim listovima je pronađen sa zoomorfnom srebrenom fibulom.¹¹²

Prsten

(kat. br. 5, T. 1, sl. 5)

U kategoriju nakita, zajedno sa fibulama, pronađen je i jedan zanimljiv prsten. Prsten je kolut koji ukrašava prst ruke. Kao takav ukrasni detalj poznat je bio još u istočnomediterskim civilizacijama. Različiti oblici svoj razvoj bilježe još u grčka vremena, kada se počinju izrađivati od različitih materijala, u različitim tehnikama, te raznovrsnim oblicima. Rimljani često koriste ovaj segment nakita, a poznaju ga pod terminom *annulus*.¹¹³

⁹⁴ Popović, 2002, 52.

⁹⁵ Popović, 2002, 53.

⁹⁶ Miletić, 1963, br. 55-57, Čremošnik, 1963, 119, sl. 10.

⁹⁷ Sergejevski, 1932, T. XXI, 10.

⁹⁸ Čremošnik, 1963, 105, sl. 1.

⁹⁹ Patsch, 1909, fig. 71.

¹⁰⁰ Patsch, 1909, 157-158.

¹⁰¹ Sergejevski, 1935, 19-20, T. IV, 2.

¹⁰² Patsch, 1909, 177, fig. 124.

¹⁰³ Popović, 1996, fig. 7.

¹⁰⁴ Popović, 1996, 142-143, fig. 9-17, Popović, 1997a, 79-

80, fig. 7.

¹⁰⁵ Busuladžić, 2014, 180, br. 115.

¹⁰⁶ Busuladžić, 2010, 187, br. 245 i 246.

¹⁰⁷ Busuladžić, 2010, 190, br. 257.

¹⁰⁸ Busuladžić, 2010, 191, br. 261.

¹⁰⁹ Popović, 2002, 52.

¹¹⁰ Popilian, 1998, 49-50, fig. 8 i 9, 59-60, fig. 5. 1,4, fig. 7. 1-8.

¹¹¹ Jovanović, 1978, 78, kat. 9, 12, 13, Cermanović-Kuzmanović, 1995, 227, sl. 1, 2. O koljenastim fibulama vidi: Busuladžić, 2014, 60-84, Busuladžić, 2010, 60-73, Petković, 2010, 127-161.

¹¹² Busuladžić, 2010, 184, br. 234.

¹¹³ Popović, 2002, 44.

Među pronađenim rimskodobnim materijalom iz Čipuljića, ističe se i jedan bronzani prsten, oblika spirale sa poluloptastim glavicama na krajevima. Žica je savijena orijentacijski do trećine krajeva u suprotnom smjeru. Ova spirala na donjem dijelu je jednostruka, a samo gornji dio predstavlja spiralno uvijene dijelove.

Vrlo uvjetne analogije pronalaze se na lokalitetu Juhora u Srbiji. Ovakve i slične forme spiralnih prstenova ne rijetko i od plemenitih metala, pronalažene su i na željeznodobnim lokalitetima, koji su se datirali i u III stoljeću stare ere. Kod spiralno uvijenih prstenova često su na krajevima oblici zmijskih glava i repa, koji opet ovisno o lokalitetu i dataciji pokazuju razlike, od realističnih do stiliziranih oblika.¹¹⁴ U datacijskom kontekstu, spiralna rješenja sa stiliziranim ili realnim glavama zmija na krajevima prstenova pronađeni su na mnogobrojnim rimskim lokalitetima od I do III stoljeća nove ere.¹¹⁵

I kod našeg primjerka može se pretpostaviti domaća radinost. U pogledu datacijskog okvira uz stanovite rezerve može se pretpostaviti da je primjerak prstena kulturološki više upućen na starije periode kraja I stoljeća stare ere i početka I stoljeća nove ere, a što se pak uklapa u okvir datiranja dijela prezentiranih fibula.

Predica (kat. br. 6, T. sl. 6)

U posebnu grupu predmeta koji se mogu definirati kao dio ratničke opreme, odnosno vojničkih opasača spadaju i predice.¹¹⁶ Predice se dijele prema različitim elementima na predice sa šarnirom ili bez šarnira,¹¹⁷ te u ovisnosti o obliku na četvrtaste, izdužene, oblika slova D, ovalne, zoomorfne, jednodijelne i dvodijelne.¹¹⁸ Ovi predmeti su bili dio opasača ili kožnog remena.¹¹⁹ U odnosu na oblik same

predice, pojedini autori prave jasnu razliku kod primjeraka oblika slova D, predlažući tipološku razliku između kasnoantičkih predica ovalnog oblika, te onih oblika slova B.¹²⁰

Primjerak koji je predmetom obrade u ovom radu najvjerovaljnije pripada tipu predica, oblika slova D. Znatna devastacija, ne ostavlja mogućnost za precizniju detarminaciju.

Datacijski okvir četvrtastih predica precizira se u I i II stoljeće, dok predice oblika slova D, kakav je najvjerovaljniji primjerak pronađen na lokalitetu Čipuljića, a osobito njegovi mlađi razvojni oblici se datiraju u drugu polovicu III i čitavo IV stoljeće.¹²¹

Analogni primjeri su mnogobrojni i neodvojivi su inventar svih objekata koji se vežu za rimsku vojsku. Najobrađeniji su oni pronađeni na lokalitetu Akvileje,¹²² antičke Siscie,¹²³ te Burnuma.¹²⁴ Rijetko ove vrste predmeta su rađene i od srebra, poput primjeraka koji su pronađeni na lokalitetima Srbije.¹²⁵

Zaključak

Navedene tvrdnje sugeriraju i novi karakter samog lokaliteta Čipuljić. Iako je spomenuti lokalitet primarno poznat po ranosrednjovjekovnoj nekropoli i kasnoantičkoj bazilici, najvjerovaljnije je na ovom prostoru bio i sakralni ili sepulkralni objekat i prije podizanja kršćanske crkve i kasnijeg groblja. Naime, već sa drugih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, potvrđeno je ljudsko prisustvo ili ljudske aktivnosti kroz više različitih epoha na istom mjestu.¹²⁶ Ovo bi moglo biti i rješenje karaktera i samog lokaliteta Čipuljić. Na lokaciji sadašnjeg naselja Čipuljić u Bugojnu, najvjerovaljnije je bio neki rimski sepulkralni sadržaj, na što se nadovezala kasnija izgradnja kršćanske bazilike, te u ranom srednjem vijeku velike nekropole.

¹¹⁴ Popović, 2002, 45.

¹¹⁵ Koščević, 1991, 37.

¹¹⁶ O pojasmnim garniturama Redžić, 2013.

¹¹⁷ Radman-Livaja, 2004, 87.

¹¹⁸ Koščević, 1991, 66-69.

¹¹⁹ Radman-Livaja, 2004, 86.

¹²⁰ Redžić, 2013, 127, 147.

¹²¹ Koščević, 1991, 66-67.

¹²² Koščević, 2000, 116-117.

¹²³ Koščević, 1991, 66-69, Radman-Livaja, 2004, 87.

¹²⁴ Šeparović, Uroda, 2009, 43, sl. 55-57.

¹²⁵ Grupa autora, 1994, 270-272, 342.

¹²⁶ Miletić, 1984, 393-394.

Potvrda ovome je i pronađeni kameni ulomak, koji se atribuira u raniji rimski period,¹²⁷ koji je u korelaciji sa ovdje prezentiranim fibulama i prstenom.

Fibule koje su bile predmet obrade upravo se hronološki uklapaju u karakter i rimsko prisustvo na lokalitetu Čipuljić kod Bugojna. Njihov datacijski okvir koji se najčešće ograničava na period I i II stoljeća upravo govorи da je područje bilo naseljeno od samih početaka rimske vladavine. Blizina vode, plodno tlo i ravničarski kraj uz rijeku bili su povoljan teren za trajnije naseljavanje. Nije nikakva slučajnost da se u neposrednoj blizini Čipuljića nalazi veliki lokalitet Pod, koji je u prahistorijska vremena također predstavljao veliko naselje.¹²⁸ U kontekstu kontinuiteta i hronološkog slijeda, među najstarijim nalazima bilježimo brončani spiralni prsten, koji se uvjetno može staviti u vremenski okvir kraja I stoljeća stare ere i početka I stoljeća nove ere.

Kontinuitet naseljenosti se vjerovatno nastavio u I i II, pa sve do III i IV stoljeća kada se datiraju i analizirane fibule, ali i pronađena željezna pređica. Potvrda životu u ovo i nešto kasnije vrijeme je i slučajni nalaz kamenog ulomka. U periodu kasne antike stanovništvo koje je živjelo u blizini izgrađuje i kršćanski sakralni objekat – baziliku.¹²⁹ Na ovom supstratu kasnije doseljena nova rano-srednjovjekovna populacija formira nekropolu, čija veličina nagovještava postojanje velikog i stalnog naselja u blizini same nekropole.¹³⁰

Na temelju iznesenog, može se zaključiti da su fibule, prsten i pređica prezentirane u ovom radu značajna karika u popunjavanju hronološkog niza, naseljenosti, društvenih procesa i karaktera ovog značajnog lokaliteta.

¹²⁷ Busuladžić, 2015, 7-19.

¹²⁸ Čović, 1991.

¹²⁹ Paškvalin, 1968, 159.

¹³⁰ Lokalitet nekropole do danas nije cijelovito obrađen niti publiciran.

Katalog

Aucissa fibula

Redni broj 1. (T. I, 1).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljić, Bugojno, kvadrat LXXXVIII, van grobova.

Opis: Bronzana aucissa fibula. Luk pločast. Na kraju stope završetak u obliku trna – malog polukružnog zadebljanja. Fibula pronađena tokom arheoloških istraživanja 20. 07. 1973.

Dimenzije: dužina 4,5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Redni broj 2. (T. I, 2).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljić, Bugojno, kvadrat LXXXIII, van grobova, na dubini od 40 – 50 cm.

Opis: Bronzana sačuvana aucissa fibula. Fibula sa pločastim zadebljanjem glave. Luk polukružnog presjeka. Na kraju stope dugmetasto zadebljanje. Fibula je pronađena tokom arheoloških istraživanja 9. 07. 1973.

Dimenzije: dužina 4,9 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom

Redni broj 3. (T. I, 3).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljić, Bugojno, kvadrat LXX, van grobova, na dubini 80 – 90 cm.

Opis: Bronzana fibula oštećenog dijela luka i držača igle. Jače izvijeni luk sa izraženim prijelomom. Na najvišoj tački luka dugmetasti disk – greben kružnog presjeka. Glava fibule je zadebljala u vidu retorte. Opruga je sa vanjskom tetivom. Opruga oštećena sa očuvana četiri spiralna navoja. Fibula pronađena tokom arheoloških istraživanja 12. 07. 1973.

Dimenzije: dužina 3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Sidrasta fibula

Redni broj 4. (T. I, 4).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljići, Bugojno, kvadrat XCI.

Opis: Očuvana srebrena sidrasta fibula sa ostacima lančića u obliku pletera. Stopa ima pločasto – ravan presjek. Po sredini luka grebenasto zadebljanje. Na dijelu gdje se luk završava, neposredno iza grebenastog zadebljanja, sa obje strane imaju po dva

pločasta krilca. Stopa se završava sa dugmetastim zadebljanjem. Jedan krak sidra je oštećen. Potporna greda je duža sa širim krajevima. Ispod potporne grede opruga sa šesnaest spiralnih navoja. Na jednoj strani potporne grede karičica za kačenje lančića. Sa fibulom je sačuvan i fragment pletenog lančića sa tri kraka, koja na mjestu sastava imaju kariku koja ih spaja. Fibula je pronađena tokom zatrpanjana slučajni nalaz, 20. 07. 1973.

Dimenzije: dužina 3,8 cm, širina grede 3,4 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Prsten

Redni broj 5. (T. I, 5).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljić, Bugojno, kvadrat XCVII u dubini od 95 cm.

Opis: Bronzani prsten, spiralno uvijen u gornjem dijelu prstena. Na krajevima poluloptasta zadebljanja. Prsten je nađen u kvadratu XCVII, u zemlji u dubini od 95 cm.

Dimenzije: R: 3,3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Predica

Redni broj 6. (T. I, 6).

Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Čipuljić, Bugojno, kvadrat LXXXVIII, van groba.

Opis: Oštećena željezna predica. Pronađena van groba u kvadrantu, LXXXVIII, 20. 08. 1979.

Dimenzije: Dužina 5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Skraćenice

Archaeologia Iugoslavica

Archaeologia Iugoslavica, Beograd

Dacia

Dacia, Bucuresti

D. P.

Dissertationes Pannonicae ex Instituto numismatico, archeologico Universitati Petro Pazmany nominate Budapestiensis provenientes, Budapest
Inventaria Archaeologica, Celje

JRGZM

Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums, Mainz

35

Germania

Germania, Frankfurt
Forschungen in Lauriacum, Linz

Izdanja HAD

zdanja Hrvatskog arheološkog društva

SADJM

Savez arheoloških društava Jugoslavije,
Materijali, Beograd

RVM

Rad vojvođanskih muzeja, Novi Sad

SADJ, D.etM

Savez arheoloških društava Jugoslavije,
Dissertationes et Monographiae, Beograd

SHP

Starohrvatska prosvjeta, Split

Situla

Situla, Ljubljana

S. J.

Saalburg Jahrbuch, Bad Homburg

Starinar

Starinar, Beograd

Z. N. M.

Zbornik Narodnog muzeja, Beograd

Literatura

Almgren 1923

Almgren, O. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhundert mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus – Bibliotek, 32, 2 Auflage, Lepizig 1923.

Andelić 1959

Andelić, P. *Srednjovjekovna nekropolja u Čipuljiću kod Bugojna*, Arheološki pregled 1, Beograd 1959, 163.

Behrens 1950

Behrens, G. *Römische Fibeln mit Inschrift*, Reinceke Festschrift, Mainz 1950.

36

Behrens 1954

Behrens, G. *Zur Tipologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln*, JRGZM/I, Mainz 1954.

Bojović 1983

Bojović, D. *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983.

Busuladžić 2010

Busuladžić, A. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010.

Busuladžić 2014

Busuladžić, A. *Zbirke antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, Tolisa, Sarajevo – Tolisa 2014.

Busuladžić 2015

Busuladžić, A. *Antički kameni spomenik s lokaliteta Čipuljić kod Bugojna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, Vol. XLVIII, Zagreb 2015, 7-19.

Cermanović-Kuzmanović 1995

Cermanović-Kuzmanović, A. *Predmeti i nakit od srebra iz Kolovrata*, Radionice i kovnice srebra, Beograd 1995.

Crișan 1959

Crișan, I.H. *Le trésor d' Atel et ses relations balkano-danubiennes*, Dacia, N. S. III, București 1959.

Ćović 1991

Ćović, B. *Pod kod Bugojna*, Sarajevo 1991.

Čremošnik 1963.

Čremošnik, I. *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja

Bosne i Hercegovine, n. s. Arheologija sv. XVIII, Sarajevo 1963., 103-125.

Drescher 1957

Drescher, H. *Die Technik der germanischen Rollenkappenfibeln*, Germania, 35, Frankfurt 1957.

Gavelle 1962

Gavelle, R. *Notes sur les fibules gallo – romaines recueillies à Lugdunum Convenarum (Saint – Bertrand – de – Comminges)*, Ogam, XIV/2 – 3, Renns 1962.

Gerharz 1987

Gerharz, R. R. *Fibeln aus Afrika*, S. J. 43, Bad Homburg, 1987.

Grupa autora 1990

Grupa autora, *Gospodari srebra. Gvozdeno doba na tlu Srbije*, Beograd 1990.

Grupa autora 1994

Grupa autora, *Antique silver from Serbia*, Belgrade 1994.

Ivčević 2002

Ivčević, S. *Fibule*, Longae Salone I i II, Split 2002.

Ivčević 2003.

Ivčević, S. *Antički metalni predmeti iz Narone*, Izdanja HAD - a, vol 22, Zagreb – Metković – Split 2003.

Ivčević 2011

Ivčević, S. *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, Izdanja HAD - a, vol. 27, Zagreb 2011, 161-187.

Jobst 1975

Jobst, W. *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum, 10, Linz 1975.

Jovanović 1978

Jovanović, A. *Nakit u rimskoj Dardaniji*, SADJ, D.et M, XXI, Beograd 1978.

Kolšek 1972

Kolšek, V. *Les nécropoles de Celeia et Šempeter*, Inventaria Archaeologica, Fasc. 16, Celje 1972.

Кондић 1961

Кондић, В. *Збирка римских фибула из Вршацког музеја*, RVM 10, Нови Сад 1961.

Koščević 1975

Koščević, R. *Die Werkstätte kräfting proflierter*

Fibeln in Siscia, Archaeologia Iugoslavica XVI,
Beograd 1975.

Koščević 1980

Koščević, R. *Antičke fibule sa područja Siska*, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb 1980.

Koščević 1991

Koščević, R. *Antička bronca iz Siska*, Zagreb 1991.

Koščević 2000

Koščević, R. *Arheološka zbirk Benko Horvat*, Zagreb 2000.

Kovrig 1937

Kovrig, I. *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, D. P., II/4, Budapest 1937.

Krämer 1953

Krämer, W. *Cambodunumforschungen 1953 – I. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte*, 9, München 1953.

Lerat 1956

Lerat, L. *Les fibules Gallo – Romaines, Catalogue des collections archéologiques de Besançon*, Annales Littéraires de l' Université, 2 Série, Tome III, fasc. 1, Archéologie 3, Besançon 1956.

Marić 1968

Marić, Z. *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. Arheologija, XXIII, Sarajevo 1968.

Marović 1961

Marović, I. *Fibeln mit Inschrift von Typus Aucissa in der archäologischen Museen von Zagreb, Zadar und Split*, JRGZM/8, Mainz 1961.

Miletić 1963

Miletić, N. *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Sarajevo 1963.

Miletić 1984

Miletić, N. *Rani srednji vijek, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984, 375-434.

Noll 1952

Noll, R. *Römerzeitliche Fibelinschriften*, Germania, 30, Frankfurt 1952.

Ogden 1982

Ogden, J. *Jewellery of the Ancient World*, London 1982.

| Nepublicirani antički nalazi sa lokaliteta
Čipuljići kod Bugojna

Paškvalin 1959

Paškvalin, V. *Antička istraživanja u selu Čipuljiću kod Bugojna*, Arheološki pregled 1, Beograd 1959, 98.

Paškvalin 1961

Paškvalin, V. *Čipuljići, Bugojno-kasnoantičke građevine*, Arheološki pregled 3, Beograd 1961, 89.

Paškvalin 1966

Paškvalin, V. *Grudine, Čipuljići, Bugojno – starokršćanska bazilika*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 146.

Paškvalin 1968

Paškvalin, V. *Grudine, Čipuljići kod Bugojna – nastavak istraživanja starokršćanske bazilike*, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 159.

Paškvalin 1970

Paškvalin, V. *Grudine, Bugojno – starokršćanska bazilika*, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 131.

Paškvalin 2003

Paškvalin, V. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003.

Patsch 1909

Patsch, C. *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI, Wien 1909, 104-183.

Patsch 1910

Patsch, K. *Prilozi našoj rimske povijesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXII, Sarajevo 1910, 177-208.

Patek 1942

Patek, E. v. *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, D. P., II/19, Budapest 1942.

Petru 1972

Petru, S. *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7, Narodni muzej u Ljubljani, Ljubljana 1972.

Петковић, Живић 2005

Петковић, С., Живић, М. *Група бронзаних фибула са Ромулијане*, Z. N. M. (arheologija), XVIII – 1, Beograd 2005.

Petković 2010

Petković, S. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka nove ere*, Beograd 2010.

Popescu 1938

Popescu, D. *Fibules en bronze des collections du Musée National de Antiquités, Dacia, V – VI (1935. – 1936.)*, Bucureşti 1938.

Popescu 1945

Popescu, D. *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bucureşti, Dacia, IX – X (1941. – 1944.)*, Bucureşti 1945.

Popović 1956

Popović, Lj. *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd 1956.

Popović 199

Popović, I. *Certain Traits of the Roman Silver Jewellery Manufacture in the Central Balkans*, Starinar XLVII, Beograd 1996.

Popović 1997

Popović, I. *Zlatni avarski pojasi iz okoline Sirmijuma*, Beograd 1997.

Popović 1997a

Popović, I. *Miscellanea Argentea*, Starinar, XLVIII, Beograd 1997.

Popović 2002

Popović, I. *Nakit sa Juhora – ostava ili sakralni tezaurus*, Narodni muzej u Beogradu, Arheološki institut u Beogradu, Beograd 2002.

Popilian 1998

Popilian, G. *Câteva consideratii privire la tezaurul de la Vârtop*, jud. Dolj. Arhivele Olteniei, 13, 1998, 49-60.

Radman-Livaja 2004

Radman-Livaja, I. *Militaria Sisciensis – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004.

Redžić 2013

Redžić, S. *Rimske pojasevine garniture na tlu Srbije od I do IV veka*, Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2013.

Rieckhoff 1975

Rieckhoff, S. *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen*, S. J., XXXII, Bad Homburg 1975.

Rieckhoff-Pauli 1977

Rieckhoff-Pauli, S. *Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulz am Neckar*. S. J., XXXIV, Bad Homburg 1977.

Sergejevski 1932

Sergejevski, D. *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XLIV, Sarajevo 1932, 35-36.

Sergejevski 1935

Sergejevski, D. *Iz rimske arheologije*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XLVII, Sarajevo 1935, 17-22.

Šeparović 1998

Šeparović, T. *Aucissa fibule sa natpisom iz zbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, SHP, III. ser., vol. 25, Split 1998, 178-183.

Šeparović 2003

Šeparović, T. *Metalni nalazi*, Tilurium istraživanja 1997.-2001, Zagreb 2003, 219-257.

Šeparović, Uroda 2009

Šeparović, T., Uroda, N. *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Split 2009.

Težak-Gregl 1982

Težak-Gregl, T. *Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru*, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD 7, Zagreb 1982, 99-111.

Великов 1933

Великов, И. *Новооткрите стариине*, Известия на българския археологически институтъ, VII/1932. – 1933., София 1933.

Vokotopoulou 1996

Vokotopoulou, J. *Guide to the Archaeological Museum of Thessalonike*, Athens 1996.

Unpublished ancient findings from the site Čipuljić near Bugojno

Key words: aucissa, anchor fibula, braided chain, highly profiled fibula with a support beam, ring, buckle, necropolis Čipuljić near Bugojno.

Archaeological excavations were carried out at the site Čipuljić near Bugojno. During these excavations, a large early medieval necropolis with about 800 graves was found. The remains of a late antique basilica were found next to the necropolis. Unfortunately, the necropolis, except for some very limited data, has not been published until today. In the recent past, in 2005, a stone fragment richly decorated with floral ornaments on the front side was uncovered. The circumstances of the find are not entirely known. The find was discovered during the digging of installations, after which it was transferred in front of the building of the Bugojno Municipality, where it is situated now. In professional archaeological circles, the area of Čipuljić is known for its late antique architecture, that is, the church and the early medieval cemetery.

The discovery of various movable objects is still possible in this area. Unfortunately, since the last archaeological research, intensive constructional activity has been carried out in the settlement of Čipuljić. The proximity of the urban settlement in Bugojno and regional roads, as well as fertile flat terrain were the reason for the construction of private and commercial buildings, houses and similar. On the rest of the area are intensively farmed agricultural land parcels. These circumstances, unfortunately, greatly reduce the possibility of continuing any systematic research. Accidental finds are therefore a very realistic possibility and we should pay attention to them.

The collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, among the material that arrived to the museum as the result of the systematic archaeological excavation on the site Čipuljić, holds also several boxes. Small

envelopes were found in these boxes, stating that they contained finds found outside of graves, or accidental finds found during backfilling. These are Roman fibulas, ring and buckle, which are the subject of this paper.

Regrettably, given that the leaders of the research never published this site in full, the finds remained unpublished, while the review of written field diaries offered no insight into the circumstances related to these fibulas. The death of the participants and head of research dr. Pavo Andelić, prof. Nada Miletić and prof. dr. Veljko Paškvalin precluded any theoretical possibility of reconstructing the circumstances of discovery of these Roman finds.

The archaeological material, which is the subject of this paper, has not been recorded in the field documentation, while the boxes, in which it was stored, only lists the site and circumstance of it being an accidental find, that is, found outside of the grave units, in the quadrants XCI, XCVII, LXX, LXXXIII, LXXXVIII, on the depth from 40 to 95 cm. It can be assumed that the objects were found during the excavation of the necropolis, but without chronological and social context. These finds, together with the previously published stone fragment, could be the confirmation that a Roman, probably cult or sepulchral content, was supplemented with a late antique basilica and an early medieval necropolis. Among the archaeological finds that have been analysed in this paper, four specimens of fibulas stand out. Namely, an aucissa fibula (catalogue no. 1 and 2, T. I, Fig. 1 and 2), a highly profiled fibula with a support beam (catalogue no. 3, T. I, Fig. 3) and an anchor fibula (catalogue no. 4, T. I, Fig. 4). The anchor fibula had a braided chain. The transverse beam of the fibula features a small circle for the hanging of a chain. This type of chain represents one of the most characteristic types of Roman jewellery on the territory of

the central Balkan. Chains of this type are braided in the way that each following double loop passed through the previous two. This kind of workmanship resulted in a massive and compact stepped chain, called a fox tail form chain or *Isthmion* type chain. This manner of braiding was known as the „loop in loop“ technique and as such it was applied already in the jewellery of the Aegean cultural circle. From the 7th century BC, chains made in this manner were a common occurrence on archaic necropolises such as Sindos and Trebeništa. For the interior territory of the Balkan, this type of jewellery appears at the beginning of the 5th century BC, when examples of these chains that were used to connect arch fibulas occur and which will be relatively common in the Roman period. The use of this type of chain continues in the La Tène period. There are a number of Roman sites, on which these chains were found in group or individual finds. This particularly applies to the wider territory of the Balkan-Danube region and can thus be attributed to the indigenous element.

Otherwise the fibula was used as an aid for the attachment of clothes on the shoulder or chest. This type of object was used already in the Bronze Age, while their usage began to decline with the discovery of buttons in the 8th century.

The mentioned statements suggest a new nature of the site Čipuljić. Even though the mentioned site is primarily known by the early medieval necropolis and late antique basilica, it is most probable that a sacral or sepulchral object existed here, even before the building of the Christian church and later cemetery. Namely, on other sites in Bosnia and Herzegovina, human presence or human activity on the same place through a number of different epochs has already been confirmed. This could be the solution for the nature of the site Čipuljić. The site of the current settlement Čipuljić in Bugojno most likely featured a Roman sepulchral content, supplemented by the later construction

of the Christian basilica and a large necropolis from the Early Middle Age. A confirmation of this is the found stone fragment, attributable to the Early Roman period, which is in correlation with the here presented fibulas and ring.

The fibulas in question chronologically fit into the character and Roman presence on the site Čipuljić near Bugojno. Their dating framework, which is most often limited to the 1st and 2nd century, tells us that the area was inhabited from the very beginning of the Roman rule. The proximity of water, fertile soil and flat terrain by the river were fruitful ground for permanent settlement. It is no coincidence that in the immediate vicinity of Čipuljić, the large site Pod is situated, which also represented a large settlement in prehistoric times. In the context of continuity and chronological order, the oldest recorded find is a bronze spiral ring (catalogue no. 5, T. I, Fig. 5), which can tentatively be placed in the time frame from the end of the 1st century BC and up to the beginning of the 1st century AD. In the context of dating, spiral solutions with stylised or real snake heads on the ends of the rings were found on numerous Roman sites from the 1st to the 3rd century AD.

The continuity of inhabitation is likely to have continued in the 1st and 2nd, until the 3rd and 4th century, to when the analysed fibulas date, as well as the found iron buckle, that belonged to a part of a belt set (catalogue no. 6, T. I, Fig. 6). The confirmation of life in this and some later time is the accidental find of the stone fragment. In the period of the Late Antiquity, the population residing in the vicinity built a Christian sacral object – the basilica. On this substrate, the new early medieval population that arrived later forms the necropolis, whose size indicates the existence of a large and permanent settlement in the vicinity of the necropolis.

Based on the foregoing, it can be concluded that the fibulas, ring and buckle presented in this paper are a significant link in the completion of the chronological order, population, social processes and nature of this significant site.

1

2

3

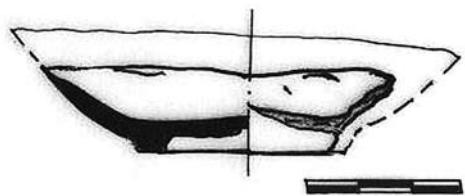
4

5

6

Milka Đukić

Nalazi antičke keramike sa Kastela i
Haništa u Banjoj Luci

NALAZI ANTIČKE KERAMIKE SA KASTELA I HANIŠTA U BANJOJ LUCI

Milka Đukić
Muzej Republike Srpske
Đure Daničića 1
Banja Luka
djukicmilka@gmail.com

UDK: 902.3(497.6 Banja Luka), „652“
Stručni rad
Primljeno: 1. II. 2016.
Prihvaćeno: 6. XII. 2016.

44

Višegodišnja istraživanja na području Banje Luke ukazala su na postojanje arheoloških ostataka sa Kastela i Haništa od I do VI vijeka. Istorijска proučavanja ovog perioda otežana su nedostatkom pisanih izvora i uglavnom se kreću u najoštijim okvirima, tako da konsultovanje arheoloških podataka, ma koliko oni za sada skromni bili, može biti od velikog značaja. Dosadašnja saznanja uglavnom su rezultat sondažnih i zaštitnih iskopavanja ovih višeslojnih nalazišta, pa bi njihovo sagledavanje trebalo da bude podsticajno i za buduće sistematsko istraživanje.

Ključne riječi: Banja Luka, fragmenti keramičkih posuda, antika, I–VI vijek

Trgovci koji su uvijek pratili vojsku bili su u Banjoj Luci prvi stanovnici koji su osnovali naselje Castra. Osim njih, već u drugoj polovini i krajem I vijeka naseljavaju se i isluženi vojnici, koji uzimaju učešće u podizanju civilnog naselja, koje se prostiralo prema obali Vrbasa, obuhvatajući prostor između obale potoka Crkvene i lijeve obale Vrbasa. Mnogi autori smještaju ovo naselje na širi prostor Kastela, što potvrđuju arheološka istraživanja. Organizovani život na području Kastela u rimsko doba trajao je od druge polovine I do kraja VI vijeka, sudeći prema nalazima keramike i epigrafskog materijala.¹ Ovi nalazi ukazuju na to da se naselje Castra nalazilo u jugoistočnom dijelu današnje tvrđave Kastel, gdje su se nalazile upravne zgrade, a prema Haništu su bili rašireni civilni i sakralni objekti. Ostaci rimskih supstruktura, pronađeni na lokalitetu Hanište, na dijelu jezgra Stare čaršije i na zaravni uz desnu

obalu Crkvene, takođe ukazuju na postojanje razvijenog kasnoantičkog naselja.

Rimljani su na ovim prostorima razvili široku privrednu djelatnost, otvarali rudnike i gradili puteve. Mreža rimske puteva intezivno je korišćena tokom antičkog perioda. Dio glavne trase rimskog puta *Salona–Servitium*, koji je prolazio kroz Banju Luku, ostao je do danas ključna komunikacija ovog područja.

Arheološka nalazišta I–VI vijeka su za sada najstarija poznata svjedočanstva o antičkom životu na ovom prostoru.²

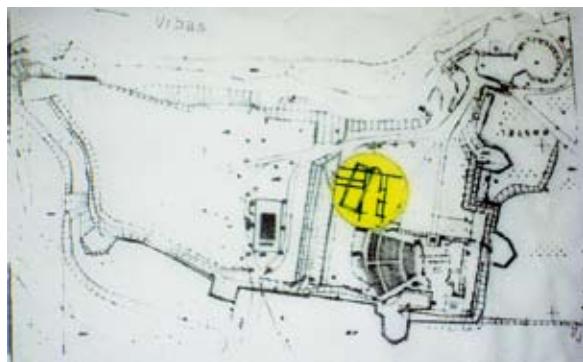
Lokalitet Kastel se nalazi u centru grada, između desne obale potoka Crkvene i lijeve obale rijeke Vrbasa. Zahvata površinu od 26.610 m² unutar utvrđenja i oko 30.000 m² vanjskog prostora. Na osnovu podataka iz istorijskih izvora i arheoloških iskopavanja, došlo se do pretpostavke da je na mjestu tvrđave Kastel ranije bio rimski logor (*Castra*).

¹ Crteže keramičkih posuda je načinila Borka Maksimović.

² Iliebo, 1996, 17-28.

Karlo Pač prvi objavljuje otkriće votivne are beneficijara P(annonie), S(uperioris) uz Crkvenu pored Kastela.³

V. Skarić ukazuje na pokretnе nalaze i odlomak natpisa D. M. i rimske novce. Prva arheološka istraživanja su izvedena u šest kampanja od 1971. do 1974. godine. Rezultati tih istraživanja su otkrića supstrukcija sa karakteristikama antičke gradnje *opus quadratum*. Pokretni inventar, uz keramičke fragmente, sačinjavaju staklo, nakit i rimski novac iz III i IV vijeka. Posljednja istraživanja na Kastelu obavljena su 1991. godine i tom prilikom otkriveni su fragmenti keramike i novac.

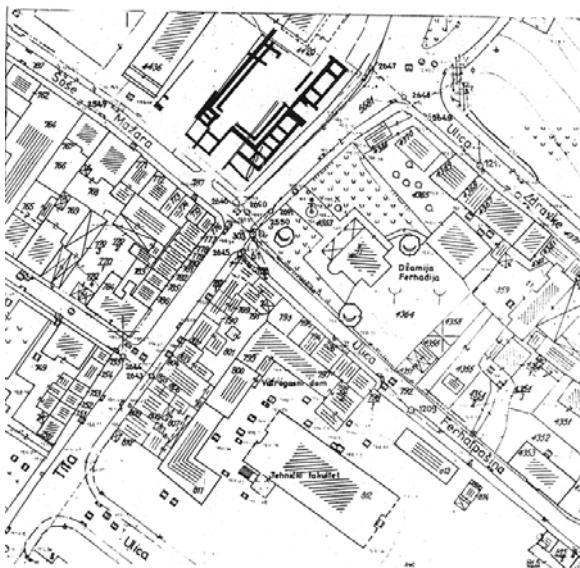

Sl. 1. Plan Kastela (J. Ševo, 1996, 23)

Lokalitet Hanište se nalazi na dijelu jezgra Starе čaršije, na zaravni uz desnu obalu Crkvene. Na njega je još 1924. godine upozorio V. Skarić. Pri izvođenju privatnih zemljanih radova na tom prostoru pronađeno je dosta ostataka manjih i većih rimskeh objekata. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka obavio je probna arheološka istraživanja 1986. godine. To su, ujedno, bila i prva arheološka istraživanja na ovom lokalitetu. Na južnom dijelu lokaliteta istraženi su slojevi antičkog perioda. Iskopavanjima je zahvaćena površina od 30 m² i na dubini od 0,40 do 1,20 m nađeno je obilje pokretnog arheološkog materijala: fragmenti keramike, metalnih predmeta, stakla i troske. Prema karakteristikama nađenog arheološkog materijala, nalazište se može datovati u vrijeme

od II do IV vijeka. Ovim iskopavanjem zahvaćen je sjeverozapadni dio antičkog naselja.⁴

„HANIŠTE“ Banja Luka
SITUACIJA M 1:1000

45

Sl. 2. Plan Haništa (J. Ševo, 1996, 24)

Ovi keramički nalazi odgovaraju onima koji se nalaze na lokalitetima sjeverne Bosne. Preovlađuje siva keramika, koja ima karakteristične geometrijske ornamente, zatim gleđosana keramika i sa crvenom prevlakom, koja je česta u Panoniji.⁵

Na Kastelu i Haništu potvrđena je upotreba tanjira, zdjela, pehara i lonaca.

Keramiku sa ovih lokaliteta u najvećem broju karakteriše prisustvo lonaca. Zdjele su zabilježene u nešto većem broju nego pehari, dok su tanjiri više zastupljeni od zdjela i pehara. Lonci i zdjele su izrađivani na ručnom vitlu, dok su pehari i tanjiri izrađivani na ručnom vitlu i bez upotrebe vitla. Osim slobodnom rukom modelovanih posuda koje karakteriše

³ Pač, 1885, 270.

⁴ Đukić, 2000, 3-36.

⁵ Čremošnik, 1970, 49.

grublja faktura, ostala keramika je izrađena od relativno dobre prečišćene gline sa dodatkom sitnozrnastog pijeska. Posude su pečene na otvorenoj vatri, a boja pečenja varira u nijansama od crvenkaste do sivomrke. Bez obzira na detalje u načinu oblikovanja posuda i sitne tehnološke razlike, keramika sa Kastela i Haništa pripada proizvodima lokalnog karaktera. Keramika, u cjelini posmatrano, pripada lokalnoj, panonskoj produkciji i to je potvrđeno otkrićem radionice za izradu keramike na ovom području. Analogni primjerici su nađeni u Sirmijumu.⁶ Ovi brojni nalazi ipak pružaju dokaz o značaju Kastela i Haništa u antičkom periodu od I do VI vijeka. Prisustvo keramike moglo bi se objasniti i blizinom produpcionog centra, možda Siscije. Neznatan je i broj importovanih proizvoda, a pojedini oblici mogli bi se vezati prevashodno za panonske proizvodne centre. Stono posuđe izrađivano je najčešće sa crvenim premazom, u tehniци imitiranja *terra sigilate*, a ima i rijetkih izrađenih primjeraka posuda kao pojava pehara sa naborima. Tanjiri sa kosim zidovima i ravno završenim obodom javljaju se II vijeku na Haništu, a na osnovu analognih primjeraka izdvajaju se u rimskom sloju na Gomolavi.⁷ Period II i prve polovine III vijeka je vrijeme najvećeg uspona Carstva, kako u uspješno okončanim ratovima, tako i u rastu ekonomije. Krajem III vijeka, uslijed nestabilne društveno-političke situacije i sukoba duž granica Carstva, dolazi do opadanja privrede i do siromašenja stanovništva, a samim tim i do smanjene široke upotrebe keramike. Postoje različiti pristupi kod izdvajanja provincijskih proizvoda pod nazivom imitacija *terrae sigilata*. Prevladavaju tzv. „pompejanski“ tanjiri, koji se javljaju u više varijanti, sa neznatnim razlikama u profilaciji oboda i u dubini recipijenta (sl. 3.1. i T. I, 1, 2, 3). Izrađeni su od dobro prečišćene gline, oranžcrveno bojene površine, a rijetko

od pjeskovite gline sivomrke boje pečenja i neobrađene površine.⁸

Tanjir horizontalno razgrnutog oboda kosih blago zaobljenih zidova, izrađen od dobro prečišćene gline crvene boje, nađen je na Haništu. To je primjerak čiji je obod dekorisan paralelnim ubodima. Analogni primjerici nađeni su u Singidunumu. Datiraju se od sredine II do kraja III vijeka.⁹

Od jednog tanjira sa Haništa otkriven je fragment širokog oboda sa plitkim kanelurama (T. I, 4). Analogni primjerak nađen je na Gradini u Vrsenicama. Datuje se od II do IV vijeka.¹⁰ Tanjiri sa Haništa su blago iskošenih zidova trbuha, te prstenasto profilisanog oboda na unutrašnjoj strani. Analogni primjerici nađeni su u Singidunumu. Počinju se proizvoditi u II vijeku kao lokalna varijanta. Period njihove najmasovnije proizvodnje je u III vijeku, među keramičkim materijalom. Rađeni su od čiste gline, boja pečenja je u nijansama crvene, mrke, a površina je bojena oranž ili mrkocrvenom bojom.¹¹

Na Haništu se izdvajaju plitki tanjiri sa širokim ravnim dnom koji predstavljaju varijante rađene po uzoru na „pompejanski tip“. Rađeni su od prečišćene gline, pečeni od mrkocrvene do oranžcrvene boje. Površina je neobrađena, oranžcrveno bojena, a na nekim primercima bojena je samo unutrašnjost i spoljašnji dio oko oboda.¹²

U novije vrijeme, N. Lamboglia je za ovu vrstu keramike predložio naziv *sigillata chiara*. Ovi tanjiri su česta pojava u mediteranskim oblastima, ali su nalazi sa Mediterana importovani u kontinentalne dijelove Evrope.¹³ Glavni kriterijum za klasifikaciju imitacije *terrae sigilate* je forma, jer se tehnika obrade

⁸ Ivanišević, Nikolić-Đorđević, 1997, 92-98, sl. 21-25.

⁹ Nikolić-Đorđević, 2000, 100-101, tip III/13.

¹⁰ Popović, Bikić, 2009, 73, sl. 50.

¹¹ Nikolić-Đorđević, 2000, 112, tip III/43.

¹² Nikolić-Đorđević, 2002, 223-227, sl. 5-8, 7, 21.

¹³ Ђермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић, 1975, 208.

⁶ Brukner, 1962, 138.

⁷ Brukner, 1971, 106, T. V, 5, 6.

površine fakture razlikuje od prave *terrae sigilate*. Značajne rezultate u proučavanju italskih imitacija, koje su poznate pod imenom „chiara“, postigao je Lamboglia.¹⁴ Na Haništu su pronađeni tanjiri izrađeni u tehnici imitacije *terra sigilate* rađeni od crveno pečene gline (sl. 3.2). Teško je izdvojiti tanjur od plitke zdjele. Plitka zdjela manjih dimenzija u određenim trenucima zamjenjivala je tanjur. Datuju se u II i III vijek. Nalaženi su na prostoru civilnog naselja na Haništu, i u naselju uz vojni logor i u vojnog logoru na Kastelu.¹⁵ Analogni primjeri tanjira pronađeni su u Singidunumu. Nađeni su na prostoru civilnog naselja, u naselju uz vojni logor i u vojnog logoru na Kalemegdanu. Datuju se u II i III vijek.¹⁶

U kontinentalnom dijelu provincije Panonije I. Čremošnik je izdvojila importovane primjerke imitacije *terrae sigilate* od lokalnih proizvoda i na osnovu tih zapažanja izvršila klasifikaciju formi. U doba Tiberija, imitacije *terrae sigilate* se importuju u Donju Panoniju istovremeno sa *terae sigilatum* iz poznatih radioničkih centara Italije.¹⁷

Provincijska proizvodnja klasičnih formi i primjena tehnike *terrae sigilate* predstavlja najkvalitetnije lončarstvo u romanizaciji ove zanatske grane. Na osnovu dosadašnjih nalaza na Kastelu i Haništu, kao i na cijelom području Panonije, konstatovani su prvi primjeri imitacije *terrae sigilate*, tzv. *terrae chiara*, na prelazu iz I u II vijek. Javlja se na klasičnim i romaniziranim formama sa firnis i mat premazom crvene ili narandžaste boje u više tonova, koja pokriva cijelu površinu ili samo unutrašnju ili spoljnu, preko oboda.¹⁸ Sjevernoafrička *sigilata* označava keramiku koju je Lamboglia nazvao *terra sigilatu chiara*. Ta keramika prisutna je na Mediteranu I–VII vijeka. Ova keramika je narandžastocrvene boje sa prevlakom koja je u

ranoj fazi sjajna, a kasnije postaje mat. Izrađena je od dobro prečišćene tvrde gline, ukrašena je urezanim zarezima. Zastupljena je na Gardunu kod Trilja u vojnog logoru.¹⁹

U zgradi banje u vili u Višićima nađeni su fragmenti *chiare* koja se pripisuje u II vijek. Tu su nađeni tipovi koji Lamboglia označava sa 2, 3 i 4, a ispred banje, u prostoriji koja veže banju sa peristilom, nađen je fragment najstarije *chiare* tipa 1a, koji je u upotrebi do II vijeka.²⁰ Najčešći je provincijski tip tanjira ili plitke zdjele kosih zidova sa ravnim ili konkavnim dnom. Na početku I vijeka, na panonskim tržištima se javljaju, pored tanjira u tehnici *terrae sigilate*, i importovani primjeri u različitim tehnikama izrade. Najraniji tip je „pompejanski“ tanjur, poznat iz ranih logora rajske područja (sl. 3.3 i T. I, 3). Izrađen je od smeđe, pjeskovite gline sa crvenom, mat bojom na unutrašnjoj površini.²¹

Posebnu kategoriju kuhinjskog – stonog posuđa čine pompejanski tanjiri. To su duboki tanjiri ravnog dna, različitih dimenzija i fakture, sa primjesama pijeska, kvarca, sa crvenim premazom na unutrašnjoj površini zida. Uopšteno je za pompejanske tanjire da su imali dvostruku funkciju jer se u njima peklo, ali se iz njih i jelo, što pokazuje goreno, grubo dno, te unutrašnja i vanjska dekoracija (sl. 3.4). Proizvodili su se u rano carsko vrijeme u Južnoj Italiji (Pompejima), odakle potiče naziv, te u Galiji.²²

Imitacije ovog tipa tanjira se javljaju kroz duži period od I do početka IV vijeka. Varijante avgustovskih tipova tanjira u imitaciji *terrae sigilate* (*chiare*) su eksportovane iz Italije u toku I vijeka. U Donjoj Panoniji, do sredine II vijeka podržavaju se importovani tipovi tanjira, a u periodu od II do kraja IV vijeka proizvodi se ograničen broj provincijskih formi koje su

¹⁴ Lamboglia, 1963, 158–178.

¹⁵ Žeravica, 1984, 19–46.

¹⁶ Bojović, 1977, 35.

¹⁷ Čremošnik, 1970, 120.

¹⁸ Žeravica, 1984, 33.

¹⁹ Sanader, 2003, 123, T. 15, 1.

²⁰ Čremošnik, 1965, 183.

²¹ Brukner, 1981, 39.

²² Šimić-Kanaet, 2010, 39, kat. br. 2251, T. 247.

pozne i u susjednim provincijama Carstva.²³ Tanjiri imaju slabije ili jače zakošene zidove, a nekada blago uvijene, dok neki tanjiri imaju blago zadebljanje oboda prema unutra. U većini tanjira se vide ostaci smeđeg ili narandžastog premaza, glina je većinom prečićena. Tanjiri sa Kastela svoje paralele imaju u grobovima iz Siska na lokalitetu Kovnica²⁴ i u grobovima iz Emone. Datiraju se od prve polovine I vijeka do III vijeka.²⁵

Pompejanske zdjele, zastupljene u nekoliko fragmenata, javljaju se tokom I vijeka. Iznutra i na površini imaju sjajnu crvenu prevlaku koja pokazuje originalnu boju pompejanskih zdjela (sl. 3. 5. i T. I, 2). Fragmenti *chiare* sa Kastela i Haništa analogni su fragmentima iz Višića, pripadaju ranoj keramici I-II vijeka. Po svom obliku i po upotrebi, pompejanske zdjele odgovaraju zdjelama *chiare* tipa 9a, koje takođe samo po unutrašnjoj površini imaju prevlaku.²⁶

Prema formama i načinu izrade zdjela, mogu se u Donjoj Panoniji izdvojiti tri kategorije u njihovoj proizvodnji: zdjele izrađene u tradiciji latenskog lončarstva, u imitaciji *terrae sigilate*, i u provincijskim formama. Na osnovu stratigrafskih podataka ranorimskih slojeva, konstatovano je da se u I vijeku javljaju istovremeno latenoidne forme i fakture, importovani primjeri i imitacije *terrae sigilate*. Na Kastelu i Haništu zastupljeni su provincijski primjeri zdjela, importovani tip i imitacije *terrae sigilate*, a mogu se datovati u II i III vijek. Sa jačom romanizacijom, u doba Flavijevaca, u radionicama Donje Panonije izrađuju se tipovi zdjela poznati i u drugim provincijama Carstva. Ova jednostavnost u proizvodnji svakodnevnog, kuhinjskog posuđa u II vijeku ukazuje na istu fazu romanizacije šire teritorije Carstva.²⁷

Među fragmente zdjela iz Mogorjela spada sljedeći analogni fragment zdjele sa Kastela i Haništa, a to je fragment plitke zdjele, ravnog oboda, kosih zidova, od žućkaste gline sa mnogo primjesa pijeska. Obod je pri vrhu lučno zadebljan, ispod oboda profilisan. Takođe je od žute gline. Ovu keramiku u Mogorjelu možemo datovati u IV i V vijek prema analogijama iz drugih provincija.²⁸

Ovi oblici oboda se javljaju kroz cijeli rimski period. Većina fragmenata ima prevlaku žive crvene ili narandžastocrvene boje koja bi odgovarala ranijim proizvodima I-II vijeka ovih radionica. Sjajna prevlaka narandžaste boje pokriva keramiku svijetle fakture (sl. 3.6.). Fragmenti oboda zdjele debljih zidova pripadaju drugoj grupi *sigilata* sa sjajnom narandžastom prevlakom, ali slabijeg pečenja (T. IV, 40). Ova vrsta *sigilata* nađena je kod nas na Kastelu i Haništu, u sjevernoj Bosni i u Šipovu.²⁹

Tehnika mramorizacije je jedna od glavnih karakteristika rimske keramike, i to od posljednje trećine I vijeka do prve trećine II vijeka. Mramorizovane zdjele sa Kastela i Haništa, na osnovu analognog materijala iz Mađarske, mogu se datovati u kraj II vijeka (T. V, 48, 49). Pitanje njenog porijekla se vezuje za imitiranje kamenih i staklenih sudova istočnih provincija, posebno proizvoda sirijskih majstora. Imitiranje mermera se postiže slikanjem površine suda u dvije boje. Mramorizovana keramika, tanjiri, a posebno zdjele u prvoj polovini II vijeka iz Italije stizale su u Donju Panoniju, dok nisu tržište počele podmirivati provincijske radionice iz Galije i Germanije. U Donjoj Panoniji se javljaju dva načina obrade površine: na žućkastooranž ili smeđoj podlozi mramorizacija je izvedena sa svjetlooranž ili crvenom bojom, povlačenjem perom ili četkicom talasastih linija ili tupfovanjem sunđerastom masom.³⁰

²³ Čremošnik, 1962, 122.

²⁴ Wiwagh, 1985, 95, T. IX, 8-12.

²⁵ Plesničar-Gec, 1977, 55, T. 7.

²⁶ Čremošnik, 1965, 186.

²⁷ Brukner, 1971, 105-108.

²⁸ Čremošnik, 1952, 262.

²⁹ Čremošnik, 1970, 104.

³⁰ Brukner, 1981, 33.

Mramorizovana keramika se proizvodi u radionicama Italije sa kratkim razvojem u Južnoj Galiji u periodu od Klauđija do Vespazijana. Najkvalitetniji primjeri potiču iz doba Flavijevaca. Imitiranje ovih proizvoda se javlja u lokalnim radionicama Donje Panonije, u toku II i III vijeka, sa premazom boje i pečenjem lošijeg kvaliteta. Mali kapacitet proizvodnje navodi na zaključak da ovu tehniku u provincijskoj izradi lončari radije zamjenjuju sudovima sa bojenom površinom u jednom tonu.³¹ Primjerak dna mramorizovane zdjele sa Haništa (sl. 3.7) analogan je dnu mramorizovane zdjele iz Višića sa visokom nogom. Prema prevlaci, spadaju u kasniju grupu, III–IV vijek.³²

Početak proizvodnje mramorizovane keramike nalazi se u južnoj Galiji II–III vijeka. Lokalne radionice u Panoniji u II i III vijeku izrađuju mramorizovanu keramiku, ali lošijeg kvaliteta. To je način ukrašavanja na zdjeli gdje je efekat mermera dobijen oslikavanjem površine posude kistom ili spužvom u dvije boje: narandžastom ili crvenom. Sjajna površina nastaje u procesu pečenja, uočava se na fragmentu iz Tilurija. To je tipična rimska tehnika koju vojnici šire po Carstvu. Ova keramika se pojavljuje i u nekropolama, lončarskim pećima uz naselja u Meziji i Trakiji i u vojnim logorima.³³

Na Kastelu se falten-pehari javljaju kao import ili imitacije panonskih radonica, svjetlosivo pečeni (T. VI, 54). U rimskom lončarstvu, pehar, poznat kao praistorijska keramička forma, javlja se u različitim tipovima i tehnikama izrade.³⁴ Pojava pehara sa naborima („falten“ pehar) u II vijeku je provincijska forma sa neodređenim lokacijama radonica koje izrađuju ovu vrstu keramike (sl. 4.1). Pored *sigillata*, iz Porajnja su se izvozile u Donju Panoniju i druge keramičke vrste, kao npr. pehari sa naborima svjetlosive boje. Kako su najčešći nalazi u

rajnskom području, proizvodni centri se mogu prepostaviti u Norikumu, Reciju i Germaniji.³⁵ Pehari sa naborima spadaju u česte keramičke oblike u provinciji Dalmaciji. Pehari ove vrste fine su fakture, izrađeni od gline sive boje. Imaju odlike latenske tradicije. Datuju se u II i III vijek.³⁶

Na Kastelu je nađen fragment keramičke posude grublje provincijske rimske keramike sa ukrasom valovninice (T. VII, 56. i sl. 4.2). Analogni primjerak nađen je na lokalitetu Brestove međe na tromeđi atara sela Nova Pazova – Vojka – Ugrinovci (fragment posude grublje provincijske keramike, ukrašen valovnicom).³⁷

Valovita linija, koja je ornament na posudu sa Kastela i Haništa, analogna je na posudu iz Mogorjela. Kao jedan od najčešćih ornamenata javlja se na gruboj domaćoj keramici rimskog doba u svim predjelima oko nas, u Dakiji, Panoniji i Noriku. Prije rimskog doba, javlja se u bronzano doba, a zatim i na latenskoj keramici. Taj ukras se dalje prenosi i na slovensku keramiku (T. VII, 57). Na gruboj keramici rimskog doba su česte i paralelne horizontalne linije (sl. 4.3), koje se takođe dalje prenose na slovensku keramiku.³⁸

Na Kastelu nađene keramičke posude sa grafitom izrađene su od prečišćene gline sjajne sive boje (sl. 4.4. i T. VII, 58). Datuju se u II i III vijek. Sa Kastela potiču keramičke posude koje imaju na obodu cik-cak linije, a na fragmentu posude na trbuhu se nalaze urezi rombova, sive boje, fine fakture (sl. 4.5, 6. i T. VII, 55). Ovaj nalaz keramike potvrđuje da se život na Kastelu odvijao i u vrijeme kasne antike. Datuju se u VI vijek.³⁹

U Zecovima na gradini nađen je fragment oboda posude debljih zidova, horizontalno izvijen van, od crvene zemlje, dosta prečišćene, sa primjesom kvarca. Na površini su urezane

³¹ Brukner, 1970, 33-34.

³² Čremošnik, 1965, 185.

³³ Šimić-Kanaet, 2010, 34-35.

³⁴ Isto, 34.

³⁵ Brukner, 1970, 30.

³⁶ Germanović-Kuzmanović, 1981, 44, sl. 45.

³⁷ Dimitrijević, 1965, 153-154, T. LX, 1.

³⁸ Čremošnik, 1952, 256.

³⁹ Žeravica, 1984, 26, sl. 43.

tanke paralelne linije te je nanesena mrka prevlaka. Analogan fragment je nađen na Kastelu. Keramika ima iste oblike kao iz rimskih vila kasne antike.⁴⁰

Primjeri keramike sa Kastela i Haništa su analogni fragmentima keramike iz Mogorjela, koju sačinjava gruba domaća keramika. Ona je od neprečišćene sivkaste ili žute gline sa dosta primjesa pijeska ili kremena. Keramika je dosta grubo rađena i po vanjskom izgledu neugledna. Služila je za domaće potrebe i kuvanje. Usljed neuglednog spoljnog izgleda, koji odudara od finih proizvoda provincijsko-rimске keramike, ovu keramiku je teško razlikovati od latenske ili kasnije od slovenske keramike. Najčešći oblici ove keramike su lonci i zdjele. Poneki fragment je ornamentisan, dok većina nema ornamenti. Ornamenti većinom vode porijeklo još od praistorije.⁴¹

Uz *chiaru* na Kastelu i Haništu se nalaze fragmenti kuhinjskog posuđa, fine crvene boje, strukture tvrdo pečene i tankih zidova. Imaju karakteristične oblike i takođe se nalaze na obali Mediterana, a kod nas su zastupljeni nalazima u Višićima i Paniku.

Među nalazima keramike na Paniku izdvajaju se dvije grupe: tehnički bolje izvedena rimska keramika i domaća gruba keramika iz kasnijeg perioda.⁴²

Keramiku sa Kastela i Haništa u najvećem broju karakteriše prisustvo lonaca.

Od kuhinjskog posuđa na Kastelu i Haništu pojavljuju se lonci svijetlosive boje, grublje površine, sa dosta sitnog pijeska u glini. Lonci su česti u upotrebi i oni su najbrojnija vrsta keramičkog posuđa. Nađeni su na prostoru vojnog logora i u dijelu civilnog naselja na Haništu. Rađeni su od sivomrke pečene gline. Rijetko su ukrašeni, a kada se javlja ornament, najčešće su to horizontalne urezane linije.⁴³

Lonac, kao praistorijska osnovna forma, javlja se u najvećem procentu u rimskoj kućnoj

keramici. Karakteristike ove forme u ranorimskoj proizvodnji su različite u provincijama jer se oslanjaju na praistorijskolončarstvo više etničkih grupa. Zbog izrade u lokalnim, autohtonim tradicijama, moguće je dati njihovo kulturno i hronološko opredjeljenje. U Donjoj Panoniji u I vijeku su najbrojnije domorodačke forme izrađene rukom. Istovremeno sa domorodačkim loncima, javljaju se nove rimske forme koje po fakturi ili načinu ukrašavanja pokazuju karakteristike praistorijske panonske keramike. Romanizacija u izradi lonaca je bila postepena jer nema importovanja grube kuhinjske keramike, što bi uticalo na provincijsku proizvodnju. Rimski lonci identični po formama za šire područje Carstva javljaju se u Donjoj Panoniji u II vijeku (sl. 4.7, 8. i T. XI, 97, 102). Unificirani tipovi rimskog lonca izrađuju se u određenim područjima, u različitim fakturama i načinu obrade površine, zavisno od tradicija lokalnog, protoistorijskog lončarstva.⁴⁴ Fragment oboda lonca nađen u Ljusini analogan je fragmentima lonaca nađenim na Kastelu (kat. br. 95. i 96). I na ovom lokalitetu se susrećemo sa već dosad poznatim vrstama keramike koje se javljaju u rimskim vilama kod nas. Finije keramike je dosad nađeno u manjem broju na ovom lokalitetu.⁴⁵

Najbrojniji su profili lončića, oboda koso izvijenih prema gore. Nisu tipični za jedan period, te se u nedostatku oblika ne mogu preciznije datovati.⁴⁶

Lonci, na osnovu pojedinosti, možemo podijeliti u tri osnovna tipa. Prvu grupu čine lonci nešto izduženijeg tijela i zaobljenog trbuha, sa prečnikom otvora približno jednakim prečnicima dna i maksimalnom širinom na sredini ili gornjoj trećini visine posude. Drugi tip predstavljaju lonci jajastog oblika, sa prečnikom otvora koji je veći od prečnika dna i maksimalnom širinom na visokom ramenu. Treću grupu predstavljaju lonci širokog otvora i loptasto zaobljenog trbuha.⁴⁷

⁴⁰ Čremošnik, 1956, 139-141.

⁴¹ Čremošnik, 1952, 254.

⁴² Čremošnik, 1974, 98.

⁴³ Žeravica, 1984, 36.

⁴⁴ Brukner, 1981, 50.

⁴⁵ Čremošnik, 1959, 140-142, sl. 2, 1.

⁴⁶ Čremošnik, 1965, 191, T. V, 23.

⁴⁷ Brukner, 1981, 65.

Slika 3.

Slika 4.

Katalog

1. Fragment tanjira, plitkog, većih dimenzija, ili blago konveksnih zidova. Crveno pečen, pjeskovit, sa premazom crvene boje, mat boje na unutrašnjoj površini.
R. oboda 8 cm. R. oboda 7,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: I-III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 65, 85.
2. Fragment tanjira, plitkog, većih dimenzija, kosih ili blago konveksnih zidova i ravnog dna. Crveno pečen, pjeskovit, sa premazom crvene, mat boje na unutrašnjoj površini. R. oboda 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, rimska soba 6.
Datovanje: I vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 65, 85.
3. Fragment tanjira, plitkog, većih dimenzija, kosih ili blago konveksnih zidova. Crveno pečen, pjeskovit, sa premazom crvene, mat boje na obje površine.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: I-III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 65, 85.
4. Fragment tanjira, plitkog, sa horizontalnim ili blago prema otvoru zakošenim obodom. Obod je ukrašen užljebljenim i sitnim zarezima. Izrađen je u tehnici imitacije t. s. R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 243.
Datovanje: I vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 66, 86.
5. Fragment profilisanog oboda na unutrašnjoj strani tanjira, blago konveksnih zidova. Crveno pečena glina. Crvena glazura.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
6. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjoj tanjira sa kosim zidom, tamnocrven, pjeskovit, pečen. Tamnocrvena glazura.
R. oboda 5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.

7. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjoj strani tanjira. Crveno pečena glina, mat površine.
R. oboda 6,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.
8. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjoj strani tanjira, na spoljašnjoj strani ukras sa paralelnim linijama. Crveno pečena glina. Crvena glazura.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.
9. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjonjoj strani tanjira. Oranžcrvena pečena glina, mat površine.
R. oboda 5,2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.
10. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjoj strani tanjira. Crvena pečena glina. Crvena glazura.
R. oboda 5,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
11. Fragment oboda profilisanog na unutrašnjoj strani tanjira. Crvenooranž, pečen, pjeskovit. Tamnocrvena glazura, mat površine.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
12. Fragment sa spolja razgrnutoga oboda tanjira, sa oštrom profilicijom zida. Tamnocrveno pečen, mat površine.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
Datovanje: I-II vijek
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 66, 86.
13. Fragment profilisanog ravnog oboda tanjira, oranžcrveno pečen, sjajne boje na obje površine.
R. oboda 3,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
14. Fragment oboda tanjira sa profilisanim obodom unutra i kosim zidom oblika plićeg tanjira. Tamnocrveno pečen, pjeskovit, mat površine.
R. oboda 3,4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.

15. Fragment oboda tanjira sa profilisanim obodom unutra, kosim zidom dubljeg oblika tanjira. Oranžcrveno pečen. Oranžcrvena glazura.
R. oboda 2,6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
16. Fragment plitkoga tanjira, različitih dimenzija, sa prstenasto zadebljanim obodom sa unutrašnje strane. Crvenosmeđe pečen, sa više tonova od oranž do mrkosmeđe boje na obje površine ili na unutrašnjoj i spoljašnjoj preko oboda.
R. oboda 9,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: I-III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 65, 86.
17. Fragment dna tanjira, dubokog, različitih dimenzija. Crvenosmeđe pečen, sa više tonova od oranž do mrkosmeđe boje na obje površine.
R. dna 3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 260.
Datovanje: I-IV vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 65, 65.
18. Fragment tanjira, sa profilisanim dnem. Crveno pečen, sa svjetlocrvenom ili oranž, mat bojom na unutrašnjoj površini.
R. dna 2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: II-III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 68, 87.
19. Fragment dna tanjira, crveno pečen, crvene boje, na unutrašnjoj strani mat površine.
R. dna 2,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
20. Fragment dna tanjira, crveno pečen, sa unutrašnje strane tamno obojen.
R. dna 6,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba br. 7.
21. Fragment tanjira sa ravnim profilisanim obodom, unutrašnja strana oranžcrveno obojena, spoljašnja svjetlocrveno obojena.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
22. Fragment dna tanjira, unutrašnja površina mrkocrveno obojena, a spoljašnja svjetlocrveno obojena.
R. dna 2,3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
23. Fragment dna tanjira, crveno pečen, pjeskovit, spoljašnja strana oranžcrvena.
R. oboda 3,8 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
24. Fragment dna tanjira sa kosim zidom, crveno pečen, mat površine.
R. oboda 3,3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
25. Fragment oboda tanjira, sa unutrašnjim profilisanim obodom, na spoljnoj strani crvene boje, a na unutrašnjoj mat crvene boje.
R. oboda 5,7 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
26. Fragment oboda i dna tanjira, crveno pečen i pjeskovit. Na spoljnoj strani oranž crvene, a na unutarnjoj mrkocrvene boje.
R. oboda 4 cm, R. dna 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
27. Fragment dna tanjira, oranžcrveno pečena, pjeskovita glina, uglačane površine.
R. dna 7,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
28. Fragment oboda tanjira, crveno pečena glina, mat površine.
R. oboda 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
29. Fragment profilisanog dna tanjira, oranžcrveno pečena glina, mat površine.
R. dna 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 7, sonda oko praga ulaza u han-konak.
30. Fragment profilisanog dna tanjira, oranžcrveno pečena glina, mat površina.
R. dna 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 8.
31. Fragment profilisanog oboda sa unutrašnje strane plićeg tanjira, crveno pečena glina.
R. oboda 4, 8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, S II/B-87, ulaz han-konaka.
32. Fragment profilisanog oboda sa unutrašnje strane tanjira i kosim zidom svjetlocrveno pečena glina.
R. dna 5,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.

33. Fragment prstenasto profilisanog oboda sa unutrašnje strane tanjira, sa ravnim zidom, svijetlocrveno pečena glina, mat površina.
R. oboda 4,3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
34. Fragment profilisanog oboda tanjira sa spoljne strane, oranžcrveno pečena glina, crvena glazura.
R. oboda 5,3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
35. Fragment profilisanog oboda sa unutrašnje strane i dna plićeg tanjira i sa kosim zidom, mrkocrveno pečena glina, crvena glazura.
R. oboda 6,3 cm, R. dna 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
36. Fragment profilisanog oboda dubljeg tanjira, mrkocrveno pečena glina, crvena glazura.
R. oboda 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
37. Fragment profilisanog oboda plićeg tanjira, svijetlocrveno pečena glina, crvena glazura.
R. oboda 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
38. Fragment profilisanog oboda dubljeg tanjira, sa unutrašnje strane, svijetlocrvene boje.
R. oboda 5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
39. Fragment profilisanog oboda tanjira, sa spoljne strane i ravnog zida, svijetlocrvene boje.
R. oboda 2,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
40. Fragment oboda dubljeg tanjira, sa ukrasom paralelnih linija, oranžcrvene boje, sjajne površine.
R. oboda 3,3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda oko vrata (praga) han-konaka.
41. Fragment profilisanog uvučenog dna zdjele, siva, pjeskovita, pečena, uglačane površine.
R. dna 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, SII/87, ulaz u han-konak (kod praga).
42. Fragment ravnog dna zdjele, kalotaste forme, tamnocrvena, pečena glina, crvena glazura.
R. dna 3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, SII/87, ulaz u han-konak (kod praga).
43. Fragment profilisanog, uvučenog dna zdjele, kalotaste forme, crveno pečena glina, crvena glazura.
R. dna 2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 7, sonda oko vrata (praga) ulaza u han-konak.
44. Fragment profilisanog prstenastog dna plitke zdjele, kalotaste forme, svijetlocrveno pečena, glina, mrkocrvena glazura.
R. dna 1,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 7, sonda oko vrata (praga) ulaza u han-konak.
45. Fragment profilisanog ravnog dna zdjele, crvena, pjeskovita, pečena, glina.
R. dna 2,5 cm.
Mjesto nalaza: soba 7, sonda oko vrata (praga) ulaza u han-konak.
46. Fragment profilisanog uvučenog dna zdjele, crveno pečena glina, crvena glazura.
R. dna 2,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
47. Fragment oboda zdjele, mrkocrvena mat pečena glina, crvena glazura.
R. oboda 2,6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
48. Fragment zdjele polusferične forme, sa ravnim profilisanim obodom. Žućkastosmeđe pečena, sa oranž sjajnom, uglačanom ili tamnocrvenom, mat bojom.
R. oboda 5,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel, dvorište II, sonda VI/67, 77.
Datovanje: početak III vijeka.
Literatura: O.Brukner, 1981, T. 88, 95.
49. Fragment zdjele, plitke kalotaste forme sa prstenastim konkavnim dnom. Rađena u tehnici mramorizacije.
Mjesto nalaza: Kastel, dvorište II, sonda VI/67, 77.
Datovanje: II–III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 85, 94.

50. Fragment zdjele, plitke kalotaste forme sa ravnim obodom, sivo pečena sa crnim sjajnim premazom, ukrašena plastičnim rebrom.
R. oboda 8, 5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel, dvorište II, sonda 84/VII.
Datovanje: II i III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 69, 87.
51. Fragment trbuha zdjele, ukrašena sa paralelnim urezima, sive boje sa primjesom pijeska.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: VI vijek.
Literatura: Z. i L. Žeravica, 1984, T. XII, 43.
52. Fragment oboda zdjele, sa paralelnim linijama ispod oboda tamnosive boje.
R. oboda 3,2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.
53. Fragment oboda zdjele sa ukrasom cik-cak linija.
Sivo pečen, pjeskovit.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: IV vijek.
Literatura: Z. i L. Žeravica, 1984, T. XIII, 44.
54. Fragment pehara sa kratkim, vertikalnim, užljeblijenim vratom i suženim, prstenastim i spolja profilisanim dnom. Sivo pečen sa crnom mat površinom.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, hodnik iznad sobe 6.
Datovanje: II vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, T. 58, 82.
55. Fragment keramičke posude, sa ukrasima u obliku romba, svjetlosive boje.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: VI vijek.
Literatura: Z. i L. Žeravica, 1984, TXII, 43.
56. Fragment keramičke posude sa ukrasom paralelnih linija i valovnica. Sivo pečen, pjeskovit, sa premazom oranž boje na unutrašnjoj površini.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: IV vijek.
Literatura: Z. i L. Žeravica, 1984, T. XII, 43.
57. Fragment keramičke posude sa ukrasom paralelnih linija. Sivo pečena glina, pjeskovita. Siva glazura.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: IV vijek.
Literatura: Ista.
58. Fragment keramičke posude sa grafitom. Crno pečena glina, crna glazura, sjajne površine.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: II vijek.
Literatura: Neobjavljen.
59. Fragment dna lonca, tamnosiva pečena glina, crna glazura, sjajna površina.
R. dna 2,6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
60. Fragment lonca šireg blago razgrnutoga oboda, sivo pečena glina, siva glazura.
R. oboda 3,3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
61. Fragment lonca prstenasto profilisanoga oboda, sivo pečena glina, siva glazura.
R. oboda 4,4 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
62. Fragment lonca široko razgrnutoga oboda, sivo pečena glina, siva glazura.
R. oboda 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
63. Fragment lonca širega, blago razgrnutoga oboda, svjetlosivo pečena glina, siva glazura.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
64. Fragment lonca širokorazgrnutogaprofilisanoga oboda, tamnosivo pečena glina, tamnosiva glazura.
R. oboda 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
65. Fragment lonca širokorazgrnutogaprofilisanoga oboda, većih dimenzija, crno pečena glina, crna glazura.
R. oboda 6,3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.

66. Fragment lonca profilisanoga prstenastoga uskoga dna, svijetlosivo pečena glina, svijetlosiva glazura.
R. dna 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
67. Fragment lonca profilisanoga uskoga dna, sivo pečena glina, sjajne površine.
R. dna 2 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
68. Fragment lonca profilisanoga, razgrnutoga i uskoga oboda, sa cik-cak linijom na vratu, svijetlosivo pečena glina, svijetlosiva glazura.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
69. Fragment lonca prstenasto profilisanoga oboda, sivo, pjeskovita pečena glina.
R. oboda 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
70. Fragment lonca profilisanoga, širokoga oboda, tamnosivo pečena glina.
R. oboda 2,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
71. Fragmentloncaprofilisanogaširokorazgrnutoga oboda, tamnosivo pečena glina.
R. oboda 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
72. Fragmentloncaprofilisanogaširokorazgrnutoga oboda, manjih dimenzija, crna pečena glina, crna glazura.
R. oboda 6,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
73. Fragment naglašenoga ramena lonca, kosih zidova, sivo pečena glina.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 231.
74. Fragment lonca kratkoga ramena, profilisanoga i razgrnutoga oboda, siva pjeskovita pečena glina.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
75. Fragment lonca široko razgrnutoga i profilisanoga oboda, siva pjeskovita pečena glina.
R. oboda 5,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
76. Fragment lonca prstenasto profilisanoga oboda, siva pjeskovita pečena glina.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
77. Fragment lonca prstenasto profilisanoga oboda, kosih zidova, siva pjeskovita pečena glina.
R. oboda 3 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
78. Fragment lonca profilisanoga i ravnoga, uskoga dna, svijetlosivo pečena glina.
R. dna 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, S II/B-87.
79. Fragment lonca prstenasto profilisanoga dna, siva pjeskovita glina, siva glazura.
R. oboda 5,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, S II/B-87.
80. Fragment lonca prstenasto profilisanoga dna, crno pečena glina sa smolastim premazom.
R. dna 6 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, S II/B-87.
81. Fragment lonca profilisanoga i razgrnutoga oboda, sivo pečena glina.
R. oboda 3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, S II/B-87.
82. Fragment lonca profilisanoga oboda, sivo pečena glina.
R. oboda 5,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, SII/B-87.
83. Fragment lonca prstenasto profilisanoga oboda, svijetlosivo pečena glina, siva glazura.
R. oboda 5,2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, SII/B-87.
84. Fragment lonca prstenastoga dna, svijetlosivo pečena glina, svijetlosiva glazura.
R. dna 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, SII/B-87.

85. Fragment lonca ravnoga dna, tamnosiva pjeskovita glina, tamnosiva glazura.
R. dna 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda na ulazu u han-konak, SII/B-87.
86. Fragment lonca sa kratkim naglašenim vratom. Obod je spolja, trakasto profilisan, sa unutrašnje strane zakošen. Sivo pečen, pjeskovit.
R. oboda 8,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: IV vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 108.
87. Fragment lonca sa blago lučno savijenim obodom. Smeđe pečen. Sa crnosmolastim premazom na unutrašnjoj strani i obodu.
R. oboda 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: II-III vijek.
Literatura: O. Bruker, 1981, 109.
88. Fragment lonca sa lučno savijenim obodom. Sivo pečen, pjeskovit.
R. oboda 5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
89. Fragment lonca prstenasto profilisanog dna, smeđe pečen. Sa smolastim premazom na unutrašnjoj strani.
R. dna 2 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
90. Fragment lonca prstenasto profilisanog oboda, sivo pečen. Sa tamnosivim premazom na unutarašnjoj strani.
R. oboda 3,5 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 8.
91. Fragment lonca na unutrašnjoj strani, blago zakošen, na spoljnoj strani oštije zaobljen obod. Na vratu paralelne linije. Sivo pečen.
R. oboda 6,3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 8.
92. Fragment lonca profilisanog oboda, sa kratkim naglašenim vratom. Smeđe pečen.
R. oboda 2,7 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 8.
93. Fragment manjeg lončića, srcolike profilacije sa visokim trbuhom i blago savijenom ivicom oboda. Sivo pečen, uglačane, sjajne površine ili sa manjom primjesom sitnog pijeska.
R. oboda 3,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, soba 8.
Datovanje: kraj I-III vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 103.
94. Fragment lonca prstenasto profilisanog dna. Smeđe pečen.
R. dna 4,7 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
95. Fragment lonca sa blago zakošenim obodom i sferičnim trbuhom. Sivo pečen, sa manjom primjesom pijeska.
R. oboda 7,2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Literatura: O. Brukner, 1981, 104.
96. Fragment lonca sa zakošenim obodom i kratkim vratom. Sivo pečen, uglačane sjajne površine.
R. oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
97. Fragment lonca sa lučno zakošenim profilisanim obodom. Smeđe pečen, sa primjesama sitnog pijeska.
R. oboda 8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
98. Fragment manjeg lončića sa blago zakošenim obodom na unutrašnjoj strani, na spoljašnjoj trakasto profilisan. Sivo pečen, uglačane, sjajne površine.
R. oboda 3,8 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
99. Fragment manjeg lončića jajaste forme sa visokim trbuhom, kratkim vratom i spolja zakošenim i profilisanim obodom. Crnosivo pečen sa primjesom pijeska.
Površina je crno nadimljena i uglačana.
R oboda 4 cm.
Mjesto nalaza: Hanište.
Datovanje: I-IV vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 104.
100. Fragment dna manjeg lončića, crno pečen.
Površina je sjajna i uglačana.
R. dna 3 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.

101. Fragment dna manjeg lončića, crno pečena glina. Crna glazura.
R. dna 2 cm.
Mjesto nalaza: Hanište, sonda 311.
102. Fragment lonca sa profilisanim obodom, na unutrašnjoj strani blago zakošen, na spoljašnjoj strani oštije zaobljen.
R. oboda 4,8 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
103. Fragment manjeg lončića, spolja blago razgrnut obod, visokog trbuha sa paralelnim linijama. Sivocrno pečen, pjeskovit.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
Datovanje: IV vijek.
Literatura: O. Brukner, 1981, 106.
104. Fragment lonca sa drškama i sa ravnim profilisanim obodom. Sivocrno pečen, pjeskovit.
R. oboda 4,5 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
105. Fragment lonca, sa profilisanim obodom na unutrašnjoj strani, sa dužim vratom. Sivocrno pečen, pjeskovit.
R. oboda 1,8 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.
106. Fragment lonca sa unutra zakošenim obodom, sa spoljne strane oštije zaobljen. Sivo pečen, sjajne površine. Siva glazura.
R. oboda 6 cm.
Mjesto nalaza: Kastel.

Literatura

Bojović 1977

Bojović, D. *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1977.

Brukner 1962

Brukner, O. *Sirmium, lokalitet 28*, Arheološki pregled, Beograd 1962, 131-139.

Brukner, 1970

Brukner, O. *Osnovne forme i tehnike rimske-provincijske keramike u Sirmiju*, Materijali VIII, sa simpozijuma Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji, Zenica 1970, 31-45.

Брукнер 1971

Брукнер, О. *Римски слој на Гомолави*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1971, 105-108.

Brukner 1981

Brukner, O. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981.

Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жикић, Срејовић 1975

Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жикић, О., Срејовић, Д. *Античка Дукља, Некрополе*, Цетиње 1975.

Cermanović-Kuzmanović, 1981

Cermanović-Kuzmanović, A. *Rimska keramika*, Beograd 1981.

Dimitrijević 1965

Dimitrijević, D. *Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa tokom 1965. godine*, Arheološki pregled, Beograd 1965.

Čremošnik 1952

Čremošnik, I. *Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, VII, Sarajevo 1952, 241-271.

Čremošnik 1955

Čremošnik, I. *Rimski ostaci na Gradini Zecovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XI, Sarajevo 1956, 137-146.

Čremošnik 1959

Čremošnik, I. *Iskopavanje u Ljusini 1957. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XIV, Sarajevo 1959, 137-149.

Čremošnik 1962

Čremošnik, I. *Nalaz terre sigilate iz Višića (Čapljina)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XVII, Sarajevo 1962, 115-130.

Čremošnik 1965

Čremošnik, I. *Rimska vila u Višićima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XX, Sarajevo 1965, 147-260.

Čremošnik 1970

Čremošnik, I. *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XXV, Sarajevo 1970, 45-118.

Čremošnik 1970a

Čremošnik, I. *Nalazi mediteranskih radionica u BiH i njihova hronologija*, Materijali VIII, sa simpozijuma Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji, Zenica 1970, 73-89.

Čremošnik 1974

Čremošnik, I. *Rimsko naselje u Paniku kod Bileća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (A), XXIX, Sarajevo 1974, 41-164.

Dimitrijević 1965

Dimitrijević, D. *Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa tokom 1965. godine*, Arheološki pregled, Beograd 1965.

Đukiћ 2000

Đukić, M. *Antichka zbirka Muzeja Republike Srpске*, Baњa Luka 2000, 3-36.

Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997

Ivanišević, V., Nikolić-Đorđević, S. *Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30*, Singidunum 1, Beograd 1997, 65-151.

Lamboglia 1963

Lamboglia, N. *Nuove osservazioni sulla sigillata chiara II*, Rivista di Studi Liguri, Anno XXIX, 1-2, Bordighera 1963, 145-212.

Nikolić-Đorđević, 2000

Nikolić-Đorđević, S. *Antička keramika Singidunuma*, Singidunum 2, Beograd 2000, 11-244.

Nikolić-Đorđević, 2002

Nikolić-Đorđević, S. *Nalazi antičke keramike sa prostora konaka knezinje Ljubice*, Singidunum 3, Beograd 2002, 221-237.

Plesničar-Gec 1977

Plesničar, Lj. *Keramika Emonskih nekropol*, Ljubljana 1977.

Popović, Bikić 2009

Popović, M. Bikić, V. *Vrsenice, Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovjekovno utvrđenje*, Beograd 2009.

Sanader 2003

Sanader, M. *Tilurium I, Istraživanja – Forschungen 1997–2001*, Zagreb 2003.

Шево 1996

Шево, Љ. *Урбанистички развој Бање Луке*, Бања Лука 1996.

Šimić-Kanaet 2010

Šimić-Kanaet, Z. *Tilurium II, Keramika 1997-2006. Analiza i katalog*, Zagreb 2010.

Vikić-Belančić 1965

Vikić-Belančić, B. *Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji*, Starinar, Sarajevo 1965, 89-111.

Vikić-Belančić 1968

Vikić-Belančić, B. *Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba*, Arheološki vestnik, acta archeologica, Ljubljana 1968, 509-520.

Wiewegh 2001

Wiewegh, Z. *Rimска keramika iz Siska s lokaliteta „Kovnica“*, istraživanja iz godine 1985, Opuscula Archaeologica, vol. 25, Zagreb 2001, 88-149.

Žeravica 1984

Žeravica, Z., Žeravica, L. *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci*, Sarajevo 1984, 19-46.

Findings of ancient ceramics from Kastel and Hanište in Banja Luka

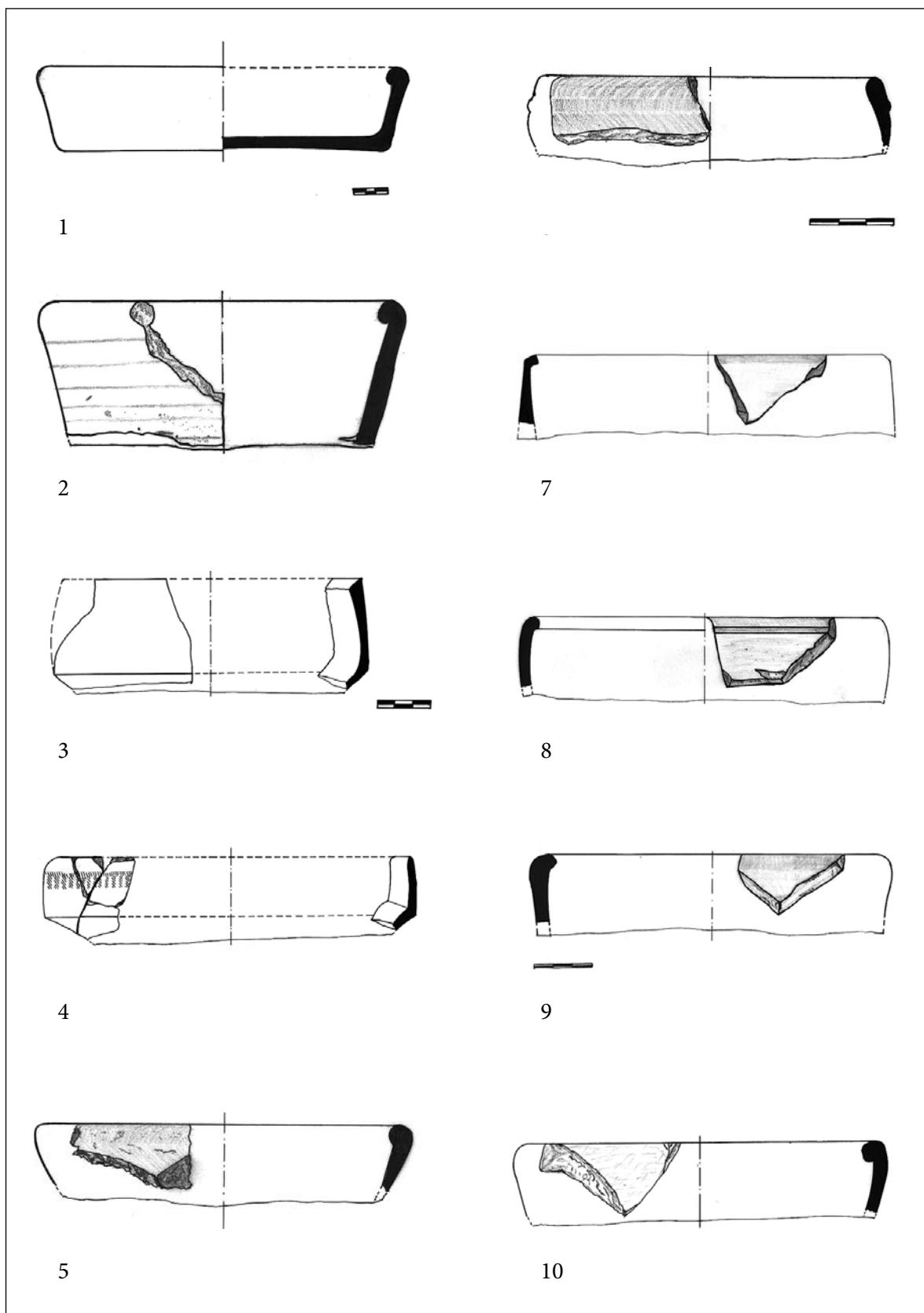
Key words: Banja Luka, ceramics fragments, Antiquity, 1st – 4th century.

Roman ceramics from Kastel and Hanište are characterised by an abundance of specimens, smaller diversity in form and solid manufacturing. They were made in three ways: free hand, on a winch and with moulds. The majority of found specimens are made of red baked clay. However, many vessels were also made of gray baked clay.

Red dye was used for the colouring of the ceramic. The dye is mainly applied on the rim and upper third of the vessel. Bowls and plates are dyed on the rim and the interior.

This paper deals with the exhibited ceramic vessels from layers of Antiquity (older and younger). The ceramic material from late antique horizons on the area of Banja Luka almost entirely belongs to the local manufacture that is characterised by a good quality of manufacturing. The recognisable vessels are bowls of calotte shape, pots with a rather wide spherical shape, whereby the specified types of bowls and pots appear in an approximately equal number of finds during the entire Roman period from the 1st – 3rd century. At this point, it should be noted that some types of vessels have not been noticed among the findings of Roman ceramics, or appear in a very small, almost insignificant number of fragments. It is significant that there are no pythos among the ceramic material from the site. In this sense, the lack of pythos initiates an important question

about the means of storage of food stocks, perhaps an even more important assumption about the economic character of this settlement in the Roman period. In addition, almost entirely missing are vessels manufactured in specialised pottery centres, while specimens of luxury vessels are also extremely rare – only six plates made in the technique (chaira) sigillata, imitations of terra sigillata of the Italic manufacture. Overall, the ceramics of the Roman period give the impression of a homogenous whole, contributed mostly by its uniform technological aspect, primarily the structure of clay and colour of vessels after baking. However, when the ceramic content of late antique units and layers are compared, it is possible to discern certain differences between the older and younger horizon. In this regard, even though it was noted that on first sight the vessels had similar colours, there are differences among the gray baked vessels: in the older late antique horizon the vessels are predominantly in shades of gray colour, while in the younger layers they are roan and, rarely, brown. The fragments of ceramics are exhibited in the customary order, according to functional and typological features, that is, within each functional type the forms (types) of vessels are described, whereby each form-type corresponds to a single catalogue number. The dating of the archaeological findings is based primarily on the data obtained in closed and reliably divided units from the site, along with the comparative analysis of analogous occurrences on other sites, especially Pannonia and Italy.

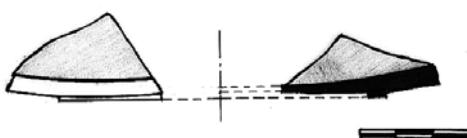
T. 1

1

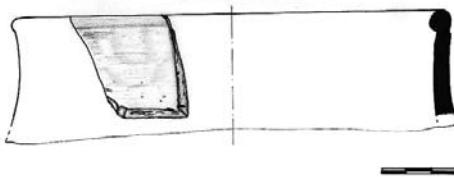
6

2

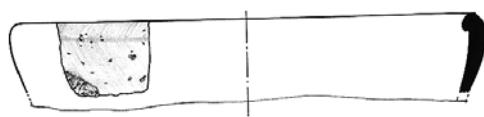
7

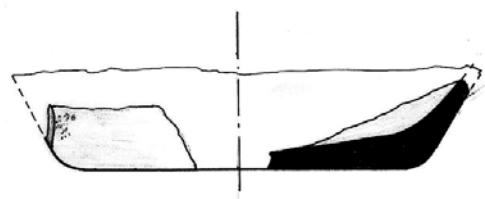
3

8

4

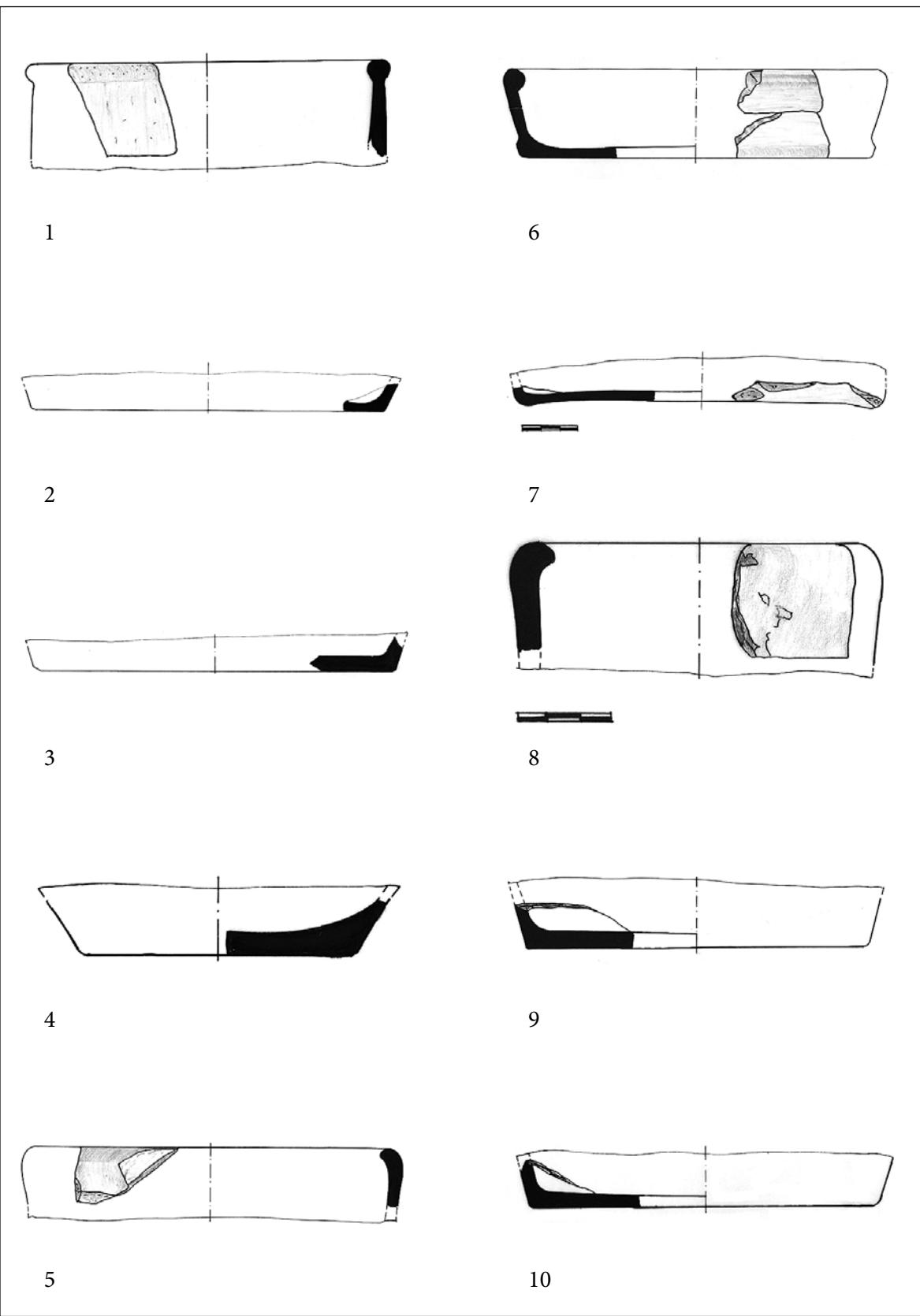
9

5

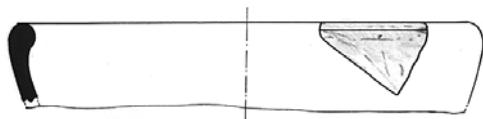
10

T. 3

1

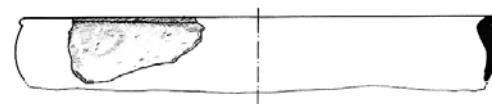
6

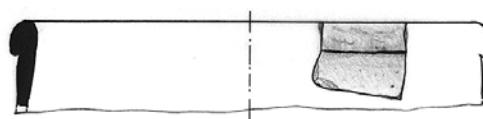
2

7

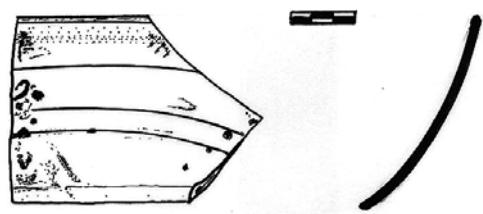
3

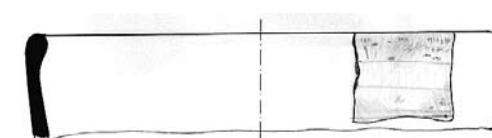
8

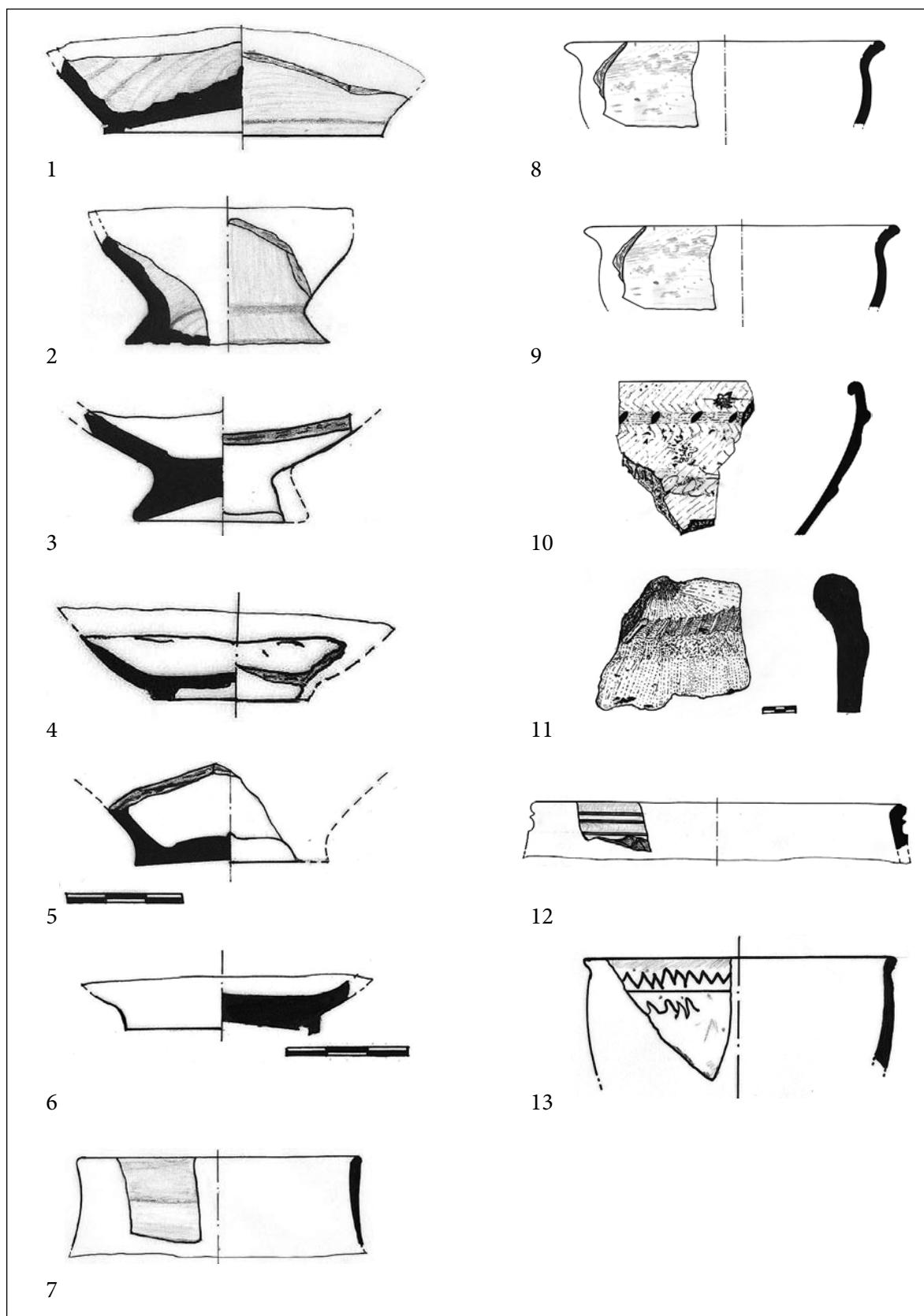
4

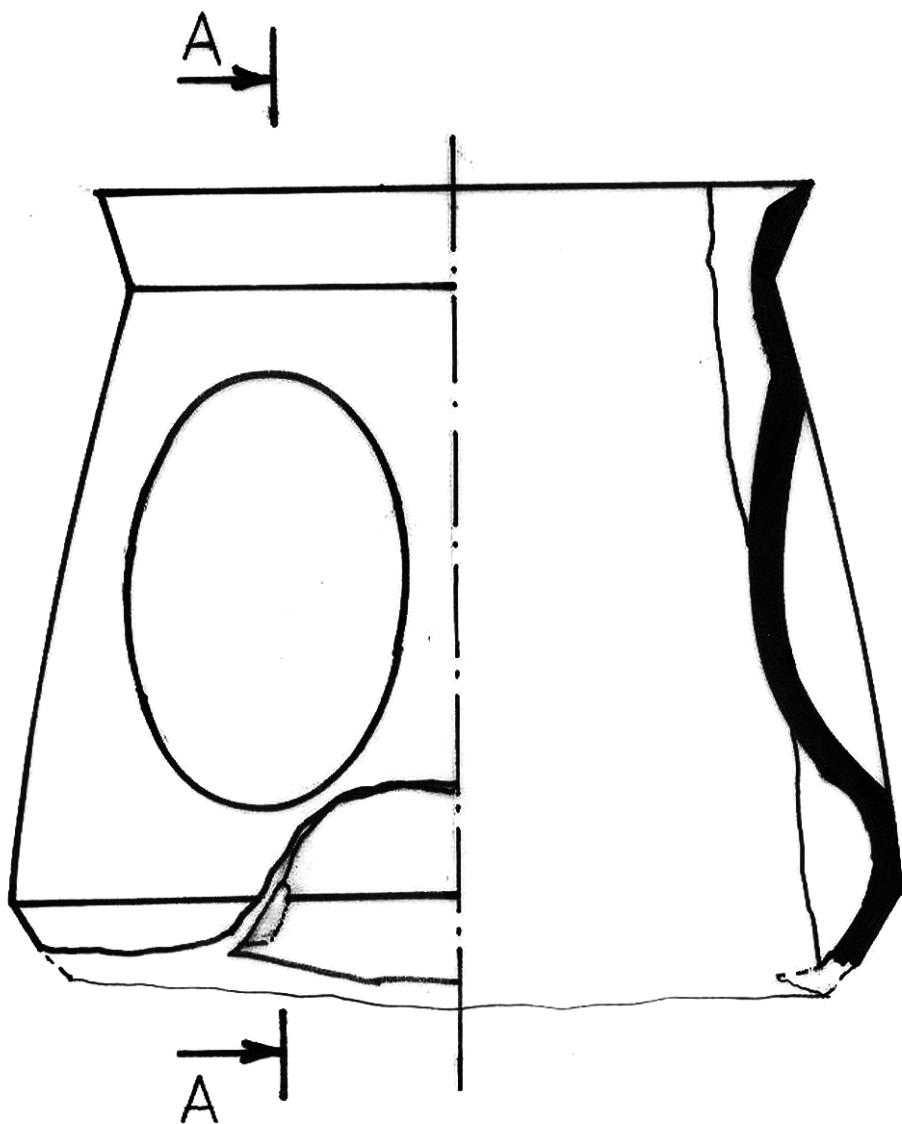

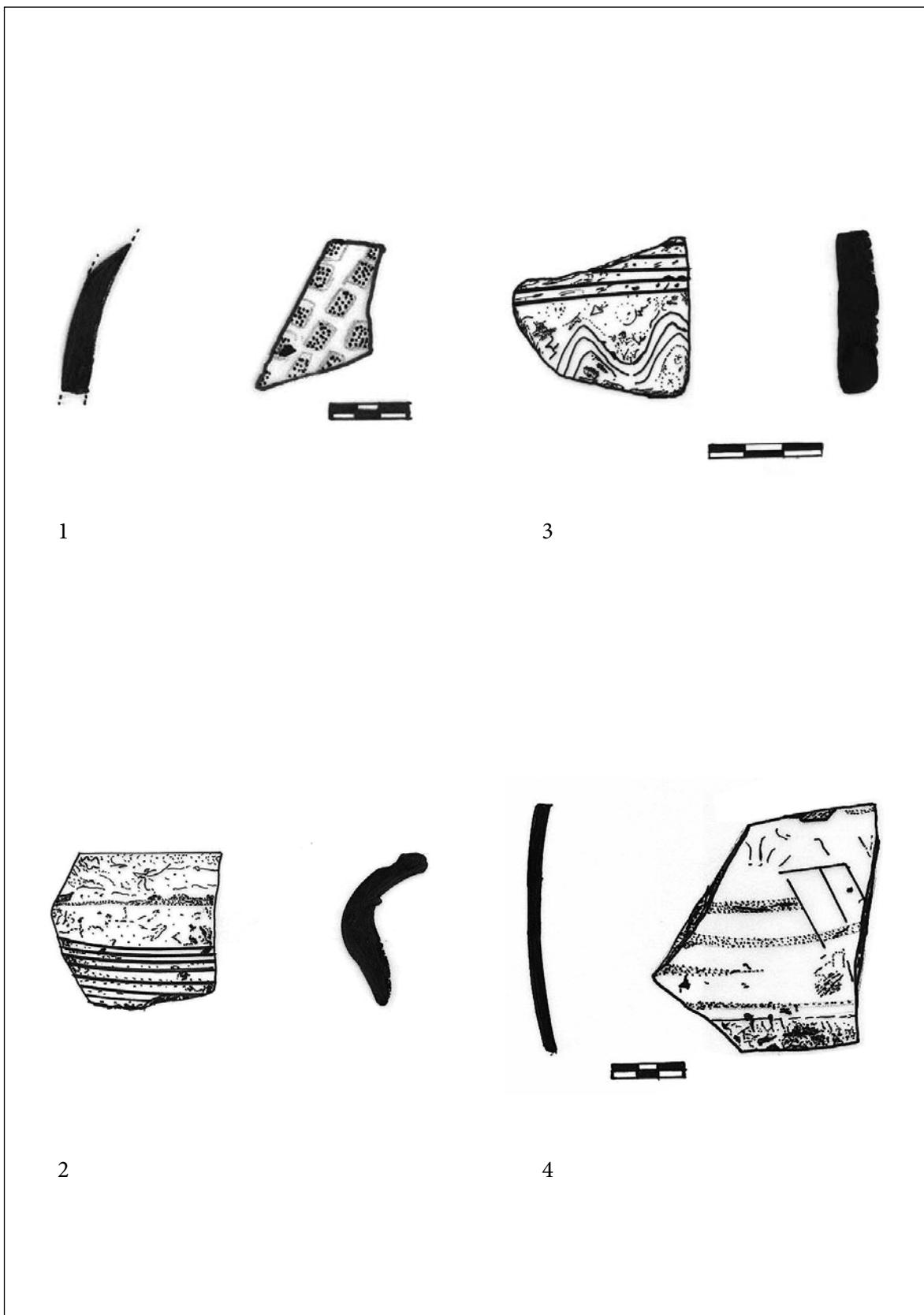
9

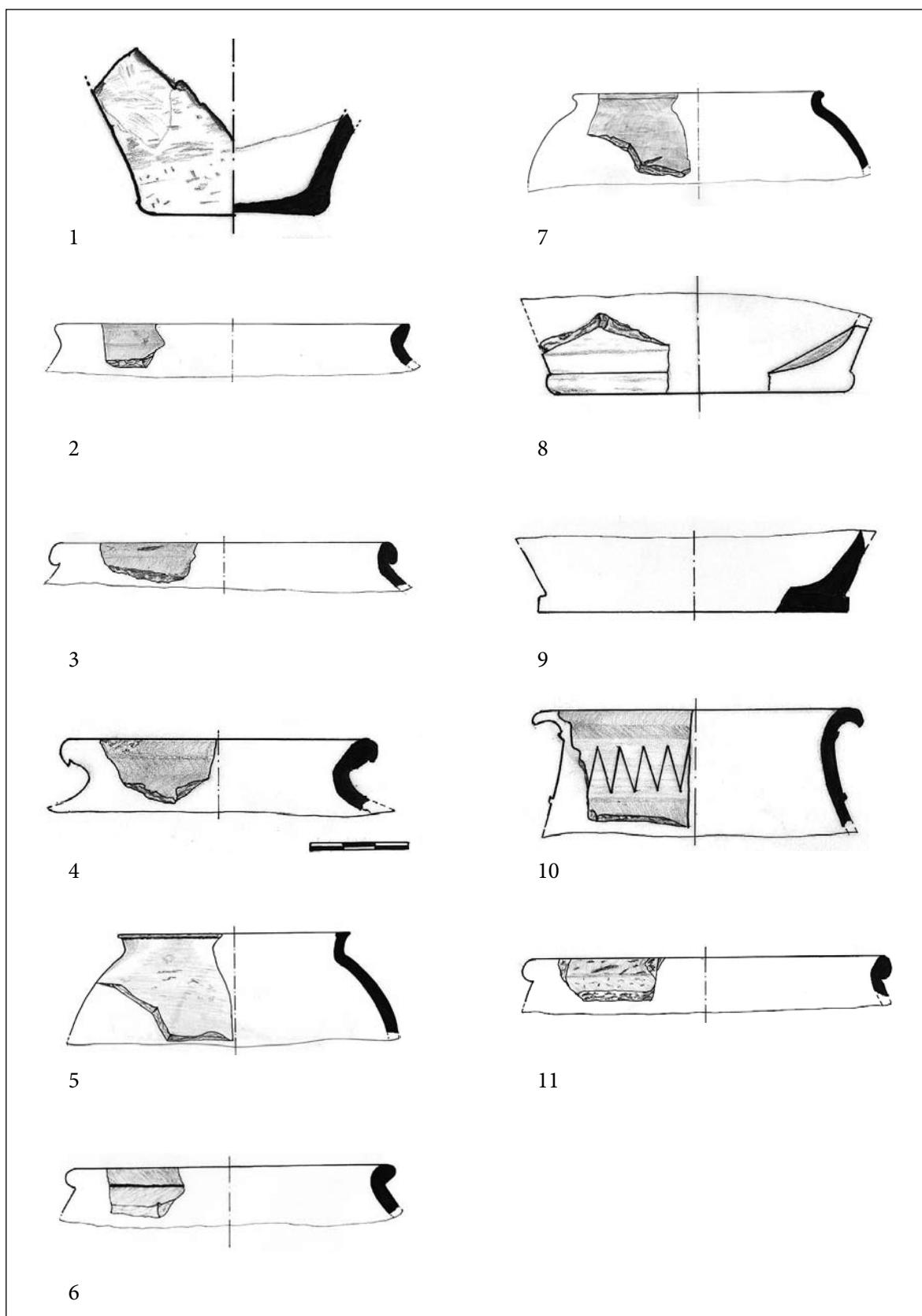
5

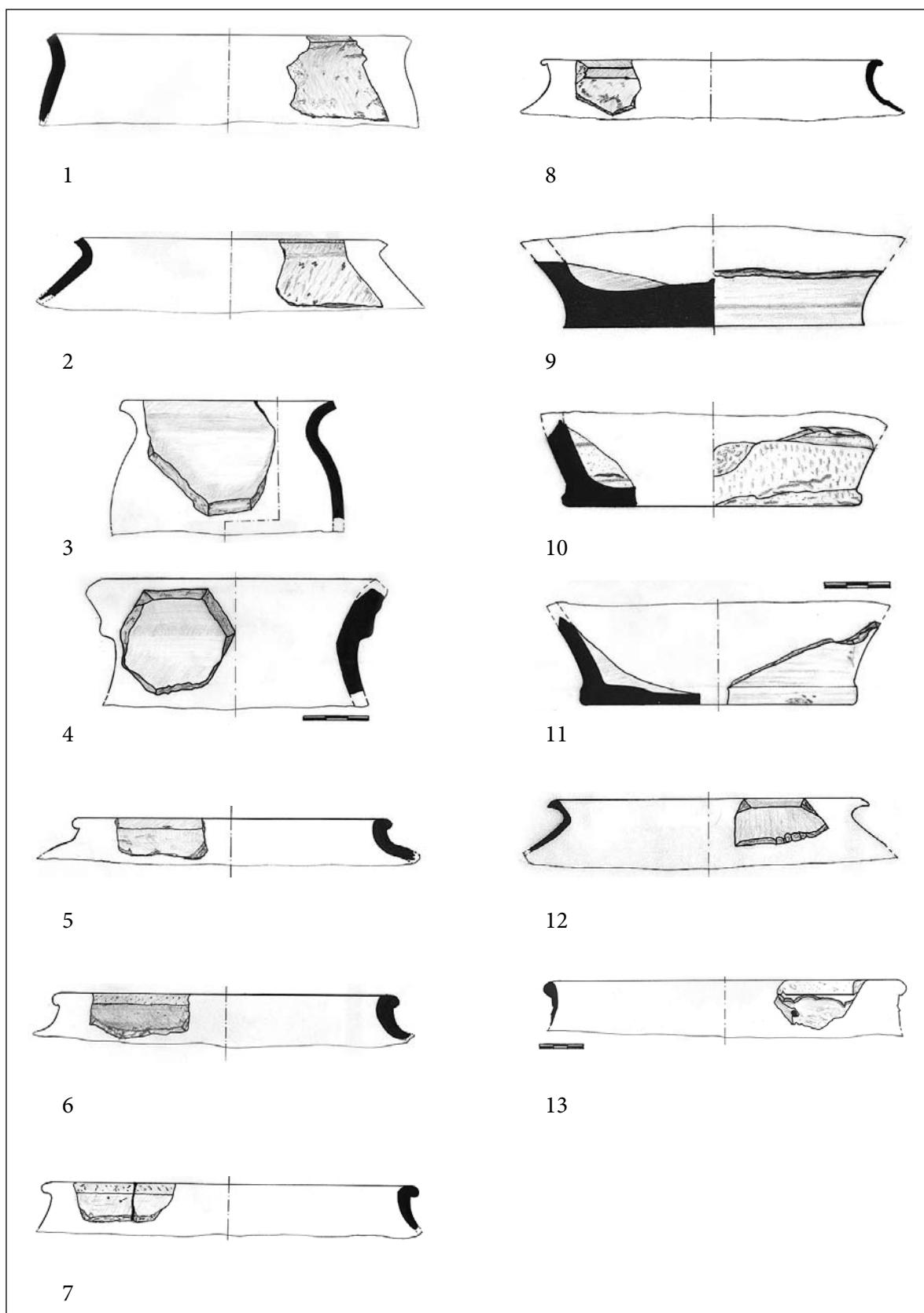

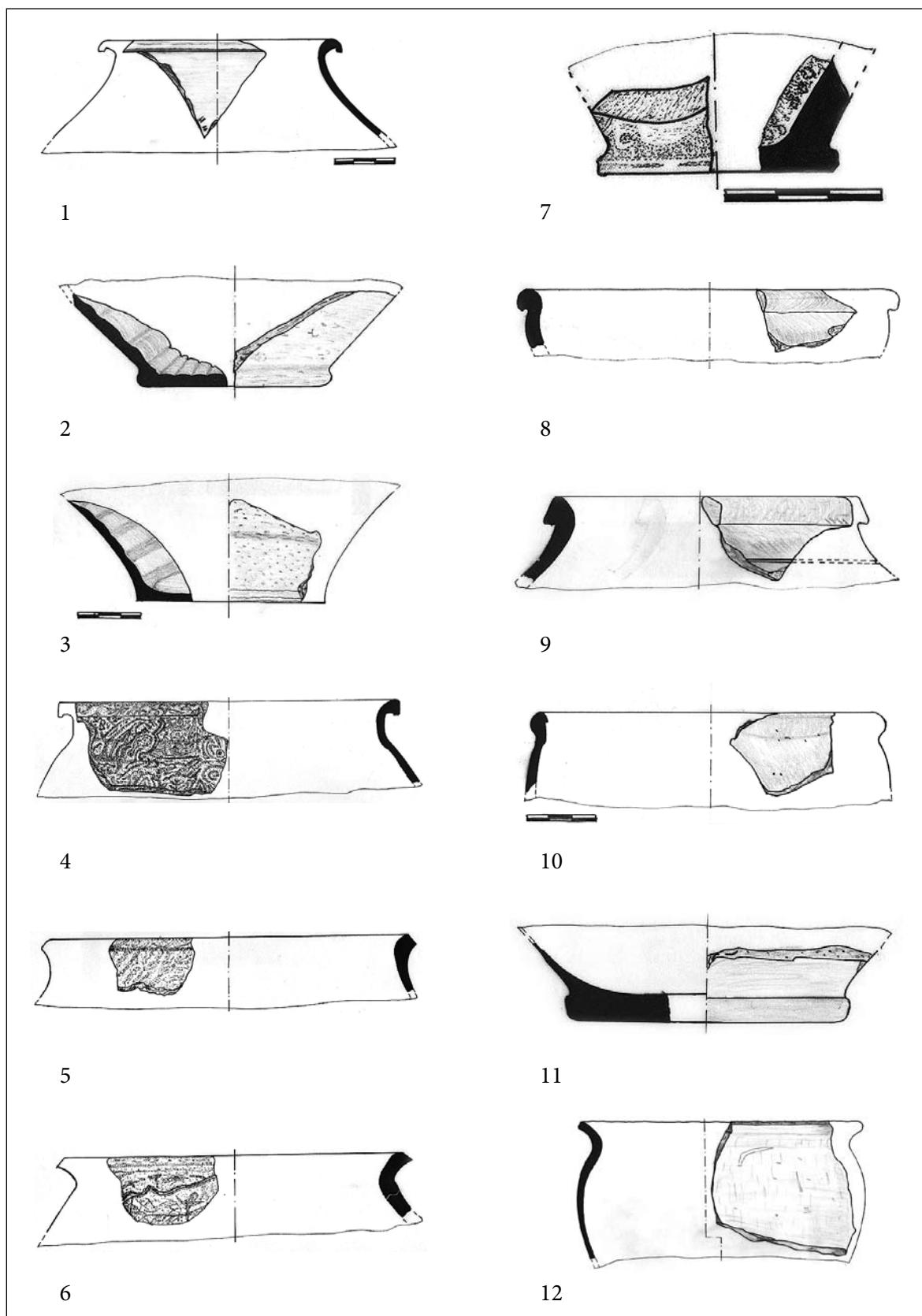

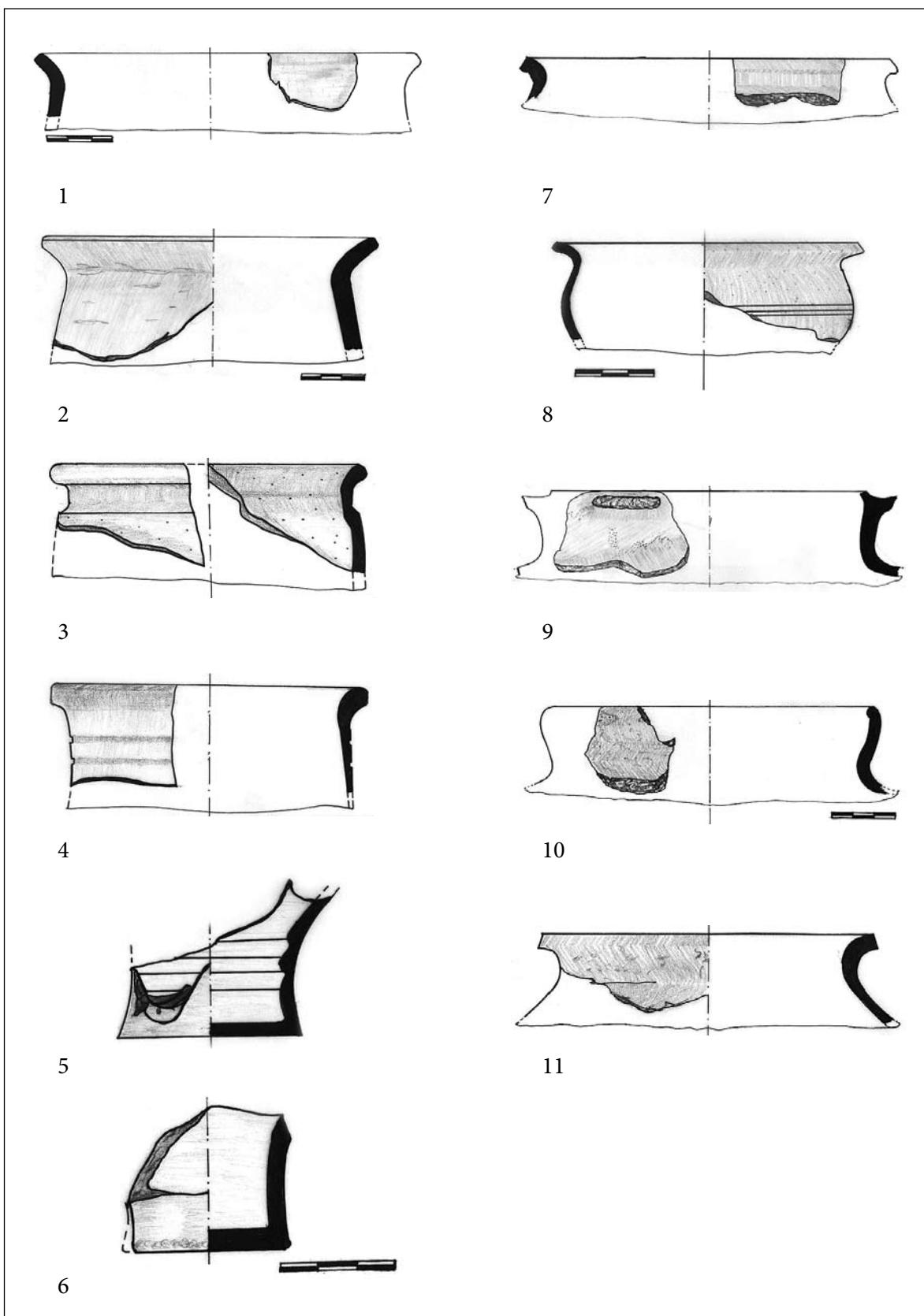

T. 7

Marija Marić-Baković

Arheološko-etnološka i povjesno-
umjetnička studija o razvitku livanjskih
dvodijelnih spona

ARHEOLOŠKO-ETNOLOŠKA I POVIJESNO- UMJETNIČKA STUDIJA O RAZVITKU LIVANJSKIH DVODIJELNIH SPONA

Marija Marić-Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b., 80101 Livno, BiH
marija.maric.b@gmail.com

UDK: 902 „653“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 25. VIII. 2016.
Prihvaćeno: 6. XI. 2016.

74

U radu se raspravlja o dvodijelnim vrstama spona, koje su se stilski razvijale u različitim kulturno-povijesnim razdobljima. O sponama se raspravlja u arheološkom, povijesno-umjetničkom i etnografskom smislu. Najstariji nalazi ove vrste spona, sa središtem u Livanjskom polju, sežu u kasni srednji vijek kada su se oblikovale u kasnogotičkom umjetničkom stilu. Pripadaju nošnji dinarskoga kulturnoga područja, s izvořistem u zlatarskim radionicama s područja današnje srednje Dalmacije. Na širem dinarskom području, stilski se razvijajući u dvama smjerovima, koristile su se do konca XIX. i početka XX. stoljeća.

Ključne riječi: dvodijelne spona, kasna gotika, Livno, dalmatinske zlatarske radionice, dinarsko kulturno područje, narodna nošnja

Nekoliko arheoloških nalaza sličnih obilježja navelo nas je na istraživanje jedne vrste spona koje su, čini se, bile svojstvene za livanjsko područje pa ih možemo pratiti od kasnoga srednjega vijeka do početka XX. stoljeća, kada se javljaju kao dio livanjske narodne nošnje. Spone proučavamo kao dio nakita povezana s nošnjom, bilo da je riječ o prsnome ili o pojasmnome nakitu. Spone, kao uporabni predmet, koristile su se još u prapovijesti i u antici.¹ Istraživanja ove vrste spona temelje se na kasnosrednjovjekovnim grobnim nalazima *in situ*, slučajnim nalazima, za koje prepostavljamo da su iz kasnoga srednjega vijeka, na fotodokumentaciji i na predmetima iz etnografskih zbiraka. Svrstavno ove spone pripadaju dvodijelnim sponama, a u odnosu na oblik i razvedene obrise, s trokutastim završetcima, možemo ih nazvati

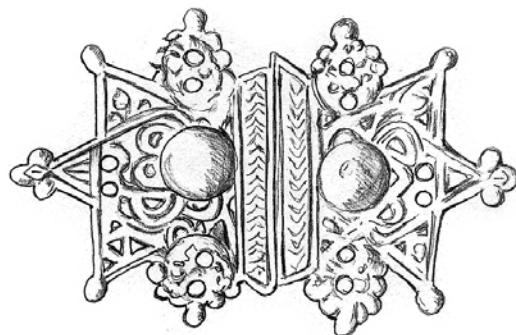
stiliziranim leptir-sponama. Inače, pojam *leptir-spona* koristi se u etnografskoj podjeli za spone koje izgledaju i kao *mašna* spone.² Na nekoliko primjera s Livanjskoga polja možemo pratiti stilski razvojni put ove vrste spona. Prvi dio ovoga rada odnosi se na arheološki kontekst spona i njihov stilski razvitak u određenu kulturno-povijesnome razdoblju. Drugi dio odnosi se na njihov etnografski kontekst i slijed u različitim kulturno-povijesnim razdobljima. Četiri se spone, s livanjskoga područja, nalaze u Arheološkoj zbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, a dvije se nalaze u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Prvi poznati primjerak u arheološkom smislu nađen je na Glavici, u Podgradini kraj Livna. S obzirom na nalaz *in situ*, ta je spona

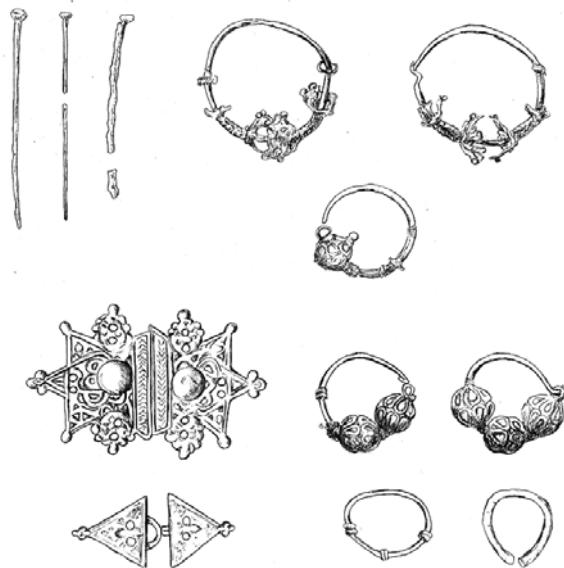
¹ Miletić, 1963; Arsenijević, 2013; Redžić, 2013.

² Vladić-Krstić, 1995, 538.

bila glavna odrednica za vremensko određivanje i namjenu

Sl. 1. Spona iz Glavice u Podgradini (crtež: M. Palčok, prema: Miletić 1982, T. XV B)

Sl. 2. Nalazi iz grobova, Glavica, Podgradina (crtež: M. Palčok, prema: Miletić 1982, T. XV B)

te vrste sponâ. Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na Buškome blatu 1969. godine, istražena su tri kasnosrednjovjekovna groblja: na Kraljičinu nasipu, Bilom polju i na Glavici, u Podgradini. Na Glavici, koja je u temelju, najvjerojatnije, bila prapovijesna gromila, istraženo je kasnosrednjovjekovno groblje, sa 71 grobom, čiji su ukopi uništili možebitne prapovijesne grobove na gomili.³ U jednom od

grobova (grob br. 32), na lijevoj i desnoj strani grudi, nađena su dva dijela srebrne spone, koji su se međusobno mogli spojiti spojnicama na poledini.⁴ Veličina spone je 5,5x3,3 cm (sl. 1). Sa sponom su nađeni i sitni ostaci tekstila od lanenih niti, koji su pripadali odjeći.⁵ Budući da je spona nađena u grobu *in situ* rastavljena na sredini grudi, određena je kao prsni nakit, odnosno kao dio nošnje. Spona je lijevana, ukrašena biljnim ugraviranim ukrasom, s pravilno raspoređenim rupicama na krajevima i kuglastim ispuštenjima na sredini. Obris spone je razveden i završava granuliranim kuglicama kao pupoljcima. Spojni dijelovi spone ukrašeni su motivom pletene vrpce. Stražnja strana je glatka, s očuvanom petljom i kukicama za spajanje. Prema nalazima iz grobova na Glavici spona potječe, najkasnije, iz XV. stoljeća (sl. 2).⁶ Najpostojaniji oslonac za tu odredbu na Glavici dva su para i dva pojedinačna primjerka trojagodnih naušnica, ukrašenih filigranom i granulacijom, koji su također nađeni *in situ* u grobovima.⁷ Trojagodne naušnice najčešće su vremenski određene numizmatičkim nalazima iz grobova, nađenima kao zatvorena cjelina ili u istom sloju s naušnicama, pa tako i one nađene na Livanjskome polju smještamo u XIV. i u prvu polovicu XV. stoljeća.⁸ U grobu mlađe osobe, također na Glavici (grob br. 50), nađena je još jedna spona, manja i oblikom drukčija, ali sličnih značajki.⁹ Srebrna je spona dvodijelna, spojena dvama trokutastim dijelovima čiji vrhovi završavaju kuglicama kao pupoljcima. Središnji dio ukrašen je biljnim ukrasom s rupicama. Na poledini je petlja i kukica za spajanje, sa sitnim ostacima tekstila. Spona je nađena pod vratom pa je vjerojatno služila za visoko zakopčavanje košulje.¹⁰

⁴ Kopča je dio inventara srednjovjekovne zbirke Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, pod inv. brojem 3180.

⁵ Miletić, 1982, 144.

⁶ Miletić, 1982, 132, 143. T. XV, XVI, sl. 32.

⁷ Miletić, 1982, 130, 133, T. XV, sl 6, 9, 37; T. XVI, sl. 37.

⁸ Marić, 2009, 210-211.

⁹ Miletić, 1982, 134, 143, T. XV, sl. 50.

¹⁰ Kopča velika 3,4x1,7 cm dio je inventara srednjovjekovne zbirke Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, pod inv. brojem 3182.

³ Miletić, 1982, 128-129.

Sl. 3. Spona, Rapovine (foto: M. Rogošić)

Slična sponi iz groba broj 32 na Glavici nađena je spona, odnosno dio spone, na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna (inv. br. FMGG-7341). Tijekom arheološkoga istraživanja predromaničke crkve sv. Petra apostola u Rapovinama istražen je dio kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih grobova u crkvi i oko crkve, koja je postojala od konca IX. do konca XVII. stoljeća.¹¹ U jednom od grobova, s brojnim recentnim ukopima i premještenim kostima (grob G), nađen je dio dvodijelne spone, velike 2x3 cm (sl. 3). Spona je izrađena od srebra, a očuvani su i ostaci pozlate. Ukrasena je vitičastim ukrasima, kružnim rupicama i granuliranim zrncima na krajevima. Spojni dio spone ukrašen je motivom pletene vrpce. Sa stražnje glatke strane sačuvana je kukica za spajanje. Oblik spone u cjelini ima gotička obilježja kao i prijašnja spona. Biljnim vitičastim ukrasom, dvostrukim rupicama, razvedenim obrisima, s kuglastim završetcima i motivom pletene vrpce, ova je spona stilski gotovo istovjetna sponi s Glavice. Osim načinom ukrašivanja gotovo su jednake i po načinu izradbe. Obje su spone srebrne, a za ukrašivanje se koristilo urezivanje i granulacija.

¹¹ Marić-Baković, 2012, 61-72.; 2014, 33-62.

Sl. 4. Spona, Vidoši (foto: M. Marić-Baković)

Približno su sličnih veličina, a budući da je sačuvano oko pola spone iz Rapovina, njezine bi veličine kao cjeline bile oko 4,5x3,5 cm.

Premda je oblikom jednaka sponi iz Rapovina, stilski je razvijenija spona, odnosno njezin dio, nađen ispod Gradine, u Vidošima, na mjestu Grebcu ili Greblju (inv. br. FMGG-511). Spona je slučajan nalaz, u jednom grobu, za koji nemamo točnije podatke.¹² Sporadični nalazi starijih kršćanskih grobova na podnožju Gradine zabilježeni su već otprije,¹³ s pretpostavkom da je riječ o srednjovjekovnim grobovima. Spona je izrađena od srebra s pozlatom. Pri izradbi se koristilo lijevanje i lemljenje (sl. 4). Obrisni su spone razvedeni, s gotičkim obilježjima, i završavaju sitnim kuglicama. Stražnja strana je glatka, s očuvanim dvjema petljama za spajanje odjeće. Spojni dio spone ukrašen je motivom pletene vrpce. Očuvana polovica spone velika je 3,2x4,2 cm. Kao cijela bila bi oko 6,4x4,2 cm.

¹² Sponu je Muzeju 1993. god. darovao Darko Periša, tada student arheologije, a prema obavijestima koje je on doznao, sponu je oko 1985. slučajno našao neki Manderalo iz Vidoša, najvjerojatnije u grobu, koji je tada dislociran. Bez podataka o obilježjima možebitnoga ukopa ne možemo sigurno utvrditi je li riječ o kasnosrednjovjekovnom ili novovjekovnom ukopu. Nalaznik je kopču prodao Draženu Sučiću, zlataru iz Livna, kao zlato, a on ju je ubrzo, početkom 1986. godine, dao D. Periši, tada učeniku srednje škole, koji se bavio arheologijom.

¹³ Manderalo, 1984,102. Prema usmenoj izjavi prof. Stipe Manderala iz Livna, tijekom rada 50-ih godina XX. st., koje je činila JNA na podnožju Gradine, uništena je gromila u kojoj su bili grobovi za koje prepostavljamo da su bili srednjovjekovni na prapovjesnoj gromili.

Ono što ovu sponu izdvaja od dviju prijašnjih jasno su određeni biljni ukrasi. Iz središnje četverolatične petlje razvijaju se vitice koje završavaju pseudogranuliranim trolisnim cvjetićima. Trokutasti završetci također su ispunjeni viticama, a svi su rubovi optočeni granuliranim kuglicama. Možemo reći da je riječ o svojevrsnu *horror vacui* ukrašavanju.

Gotovo istovjetni ukrasi, no drukčije radioničke izvedbe, ponavljaju se na sponi iz Livna koja je u Franjevački muzej i galeriju Gorica dospjela iz ostavštine livanjske obitelji Tadić (inv. br. FMGG-512).¹⁴ Spona je pripadala obitelji Ante (Nine) Tadića, livanjskoga obrtnika i veleposjednika, koji je skupljao i otkupljivao arheološke predmeta iz livanjskoga kraja.¹⁵ Spona je najvjerojatnije arheološki nalaz, ali, na žalost, nepoznata nalazišta i okolnosti nalaza.¹⁶ Za razliku od prijašnje spone, ova je, također srebrna s pozlatom, izrađena zlatarskim filigranom i granulacijom (sl. 5). Ova spona ima najviše gotičkih obilježja, koje potvrđuju vitičasti biljni ukrasi i arhitektonski ukrasi kao gotički luk. Spona je velika 6,9x4,4 cm, što ju čini najvećim primjerkom te vrste livanjskih spona. Načinom izradbe i ukrašavanja spona iz Livna, u usporedbi s prijašnjim sponama, koje su manje i gotovo posve lijevane, pripada razvijenijem stilskom razdoblju.

Slično možemo reći i za sponu nađenu na Groblju sv. Ive u Livnu, gdje je tijekom arheoloških istraživanja 1991. i 1993./94. godine istraženo višeslojno arheološko nalazište.¹⁷ Spona, u čijoj je blizini nađen i pečatnjak, ležala je na dnu kulturnoga sloja, na podu franjevačkoga samostana, čija se gradnja nađenim pečatnjakom vremenski može

omeđiti prvom četvrtinom XIV. stoljeća.¹⁸ Samostan je opstao, najvjerojatnije, do početka XVII. stoljeća pa i sponu približno smještamo u razdoblje njegova postojanja. Pozlaćena srebrna dvodijelna spona (sl. 6) ukrašena je vitičastim ukrasima s pletenom filigranskom žicom (inv. br. FMGG-510).¹⁹ Kao središnji ukras prevladava višestruko isprepletena petlja, a vitice često oblikuju kružnice. Spona je imala umetke od raznobojna stakla, koji su ispali iz ležista, i pravilno raspoređene rupice, koje su uklopljene u ukrašivanje tako da ih uokviruje filigranska žica. Razvedeni su rubovi optočeni sitnim nježno nanizanim granuliranim zrncima. Spojni dijelovi spone ukrašeni su motivom pletene vrpce. Stražnja je strana glatka, s očuvanom petljom i kukicama za spajanje. Na ovoj sponi prevladava skladnost, koja umiruje vitičaste ukrase i to ju donekle izdvaja od spomenutih primjeraka. Svaki je dio potanko razrađen, što odaje višu izvedbenu razinu. Spona je velika 6,3x4,3 cm, što je svrstava među veće sponе. Izrađena je filigranom i granulacijom, a ukrašena umetcima od raznobojna stakla.

Obje spone iz Livna svrstavamo u raskošniji uzorak prijašnje vrste spona, u boljoj zlatarskoj izvedbi, u razvijenijoj gotičkoj umjetnosti, gdje je svaka pojedinost osmišljen dio cjeline. Uspoređujući ih s radovima fojničke zlatarske radionice, iz druge polovine XV. i početka XVI. stoljeća,²⁰ obje spone možemo preciznije smjestiti u drugu polovinu XV., odnosno u XVI. stoljeće.

Na koncu spominjemo još jednu sponu s livanjskoga područja, koja nije istovjetna s našom vrstom spona, ali ima nekoliko sličnosti. Riječ je o nalazu iz srednjovjekovnoga groblja u Grborezima. U grobu ženske osobe, na trbuhu, s ostatcima kože i tekstila, nađena je brončana dvodijelna spona (sl. 7).²¹ Jasno je da je riječ o pojarnoj sponi, nađenoj *in situ*.

¹⁴ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 94, kat. 266.

¹⁵ Za obavijest o obitelji Tadić i o nekim drugim savjetima u ovome radu iskreno zahvaljujem arheologu Darku Periši.

¹⁶ Sponu je Ivka Tadić, kći Ante Tadića, oko 1970. poklonila Katici Mamić, nastavnici povijesti u Livnu, koja ju je 1998. poklonila Muzeju nakon što je gotovo istu sponu vidjela u Arheološkoj zbirci FMGG-a.

¹⁷ Glavaš, 1994, 105-111; Marijan, 1995.

¹⁸ Glavaš, 1994, 109.; Vrdoljak, 1994, 120-121, 124.

¹⁹ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 94, kat. 265.

²⁰ Basler, 1988, 141-142.

²¹ Kopča je dio inventara srednjovjekovne zbirke Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, pod inv. brojem 997.

Smještaju je u XIV. ili XV. stoljeće.²² Riječ je o gotovo jedinstvenoj sponi drukčije radioničke izvedbe, za koju nismo imali usporedbe. Ipak, u novije je doba na Šamatorju, u Gorici (Općina Grude), nađen ulomak spone s kojim bismo ju mogli usporediti.²³ Spona iz Grboreza izrađena je od brončanoga kovanoga lima. Ukrašena je sitnim urezima i cik-cak porubom te umetkom od crvenoga kamena.²⁴ Osim kopčanjem, umetak od crvenkastoga kamena i cik-cak ukras podsjećaju na neke sličnosti sa sponom s Glavice, kao što su kružna ispupčenja i pleteni ukras na spojevima sponâ koje smo opisali. Isto tako popoljni završetci podsjećaju na završetke s granuliranim zrncima. Nalaz iz Grboreza ukazuje na određenu razvojnu nit koja povezuje spomenute spone i dalje se razvija u smjeru spona predajne narodne nošnje, što će biti očito iz daljnjega teksta.

Sl. 5. Spona, Livno, ostavština obitelji Tadić
(foto: Z. Alajbeg)

Smatra se da spone ove vrste pripadaju početnomu stupnju razvitka kasnijih *pafeti*, ukrasnih spona za pojase dinarske narodne nošnje. Ovim radom nastojali smo dokazati jesu li se ove spone razvijale u istom smjeru,

zadržavajući isti oblik, ili se ova vrsta spona razvijala u različite oblike spona, koje su se do danas očuvale na narodnoj nošnji. Prema dosadašnjim istraživanjima ova je vrsta spona najvećim brojem nalaza iz kasnoga srednjega vijeka zastupljena s livanjskoga područja. Livanjske spone, osobito primjerke s Glavice i iz Rapovina, svrstavamo među najstarije oblike u njihovu razvitetku.

Nakit i dijelovi nošnje, otkriveni na Glavici, prije su smatrani odvojenom pojmom na Livanjskome polju, bez bližih usporedaba pa se njihovo radioničko podrijetlo tražilo na području Dalmacije ili kao uvoz iz Italije ili Ugarske.²⁵ Novija istraživanja na Livanjskome polju potaknula su nove spoznaje koje omogućuju izravne usporedbe s nalazima s Glavice,²⁶ premda je to područje još relativno neistraženo. Dvodijelne spone za odjeću općenito su rijetko nalažene na kasnosrednjovjekovnim lokalitetima. Spone ove vrste, koje su u različitim razvojnim fazama zastupljene na Glavici, u Rapovinama, Vidošima, Grborezima i Livnu, mogu se smatrati posebnošću livanjskoga područja pa smo nastojali dokazati i njihovo radioničko podrijetlo. Zajedničke značajke koje obilježavaju livanjske spone izradba su od srebra s pozlatom, razvedeni obrisi u obliku stiliziranoga leptira, granulacija na krajevima, rupice, pleterni ukras na spojevima i vitičasti ukras. U razvijenijim su oblicima i umetci od dragoga kamena ili staklene paste te filigran i granulacija.

Izvan livanjskoga područja dio spone ove vrste nađen je u Šamatorju u Gorici kraj Gruda, na Imotskom-bekijskom polju,²⁷ u dislociranim srednjovjekovnim grobovima. Uspoređujemo ju s livanjskim primjercima, čime se povećava rasprostranjenosti te vrste spona koje smo odredili kao nakit dinarskoga područja. Spona je izrađena od srebra s

²² Bešlagić, 1964, 82, 90, T. XXII, sl. 1-3.

²³ Kopča je izložena u Arheološkoj zbirci sv. Stjepana u Gorici. Prvotno je izložena kao kasnoantička građa, a zbog umetnutoga crvenoga kamena (almandin, češki granit?) ovakav se nakit nekada može činiti kao nakit iz kasnoga antičkoga doba ili doba seobe naroda.

²⁴ Bešlagić, 1964, 33.

²⁵ Miletić, 1982, 143, 146.

²⁶ Marić, 2009, 205-207; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 94, kat. 265.

²⁷ Spona se nalazi u Arheološkoj zbirci sv. Stjepana u Gorici. Izložena je među predmetima iz kasnoga srednjega vijeka, a smještaju je u XV. st.

pozlatom (sl. 8). Otiskivanjem u srebrnom limu izrađeni su motivi istovjetni s onima s livanjskih spona. Sačuvana polovica spone velika je 3x4 cm, što otprilike odgovara veličinama spona s livanjskoga područja. Na istom nalazištu nađen je ulomak spone koja je po vrsti slična sponi iz Grboreza. Zanimljiva je spona iz Makarske, nađena tijekom arheoloških istraživanja uz crkvu sv. Petra. Dvodijelna spona od brončanoga lima svojim oblikom pripada našoj vrsti spona, ali je njezina izradba posve jednostavna.²⁸ Osim rupica i otisnutoga kvadrata na sredini, spona nema ukras. Spona je velika 4,5x3,6 cm. Ova je spona, pretpostavljamo, prema okolnostima nalaza, smještena u XVIII. stoljeće. U odnosu na građu i način izrade spona je, vjerojatno, nastala po uzoru na prijašnji predložak.

Sl. 6. Spona, Livno, Groblje sv. Ive
(foto: Z. Alajbeg)

O srednjovjekovnom zlatarstvu na livanjskome području nemamo dokaze o toj radioničkoj djelatnosti. Ipak, postoje pokazatelji koji bi upućivali na zlatarsku tradiciju, a najviše se temelje na posebnosti određene grade.²⁹ Spone koje su predmet ovoga rada izdvajaju se svojim osobitostima, napose ako možemo pratiti njihov stilski razvitak. Manji primjeri, kao što su spona iz groba na Glavici i spona iz Rapovina, mogu nam poslužiti kao polazište, osobito ako imamo nalaz iz groba koji je potvrđen drugim nalazima na groblju, kao što je

²⁸ Božek, Kunac, 1998, 212, kat. 307.

²⁹ Marić, 2009, 212; Bešlagić, 1964, 96.

to primjer sa sponom s Glavice. Obje su spone manje, lijevane, ukrašene pseudogranulacijom i vitičastim ukrasom, koji nije posve razvijen. Zaključujemo da je spona s Glavice bolje radionički rađena, a kuglasto ispupčenje vjerojatno je imitacija kamena, kakvoga imamo na sponi iz Grboreza. Spona iz Grboreza također je grobni nalaz, iz mlađe faze groblja, XIV. ili XV. stoljeća.³⁰ Spona iz Vidoša mogla bi biti prijelazni oblik između tih dviju spona i spone iz Livna, s Groblja sv. Ive, i one iz ostavštine obitelji Tadić,³¹ ali moramo paziti da je možda riječ i o pojednostavljinju razvijenijih oblika. Budući da nemamo sigurne okolnosti nalaza, ne možemo govoriti o točnoj vremenskoj odredbi spone iz Vidoša. Za sponu s Groblja sv. Ive u Livnu imamo arheološke okolnosti nalaza. Već smo rekli da je ona skladno uravnuteženija s naglašenom uporabom filigranske žice. Druga spona, ona iz ostavštine obitelji Tadić, ima nejasne okolnosti nalaza. Opći stilski dojam više je gotički, s naglašenjom uporabom granulacije. Petlja, kao središnji motiv, nalazi se na trima sponama, koje smo vremenski smjestili u mlađe razdoblje. Petlja se nalazi i na sponi iz Gorice, a na sponama, koje smo vremenski odredili kao starije, nema tog motiva. Općenito gledajući, spone koje su određene okolnostima nalaza, smještene su u razdoblje između XIV. i XVI. stoljeća. Stilsko-vremenskom raščlambom u spomenuto razdoblje svrstali smo i spone za koje nemamo pouzdane okolnosti nalaza, kao što je spona iz obitelji Tadić i spona iz Vidoša. Pri njihovu vremenskome određivanju uzeli smo u obzir okolnosti koje su uslijedile od XVI. stoljeća, kada je Livno bilo u Osmanskome Carstvu. Treba imati u vidu da trgovinske i radioničke veze s venecijanskim Dalmacijom nisu posve prekinute, već da su se održavale i dalje, ali slabijim intenzitetom. Poznato je da su katolički samostani u srednjoj Bosni koncem XV. i početkom XVI. stoljeća još uvijek nabavljali

³⁰ Bešlagić, 1964, 33, 82.

³¹ Za spunu iz ostavštine obitelji Tadić, zbog nepoznatih okolnosti nalaza, možemo reći da je iz Livna ili livanjske okolice.

predmete iz dubrovačkih radionica.³² Stoga prepostavljamo da je u sličnim okolnostima postojala povezanost Livna i dalmatinskih radionica. Ipak, s određenom neprekidnošću neizbjježivi su novi utjecaji koji su donosili promjene i u društvenom i u kulturnoškom smislu. U Livnu je tada i pojačana obrtnička djelatnost, prepostavljamo, s novim utjecajima i promijenjenim oblicima, premda i dalje s gotičkim prizvucima. Novi se stilovi europske umjetnosti u sljedećim razdobljima teško probijaju na područje današnje Bosne i Hercegovine, što po sebi upućuje na postupno usvajanje drukčijih oblika i prekid dotadašnje tradicije, i u umjetničkom izražavanju i u materijalima.

Sl. 7. Spona, Grborezi
(Zemaljski muzej BiH u Sarajevu)

Razdoblje koje je prethodilo prodoru Osmanlija u Bosnu praćeno je stalnim vezama s dubrovačkim i dalmatinskim radionicama preko kojih se razvijala gotika u primijenjenoj umjetnosti. Poznato je da su ti zlatari održavali stalne veze sa srednjovjekovnom Bosnom, bilo da je riječ o nabavi i obradbi plemenitih kovina, bilo o putujućim zlatarima ili o trgovini. S druge strane, uzimali su pomoćnike iz Bosne, koji su se školovali i učili zlatarski zanat u dalmatinskim gradovima i u Dubrovniku. Te se veze uočavaju već na nakitu iz ranoga i razvijenoga srednjega

vijeka, a u kasnomu srednjem vijeku postoje u pismohrani podatci o zlatarima iz Dubrovnika, Splita, Trogira, Šibenika i Zadra, koji su dulje ili kraće vrijeme boravili u Bosni.³³ Dalmatinski i dubrovački zlatari tada su izrađivali nakit i druge umjetnine u gotičkom stilu, s primjesama domaće umjetnosti. Glavna sirovina za izradbu nakita bilo je srebro, koje se dobivalo iz rudnika u srednjoj i istočnoj Bosni, a dragi i poludragi kamenje, staklena pasta i sl. uvozilo se, uglavnom, preko venecijanskih trgovaca.³⁴ Zbog razgranate trgovine srebrom posebno se razvila izradba nakita od srebra s pozlatom. Iz očuvane građe, među kojom su naušnice najčešće, jasno je da su razvijene i često upotrebljavane zlatarske tehnike filigrana i granulacije. Filigran ili način izrade s upletenom žicom očuvan je na radovima zlatarskih radionica, od ranoga srednjega vijeka, na nakitu i na predmetima crkvene umjetnosti.³⁵ Primjenu toga načina izrade potvrđuju predmeti, najviše naušnice, nađeni na lokalitetima na Livanjskome polju iz razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka, ali i otprije.³⁶ Budući da su mladići iz Bosne, od XIV. do XVII. stoljeća, odlazili učiti zlatarski zanat dubrovačkim i dalmatinskim zlatarima,³⁷ teško je govoriti čijim je radionicama pripadala građa s određenoga područja. Zapravo, riječ je o sličnim utjecajima.³⁸ Eventualno poznata imena majstora u većini primjera bilo je teško povezati s djelima primijenjene umjetnosti. Gotika je sveprisutna na predmetima koji se izrađuju, ali i na predmetima koji su dospjeli trgovinom

³³ Fisković, 1973, 167-170; Andelić, 1984, 524-529.

³⁴ Andelić, 1984, 535.

³⁵ Sjaj zadarskih riznica, 1990, 70, kat. 104.

³⁶ Marić, 2009, 205, sl. 7a/b; Marić-Baković, 2010, 254-255; Bešlagić, 1964, 71; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 90, kat. 245.

³⁷ Fisković, 1973, 170-171.

³⁸ Među onima koji su, prema sačuvanim ugovorima, učili zlatarski zanat u Dubrovniku je Radonja Radojević, iz Korita, koji je učio kod poznatoga zlatara Ivana Progonovića (1460.). On se spominje nekoliko puta u stručnoj literaturi (Andelić, 1984, 527; Fisković, 1949, 165.). Što se tiče povjesnih okolnosti, najvjerojatnije je riječ o Radojeviću iz Korita, u ilijskoj općini u Bosni i Hercegovini, a manje je vjerojatno da je riječ o Koritim u Buškome blatu.

³² Fisković, 1949, 212.

iz dubrovačkih, dalmatinskih, talijanskih i ugarskih radionica. Zanimljivo je da se gotički stil na radovima bosanskih zlatara zadržao sve do konca XIX. stoljeća i to, najvjerojatnije, prema uzoru na starije predmete iz XV. i XVI. stoljeća.³⁹ Već smo prije uočili da su u odnosu na način ukrašivanja filigranskom žicom i granulacijom gotički kaleži s konca XV. i iz prve polovine XVI. stoljeća, koji se pripisuju fojničkoj zlatarskoj radionici, usporedivi s filigranskim radom dviju livanjskih spona. Nadalje, ovaj fojnički način u gotičkom stilu zadržao se sve do XIX. stoljeća, što je jasno iz mlađih fojničkih radova crkvene umjetnosti, i izravno se odnosi na kontinuitet stila i izvedbe.⁴⁰ To i nije neobično s obzirom na to da je primijenjena umjetnost srednjovjekovne Bosne na svome vrhuncu u kasnoj gotici, koja je u Bosni u punu procvatu u XV. stoljeću, a uvjeti za razvitak neogotičkoga stila u XIX. stoljeću u tadašnjoj Bosni, koja je još uvijek bila pod Osmanlijama, nisu postojali. Gotika se u Bosni, pod Osmanlijama, zadržala i razvijala na osobit način. Zapravo, slijed srednjovjekovnih oblika za Osmanskoga Carstva u Bosni i Hercegovini može se vidjeti i na drugim primjenjenim područjima kao što je to, primjerice, graditeljstvo, bilo da je riječ o utvrdama ili o sahat-kulama kraj džamija. Za livanjske smo sponе već utvrđili da su izrađene u gotici, što ne isključuje i neka izvorna obilježja. Zlatarske radionice, koje su postojale u srednjovjekovnoj Bosni i u Humu u XIV. i u XV. stoljeću, u gotici razvijaju svoj tzv. bosanski stil, koji u sebi sadržava romaničko-gotičke oblike nadahnute sredozemno-bizantskim motivima.⁴¹ Pretpostavka je da se umjetnička zanatska djelatnost razvila najprije u gradovima bosanskih rudnika i to pod utjecajem bizantijskoga naslijeđa i dubrovačkih zlatara.⁴² Kao moguća radionička središta u XV. stoljeću spominju se Fojnica, Bobovac, Kreševo i Olovo,

ali i druga manja rudarska mjesta, uglavnom u srednjoj Bosni.⁴³ Izvan toga javljaju se dvodijelne sponе, nađene na livanjskom i širem dinarskom području, za koje možemo pretpostaviti da su došle trgovinom sa susjednim područjem kao rad ondašnjih radionica ili su, pak, rad putujućih zlatara i trgovaca, čija se djelatnost ustalila na livanjskome području za potrebe njegovih stanovnika. Za razliku od drugih dijelova srednjovjekovne Bosne, gdje su u XIV., a naročito u XV. stoljeću jači utjecaji iz Dubrovnika, o čemu imamo mnogo pismohranih podataka,⁴⁴ područje jugozapadne Bosne i dalje je pod utjecajem radionica iz južne Hrvatske, odnosno današnje srednje Dalmacije.⁴⁵ Određene usporedbe s fojničkom radionicom, po svemu sudeći, upućuju na slične zajedničke utjecaje, ali ne i na izravno radioničko podrijetlo. Neki su od tih zlatara ostajali dulje razdoblje pa su se naseljavali i za stalno. Prema prvim popisima stanovništva, s početaka osmanske vladavine, u selima je zatečena uspostavljena kontinuirana proizvodnja predmeta zlatarskoga zanata, kao što su nakit, ukrasni predmeti i slično, nakon čega je većina zlatara odselila u gradove.⁴⁶ Različiti obrti i radionice umjetničkoga ukrašivanja djelovali su u Livnu i tijekom turskoga razdoblja,⁴⁷ na temelju čega pretpostavljamo i prijašnju tradiciju na livanjskome području.

Zanimljiv nam je podatak iz *Opširnog popisa Kliškog sandžaka iz 1550. godine* koji upućuje na to da je u Livnu djelovao zlatar Bali.⁴⁸ Prema tom podatku možemo zaključiti da pretpostavka o postojanju zlatarske radioničke djelatnosti na livanjskome području tijekom srednjega vijeka nije neutemeljena.

Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, dvodijelne sponе te vrste u arheološkom su smislu najčešće na livanjskome području, a nisu posvjedočene na susjednom duvanjskom,

³⁹ Fisković, 1973, 177.

⁴⁰ Kaleži i drugi crkveni predmeti rađeni u Fojnici, u XIX. st., nalaze se s drugima i u sakralnoj zbirci FMGG-Livno.

⁴¹ Radojković, 1973, 209; Basler, 1988, 129.

⁴² Radojković, 1973, 230.

⁴³ Karamehmedović, 1980, 141.

⁴⁴ Fisković, 1949, 143-249.

⁴⁵ Andelić, 1984, 524-526.

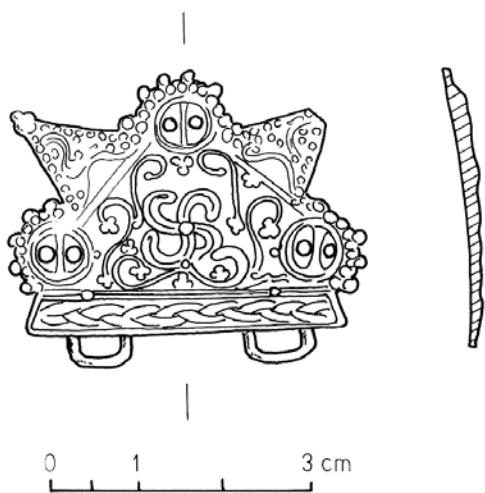
⁴⁶ Karamehmedović, 1980, 69.

⁴⁷ Karamehmedović, 1980, 111, 142; Spaho, 1994, 148-149.

⁴⁸ Opširni popis Kliškog sandžaka, 2007, 61.

triljskom i sinjskom području. Isto tako, nema ih ni u arheološkim zbirkama u Splitu i Trogiru.⁴⁹ Ako ćemo njihovo radioničko podrijetlo tražiti na području dalmatinskih gradova, slabu bismo zastupljenost u arheološkom smislu mogli protumačiti nedovoljnom istraženošću i nejasnim okolnostima nalaza. S druge pak strane, upravo učestalost arheoloških nalaza upućuje na tradiciju njihove izradbe na Livanjskome polju. Najbliže usporedbe koje imamo jesu spona iz Gorice i spona iz Makarske.

82

Sl. 8. Spona, Gorica, Šamatorje (crtež: M. Palčok, Arheološka zbirka sv. Stjepana u Gorici)

Sigurno je da su spone ove vrste bile dio kasnosrednjovjekovne nošnje na livanjskome području, a i dalje od njega. One su služile za spajanje dijelova odjeće, košulje ili haljine. Ovisno o društvenom položaju i načinu odijevanja, mijenja se i položaj spone. Uočavamo da se tijekom vremena razvijala tendencija sve većih spona, koje su postajale i raskošnije, što možemo vidjeti i na narodnoj nošnji livanjskoga i općenito dinarskoga područja. S obzirom na nalaz *in situ*, iz groba na Glavici, gdje je ona nađena na sredini grudi, spona je prihvaćena kao prnsni nakit. S druge strane, imamo sponu iz Grboreza koja je prema položaju nalaza

određena kao pojasma spona. Jasno je da su spone te vrste služile kao prnsni nakit za spajanje košulje ili haljine. Pretpostavljamo da su služile i kao spone pojasa na haljini visokoga struka, u duhu gotičkoga načina odijevanja, gdje nije riječ o prsnom nakitu u pravom smislu te rijeći. Također, one su služile i kao pojasma spone na odjeći koja se stegne u struku. Okvirno možemo pretpostaviti da su male spone služile kao prnsni dio nošnje, a veće kao pojascni dio, što možemo vidjeti i kod mlađih etnografskih primjeraka. Budući da spone svoju uporabnu i estetsku vrijednost imaju samo kao dio nošnje, kratko ćemo se osvrnuti na ono poznato o nošnji u kasnosrednjovjekovnoj Bosni. Podatke o izgledu kasnosrednjovjekovne nošnje omogućavaju nam arheološki nalazi, uglavnom dijelovi nošnje iz grobova (nakit, metalni dijelovi nošnje i ostaci tekstila) i likovni prikazi na stećima, reljefima i minijaturama u knjigama. Na likovnim prizorima sa stećaka na ženskoj nošnji razlikujemo duge zvonolike haljine i malo kraće haljine stegnute u struku. Neki istraživači smatraju da su žene iz širih vlastelinskih slojeva nosile zvonolike duge haljine, koje su se možda zakopčavale ispod grudi, a seoske su žene nosile haljine na struk s naglašenim pojasmom.⁵⁰ Budući da su likovni prizori na stećima veoma pojednostavljeni, o tome mogu više svjedočiti arheološki nalazi u grobovima pod stećcima. Arheološki nalazi u grobovima, među kojima se izdvajaju raskošniji nakit i dijelovi nošnje, svakako upućuju na razliku, odnosno odvajanje gornjih slojeva društva u zajednici. S druge strane, prikaz s pojasmom, ili bez pojasa, može biti preslika likovnoga prikaza, ali može označivati i običaj nošenja ili nenošenja pojasa, odnosno nije li nošnja određene skupine žena bila bez pojasa kao, primjerice, nošnja djevojaka, koje prepoznajemo i kao nekoga tko nije imao prekrivenu kosu. Sukladno nalazima iz grobova, pojas je izrađivan od kože ili tekstila. Pri izradbi odjeće najčešće se koristila domaća vuna i laneno predivo. Na temelju nalaza tekstila s livanjskoga

⁴⁹ Prema dostupnim informacijama koje smo prikupili u vrijeme pisanja teksta.

⁵⁰ Vasić, 1973, 257-259, sl. 12-13.

područja, iz Grboreza i Biloga polja (Mašeta),⁵¹ jasno je da se za odjeću također koristila svila i brokat, koji se prišivao na rubove gornjih dijelova odjeće. Brokatne tkanine uvozile su se iz dalmatinskih gradova i iz tekstilnih središta u Italiji.⁵² Na području Livanjskoga polja poznat je način tkanja sa srebrnim i zlatnim nitima – *srmom*. Taj se način izradbe protezao od kasnoga srednjeg vijeka do XX. stoljeća. Dio srednjovjekovne nošnje bio je veo i dijadema na glavi. Tanke igle s kuglastom glavom, nađene u grobovima kraj lubanje, služile su za pričvršćivanje vela na glavi,⁵³ a ostaci tkanina, nađeni u grobovima oko lubanje, imali su ulogu ukrasne dijademe, kao što je to nađeno na groblju u Grborezima.⁵⁴

Premda u svemu spomenutom već možemo prepoznati neke gotičke odrednice, gotička je umjetnost najočitija na likovnim prizorima s nošnjom bosanske vlastele. Minijature u knjigama i reljefi, na raskošnim metalnim predmetima, prikazuju nošnju bosanske vlastele, koja je u duhu srednjoeuropskoga gotičkoga odijevanja. Možda je na tim ilustracijama riječ samo o načinu umjetničkoga izražavanja pod utjecajem talijanskih ili srednjoeuropskih predložaka jer se, naime, prepostavlja da je i način odijevanja tadašnje bosanske vlastele imao svoje posebnosti.⁵⁵ S druge strane, treba znati da reljefi nekada prikazuju stvarne osobe iz toga doba. Često se u opisu nošnje bosanske vlastele spominju reljefni prikazi sa škrinje sv.

Sl. 9. Svadba u Biloj kraj Livna, oko 1925. (Fototeka FMGG-a – Livno)

Šimuna u Zadru, koju je 1380. dala izraditi Elizabeta (1340. – 1387.), kći bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića (1314. – 1353.) i

⁵¹ Miletić, 1982, 139, T XVI.

⁵² Bešlagić, 1964, 86-88.

⁵³ Miletić, 1982, 142, T. XV.

⁵⁴ Bešlagić, 1964, 88.

⁵⁵ Vasić, 1973, 250.

žena Ludovika I. Anžuvinskog (1342. – 1382.). Posebno je zanimljiv prizor oplakivanja Stjepana Kotromanića, gdje njegova supruga i kći imaju haljinu visokoga struka, što je zanimljiv podatak o nošnji vlastele sedamdesetih godina XIV. stoljeća.⁵⁶

84

Sl. 10. Spona, Sinj (foto: M. Marić-Baković,
Etnografska zbirka franjevačkog
samostana u Sinju)

Nakon što smo ih smjestili u kontekst kasnosrednjovjekovne nošnje, sukladno arheološkim nalazima, jasno je da su livanjske dvodijelne spone u okvirima kasnosrednjovjekovnih nalazišta osobitost livanjskoga područja pa se načinom izrade i ukrašivanja izdvajaju od spona u srednjovjekovnoj Bosni. Četiri od šest spona s livanjskoga područja, uzimajući u obzir i onu iz Grboreza, prema okolnostima nalaza svrstavamo u kasni srednji vijek. Za dvije spone, onu iz Vidoša i jednu iz Livna, ne znamo okolnosti nalaza, ali su usporedbe sa srednjovjekovnim sponama očite.

Nakon što smo prepostavili razvojni put te vrste spona, od XIV. do XVI. stoljeća, nameće se pitanje njihove daljnje uporabe i razvitka u etnografskom smislu. Dokazano je da su u tom smislu ove spona posebnost određenoga područja s naglaskom na srednju Dalmaciju, osobito njezino zaleđe, zajedno s Livanjskim poljem. Tomu u prilog ide i činjenica da tu vrstu

⁵⁶ Petricoli, 2005, 250.

sponâ, kasnogotičkih obilježja, ne nalazimo u opsežnu pregledu *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća*.⁵⁷ S druge strane, na svjetlopisima livanjske narodne nošnje do sredine XX. stoljeća prepoznajemo dvodijelne pojase spone upravo te vrste.

Sl. 11. Spona, Sinj (foto: M. Marić-Baković,
Etnografska zbirka franjevačkog s
amostana u Sinju)

Kakvoća svjetlopisa ne daje nam precizne podatke, ali se jasno raspoznaaju razvedeni obrisi i vrsta spona. Dragocjen nam je podatak svjetlopis svadbe iz sela Bile kraj Livna iz 1925. godine, gdje se vidi da žena iz svadbene pratinje ima pojastnu sponu ove vrste (sl. 9).⁵⁸

Drugi je svjetlopis iz novijega doba. Prikazuje skupinu djevojaka u narodnoj livanjskoj nošnji, koju su one odjenule za svečanost blagoslova crkve u Lištanima 1969. godine.⁵⁹ Jedna od djevojaka sa svjetlopisom za pojasmom ima dvodijelnu sponu iste vrste.⁶⁰ U odnosu na nalaze ove vrste spona u arheološkoj zbirici i njihovu pojavu na spomenutim svjetlopisima neočekivano je da u etnografskoj zbirici Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

⁵⁷ Vladić-Krstić, 1995, 500-542.

⁵⁸ Svadba Ivana Ivankovića i Marije Lovrić. Ivan je bio sin Ante Ivankovića (1878. – 1958.) iz Bile, koji je bio dugogodišnji član livanjskoga KGD „Dinara“. Žena sa sponom (kuma?) najvjerojatnije je iz obitelji Ivanković.

⁵⁹ Vujeva, 2010, 294.

⁶⁰ Djevojka sa sponom je Janja (Blaža) Jelčić iz Lištana, rod. 1957. g.

nema nijedan primjerak, za razliku od drugih vrsta pojasnih spona koje se nalaze i u drugim područjima Bosne i Hercegovine. Spomenuti svjetlopisi su, zasad, jedini izvor o korištenju te vrste spona na livanjskoj nošnji iz toga doba, odnosno njezinu korištenju u etnografskom smislu.⁶¹ Premda na temelju spomenutih svjetlopisa ne možemo utvrditi radioničko podrijetlo ni doba od kada spone potječu, smatramo ih dovoljnima da na temelju njih možemo zaključiti da su u XIX. i na početku XX. stoljeća dvodijelne spone kasnogotičke vrste bile dio livanjske narodne nošnje. Nameće se pitanje jesu li se spone te vrste u gotovo neizmijenjenu obliku, na livanjskom području i općenito, neprekidno izradivale od kasnoga srednjega vijeka do početka XX. stoljeća ili se njihova proizvodnja u određenu razdoblju nastavila na starijim očuvanim uzorcima. Isto tako, je li njihov razvitak išao u nekom drugom smjeru od kasnogotičkoga prauzora. Odgovor na ta pitanja pronašli smo u sponama koje se čuvaju u drugim muzejima u srednjoj Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini. U etnografskoj zbirci franjevačkoga samostana u Sinju nalaze se tri spona koje su inačice kasnogotičke vrste spona. Izrađene su od srebra s pozlatom, lijevanjem. Njihova osnova ima oblik stiliziranoga leptira razvedenih obrisa (sl. 10). Ukrasene su biljnim motivima i kalotastim ispuštenjima u kombinaciji s ukrasnim crvenim i bijelim kamenom, umetnutim u odjeljke.⁶² Jasno je da je riječ o etnografskoj ostavštini prema uzoru na stariju vrstu kasnogotičkih spona. Za razliku od starijih spona, koje su u određenu razvojnome stupnju ukrašavane filigranom i granulacijom, ovdje je riječ samo o lijevanju pri čemu se donekle oponašaju prijašnji ukrasi. Spone ove vrste nalaze se i u Etnografskom muzeju u Splitu, gdje ih ima u većem broju. Prema tim primjercima jasno je da se izradba te vrste spona, u gotovo neizmijenjenu obliku, nastavila i u XIX. stoljeću, vjerojatno neprekinutim slijedom sa starijim sponama. S druge strane, imamo

⁶¹ Fototeka Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno.

⁶² Velike su: 4,1x2,9 cm, 7,7x4,1 cm i 7,6x4,4 cm.

spone iz etnografske ostavštine, koje upućuju na nešto drukčiji razvojni put te vrste spona. Naime, riječ je o barokiziranim dvodijelnim sponama s umetcima crvenoga *karneola* ili zelenoga kamena. U Etnografskom muzeju u Splitu nalazimo više primjeraka takvih spona.⁶³ Jedna spona te vrste, veličine 9,1x5,3 cm, nalazi se u etnografskoj zbirci franjevačkoga samostana u Sinju (sl. 11),⁶⁴ a u etnografskoj zbirci Narodnoga muzeja u Zadru čuva se spona iz Škabrnje.⁶⁵ Nekoliko je primjeraka iz Bosne i Hercegovine. U etnografskoj zbirci Zemaljskoga muzeja u Sarajevu nalazi se spona iz Popova polja kraj Trebinja,⁶⁶ spona iz bilećke okolice, u istočnoj Hercegovini, i spona iz južne Hercegovine.⁶⁷ Posljednje se tri spona izravno suodnose sa sponama iz Grboreza i Glavice (Buško blato)⁶⁸ upućujući, ipak, na zajedničko podrijetlo tih donekle različitih spona. Sponu te vrste prepoznajemo na svjetlapisu sa svadbe u Prispu, na Livanjskome polju, gdje je spona bila kao prredni nakit na mladenčinoj nošnji (sl. 12).⁶⁹ Pojava barokiziranih oblika osobito ima smisla u odnosu na prodor baroknih ukrasnih elemenata u XVIII. stoljeću na područja pod osmanskom vlašću ili pod njihovim utjecajem.⁷⁰ Kod te vrste spona razvedeni oštri obrisi prelaze u vitice i rozete, pupoljasti se završetci skraćuju, a ukrasno je kamenje znatnije zastupljeno. Može se gotovo jasno uočiti zajednički razvojni

⁶³ U Etnografskom muzeju u Splitu nalazi se četrdesetak spona u objema inačicama, koje nisu objelodanjene. Za ove obavijesti zahvaljujem kolegicama iz splitskoga Etnografskoga muzeja Vedrani Premuž-Đipalo i Sanji Ivančić.

⁶⁴ Četiri spona, iz etnografske zbirke samostana u Sinju, izložene su, ali do sada nisu objelodanjene. Zahvaljujem fra Mirku Mariću, voditelju samostanskih zbirk franjevačkoga samostana u Sinju, što je omogućio njihovo fotografiranje.

⁶⁵ Oštrić, 1982, 29, sl. 16, br. 32; Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, 1981, tab. 38.

⁶⁶ Bešlagić, 1964, tab. XXXIX, sl. 3.

⁶⁷ Vladić-Krstić, 1995, 488-489, sl. 3a, 5.

⁶⁸ Vladić-Krstić, 1995, 489.

⁶⁹ Svjetloplis iz fototeke Zemaljskoga muzeja u Sarajevu prikazuje mladu i njezinu kumu. Pretpostavljamo da svjetloplis potječe s početka XX. stoljeća.

⁷⁰ Karamehmedović, 1980, 410.

put spona kasnogotičkih oblika prema obliku koji imaju spomenute spone iz etnografske ostavštine.⁷¹ Spone potječu iz XIX. i iz prve polovine XX. stoljeća. Riječ je o sponama koje su služile za zapinjanje košulja. Može se uočiti da su spone barokizirana oblika malo veće u usporedbi s drugom inaćicom „gotičkih“ spona XIX. i XX. stoljeća.⁷²

Sl. 12. Svadba iz Prispa, Livanjsko polje; mlada i kuma (Fototeka Zemaljskoga muzeja u Sarajevu)

U etnografiji se dvodijelne spone za zapinjanje košulja nazivaju *maite*, *pafte* ili *ploče pod grlo*. Obje inaćice sponâ, koje se temelje na kasnogotičkim dvodijelnim sponama, s najviše su primjeraka zastupljene u Etnografskom muzeju u Splitu, a kao mjesta nalaza spominju se Sinj, Drinovci, Privlaka ili općenito Dalmacija.⁷³ U skladu sa spomenutim, tadašnje im radioničko podrijetlo treba tražiti u srednjoj

Dalmaciji. Različite spone i nakit izrađivani su u radionicama u Splitu, Trogiru, Šibeniku i Zadru, a i u dalmatinskoj zaleđu.⁷⁴ U odnosu na zastupljenost te vrste spona na sinjskom području, velika je vjerojatnost da su te spone, okvirno govoreći, tijekom XIX. stoljeća izrađivane u Sinju, gdje su postojale radionice poznate po izradbi kvalitetnoga srebrnoga i pozlaćenoga nakita⁷⁵

Zaključak

Prema dosadašnjim istraživanjima u arheološko-etnološkom i povjesno-umjetničkom smislu možemo zaključiti da livanjske dvodijelne spone razvedenih obrisa pripadaju kasnosrednjovjekovnoj ostavštini koja se razvila na temeljima gotičke umjetnosti. Možemo ih svrstati u nakit dinarskoga područja, što potvrđuje i njihov daljnji razvitak. Najbliže usporedbe predstavljaju kasnogotičke spone iz Gorice i spone iz etnografske ostavštine, iz srednje Dalmacije, osobito iz njezina zaleđa. U etnografskom se smislu osobitošću dinarskoga nakita smatra upravo stilska sličnost sa srednjovjekovnim nakitom. Izradba tih spona u kasnom se srednjem vijeku, prema svemu sudeći, ustalila na livanjskome području pod izravnim utjecajem zlatara iz dalmatinskih gradova, gdje nalazimo izvor njihova kasnogotičkoga stila. Vrhunac njihove izrade vidimo u kasnogotičkim filigranskim radovima kao što su, primjerice, dvije kasnosrednjovjekovne spone iz Livna. Ta vrsta kasnosrednjovjekovnih spona početni je stupanj u razvitu kasnijih *pafeti* – spona na pojusu ženske narodne nošnje i spona na ženskoj košulji. *Pafte* dinarske nošnje, uključujući i livanjsku tradicijsku nošnju, među kojima su *badem*, *pivac*, *mašna* i *ploča* pafte, veće su i izvedbom raskošnije od dvodijelnih spona kasnogotičkoga oblika i njihovih baroknih inaćica koje se, u konačnici, izdvajaju kao osobita pojava na užem dinarskom području.

⁷¹ Ovdje smo spomenuli spone i zbirke koje su nam bile poznate i pristupačne u vrijeme pisanja teksta.

⁷² Veličina spone iz Sinja je 9,1x4,4 cm.

⁷³ Prema podatcima iz Etnografskoga muzeja u Splitu (V. Premuž-Đipalo, S. Ivančić).

⁷⁴ Ivančić, 1999, 140.

⁷⁵ Ivančić, 1999, 140.

Njihov stilski razvojni put granao se dvama smjerovima. Prvi upućuje na izradbu spona kasnogotičkih oznaka u kontinuitetu ili na temelju starijih sačuvanih primjeraka. Drugi je smjer vodio prema sponama barokiziranih oblika, na kojima smo uočili veoma jasne sličnosti s prijašnjim sponama. Njihovi nalazi na livanjskome području mogli su biti u kontinuitetu, ali nije isključeno da se ponovno javljaju i u XIX. stoljeću pod novim utjecajem srednjodalmatinskih, najprije sinjskih radionica. Činjenica da se na livanjskoj narodnoj nošnji spone te vrste ipak nalaze rjeđe od drugih vrsta spona, koje su brojnije i na cijelom dinarskom području, preslika je smanjenih dalmatinskih utjecaja u odnosu na istočne utjecaje, odnosno opravdan je slijed četiriju stoljeća osmanske vlasti na ovome području. Kada uzmemo u obzir nekoliko činjenica, kao što su povijesna zbivanja, koja su se odvijala na području obuhvaćenu ovim radom,⁷⁶ nalazi spona na livanjskome području od XIV. do XVI. stoljeća i njihova obrnuto-razmjerna brojnost u srednjoj Dalmaciji u kasnijem razdoblju, dolazimo do moguće pretpostavke da se, zbog selidbe stanovnika u XVI. i ponovno u XVII. stoljeću, radionička djelatnost izradbe te vrste spona s livanjskoga preselila na susjedno mletačko srednjodalmatinsko područje, u Sinj. U prilog tomu govori podatak da je zlatar iz Livna Marko Zlatarić 1689. zajedno s obitelji izbjegao u Sinj.⁷⁷ Time bi se možda mogla objasniti manja količina ove vrste spona na livanjskoj narodnoj nošnji u XIX. i u prvoj polovini XX. stoljeća kada su ipak više zastupljene na susjednom dalmatinskom području, odakle su se ponovno pojačali utjecaji prema Livnu.

Predmet ovoga rada mogao bi se sažeti u kulturno-društvenu pojavu kontinuirana protoka kasnogotičkoga stilskoga izričaja koji je preživio u složenu vremenu unatoč novim različitim utjecajima. Nije bez razloga da je time obuhvaćeno tzv. dinarsko kulturno područje koje je bilo dovoljno dugo u Osmanskome Carstvu, ali istodobno nije bilo izloženo samo istočnim utjecajima. Na istom području, koje se isprepletalo i s područjem srednjovjekovne Bosne, kasnogotički je stil vrhunac umjetničkoga izričaja prije dolaska Turaka na ova područja. Stoga je upravo taj stil zaživio u XIX. stoljeću kada slabi moć i utjecaj Osmanskoga Carstva. Slučajno, u to se doba u europskoj kulturi razvija neogotika. Pojedinačni se primjeri spona izvan dinarskoga područja mogu pripisati trgovačkim vezama.

Premda nije neuobičajeno da se u različitim povijesnim razdobljima oblici nakita u nekim inačicama protežu kroz veoma dugo razdoblje, ove spone u kasnogotičkom obliku, gotovo istovjetnim načinom izrade i zamršenih ukrasa svojevrsna su jedinstvena pojava. Činjenica je da u umjetničkom ukrašivanju na livanjskome području nisu preživjeli svi oblici kasne gotike, ali je pojava tih spona vezana sa stalnim kontaktima s njihovim stilskim izvorom bez obzira na snažan priliv drugih utjecaja. Konačno, jasno je da su se dvodijelne spone razvedenih obrisa u kasnogotičkom stilu, u srednjodalmatinskom zaleđu, zajedno s Livanjskim poljem, izrađivale u kontinuitetu.

⁷⁶ Makarski ljetopisi, 1993, 59-60; Soldo, 1995, 48-49, 123.

⁷⁷ Osim njega u Sinju se istodobno naseljavaju i neki trgovci iz Livna (Soldo, 1995, 45).

Literatura

Andđelić 1984

Andđelić, P. *Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 435-587.

Arsenijević 2013

Arsenijević, S. *Pojasne kopče iz mlađeg gvozdenog doba na tlu zapadnog i centralnog Balkana*, Banja Luka 2013.

Basler 1988

Basler, Đ. *Metal, Franjevci na raskršću kultura i civilizacija*, Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine, Zagreb 1988, 129-158.

88

Bešlagić 1964

Bešlagić, Š. *Grborezi srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo 1964.

Božek, Kunac 1998

Božek, S., Kunac, A. *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Makarska 1998.

Fisković 1949

Fisković, C. *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, vol. III, br. 1, Split 1949, 143-249.

Fisković 1973

Fisković, C. *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i europska kultura“, Zenica 1973, 147-199.

Glavaš 1994

Glavaš, T. *Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu)*, Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994, 105-111.

Ivančić 1999

Ivančić, S. *Nakit u pučkoj kulturi i tradiciji*, Etnologica Dalmatica, vol. 8, Split 1999, 135-147.

Karamehmedović 1980

Karamehmedović, M. A. *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo 1980.

Makarski ljetopisi 1993

Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća, priredio fra J. A. Soldo, Split 1993.

Mandžeralo 1984

Mandžeralo, S. *Na izvoru Sturbe i oko njega*, Tragovi, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 2, Livno 1984, 99-122.

Marić 2009

Marić, M. *Prilog poznавању i datiranju trojagodnih naušnica s osvртом na područje Livanjskog polja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 36, Split 2009, 199-220.

Marić-Baković 2010

Marić-Baković, M. *Razvoj srednjovjekovnog groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana*, Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povjesno-arheološka baština 1, Split 2010, 253-263.

Marić-Baković 2012

Marić-Baković, M. *Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju Rapovinama kraj Livna*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61-72.

Marić-Baković 2014

Marić-Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41/2014., Split 2014, 33-62.

Marijan 1995

Marijan, B. *Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu*, (ili: *Starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu*), Kalendar sv. Ante 1995, Livno 1995, 120-126.

Miletić 1963

Miletić, N. *Nakit u Bosni i Hercegovine, od kasne antike do najnovijeg doba*, Sarajevo 1963.

Miletić 1982

Miletić, N. *Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom Blatu*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, (A), n. s., sv. 37, Sarajevo 1982, 123-165.

Nakit na tlu sjeverne Dalmacije 1981

Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Zadar 1981.

Opširni popis Kliškog sandžaka 2007

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Sarajevo 2007.

Oštarić 1982

Oštarić, O. *Narodni nakit*, Nakit na našem primorju između Krke i Istre, od prapovijesti do danas, Zadar 1982, 28-34.

Petricioli 2005

Petricioli, I. *Zapažanja o škrinji sv. Šimuna u Zadru*, Umjetnička baština Zadra, Zagreb 2005.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999

Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M. *Arheološka zborka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Radojković 1973

Radojković, B. *Zapadni utjecaji na primjenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i europska kultura“, Zenica 1973, 207-234.

Redžić 2013

Redžić, S. T. *Rimske pojanske garniture na tlu Srbije od I. do IV. veka*, Doktorska disertacija, Beograd 2013.

Sjaj zadarskih riznica 1990

Sjaj zadarskih riznica: Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća, Zagreb 1990.

Soldo 1995

Soldo, J. A. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. I., Sinj 1995.

Spaho 1994

Spaho, F. Dž. *Livno u turskim povijesnim vrelima i u putopisu Evlije Čelebije*, Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994, 145-151.

Vasić 1973

Vasić, P. *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i europska kultura“, Zenica 1973.

Vladić-Krstić 1995

Vladić-Krstić, B. *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u 19. i prvoj polovini 20. veka*, knjiga 2, Beograd 1995.

Vrdoljak 1994

Vrdoljak, M. B. *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 115-125.

Vujeva 2010

Vujeva, M. *Baština livanjskog kraja*, Livno – Zagreb 2010.

Archaeological-ethnological and historic-artistic study on the development on the two-part clasp from Livno

Key words: two-part clasp, late Gothic, Livno, Dalmatian goldsmith workshops, Dinaric cultural area, traditional costume

On several sites in the Livno area, six two-part clasps were found, which given their form and refined contours, we call stylised butterfly clasps. It was observed that in terms of late medieval sites they represent a special feature of the Livno area and can be traced to the Late Middle Age up to the beginning of the 20th century, when they sporadically appear on the traditional costume of Livno. We have studied them in their archaeological and ethnological sense. The first known archaeological example of the clasp was found during archaeological research on the medieval site Glavica in Podgradina near Livno, in 1969. More clasps were found on medieval sites in Rapovine and Grborezi, near Livno, as well as one clasp on the Cemetery of St. Ivo in Livno. According to the circumstances of the find, the clasps have been dated from the 14th to the 16th century, while consistent with the style and chronological analysis we have placed additional clasps in that time, those for which we do not have reliable circumstances of discovery, such as the clasp from Livno, from the legacy of the Tadić family, and the clasp from Vidoši. Made of silver with gilding, the refined contours in the shape of a stylised butterfly, granulation on the ends, perforations, braided ornaments on the joints and tendril decorations are common features of the Livno clasp. More refined forms feature inlaid precious stones or glass paste, as well as filigree work and granulation. Smaller examples, such as the clasp from the cemetery on Glavica and the buckle from Rapovine, can be seen as their starting point, while the peak of their manufacture is visible in the late Gothic filigree work, an example of which are the two clasps from Livno. In the functional sense, the clasps were used for the fastening of clothing, shirts or

dresses. Depending on social status and dress code, the position of the clasp varied. Two of the mentioned clasps were found in graves *in situ*. The clasp from Glavica was found on the chest of the deceased, while the clasp from Grborezi was in the place of the belt. We assume that the smaller clasps served as the chest piece of the costume, for the fastening of shirts or dresses, while the larger clasps were used as a part of the belt.

We presume that the two-part clasps, found on the area of Livno, came by trade with the neighbouring Dalmatia, as the work of central Dalmatian goldsmith workshops. On the other hand, they may the work of travelling Dalmatian goldsmiths and merchants, whose activity was common on the Livno area because of the needs of its inhabitants. It is well known that goldsmiths from Dalmatia and Dubrovnik maintained constant contact with medieval Bosnia, whether it was for the acquisition and treatment of precious metals, travelling goldsmiths or trade. Furthermore, they took in assistants from Bosnia who studied the goldsmith craft in Dubrovnik and Dalmatian towns. Unlike other parts of medieval Bosnia, which were under great influences from Dubrovnik in the 14th and especially in the 15th century, south-west Bosnia was still under the influence of workshops from central Dalmatia. At that time Dalmatian goldsmiths made jewellery and other works of art in the Gothic style with a touch of local art. The Gothic style in Bosnia, under the Ottomans, maintained and developed in a particular way. Namely, trade and workshop connections with Dalmatia were not completely severed, they only unfolded with a lower intensity and influx of new influences that bring change in the social and cultural sense.

Based on the first photographs of the traditional costume of Livno, dating up to the middle of the 20th century, and based on the clasps that are kept in other museums in central

Dalmatia and in Bosnia and Herzegovina, it was determined that they were used in the 19th century as well. From the surviving examples it is clear that they are ethnographic heritage, modelled on the preceding late Gothic clasp. Some of the clasps are identical late Gothic forms. Conversely, other clasps belong to the Baroque form of two-part clasps. Both kinds of clasps are mostly represented on sites in central Dalmatia, while several examples were documented in Bosnia and Herzegovina.

According to previous research, in the archaeological-ethnological and historic-artistic sense, we can conclude that the two-part clasps with refined contours from Livno belong to the late medieval heritage, which developed on the basis of Gothic art. We can classify them as jewellery from the Dinaric area, which is confirmed by their later development. The closest analogies are the late Gothic clasp from Gorica (Municipality Grude), and the clasps from the ethnological heritage of central Dalmatia, especially its hinterland. The workmanship of these clasps, by all accounts in the Late Middle Age, has been established in the area of Livno under the direct influence of goldsmiths from central Dalmatia, where we

find the source of their late Gothic style. This kind of late medieval clasp represents the initial stage in the development of the *pafći* – clasp on the belt of female traditional costumes and clasps on female shirts. Their path of development went in two directions. The first suggests the development of clasps with late Gothic features in continuity or based on older surviving examples. The second path led to clasps of Baroque forms, which bear visible resemblance to preceding clasps. The subject of this paper could be summed up into a cultural and social phenomenon, such as the continuity of the late Gothic stylistic expression, which survived despite the influx of new influences in a complex time period. It is not without reason that this includes the so called Dinaric cultural area, which has been a part of the Ottoman Empire for a sufficiently long time, but at the same time, was not exposed to oriental influences alone. In the same area, which was intertwined with the area of medieval Bosnia, the late Gothic style is the peak of artistic expression before the arrival of the Ottomans to this area. Hence this particular style came to life in the 19th century, when the power and influence of the Ottoman Empire began to decline.

Miran Palčok
Livanjski pijetlovi
Ostatci kulta pijetla u livanjskome kraju

LIVANJSKI PIJETLOVI

OSTATCI KULTA PIJETLA U LIVANJSKOME KRAJU

Miran Palčok
Požeška 4
21000 Split
mirsvama58@yahoo.com

UDK: 39+902](497.6)
Pregledni rad
Primljen: 11. XII. 2015.
Prihvaćeno: 6. XII. 2016.

Prikazi pijetla s područja Livna, opisani u ovome radu, nastali su u razdoblju od ranokršćanskih vremena do danas. Izrađivani su različitim tehnikama i različitim su oblika, a povezuju se s ostacima kulta pijetla na ovome području.

94

Ključne riječi: pijetao, kult, krovni pijetao, zidnjak, stećak, Livno

Pijetao

Obični domaći.¹ Mala životinja čiji je kult postojao na svim prostorima i u svim vremenima. Važna je i raznolika bila njegova uloga.² Danas, barem u našim krajevima, kult pijetla uglavnom je zaboravljen premda su tragovi njegova postojanja još vidljivi.

Po tim tragovima pratit ćemo ostatke kulta na području Livna i objasniti njihovo značenje.

Zanimanje za ovu temu potaknuli su glineni pijetli sljemenjaci na krovu kuće u središtu grada Livna.³ Takvi krovni ukrasi uobičajeni su te se susreću posvuda. Svrha im je bila zaštita, čuvanje kuće od groma i vatre, požara. To je prastaro vjerovanje koje ima svoj prikaz u relativno novu obliku. Pokušat ćemo objasniti zašto pijetao ima takvu ulogu, odnosno kako je dospio na krov.

Treba prvo spomenuti pijetlove osobine. Svi, bez obzira na vrstu, imaju kriestu, mesnatu crvenu izraslinu na glavi. Borbeni su, temperamentni. Čuvaju svoj prostor i svoju zajednicu. Kukurikanjem najavljuju novi dan. Te njegove osobine ljudi su uočili od davnina, od vremena kad su pijetla pripitomili. Vjerojatno su njegov temperament, a i crvena kriesta, asocirale na vatru.⁴ *Figurativno seoganj ili požar zove u njemačkom der rote Hahn, den roten Hahn auf's Dach setzen (zapaliti kuću).*⁵ Kod Rusa

¹ Pijetao obični (*Gallus gallus domesticus*) podrijetlom je iz jugoistočne Azije.

² Starim Sirijcima i Egiptancima pijetao je simbol Sunca jer vidi i najavljuje zvijezdu dana prije nego svane. Analogno tomu je i simbol boga vatre. U Grčkoj je pijetao imao raznoliku simboliku. Vezuje ga se s bogom sunca Apolonom, ali i s lunarnim božicama Letom i Artemidom. Borbena osobina mu je poveznica s Aresom, Marsom, Atenom s kojom ga iz njezinih davnijih značenja veže ognjište. U poveznici s Demetrom, Perzefonom i Hadom veže ga podzemni svijet, kao i s Hermesom kada prati duše mrtvih na onaj svijet. Na grčkom njegovo ime znači odbijač, branič od zla. U prapostojbini Aziji pijetao je najčešće solarna ptica, ali je, kao primjerice u Indoneziji, vladar podzemnoga svijeta u kultu mrtvih. U nordijskom i romanskom kultu zaštitnik je kuća. Židovi su ga žrtvovali kao zaštitu od uroka prije ulaska u novu kuću, a taj je običaj poznat i nekim slavenskim narodima kao i žrtvovanje staroga pijetla nakon završetka žetve. Kod kršćana pijetao najavljuje zoru kao simbol Krista i uskrsnuća, a vezuje se i uz Petrovo nijekanje povezanosti s Kristom.

³ Prizemnica istočno od gradskoga parka u ulici Župana Želimira. Donedavno su bila dva pijetla, a sad je ostao samo onaj okrenut k sjeveru.

⁴ I danas se za temperamentnu osobu kaže da „lako plane“.

⁵ Stojković, 1907, 88: (Crveni pijetao, crveni pijetao na krovu)

Sl. 1. Pijetli na krovu kuće u ulici Župana Želimira u središtu Livna (foto: M. Palčok)

postoji sličan izraz: Пустить красного петуха у значению потпалити ватру, запалити кућу.⁶

Pijetlova privrženost prostoru i zajednici koju brani i čuva povezala ga je s kućom, ljudskim domom. Kuća je objekt u kojem je vatra – ognjište.⁷ Tako je pijetao sa svojim „vatrenim“ i zaštitničkim karakterom postao čuvar ljudske kuće – ognjišta. Time je postao vrlo važan jer ognjište je središnji, najvažniji dio doma. Još je jedna njegova osobina pomogla učvršćenju njegove važnosti, a to je kukurikanje u zoru. On tako razgoni noć i mračne sile i najavljuje svjetlost, novi dan. Tako je pijetao, obična mala životinja, postao i čuvar ognjišta, umalo pa kućno božanstvo.

Kuće s ognjištima prvotno nisu imale dimnjake.⁸ Dim se rasprostirao po čitavoj nastambi. Mogao je izlaziti kroz jedini otvor na kući, a to su vrata. Poslije je rađen otvor na krovu koji je preteča dimnjaka. Dim je posljedica vatre. Vatra je život. Dim je prijelaz duše s ovoga na onaj svijet. Pijetao, vatra, čuvar ognjišta dimom postaje pratitelj duša na drugi svijet. S vremenom su se počele, najprije u gradovima, graditi kuće na kat. Sustav odimljavanja nije bio razvijen pa su prostorije s ognjištem, kuhinje, morale biti uvijek na gornjem katu, odnosno u potkrovju.⁹ Nad ognjištem je bilo nadgrađe

⁶ Ožegov, 1973 (Pustiti crvenog pijetla)

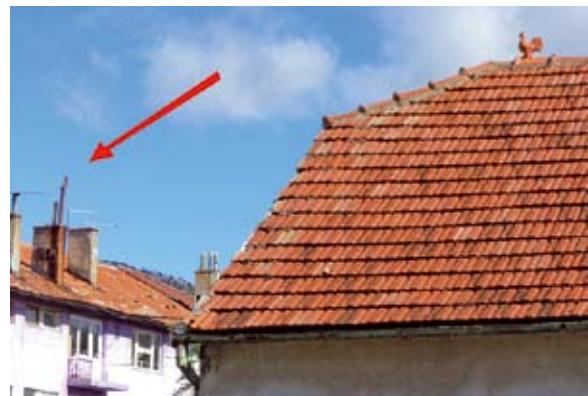
⁷ Ognjište je najvažniji dio kuće. Na njemu se kuha, pored njega se grije, spava, priča, pregovara i dogovara, rađa i umire, oko njega se sastaje zajednica. Ono zbog toga postaje poput svetoga mjesta.

⁸ Prvotno su kuće jednoprostorne potleušice. Krovovi su im od slame, šaša, drva, rijede od kamena. Tavana uglavnom nema, a ako ga je bilo, prostor iznad ognjišta ostajao bi netavanjen da dim može izlaziti kroz nekakav mali odušak na krovu. Takve kuće imale su male otvore, a često su bile bez prozora.

⁹ Kad su se počele graditi katnice, vjerojatno prvo u gradu, a onda na selu, kuhinja se smješta u potkrovje ili se gradi odvojeno od kuće.

Sl. 2. Jednostavan dimnjak – kokot (Preuzeto iz Bugarski 2001) (foto: A. Bugarski)

Sl. 3. Limeni dimnjak, pivac ili kokot, na zgradama kuća u ulici Župana Želimira (foto: M. Palčok)

96

za skupljanje dima (napa) s otvorom koji je odvodio dim do jednostavnoga dimnjaka na sljemuenu kuće uza zabatni zid, koji su znali zvati kokot (sl. 2).¹⁰ Kad su svladane poteškoće s odvođenjem dima od vatrišta do dimnjaka, ognjišta su opet mogla biti na nižem katu ili u prizemlju. Prvotno je odvod građen s vanjske strane kuće, a potom i kroz kuću. Dimnjaci su počeli dobivati različite oblike pa su tako nastali i limeni dimnjaci oblika stiliziranoga pijetla čija se kapa na vjetru okreće, a ljudi ih zovu pivac ili kokot (sl. 3).¹¹ Kad su se dimnjaci razvili i mogli se naći na bilo kojem dijelu krova, prostor na sljemuenu krova ostao je prazan pa su se počeli

¹⁰ Bugarski, 2001, 83: *Nisko ozidani dimovni kanal četvrtaste osnove, koji je bio smješten na kraju sljemeana iznad zabatnog zida, imao je preko četiri kame na stupića postavljenu kvadratnu ploču opterećenu kamenom stožasta oblika, za koji se ponegdje mogao čuti naziv kokot.*

¹¹ Ti se limeni dimnjaci, kao i limeni pijetli vjetrokazi, okreću s vjetrom, što se simbolički može povezati s pijetlovom budnošću i spremnosti da u svakome trenutku najavi dolazak Spasitelja.

Povezanost dimnjaka i pijetla (limenog) dobro ilustrira i sljedeći citat: *U običaju da se vrh krova ukrasi figurom limenog pijetla, sadržana je jedna od estetskih osobitosti banjiskih kuća. U zapisu iz 1887. godine spomenuto je da su se banjiski seljaci odlučivali za kupnju takva limenog pijetla te ga smještali na krovu uz otvor za dim, prvenstveno uživajući u njegovu svjetlucanju.* Muraj, 1998, 49.

Ovaj bi podatak mogao pomoći kod pojašnjavanja pojave limenih pijetlova vjetrokaza na krovovima.

izrađivati glineni pijetli koji su zauzeli ta mjesta s kojih mogu čuvati i štititi kuću i obitelj u njoj.

Svakako treba spomenuti i limene pijetle vjetrokaze koji se stavljuju na krovove crkvenih zvonika. Njihovo je značenje dvojako: oni su kao i „kućni“ krovni pijetli zaštita od groma, požara i demona, što je ostatak nekršćanskoga narodnoga praznovjerja,¹² a isto tako simbolizira budnost i iščekivanje Isusa Krista i posljednjega suda.¹³

Neosporan je pijetlov put od ognjišta preko dimnjaka do krova kuće, a to se moglo dogoditi u ranosrednjovjekovnim gradovima.¹⁴ Istina,

¹² U vrhove udaraju gromovi pa je jasno smještanje pijetla baš na vrh zvonika.

Mosio, Skoczeń-Marchewka, 2009, 190: *Figure limenih pijetlova na krovovima i zvonicima trebale su štititi cijeli kraj od tuče, udara groma i demona.*

Stojković, 1931, 88: *Ima ih i na crkvama, zvonicima itd. te se danas obično shvaćaju kao vjetro-zastavice ali im je prvo namjena bila zaštita od zla, zlih duhova i požara.*

¹³ Heinz-Mohr, 1984, 169: *U romanici pijetlo se pojavljuje na zvonicima, najprije u Italiji i Njemačkoj kao simbol, budjenja, duhovnog života.*

Chevalier, Gheerbrant, 1987, 503: *Poput Mesije najavljuje dan koji zamjenjuje noć. Stoga se postavlja na vrškove crkvenih zvonika i tornjeva katedrala. S vrhunca hramova priziva prevlast duhovnog u ljudskom životu, nebesko porijeklo spasonosnog prosvjetljenja budnost duše koja se trudi da u tminama što nestaju spazi prve tračke svjetlosti duha koji se pomalja.*

¹⁴ Prvo su se u gradovima, zbog manjka prostora, počele graditi katnice, kojima su se kuhinje nalazile u potkroviju.

glineni krovni pijetao kakvog sada poznajemo iz kasnijih je vremena, ali njegovu je ulogu vršio jednostavan dimnjak.¹⁵ Iz tog doba, ili malo poslije, na krov se popeo limeni vjetrokaž koji je prije glinenog dobio oblik pijetla.

U Arheološkoj zbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se kameni ulomak pronađen u Potočanima pokraj Livna.¹⁶ Ulomak je dio pluteja oltarne ogradi iz ranokršćanske crkve iz 5./6. stoljeća na kojem je, na jednom polju, prikaz pijetla, a na drugom cvijet.¹⁷ Pijetlo se prikazuje na kršćanskim spomenicima od najranijih dana i njegova je poruka jasna:¹⁸ upozoravati vjernike na budnost, da budu pripravljeni na Spasiteljev dolazak i na posljednji sud. Tako je i na ovom ulomku, uz pijetla, cvijet simbol raja, rajske vrte, vječnoga života.¹⁹

Marasović, Gvozdanović, Sekulić-Gvozdanović, Mohorovičić, 1978, 9: *Gradska kuća iz ranog srednjeg vijeka sačuvana je u većim ili manjim tragovima na petnaestak mjeseta u Splitu....Bila je to troetažna zgrada četvrtastog tlocrta, vjerojatno s utilitarnom namjenom prizemlja (konoba ili neka obrtna radnja), sa stambenim prvim katom i s kuhinjom u drugom katu, od kojeg su pronađeni ostaci nape. I dalje: Bila je to uska trokatnica, četvrtasta tlocrta i male površine, sa stambenim prostorom u prvom i drugom katu i s kuhinjom u potkrovylju.*

¹⁵ Moguće je da je, prije pojave glinenoga pijetla, još neki oblik simbolizirao pijetla na vrhovima zabata kuća.

¹⁶ To je kameni ulomak, inventarni broj FMGG-342, dimenzija 29x12,3 cm debljine 8 cm koji je pronašao i donio u muzej fra Bono Vrdoljak. S istog lokaliteta (Crkвina, Crkvica ili Livadica) fra Bono je donio još nekoliko ulomaka ranokršćanskoga crkvenoga namještaja i stalno je upozoravao na potrebu istraživanja, koja zbog objektivnih problema još nisu provedena.

¹⁷ Plutej, ukrasena kamena ploča, kao dio oltarne ogradi čija je jedna ploha bila okrenuta puku, bio je podobno mjesto za simbolično prezentiranje neke vjerske poruke. Ukras na ovoj ploči sastoji se od šestarom nanizanih i u nekoliko redova ucrtanih kružnica koje se međusobno dodiruju. U prostoru između četiriju kružnica smješteni su rombovi. Na dvama vidljivima poljima unutar kružnica na jednom je mjestu uklesan cvijet, a na drugom pijetlo. Cvijet u svome središtu ima dva diska, jedan u drugom, koji prikazuju cvijet – Sunce. Lik pijetla je jednostavan, izrađen nevjeste, ali sugestivno.

¹⁸ Heinz-Mohr, 1984, 158: *U ranoj kršćanskoj ikonografiji motiv čest na sarkofazima, rjeđe katakombama.*

¹⁹ Chevalier, Gheerbrant, 1987, 81-83: *Cvijet je općenito simbol pasivnog principa. (...) Sveti Ivan od Križa smatra da je cvijet slika duševnih vrlina, a kita cvijeća slika duhovnog savršenstva...cvijet se poistovjećuje sa*

Sl. 4. Ulomak pluteja iz Potočana u Arheološkoj zbirci FMGG-a Livno (foto: M. Palčok)

Pijetli na zidnjacima

Fundus Etnografske zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno čuva dva zidnjaka na kojima su prikazani pijetli.²⁰ Svaki od njih priča drukčiju priču. Prvo ćemo opisati zidnjak na kojem su prikazana dva pijetla između kojih je stablo, a uz rubove cvijeće (sl. 5).²¹ Pijetlovi su prikazani sučelice u borbenom položaju s jednom podignutom nogom.²² Između njih je stablo, na i ispod kojeg su raznobojni plodovi ili lišće.²³ Iznad stabla

symbolizmom edenskog stanja. (...) Ako se cvijeće uspoređi s leptirima, tada ono, kao i leptiri, često predočuje duše umrlih...cvijet se često pojavljuje kao arhetipski lik duše, i kao duhovno središte.

²⁰ Zidnjaci su tekstilni zidni ukrasi. Ova dva rađena su na crnoj tkanoj podlozi izvezenoj koncima u boji.

²¹ Predmet je uveden u fundus muzeja pod inventarnim brojem FMGG-6113, dimenzija 104x79 cm; osnova je tkana, crne je boje, a ukrasi su vezeni bojanim koncem.

²² Heinz-Mohr, 1984, 168-169: *Prikazivanje pijetlova okrenutih jedan ka drugom označava bijes, svađu, akt nasilja a svi prikazi borbe simboliziraju Sud.*

²³ Chevalier, Gheerbrant, 1987, 627-632: *Budući da mu korjenje ponire u tlo, a grane mu se dižu u nebo stablo se općenito smatra simbolom veza između neba i zemlje. (...) Stablo života središnje je stablo: njegov je sok nebeska rosa a njegovi plodovi daju besmrtnost, povratak u edensko stanje. Isto se pripisuje i plodovima edenskog stabla života i plodovima stabla Nebeskog Jeruzalema, zlatnim jabukama. (...) Na osnovi zajedničkog simbolizma, dvije vrste stabala, jedna kojoj lišće otpada i druga čije je lišće trajno, poprimaju suprotne oznake: prva simbolizira ciklus smrti i ponovnog rođenja, druga besmrtnost života – dva različita očitovanja istog identiteta. (...) U židovskim i kršćanskim predajama stablo uglavnom simbolizira život duha. (...) Stablo života zasađeno je usred raja i ono najavljuje mesijansko spasenje i mudrost Božju. (...) Krist je istodobno i sunce i stablo. Origen ga uspoređuje sa stablom.*

Sl. 5. Zidnjak s prikazom dvaju pijetlova u Etnografskoj zbirci FMGG-a Livno
(foto: M. Palčok)

Sl. 6. Zidnjak s prikazom pijetla u Etnografskoj zbirci FMGG-a Livno (foto: M. Palčok)

„lebdi“ bijeli mrežasti, prozračni, romb. Ispod pijetlova i stabla zelena je linija, tlo. Kompoziciju uokviruje naizmjenično postavljenih dvanaest cvjetova i dvanaest rombova. Pijetli okrenuti jedan prema drugome simboliziraju posljednji sud; oni najavljaju prisutnost Isusa (stablo) koji donosi obilje darova (plodovi ili lišće) po Duhu Svetom (bijeli romb iznad stabla).²⁴ Svu dubinu i kompleksnost prikaza nadopunjuje 12 cvjetova i 12 rombova koji okružuju likove. Ako ih povežemo s Ivanovim citatom iz Otkrivenja

²⁴ Stablo simbolizira Isusa ili edensko stablo života što je u konačnici isto jer daju plodove duha.

Između gradskog trga i rijeke, s ove i one strane, stoje stabla života koja radaju dvanaest puta; svakog mjeseca daju svoj plod. Lišće stabla služi za lječenje pogana. (Otkrivenje 22,2) Tumačenje: Život u Gradu opisuje se kao povratak u izgubljeni raj...spašeni će sudjelovati u Božjem životu. Stablo života je slika neumrlosti. Lišće za lijek: plod grijeha bio je smrt i bolesti, trpljenja; plod spasenja jest besmrtnost i zdravlje.

dobivamo lijep, duboko nadahnut kršćanski prikaz, prikaz spasenja.²⁵

Na drugom zidnjaku (sl. 6) bočni je prikaz pijetla s podignutom nogom ispred kojeg su tri okomite crte. U donjem dijelu kompozicije dva su cvijeta: jedan ispred, a drugi iza pijetla.²⁶ Ovdje se može prepoznati jedna sasvim drukčija priča od one sa zidnjaka s dvama pijetlovima. Prikaz možemo protumačiti kao ilustraciju narodnih vjerovanja o pijetlu, moguće ga je povezati i s kršćanskim simbolikom, a moguća je kombinacija obaju tumačenja, što u praksi nije rijetkost.²⁷ Ako tri okomite crte prepoznajemo kao prikaz praga, tada ovaj pijetao najavljuje goste koji dolaze ovoj kući.²⁸ Druga je mogućnost da je ovaj prikaz poput onoga s ranokršćanskoga pluteja na kojem su isklesani pijetao i cvijet. Svojim stavom pijetao upozorava domaćine na budnost, da budu spremni kad on najavi Kristov dolazak, a cvijet je prikaz duše, raja. Preplitanje ovih dvaju tumačenja nije isključeno.²⁹

²⁵ I uokolo prijestolja još dvadeset i četiri prijestolja na kojima su sjedila dvadeset i četiri Starca, obučena u bijele haljine, sa zlatnim vijencima na svojim glavama. (Otkrivenje 4,4) Tumačenje: *Dvadeset i četiri Starca jamačno simboliziraju idealnu Crkvu Starog i Novog Zavjeta: 12 plemena Izraelovih i 12 apostola. Možda se misli na cijeli nebeski zbor koji je za nebesko bogoslužje razdijeljen na 24 razreda kao što su bili razređeni službenici Hrama jeruzalemskog.*

Nije na nama da procjenjujemo je li autor ovoga zidnjaka znao svu složenost ove priče. Svakako, prikaz je lijep, misaon i nadahnjujući.

²⁶ Ovaj se zidnjak (60x45 cm) vodi pod inventarnim brojem FMGG-6972. Rađen je na isti način kao i prethodan.

²⁷ U narodnim vjerovanjima pijetao razgoni demone, sablasti, sve noćne utvare pa i samoga vraga. Ima sposobnost kukurikanjem u određeno doba večeri najaviti smrt ili lopove u selu. Služio je pijetao i kao žrtvena životinja pri gradnji nove kuće, vjenčanja, završetka sjetve, bolesti.

²⁸ Jedna od pijetlovih osobina je da pjevanjem na kućnome pragu najavljuje goste. Prag predstavlja i vezu onoga i ovoga svijeta: onostranog, vanjskog, hladnog, nepoznatog i nesigurnog i poznatog, sigurnog, toplog, kao raj udobnog doma u kojem se oko ognjišta okuplja cijela obitelj. Pijetao na pragu čuvat će i zaštitnik doma.

²⁹ Oduvijek u puku postoji sprega magijskoga i religijskoga, praznovjerja i vjerovanja. Prisutnost jednoga nije umanjivala potrebu za drugim. Da bi se bolje shvatilo, često se preko magijskoga pojašnjava i nadopunjaje ono religijsko.

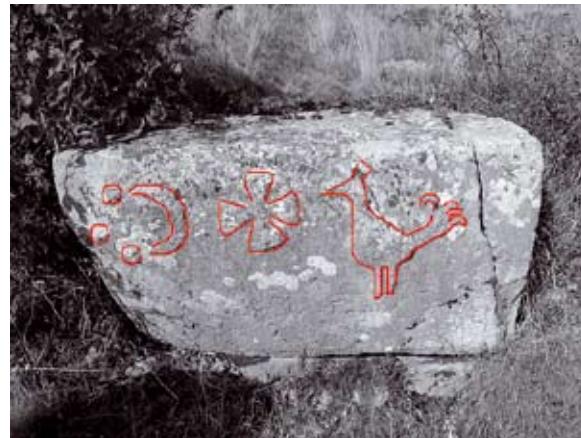

Sl. 7. Stećak iz Potočana (foto: M. Palčok)

Još nam je ostao prikaz pijetla na stećku u selu Potočani pokraj Livna.³⁰ Ostavljen je za kraj jer je lijepa poveznica između najstarijeg, ranokršćanskog ulomka i novijih prikaza, pijetla na krovu i na zidnjacima. Na njemu su lijepo vidljivi strosslavenski poganski i kršćanski elementi spojeni u kazivanju iste priče. Na bočnoj, južnoj strani stećka isklesana je kompozicija koja prikazuje, zdesna nalijevo kako su okrenuti svi likovi, bočno postavljenog pijetla ispred kojega je križ, a do križa je polumjesec ispred kojeg su tri okomito postavljene zvijezde. Gornja i donja zvijezda postavljene su pored vrhova krakova polumjeseca u istoj osi dok je srednja isturenija prema rubu stećka.³¹ Poznato je staroslavensko štovanje mjeseca. Mjesecu se klanjalo i molilo.

³⁰ Za ovaj sam spomenik saznao od gospodina Vinka Vrdoljaka koji me je do njega doveo i na tome mu i ovim putem zahvaljujem. Stećak se nalazi na groblju koje se proteže brijegom, a prati staru rimsku cestu u selu Potočani, predio Lastve, kod Vidovića kuća. Dužina stećka je 175 cm, visina 90 cm, a vidljiva širina (dijelom ulazi u brije) 110 cm. Spomenik je oblika sanduka s vidljivom gornjom i južnom bočnom stranom koja je ukrašena.

³¹ Kužić, 2008. U katalogu izložbe *Stećci*, u poglavlju *Kamik i zvijezde* Krešimir Kužić predstavlja mogućnost povezanosti prikaza astralnih elemenata na spomenicima s vremenom umiranja pokojnika. Tu se navodi da broj krakova označava koji planet, poznat u srednjem vijeku, prikazuje pojedina zvijezda. Jednim studioznim pregledom izrade zvijezda, ako stanje oštećenosti to dopušta, možda bi se moglo prepoznati koje planete i koju konstelaciju one predstavljaju na ovome stećku.

Sl. 8. Ocrtanjem naglašen prikaz na stećku iz Potočana (foto: M. Palčok)

Po mjesecu se i njegovim mijenjama pratilo tijek vremena. Mjesec umire, nestaje, odlazi u tamu, u svijet mrtvih, ali se ponovno rađa da bi uskoro zasjao punim sjajem.³² Do mjeseca, u sredini kompozicije, nalazi se križ.³³ Križ je izveden iz kružnice tako da se krakovi prema sredini sužavaju. Kružnica simbolizira Sunce. Križ izveden iz Sunca, Krist Sunce čiji dolazak najavljuje pijetao, Krist Spasitelj koji će uskrisiti mrtve i odvesti ih u život vječni. I mjesec i križ i pijetao zajedno govore istu priču. Magijsko pogansko i religiozno kršćansko daju nadu pokojniku da će nakon tame zagrobnoga života doći spasenje, uskrsnuće, život vječni.³⁴

Pored tih srednjovjekovnih opisa možda se može uzeti u obzir i podatak iz Biblije: *Ja, Isus, poslah svog anđela da vam posvjedoči ovo o Crkvama. Ja sam izdanak i potomak Davidov, sjajna zvijezda Danica.* (Otkrivenje 22,16)

³² Isti se prikaz može povezati i sa svršetkom svijeta i drugim Isusovim dolaskom: *Pojavit će se znaci na suncu, mjesecu i zvijezdama* (Luka 21,25); *Bdijte i molite svaki čas, da biste mogli umaći svemu onomu što se ima dogoditi i održati se pred Sinom Čovječim.* (Luka 21,34)

³³ U osnovi je grčki tip križa kakav nalazimo i na stećima nekropole Gornji Studenci pored Ljubaškog. (Vego 1954)

³⁴ Pijetao u ovom kontekstu može, osim budnosti u isčekivanju i najave dolaska Spasitelja, po svojim „moćima“ pratiti i time čuvati pokojnika u podzemnom svijetu i po potrebi preuzeti na sebe žrtvu.

Zaključak

Pet primjera opisanih u ovome radu pokazuje koliko je kult pijetla, male domaće životinje, sveprisutan na području Livna. Tragovi su njegova kulta ostali očuvani još od dalekih kasnoantičkih vremena na ulomku pluteja starokršćanske crkve kako bi upozoravalivjernike na budnost i spremnost na Spasiteljevdolazak. Na srednjovjekovnom grobnom stećku čuvar je i voditelj mrtvih duša k Spasitelju, čiji dolazak navješće. Noviji prikazi postavljeni na kućnome krovu u obliku glinenoga pijetla čuvaju kuću od vatre, groma, požara, a ukućane od svakoga zla. Na jednom od zidnjaka pijetao štiti ukućane i pozdravlja goste, među kojima i najdražega gosta Isusa Krista, dok na drugom prenosi poruku nade i oduševljenja Isusovim drugim dolaskom i odvođenjem svih vjernih u edenski vrt. U svim doživljajima pijetla, bilo da ga se tumači kao solarnu, lunarnu ili žrtvenu pticu, zajednička je njegova veza sa smrću i ponovnim životom, kao i zaštitnički stav prema pojedincu ili zajednicama. Njegova veza s besmrtnošću i moć zaštite daju mu božanske osobine u poganskim kultovima koje u kršćanstvu, naravno, gubi. Iako gubi božanske osobine, ne gubi značenje i značaj. On je navjestitelj Kristova povratka, a to je proročka osobina.

Čudesan pijetao!

Literatura

Bešlagić 1954

Bešlagić, Š. *Kupres, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, sv. 5, Sarajevo 1954.

Biblija – Stari i Novi zavjet, Zagreb 1980.

Boranić 1907

Boranić, D. *Pregled časopisa*, Zbornik za narodni život i običaje 12, Zagreb 1907, 305-320.

Bratić 1900

Bratić, T. A. *Ptice u narodnom vjerovanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, sv. 12, Sarajevo 1900, 345-349.

Bugarski 2001

Bugarski, A. *Sjećanje na korjene*, Sarajevo 2001.

Chevalier, Gheerbrant 1987

Chevalier, J., Gheerbrant, A. *Rječnik simbola*, Zagreb 1987.

Findrik 1987

Findrik, R. *Zapažanja o značaju i ulozi ognjišta u organizaciji prostora stare gradske kuće*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 51, Beograd 1987, 63-75.

Hall 1991

Hall, J. *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb 1991.

Heinz-Mohr 1984

Heinz-Mohr, G. *Lessico di iconografia cristiana*, Milano 1984

Kulišić, Petrović, Pantelić 1970

Kulišić, Š., Petrović, P. Ž., Pantelić, N. *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970.

Kužić 2008

Kužić, K. *Kamik i zvijezde*, Katalog izložbe Stećci u Galeriji Klovićevi dvori, Zagreb 2008.

Lilek 1894

Lilek, E. *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, VI, Sarajevo 1894, 365-388.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1940.

Marasović, Gvozdanović, Sekulić-Gvozdanović, Mohorovičić 1978

Marasović, T., Gvozdanović, V., Sekulić-Gvozdanović, S., Mohorovičić, A. *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978.

Milošević, Cermanović 1954

Milošević, A., Cermanović, A., *Petao u hrvatskom kultu kod antičkih grka i u srpskom narodu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 17, Beograd 1954, 106-112.

Mosio, Skoczeń-Marchewka 2009

Mosio, G., Skoczeń-Marchewka, B. *Simbolika životinja u poljskoj narodnoj kulturi: Od staje do šume*, Etnološka istraživanja 14, Zagreb 2009, 183-200.

Muraj 1998

Muraj, A. *Seoski kućni prostor u zrcalu rituala*, Etnološka tribina 21, Zagreb 1998, 45-58.

Nodilo 1889

Nodilo, N. *Religija Srba i Hrvata*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 94, Zagreb 1889, 115-198.

Nozedar 2008

Nozedar, A. *The Element Encyclopedia of Secret Signs and Symbols*, London 2008.

Ожегов 1973

Ожегов, С. И. *Словарь русского языка*, Москва 1973.

Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1979

Srejović, D., Cermanović-Kuzmanović, A. *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 1979.

Stojković 1931

Stojković, M. *Čudo od kokota*, Zbornik za narodni život i običaje 28, sv. 1, Zagreb 1931, 87-100.

Škobalj 1999

Škobalj, A. *Obredne gomile*, Trogir 1999.

Vego 1954

Vego, M. *Ljubuški*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 6, Sarajevo 1954.

Vidović 1954

Vidović, D. *Simbolične predstave na stećcima*, Naše starine 21, Sarajevo 1954, 119-136.

The roosters of Livno Remnants of the rooster cult in the area of Livno

Key words: rooster, cult, roof rooster, zidnjak cloth, stećak tombstone, Livno

The five examples, described in this paper, show how the cult of the rooster, a small domestic animal, is ubiquitous on the area of Livno. The traces of its cult have been preserved since the late antique times on the fragment of a baluster of an early Christian church in order to warn the faithful to be alert and ready for the coming of the Saviour. On the medieval stećak tombstone the rooster is a guardian and guide of dead souls to the Saviour, whose arrival it announces. More recent depictions are situated on roofs of houses in the form of a clay rooster that guards the house from fire and lightning, and the family members from all evil. The positioning of the rooster on the roof and its role as the protector from fire and lightning is a consequence of its relation to fire, to the fireplace and its ability to dispel evil forces with its crowing, lightning being a form of evil force. The rooster came on the roof with the development of residential space. In the construction of the house on two floors, due to lack of knowledge on solving the release of smoke, the kitchen is placed on the

upper floor. Chimneys are built on the gables and called cockerels or roosters. With the development in ways of smoke release, chimneys can be built on any part of the roof, while the space on the ridge of the roof is taken over by a clay rooster. On one of the embroidered wall cloths the rooster protects the members of the family and welcomes the guests, among which is the favourite guest – Jesus Christ, while on the other cloth it conveys messages of hope and excitement about the second coming of Jesus and the leading of all faithful into the Garden of Eden.

In all experiences of the rooster, whether it is interpreted as a solar, lunar or sacrificial bird, shared is its connection to death and new life, as well as the protective attitude common towards the individual or community. Its connection to immortality and powers of protection give it divine qualities in pagan cults, which in Christianity, it of course loses. Even though it loses its divine qualities, it does not lose meaning or significance. The rooster is a herald of Christ's return and that is a prophetic quality!

What a wondrous rooster!

Ružica Barišić

Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga
samostana sv. Petra i Pavla na Gorici
u Livnu

IZ FUNDUSA STARE KNJIŽNICE FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA SV. PETRA I PAVLA NA GORICI U LIVNU

II: AURELIJE AUGUSTIN, [SABRANA DJELA] 1550. – 1552. GODINE

104

Ružica Barišić

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 094 Augustin, A:027.6

Stručni rad

Primljeno: 5. XII. 2016.

Prihvaćeno: 16. XII. 2016.

Predmet interesa ovoga rada Augustinova su Sabrana djela¹ otisnuta u venecijanskoj tiskari Ad signum Spei 1550. – 1552. godine u deset svezaka na latinskom jeziku s brojnim citatima na grčkom jeziku i pismu. Uz ovo izdanje otisnut je opsežniji i bogatiji indeks od čuvenoga bazelskoga. Ako je suditi po napomenama (čitatelju i mnogobrojnim cenzurama) u knjigama, pojedini bi dijelovi mogli pripadati redakciji Erazma Roterdamskoga.² Komentare djela O državi Božjoj načinio je čuveni luvenski humanist i teolog Juan Luis Vives.³ Djela su tvrdo uvezana, korice i hrbat presvučeni svinjskom kožom, uvez nije originalno tiskarski, nego je vjerojatno nastao kasnijih godina. Prema rukopisnim zapisima na naslovnim listovima nekoliko svezaka poznat nam je barem jedan njihov prijašnji vlasnik, a kada su i kako djela dospjela u Knjižnicu na Gorici nije poznato.

Ključne riječi: Sv. Augustin, Erazmo Roterdamski, Juan Luis Vives, stare i rijetke knjige, XVI. st., teologija i patrologija, Franjevački samostan na Gorici u Livnu

¹ Sukladno ISBD(A) izvorni naslov glasi: Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis episcopi, Omnia opervm primus tomus [- decimus]; ISBD(A), 1995, VIII – IX, 27-35.

² Poznato je da je Roterdamski radio na redakciji *Sabranih djela* Svetoga Augustina dvadesetih godina XVI. stoljeća koja je izdao Froben u Baselu 1528. – 1529. (?)

³ Juan Luis Vives = lat. Ioannes Ludovicus Vives (Valencia, 6. III. 1492. – Brugge 6. V. 1540.), španjolski filozof, pedagog i teolog. Školovao se na sveučilištu u Parizu u skolastičkom duhu, ali pod utjecajem E. Roterdamskoga postaje humanist i žestok protivnik skolastike. Na poziv i inzistiranje svojega prijatelja E. Roterdamskoga pripremio je komentare na Augustinovo djelo *De civitate Dei* koje je objavljeno 1522.; Hrvatska opća enciklopedija, 11, 439

Sveti je Augustin nedvojbeno jedan od najvećih crkvenih otaca. Bio je vrstan govornik, filozof, polemičar, teolog i mistik. Samostalno promišljanje omogućavalo mu je da s lakoćom pristupi obradi i najtežih pitanja iz filozofije i teologije, povijesti, gramatike, glazbe pa i lijepo umjetnosti. Iznimno je plodan pisac, a stil mu je originalan i živ. Iza njega ostala su i do danas se sačuvala brojna djela: autobiografska, filozofska, apologetska, dogmatska, polemička djela protiv hereza, egzegetska, moralno-asketska djela te pisma i (na)govori.⁴

U fundusu kataloga Knjižnice na Gorici zabilježeno je 36 djela sv. Augustina tiskanih na hrvatskome, francuskome, latinskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Od ukupna broja devetnaest je djela tiskano tijekom XVI., XVII., XVIII. i u prvoj polovini XIX. stoljeća uglavnom u venecijanskim i trnavskim tiskarama na latinskom jeziku. Jedno je djelo otisnuto u Parizu, a jedno na talijanskome jeziku. Među njima nalaze se i Augustinova *Sabrana djela*, tiskana u venecijanskoj tiskari Ad signum Spei na latinskom jeziku u deset svezaka s bogatim indeksom 1550. – 1552., opće poznata pod latinskim naslovom *Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis episcopi, Omnium opervm primus tomus [-decimus]*.

Kako je riječ o starim i rijetkim knjigama, štoviše smatraju se knjižničnim artefaktima, potrebno ih je podrobnije opisati kako bi se prilikom uspoređivanja mogle jasno razlikovati od drugih i/ili drukčijih primjeraka i drugih izdanja istoga djela. Cilj nam je ne samo deskriptivno prikazati starinu izdanja nego iznijeti obilježja po kojima se ovo izdanje razlikuje od nekih drugih i što je to što ga čini drukčijim. Posebna je pozornost posvećena točnu prenošenju temeljnih podataka u skupinama stvarnoga naslova i impresuma, materijalnoga opisa te opsegu objavljenih djela s vanjskim obilježjima i svim oštećenjima, a prema suvremenim propisima bibliotečne struke, poglavito Međunarodnog standarda bibliografskog opisa starih omeđenih publikacija (antikvarnih) – ISBD(A).

UDK 2 Augustin, A. **AUGUSTINUS**, Aurelius

Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis episcopi, Omnium opervm primus tomus [-decimus], ad fidem vetustorum exemplarum svmma vigilantia repurgatorum a mendis innumeris, notata in contextv et margine suis signis veterum exemplorum lectione, ut optimo iure tantus Ecclesiae doctor renatus videri possit. Inspice lector, et fateberis ...; cui accesserunt libri, epistole, sermones, ex fragmenta aliquot hactenus nunquam impressa. Additus est et index, multo quam Basiliensis fuerat copiosior / Aurelius Augustinus. – Venetiis : ad signum Spei, 1550-1552. – 10 sv. + Index. : ilustr. ; 24 cm

Djela su uvezana u šest knjiga. Prvi svezak uvezan je zajedno s indeksom, drugi s trećim, četvrti s petim, šesti sa sedmim, osmi je uvezan samostalno, a deveti s desetim tomom. Uvez je tvrdi, korice su presvučene svinjskom kožom. Uvezi su dobro očuvani, jedino je oštećen hrbat posljednjega sveska i to u gornjem dijelu. Hrpteni su naslovi izblijedjeli, a na nekim se uvezima samo naziru. Na hrptu se nalaze stare naljepnice s brojčanim oznakama. Naslovnim stranicama svih svezaka prethodi prazan list. Naslovi su otisnuti na prvoj foliji *recto*, u većini slučajeva velikim tiskanim slovima, crnom bojom, oblikom nedovršena istostraničnoga trokuta u više redaka. Prvi je redak istaknut većim podebljanim fontom, a svaki sljedeći redak otisnut je sitnijim fontom od prethodnoga. Naslovi završavaju stiliziranim, okomito položenim listićem bršljana u crnoj boji. Ispod naslova u uokvirenu pravokutniku nalazi se tipografski znak Nade, koji s tri strane okružuje moto otisnut malim tiskanim slovima: *Beatus vir, cuiūs est Dominus spes eius, et non respexit in uanitates, et insanias falsas* (sl. 1.) Na nekim svescima natpis je otisnut u kurzivu. Knjige su tiskane u dva stupca, oznake folije otisnute su arapskim brojevima u gornjem desnome kutu, a oznake arka u donjem desnom kutu listova *recto*. Kustode su otisnute u donjem desnom kutu listova *verso* i povezuju arke, uglavnom

⁴ Pavić, Tenšek, 1993, 241-242; Augustin, 1973, 351-352

DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONEN:

SIS EPISCOPI, OMNIVM OPERVM
PRIMVS TOMVS, AD FIDEM VETVSTORVM
EXEMPLARIVM SVMMA VIGILANTIA REPVR.
GATORVM A MENDIS INNVMERIS, NOTATA
IN CONTEXTV ET MARGINE SVIS SIGNIS VTE-
RVM EXEMPLORVM LECTIONE, VT OPTIMO
IVRE TANTVS ECCLESIAE DOCTOR
RENATVS VIDERI POSSIT.

INSPICE LECTOR, ET FATEBERIS HANC
NON VANAM ESSE POLEICITATIONEM: QVOD
SI GRATVS ETIAM ESSE VOLVS, NON PATIBRIS
tantum laboris, tantumq; impensarum fruistrā sumptum effe.

Cui accesserunt libri, epistole, sermones, & fragmenta
aliquot, hacenus nunguan impressa.

Additus est & index, multo quam Basia
liensis fuerat, copiosior.

Sl. 1. Augustinus, A., Divi Avrelii Avgvstini ..., Omnia opervm primus tomus ..., 1552., nasl. list

ustaljenim redom, tj. javljaju se na 2., 6. i 8. listu.

Djela su tiskana na latinskom jeziku⁵ u dva stupca po 65 redaka, s tiskarskim bilješkama⁶ u kurzivu na marginama. Margine su uglavnom različitim dimenzijama od sveska do sveska, neujednačene su i unutar jednoga sveska. Tekući naslovi otisnuti su velikim tiskanim slovima na gornjim marginama svih svezaka.

Osim bilježaka na marginama su otisnuta slova, kapitalom, sitnijeg fonta i to na listovima *recto* uz unutarnji stupac A, B i C, a uz vanjski D, E i F. Na listovima *verso* uz vanjske stupce otisnuta su slova G, H i I, a uz unutarnje K, L i M.⁷

U knjizi inventara djela su zabilježena od broja 286 do 296 sa signaturom S V-44/1-11 i tiskana su u 4°.

⁵ U tekstu se, premda u nekim svescima rijetko, mogu naći riječi tiskane grčkim i hebrejskim jezikom.

⁶ Bilješke se odnose na tekst pa su otisnute uz stupce na unutarnjim i vanjskim marginama.

⁷ Oznake se koriste za označavanje redaka u stupcima. Riječ je o relativno ujednačenome razmaku među redcima u vanjskim i unutarnjim stupcima: 22 22 21. Iako ima nekih odstupanja, nikada ne prelazi razmak od 24 retka.

Indeks. – 1552. - [s. p.] : ilustr.

Uvez je dobro očuvan, tragovi knjižnih crva evidentirani su na unutarnjoj stranici stražnje korice uz povez. Oštećenje je prošireno i na dva prazna lista iza teksta. Stara je hrptena oznaka zguljena, a ispod nje nazire se starija koja je nečitka.

Naslovni je list oštećen i podlijepljjen drugim listom te se kroz naslovnu stranicu nazire tekst podlijepljene stranice. Dio naslova nedostaje pa je netko rukom dopisao tekst koji nedostaje. Naslov je otisnut velikim tiskanim slovima u devet redaka: [IN]DEX OMNIVM [QV]AE INSIGNITER A· D· AVRELIO AVGVSTINO DICTA SUNT.(?) NVNC RECENS SVPRA [PR]ÆCEDENTES ÆDITIONES, PER F. FLORENTIVM BOVRGOINVM PARISIENSEM, FRANCISCANVM, LONGE QVAM ANTEA AVCTIOR, AC LOCV· PLETIOR REDDITVS. Ispod toga otisnut je jedan redak velikim tiskanim slovima, no drukčijim fontom od naslova: INSVPER MVLTA QVAE ERANT MANCA. Ispod njega slijedi pet redaka otisnutih malim tiskanim slovima: mutila, & solum inchoata, tam in indice authoritatum sacræ scripturæ, id est, ueteris ac noui instrumenti, quam in locis aliquot sacrarum scripturarum pugnantibus conciliatis in Augustino, reformata, aucta, & repurgata sunt. U retku ispod velikim tiskanim slovima piše: PERLEGE ET IVDICA. Desno i lijevo od bršljanova listića, uz gornje kutove tipografskoga znaka, nalaze se novi i stari knjižnični pečati. Impresum je otisnut velikim tiskanim slovima u tri retka ispod tiskarskoga znaka: VENETIIS, AD SIGNVM SPEI, MDLII. Uz impresum i ispod njega ispisana je, latinskim jezikom, rukopisna bilješka u četiri retka. Bilješka je djelomice čitljiva, redci su prekriženi crnilom, a rukopis je nečitak pa se zbog ponavljanja na sljedećim svescima razabire ime prethodnog vlasnika: F Andreas de Leonardis Veron. Sljedeća su tri retka nečitka.

Indeksi su otisnuti abecednim redom u tri stupca, osim indeksa u komentarima *O državi Božoj*, koji je otisnut u četiri stupca. Prvi dio

čine četiri indeksa⁸, potom slijedi, kako je u naslovu navedeno, indeks pariškog franjevca Florentiusa Bourgoinusa⁹ i na kraju je indeks komentara *O državi Božoj*.¹⁰ Tekući naslovi indeksa otisnuti su velikim tiskanim slovima na gornjoj margini. U indeksima nalazimo tekst i na grčkome jeziku. Inicijali su otisnuti velikim tiskanim slovima, crnom bojom i prikazani su dvjema veličinama.¹¹ Margine su neujednačene i variraju od lista do lista.¹² Folije nisu označene. U donjem desnom kutu nalaze se oznake arka kako slijedi: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X, Y, Z, Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, svi u četvrtini. Kustode povezuju arke, a nalaze se na drugome, šestome i osmome listu *verso* svakoga arka.

107

Primus tomus¹³ – 1552. - [6], 191 fol., [2] list. : ilustr.

Knjiga je uvezana zajedno s indeksom. Naslov je otisnut velikim tiskanim slovima:

⁸ Index Opervm D. Avgvstini iuxta literarum ordinem s tekućim naslovom Index avthoritatvm ordine alphabetico – arak A2r – A3r; Loci aliquot scripturarū[m] pugnantes, conciliati in Augustino tekućeg naslova Indeks locorūm pugnantium in Divum Avgvstinvm – A3v – petog lista *verso* arka A; Avthoritates Sacræ Scripture... tekućeg naslova Index avthoritatvm Sacræ Scripturæ – od petog lista *verso* arka A, do posljednjeg lista *verso* arka C.

⁹ Tekući naslov ovoga indeksa glasi Index in Divvm Avgvstinvm i počinje arkom D1r, a završava šestim listom *verso* arka Ee.

¹⁰ Tekući naslov: Index in Commentariis De civitate Dei – od sedmoga lista *recto* do osmoga *verso* arka Ee.

¹¹ Početni inicijal proteže se kroz tri retka, tj. iznosi 1 cm kao i veći broj njih u knjizi. Ostali se protežu kroz dva retka ili 0,5 cm; 21 inicijal ponovljen je 59 puta, a javljaju se slijedom: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X, Z. Većina njih ponovljena je tri puta.

¹² Vanjska se kreće od 1,2 do 1,7 cm, unutarnja oko 1,1 cm, gornja oko 1 cm i donja od 1,5 do 1,7 cm.

¹³ Sadrži Augustinova autobiografska djela: *Preispitivanja I-II*, *Ispovijesti I-XIII*; filozofska djela: *Gramatika*, *Dijalektika*, *Deset kategorija*, *Retorika I*, *O glazbi I-VI*, *Protiv akademika I-II*, *O redu I-II*, *O blaženom životu*, *Monolog I-II*, *Učitelj*, *O besmrtnosti duše*, *O veličini duše*, *O slobodnoj volji I-III*; apologetska djela: *Prava religija*; polemička djela (protumanikejski spisi): *O običajima Katoličke crkve i manihejaca I-II*, *O postanku protiv manihejaca I-II* i *Augustinova Pravila*.

DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, OMNIVM OPERVM PRIMVS TOMVS, AD FIDEM VETVSTORVM EXEMPLARIVM... VT OPTIMO IVRE TANTVS ECCLESIAE DOCTOR RENATVS VIDERI POSSIT. Ispod toga počinje novi obrnuti tekstualni trokut od osam redaka. Prva tri retka otisnuta su velikim, a sljedeći redci malim tiskanim slovima. Posljednja četiri retka, otisnuta u paru kurzivom, čine dvije zasebne rečenice.¹⁴ Između naslova i tipografskoga znaka s natpisom okomito je položen bršljanov listić. Impresum je otisnut centrirano ispod tipografskoga znaka i to spacionirano, velikim tiskanim slovima: VENETIIS, AD SIGNUVM SPEI. MDLII. Novi knjižnični pečat nalazi se preko lijevoga ruba tipografskoga znaka te je zahvatio stilizirani bršljanov listić. Na prvoj foliji *verso* donesen je sadržaj prvoga sveska¹⁵ po folijama i stupcima s naslovom¹⁶ ispisanim centrirano u dva retka velikim tiskanim slovima s tim da je opet prvi redak istaknut krupnjim fontom od drugoga. Ispod sadržaja navedeno je tumačenje oznaka korištenih u tekstu koje vrijedi i za sve sljedeće sveske s naslovom *Signorum interpretatio*.

¹⁴ Inspice lector, et fateberis hanc non vanam esse pollicitationem : Quod si gratvs etiam esse voles, non patieris tantum laboris, tantumq[u]e impensarum frustra sumptum esse. Cui accesserunt libri, epistole, sermones, et fragmenta aliquot, hactenus nunquam impressa. Additus est et index, multo quam Basiliensis fuerat, copiosior.

¹⁵ Retractionum Libri duo. folio. 1. columna. 2. Confessionum Libri tredecim. 15. co. 3. De Grammatica, Liber unus.54.co.4. Principia Dialecticæ Liber unus.60. co.1.Categoriae decem, Liber unus.63.co.1. Principia Rhetorices, Liber unus.68.co.3. De Musica Libri sex.70. co.4. Contra Academicos Libri tres.93.co.1. De ordine Libri duo.103.co.3. De vita beata, Liber unus 112.co.1. Soliloquiorum Libri duo.115.co.3. De Magistro Liber unus.122.co.3. De immortalitate animaæ Liber unus.128. co.2. De Quantitate animaæ, Liber unus.130.co.4. De libero arbitrio, Libri tres.140.co.1. De vera religione, Liber unus.157.co.3. De moribus ecclesiæ catholicæ & de moribus Manicheos, lib.2. 167.co.3. De Genesi contra Manicheos,Libri duo.180.co.3. Regulae Augustini, tres.187.co.4.

¹⁶ Catalogvs eorvm qvæ primo tomo continentvr.

U tekstu se mogu naći riječi tiskane grčkim alfabetom, a margine su ujednačene.¹⁷ Knjiga je opremljena s 46 skladnih ambijentalnih, figuralnih, animalnih inicijala s vegetabilnim elementima biblijske ikonografije.¹⁸ Prikazani su u pravilnim kvadratićima 2x2 cm. Osim slikovnih inicijala u knjizi su zastupljeni inicijali otisnuti kapitalom i ponavljaju se više puta od prve do pedeset i treće folije *verso*.¹⁹ Djelo počinje kratkim Augustinovim životopisom koji je napisao Augustinov prijatelj Posidije.²⁰ Oznake folije otisnute su arapskim brojkama u gornjem desnom kutu, a u donjem desnom oznaka je arka. Sam uvod nema folijacije, a oznaka arka kreće od četvrtog lista. Kustode povezuju listove unutar arka i same arke bez ustaljena redoslijeda. Iako su evidentna manja oštećenja te nekoliko pogrešaka, knjiga je dobro očuvana.²¹ Podcrtavanja su uočena samo na 17. foliji *verso* i 18. *recto*. U kolofonu prvoga sveska,

¹⁷ Gornja margina je široka 1 cm, a preostale tri 1,9 cm.

¹⁸ 15 inicijala ponovljeno je 46 puta, a posebno su zanimljivi prikazi: Mojsije pri primanju 10 Božjih zapovijedi; Adam i Eva u edenskome vrtu potpuno nagi, između njih je položeno stablo spoznaje oko kojega se omotala zmija; Kajinovo bratoubojstvo te simboličan prikaz evanđelista Novoga zavjeta. Inicijali se pojavljuju ovim slijedom: I, C, L, E, M, R, V, P, A, S, D, N, O, T, Q.

¹⁹ Slova se protežu kroz dva retka, tj. visoka su 0,5 cm. Uz ove inicijale dvadesetak se puta ponavlja malo tiskano *q*, položeno u središte bijelog imaginarnoga kvadratića 0,8x0,8 cm. Svakako je zanimljivo spomenuti i prvi inicijal *I* – proteže se kroz sedam redaka, a smješten je u središte imaginarnoga kvadratića većih dimenzija 2,2x2,2 cm i inicijal maloga slova s otisnut u unutarnjem stupcu lista 118 *verso* koji je prikazan istim načinom u kvadratiću manjih dimenzija 1,8x1,6 cm.

²⁰ Possidonus Calamensis episcopvs de vita et moribvs Augustini. Posidije je podrijetlom iz Calame u Numidiji, negdašnjoj rimsкоj pokrajini u sjevernoj Africi. Imenovan je kalamejskim biskupom što se može vidjeti iz naslova.

²¹ 15. fol. *recto* – oštećenje se manifestira izbljedjelim tekstrom. 94. fol. *recto*, 1. stp. – četiri manje mrlje načinjene crnilom. 188. fol. *recto*, 2. stp. – nalijepljenim smećkastim papirom prekriven je tekst od 6. do 47. retka. Posljednji list je potrgan, nedostaje mu donji desni kut. Pogrješke su zabilježene na: 52. fol. *recto* – tekući naslov pogrešno je napisan Liber tertivsdecimvs, a treba tertivsdecimvs; 109. *verso* – otisnut pogrešan tekući naslov umjesto De ordine stoji Contra Academicos; 138. *verso* – umjesto De Quantitate animaæ stoji De Immortalitate animaæ i 154. *recto* – umjesto liber tertius stoji liber vnvs.

na foliji 191 *recto*, stoji: Tomi primi operum diui Augustini, Finis. †a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B. Omnes sunt quaterniones, præter B duernionem. Na istom listu (191) *verso* počinje novi tekst pariškoga teologa R. Coenomanusa²², a riječ je o izvatu iz registra bogoslovnoga fakulteta u Parizu 1539. godine.²³ Tekst je tiskan kurzivom, također u dva stupca. Posljednji list knjige je prazan.

Secvndvs tomvs.²⁴ – 1552. – 195 fol. : ilustr.

Knjiga je uvezana zajedno s trećim sveskom. Uvez je dobro očuvan, a na hrptu se vidi naljepnica s prekriženom starom oznakom (386) ispisanim strojopisom. Na vanjskoj stranici stražnje korice netko je svojeručno grafitnom olovkom zapisaо velikim pisanim slovom N (?) iza kojega slijedi broj 410. Ispod crte upisano je nečitko slovo f (?) i troznamenkasti broj.

Naslovna je stranica oštećena, podlijepljena je drugim listom te se kroz naslovnu stranicu nazire neki tekst. (Je li riječ o sadržaju?) Sa sigurnošću se može utvrditi da je tekst podlijepljenoг papira otisnut u dva stupca i da počinje slikovnim inicijalom E. Naslov je u cijelosti otisnut velikim tiskanim slovima u obliku dvostrukog nedovršenog obrnutog trokuta: SECVNDVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI EPISCOPI HIPPONENSIS, COMPLECTENS ILLIVS EPISTOLAS, NON MEDIORCI CVRA EMENDATVS PER DES. ERASMVS ROTERODAMVM. Posljednje četiri riječi premazane su crnilom pa ih je bilo teže pročitati. Ispod toga je otisnuto: NVNC

²² Naslov glasi: Richardi Coenomani, Parisensis Thelogi, professi institutum Diui Francisci, Antidotus contra superiorem Erasmi Censuram. Coenomani se vjerojatno kritički osvrće na Erazmovu redakciju Augustinova djela De civitate Dei objavljenu 1522. u izdanju Louisa Vivèsa iz Louvaina; Augustin, 1982, CLIII

²³ Podatak je preuzet iz kolofona gdje stoji: Extractum e regesto facultatis Theologiae in Universtate Parisiensi. Anno domini millesimo quingentesimo rtigesimo nono die sabbati ultima ianuarii fuit congregata sacra Theologiae facultas...

²⁴ Sadrži više od 225 pisama.

POSTREMO ACCVRATIORI QVAM ANTEA DILIGENTIA EXCVSVS. Ispod teksta nalazi se zvjezdica nakon koje slijedi okomito položen bršljanov listić. Pri dnu stranice tipografski je znak s natpisom u kurzivu. Ispod tipografskoga znaka nalazi se rukopisna bilješka koja je zbog precrtyavanja nečitka. Mjesto izdanja tiskano je spacionirano velikim tiskanim slovima: V E N E T I I S. Slijedi izdavač Ad signum Spei otisnut normalnim fontom, a ispod je otisnuta godina izdanja arapskim brojevima 1552. Pri dnu stranice nalazi se još jedna rukopisna bilješka: fr. Andreas de Leonardis Veron. Desno od tipografskoga znaka nalazi se stari knjižnični pečat. Novi pečat nalazi se lijevo te je rubom prešao preko gornjega lijevoga dijela tipografskoga znaka.

Knjiga je opremljena jednim figuralno-ambijentalnim inicijalom biblijske ikonografije²⁵ i jednostavnim inicijalima u crnoj boji otisnutima uglavnom kapitalom²⁶ u veličinama od 0,5 do 1 cm. Naslovi svih pisama otisnuti su u kurzivu nešto sitnijim fontom od glavnoga teksta. Istim fontom otisnute su i bilješke na marginama.²⁷ Margine su neujednačene i variraju od folije do folije.²⁸ Kustode se javljaju ustaljenim redom na 2., 6. i 8. listu araka osim arka z u kojem se javljaju na 2., 4., 6., 8., 10. i 12. listu. Kako

²⁵ U kvadratiću 2x2 cm dominira kapitalom napisano slovo D u bijeloj boji. Riječ je o narativno slikovnom inicijalu biblijske tematike – na crtežu su prikazane dvije muške osobe u borbi. Jedan od njih je oboren na zemlju, a drugi stoji ponad njega, lijevom rukom mu pritišće glavu, desnom je zamahnuo na nj. Moguće je riječ o Abelu i Kainu.

²⁶ Ovi se inicijali javljaju u trima veličinama: jedni idu kroz tri retka, drugi kroz dva, a treći su otisnuti u sredini zamišljenoga kvadratića u visini drugoga retka istim fontom kao i tekst knjige; 21 inicijal ponovljen je oko 246 puta: D, L, B, M, Q, V, H, S, I, P, A, T, F, C, E, R, G, N, O, V, Z. Inicijal D javlja se u sve tri veličine i četiri oblika, a u knjizi je ponovljen 130 puta.

²⁷ Bilješke su otisnute uglavnom latinicom i na latinskom jeziku, no mogu se naći i kraće bilješke od jedne do dvije riječi na grčkome i hebrejskome, a evidentirane su na sljedećim folijama: 13. i 14. r., 94. r. i v., 99. i 105. v., 110. r., 113. v., 115. r., 118., 121. i 122. v.

²⁸ Gornja margina, na kojoj je otisnut tekući naslov velikim tiskanim slovima sitnijega fonta, iznosi 1 cm, donja oko 1,5 dok vanjske variraju od 2,2 do 2,5 cm.

je navedeni arak otisnut u šestini uz slovnu oznaku, nedostaje mu arapski broj 5. Na 187. fol. v., ispod 4. stp. grčkim je alfabetom otisnuta riječ τέλος i nema ulogu kustode. Sva pisma u knjizi numerirana su rimskim brojevima osim dvaju pisama sa 189. fol. v. koji su označeni arapskim brojevima (Epistola 4. i 5.). Pogrješno su označeni listovi arka A: drugi list označen je kao B2 i nema kustodu. Sljedeći je označen a3, a na 6. je listu kustoda. Knjiga je dobro očuvana iako je otrgnut donji desni kut praznoga lista na kraju knjige, a od 154. folije pri donjem desnom kutu vidljiv je trag bušotina knjižnih crva. S početka je to nepravilan kružić promjera oko 0,5 cm koji prelazi u zmijolik oblik dužine oko 2,5 cm i proteže se sve do 179. folije.

Pri dnu posljednjega lista *recto*, ispod vanjskoga stupca, malim tiskanim slovima piše: Tomi secundi, qui complectitur epistolas Diui Augustini, & nonnullas aliorum ad ipsum. FINIS. A b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A. Omnes sunt quateriones, præter z sexternionem. Na posljednjoj foliji *verso* otisnut je indeks osoba kojima su pisma upućena.

Tertius tomvs.²⁹ – 1552. – 241 fol.

Knjiga je uvezana s drugim sveskom. Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je u cijelosti otisnut velikim tiskanim slovima u obliku nedovršena istostraničnoga trokuta: TERTIVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, COMPLECTENS τὰ διδακτικά, HOC EST, QVAE PROPRIE AD DOCENDVM PERTINENT. Kao što se može vidjeti, naslov je napisan latiničnim pismom osim riječi [ta didaktika] koja je otisnuta grčkim alfabetom. Impresum je otisnut ispod tipografskoga znaka spacionirano velikim tiskanim slovima: V E N

²⁹ Sadrži egzegetska djela: *O kršćanskom učenju*, *Govor*, *Sedam knjiga*, *O Knjizi postanka*, *O doslovnom tumačenju Knjige postanka*, *O čudu Svetoga pisma*; dogmatska djela: *O vjeri i simbolu*, *Priručnik*, *O Trojstvu* (u 15 knjiga); protiv pelagianizma: *Duh i slovo upućeno tribunu Marcellinu*; apologetska djela: *O božanstvu demona*; moralno-asketska i pastoralna djela: *O radu monaha*, *O kršćanskoj borbi*, *Zrcalo kreposti*.

E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M. D. L I I., a ispod impresuma novi je knjižnični pečat. Otisak naslovne stranice iznimno je jasan i oštar što se najbolje vidi po crtežu tipografskoga znaka na kojem se jasno razabiru i najsitniji detalji. Pri dnu naslovne stranice, ispod impresuma, nalazi se novi knjižnični pečat. Na prvoj foliji *verso* nalazi se kratka uputa čitateljima, potom slijedi sadržaj po folijama i stupcima.³⁰ Naslovi i sve knjige unutar naslovā počinju narativnim figuralno-ambijentalnim, animalnim ili vegetabilnim inicijalom biblijske ikonografije prezentiranim u kvadratičima 2x2 cm čije središnje mjesto zauzima inicijal u bijeloj boji.³¹ Osim ovih u knjizi se javljaju inicijali otisnuti crnom bojom u zamišljenim kvadratičima 2x2 cm i 1x1 cm.³² Napomene priređivača³³ uz

³⁰ De doctrina Christiana, Lib.III Folio 2. Columna.1.; Locutionum, Lib.VII. [Fo.]22. col.1.; De fide et symbolo. Lib.I [Fo.]32. col.1.; Enchiridion Laurentium.Lib.I [Fo.]34. col.4.; De ecclesiasticis dogman[ti]bus.Lib.II [Fo.]44. col.4.; De fide ad Petrum diaconum.Lib.I [Fo.]48. col.1.; De Trinitate.Lib.XV. [Fo.]54. col.3.; De Genesi ad literam imperfectus.Lib.I [Fo.]108. col.4.; De Genesi ad literam.Lib.XII. [Fo.]113. col.4.; De mirabilibus Sacrae Scripturæ.Lib.III. [Fo.]159. col.3.; De agone Christiano. Lib.I [Fo.]172. col.1.; De opere monachorum.Lib.I [Fo.]175. col.3.; De Spiritu et litera ad Marcellinum. Lib.I [Fo.]181. col.4.; De diuinatione dæmonum.Lib. I [Fo.]190. col.1.; De spiritus & animæ.Lib.I [Fo.]191. col.4.; Speculum.Lib.I [Fo.]204. col.3.; Quæstiunculae de Trinitate [Fo.]233. col.2.; De benedictionibus Iacob patriarchæ [Fo.]234. col.1.; Sententiæ [Fo.]235. col.2. Izdavač stupce označava i latinskom kraticom col. (lat. columna,ae, f. – stupac).

³¹ Trinaest inicijala ponovljeno je 54 puta, neki malo češće, a neki opet, kao inicijal T, javlja se samo jednom, a navedeni su redom pojavljivanja u knjizi: S, Q, H, L, E, D, V, C, A, I, T, N, O.

³² Šest puta ponovljeni su inicijali: e, Q, D i n u kvadratičima navedenih dimenzija, a na foliji 204 *verso* uočen je prazan kvadratič 2x2 cm. Na temelju dijela riječi koja slijedi iza njega pretpostavlja se da nedostaje slovo N. Vjerojatno je riječ o tiskarskome propstu.

³³ U knjizi je pet takvih napomena. Prva je titulirana Desiderii Erasmi Roterdami censura in libellū de dogmatib[us] Ecclesiasticis i manjega je opseg u devet redaka (fol. 44 r.). Drugi dio imena (Erasmi) premazan je crnilom pa ga je bilo teže pročitati. Dvije sljedeće napomene namijenjene su čitateljima, naslovljene AD LECTOREM isto su kraće: šest (fol. 204 r.), i dvanaest redaka (fol. 159 v.), četvrta CENSURA IN LIBRUM sastoji se od 39 redaka (fol. 191 v.), a nekoliko njezinih

nekoliko djela otisnute su sitnjim fontom u kurzivu i počinju velikim tiskanim slovom 0,5 cm u crnoj boji³⁴. Tiskarske bilješke otisnute su na marginama istim fontom kao i napomene priređivača. Margine su neujednačene i variraju od folije do folije.³⁵ Na posljednjoj foliji *verso*, ispod četvrtoga stupca, stoji: Tomi terrii operum diui Augustini, Finis. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B C D E F G. Omnes sunt quaterniones præter G. quinternionem.

Qvartvs tomvs.³⁶ – 1551. – 308 fol.

Uvez je s vanjske strane dobro očuvan dok je prednja korica iznutra vidno oštećena. Dijelom je strgan papir koji je čuvao uvez pa se uz kartonsku podlogu vidi tekst s notama iz nekog starijega misala (?), a uz vanjski rub pratimo tragove knjižnih crva. Naslovna stranica otisnuta je na prvoj foliji *recto*. Njoj prethodi prazan list na kojem su zapažena oštećenja u obliku nepravilnih kružića nastala djelovanjem knjižnih crva³⁷ i možemo ih pratiti do uključivo 3. folije. Uz unutarnji rub, niže sredine, nalazi se elipsasta lakuna moljca oko 1,5 cm koja se vidi i na 2. foliji gdje je oštećena tiskarska bilješka. Naslov je otisnut centrirano velikim tiskanim slovima i podijeljen je u dvije cjeline,

rijeci otisnuto je grčkim jezikom i pismom. Peta je naknadno prekrivena nalijepljenim papirom 7,8x7 cm. Netko je poslije skinuo dio naljepnice te se vidi donji desni kut bilješke, ali iz toga se ne može pouzdano reći o čemu napomena govori i je li riječ o cenzuri ili govori o nečemu drugome.

³⁴ Devetnaest inicijala javlja se 39 puta od 205. do 235. folije, a navedeni su slijedom pojavljivanja u knjizi: O, H, N, R, B, T, E, V, C, D, F, L, A, G, Q, S, M, P, I.

³⁵ Gornja s tekućim naslovom iznosi 1-1,2 cm, unutarnja 1,3 donja 1,5 i vanjska od 2,5-2,7 cm.

³⁶ Sadrži moralno-asketska djela: *O laži i Protiv laži*, *O poučavanju neupućenih*, *O uzdržljivosti*, *O dobru udovištva, O strpljenju*; egzegeze Staroga i Novoga zavjeta: *Zabilješke na Joba*, *O Gospodinovu govoru na Gori*, *Dvije knjige o pitanjima u evandeljima*, *O skladu evanđelista*, *Izlaganje na neke izreke iz poslanice Rimljana*, *Izlaganje Poslanice Rimljana* (započeto pa prekinuto), *Izlaganje poslanice Galaćanima*; dogmatska djela: *O vjeri i djelima*, *Djela posvećena izlaganju 83 pitanja*, *O različitim pitanjima Simplicijanu*, *O Trojstvu*.

³⁷ Oštećenja su vidljiva uz donji desni i lijevi kut te pri gornjem desnom kutu.

QVARTVM TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, COMPLECTENS RELIQVA των διδακτικῶν.³⁸ Slijedi: PLERAQVE QVÆ ERANT PLANE CONVVLSA ET LVXATA, EA AD FIDEM EXEMPLARIVM VETERVM VITORINORVM RESTITVTA SVNT.

Ispod naslova otisnut je tipografski znak ispod kojeg je impresum, također otisnut centrirano i spacionirano velikim tiskanim slovima: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M. D. L. I. Desno uz tipografski znak nalazi se stari knjižnični pečat, a novi lijevo uz impresum. Pri dnu stranice dvije su rukopisne bilješke: prva je prekrivena crnilom, no može se iščitati ime i prezime fr. Andreas de Leonidis Veron (?), a ispod nje drukčijim rukopisom i tamnjim crnilom piše Muzzarobba ili Murrarobba (?). Na prvoj foliji *verso* otisnut je sadržaj³⁹ po

³⁸ Ton didaktikon.

³⁹ De mendacio ad Consentium, Liber unus, folio.2.columna.1. Contra mendacium ad eundem lib.unus.7.col.4. De fide&operibus,Lib.unus.13. col.3.Quæstionum,Lib.VII.19.col.4. Quæstionum Euangelicarum, Lib. II.75.col.2. Quæstionum Euangelicarum secundum Matthæum, Liber unus.83.col.2. De consensu Euangelistarum, Lib. III.85.col.2. Octogintatrium quæstionum, Lib. I.123.col.4. Vigintiunius sententiarum, Lib.I.141. col.1. De diuersis quæstionibus ad Simplicianum, Lib.II.143.col.2. De Octo Dulcitat quæstionibus, Lib. I.151. col.4. Quæstionum LXV. dialogus.156.col.1. Quæstionum ueteris & noui testamenti,Lib.I.161. col.2. De cura pro mortuis gerenda ad Paulinum, Lib. I.213.col.3. Decatechizandis rudibus,Lib.I.216.col.4. De incarnatione uerbi, Lib.II.224.col.1. De trinitate & unitate dei, Lib.I.228.col.2. De essentia diuinitatis, Lib.I.233.col.1. De fide rerum inuisibilium, Lib. I.235.col.1. De substantia dilectionis, Lib.I.236. col.4. De continentia, Lib.I.237.col.4. De patientia, Lib.I.242.col.1. De bono uiduitatis, Lib.I.244. col.3. De uera & falsa poenitentia, Lib.I.248.col.2. De salutaribus documentis; Lib.I.252.col.3. De amicitia,Lib.I.260.col.2. De sermone domini in monte, Lib.II. 263.col.1. Expositionis Epist.Pauli ad Romanos inchoatæ, Lib.I.279.col.2. Expositionis quarundam propositionum ex epist.ad Rom.Lib. I.283.col.1. Expositionis Epist.Pauli ad Galates, Lib. I.287.col.3. Annotationum in Iob, Lib.I.296.col.1.

folijama i stupcima s naslovom⁴⁰ ispisanim centrirano u dva retka velikim tiskanim slovima. Svaka knjiga počinje narativnim figuralno ambijentalnim ili animalno ambijentalnim inicijalom u kombinaciji s vegetabilnim elementima biblijske ikonografije. Inicijali su bijeli i nalaze se u središtu uokvirenoga kvadratića 2x2 cm.⁴¹ Dva inicijala privlače pozornost različitim formatom i prikazom. Prvi je prikaz starozavjetne ambijentalne slike s animalno figuralnim i vegetabilnim elementima smješten u kvadratić 2,6x2,6 cm – središnje mjesto crteža zauzima inicijal I u obliku debla bez krošnje s podrezanim granama, ukorijenjena uz morsku obalu. Lijevo uz gornji kut Jonu mornari bacaju u more, a desno uz donji kut kit, tj. morska neman, izbacuje Jonu iz svoje utrobe u kojoj je proveo tri dana. Drugi je inicijal prikazan u kvadratiću 1,5x1,5 cm i riječ je o vegetabilnom crtežu. U središtu je inicijal C čiji su kraci obuhvaćeni dvjema viticama grančica akantusa prepletenima unutar inicijala (sl. 2-3). Uz ove inicijale u knjizi se javljaju i inicijali otisnuti crnom bojom, a idu kroz dva (0,5 cm) i tri retka (1-1,5 cm) te u zamišljenim kvadratićima (0,5 cm) koji se protežu kroz tri retka, a inicijal je otisnut u visini drugog. Većina njih zastupljena je u djelu *De consensu evnagelistarvm*.⁴² Napomene priređivača,⁴³ kao

i podnaslovi nekih djela, otisnute su sitnjim fontom u kurzivu i počinju inicijalom 0,5 cm u crnoj boji. Tiskarske bilješke⁴⁴ otisnute su na marginama istim fontom kao i napomene priređivača. U tekstu i tiskarskim bilješkama zapažene su riječi na grčkome jeziku koje se intenzivnije pojavljuju od 46. folije *recto* do 57. *verso*. Margine su neujednačene i variraju od folije do folije.⁴⁵ Osim navedenoga oštećenja početnih folija u knjizi je zapaženo još nekoliko manjih.⁴⁶ Jedina rukopisna bilješka napisana je grafitnom olovkom i sastoji se od jedne riječi, a nalazi se iznad tiskarske bilješke 8. fol. *verso* (*Contrary?*). Kustode se javljaju u kontinuitetu na drugom, šestom i osmom listu *verso* donjem desnoga kuta listova *verso* svih araka. Arci m, p i s imaju i osobne kustode u ddk iza oznake arka listova *recto*. Arak y ima kustodu samo na prvome listu *recto*. Prvi list arka P pogreškom je označen kao I. Na posljednjoj foliji *verso*, ispod četvrтoga stupca u šest je redaka otisnuto: Tomi quarti operum diui Augustini, Finis. INDEX QVATERNIONVM. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B C D E F G H I K L M N O P Q. Omnes sunt quaterniones præter Q duernionem.

⁴⁰ Catalogvs eorum qvæ hoc tomo continetvr.

⁴¹ Sedamnaest inicijala ponavlja se 45 puta ovim slijedom: M, Q, C, D, S, I, H, O, G, L, A, P, V, N, E. Neki su ponovljeni nekoliko puta, dok se drugi pojavljaju samo jednom (H G L P N i E).

⁴² Od njih 152 u navedenu djelu zastupljen je 141 inicijal u sve tri navedene veličine i oblika. No zbog jednostavnijega prikaza ovdje ih navodimo redom pojavitivanja u svesku po dimenzijama i obliku: 0,5 cm – I, D, T, P, V, H, Q, S, A, N, M, E, C, L. Svakako valja naglasiti da je inicijal S u navedenome djelu ponovljen 73 puta; 1 cm – V, R, Q, P, M, S, C ponovljeni su 12 puta; 1,5 cm – inicijal I javlja se samo jednom, a inicijali q, d, s, h otisnuti su u zamišljenim kvadratićima 0,5 cm i ponovljeni su sedam puta.

⁴³ Napomene se odnose na cenzure i upute čitateljima. U knjizi ima petnaest cenzura, većinom prekrivenih ručno, crnilom znakom X, jednom dva ili tri puta i uglavnom su preko njih nalijepljene papirne naljepnice. Neke su od njih jako kratke, dva do četiri retka (83. f. r., 235. f. r., 236. f. v., 237. f. v., 242. f. r.), druge su otisnute u pet do

osam redaka (224. f. r., 228. f. r., 233. f. v., 244. f. v., 248. f. r., 252. f. v., 260. f. r.), po jedna u sedamnaest (141. f. r. – nije otisnuta u kurzivu) i dvadeset i jedan redak (156. f. r.) te jedna, vrlo opsežna, zauzima čak 115. redaka u tri stupca. S nekim napomenama naljepnice su silom skidane pa je došlo do oštećenja teksta (224. f. r., 228. f. r.). Tri napomena namijenjene čitatelju različito su naslovljene: AD LECTOREM DE OPERE SEQVENTI (123. f. v. – 15 redaka), LECTORI (213. f. v. – 8 redaka) i posljednja AD LECTOREM (248. f. r. – 4 redaka).

⁴⁴ Od 42. fol. v. do 44. fol. v. nema tiskarskih bilježaka.

⁴⁵ Gornja s tekućim naslovom iznosi 0,7-1,1, donja 1,8-2 cm, unutarnja iznosi 1,5 cm, a vanjska 2-2,6 cm, a razlikuju se na listovima r. i v.

⁴⁶ Foliji 57 nedostaje ddk, fizički je odrezan oštrim predmetom pod kutom od petnaestak stupnjeva; na drugome stupcu fol. 91 nalazi se neupadljiva poderotina nepravilna oblika, negdje 1,5-2 cm od gornje margine; fol. 197 – oštećena je vanjska margina nepravilnim orezivanjem prilikom uveza; fol. 215 nedostaje manji dio donje margine (oštećenje je prouzročeno vlagom).

sl. 2. Augustinus, A., Inicijal I, fol. 59 v.

sl. 3. Augustinus, A., inicijal C, fol. 287 v.

Qvintvs tomvs.⁴⁷ – 1551. – 246 fol.

Knjiga je uvezana zajedno s četvrtim sveskom. Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je u cijelosti otisnut velikim tiskanim slovima u obliku nedovršena istostraničnoga trokuta: QVINTVS TOMVS OPERVM D. AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, CONTINENS XXII. LIBROS DE CIVITATE DEI. Slijedi podnaslov: CVI ACCESSERVNT COMMENTARII IO. LVDO. VIVIS, AB AVTHORE RECOGNITI. Impresum je otisnut ispod tipografskoga znaka spacionirano velikim tiskanim slovima: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M D L I. Pri dnu naslovne stranice, ispod impresuma, novi je knjižnični pečat. Na prvoj foliji *verso*, na sredini lista u jednome stupcu (13 redaka) otisнута je pohvala engleskoga kralja Henrika VIII.⁴⁸ upućena Ioannesu Ludovicusu Vivesu⁴⁹,

⁴⁷ Sadrži Augustinovo apologetsko djelo *O državi Božjoj* s komentarima Juana Luisa Vivesa, što se može vidjeti iz naslova i podnaslova.

⁴⁸ Pohvala je naslovljena: HENRICVS ANGLIAE REX IOANNI LVDOVICO VIVIS.

⁴⁹ Juan Luis Vives (lat.) Ioannes Ludovicus Vives (Valencia, 6. III. 1492. – Brugge 6. V. 1540.), španjolski filozof, pedagog i teolog. Školovao se na sveučilištu u Parizu u skolastičkome duhu, ali pod utjecajem E. Roterdamskoga postaje humanist i žestoki protivnik skolastike; Hrvatska opća enciklopedija, 2009, 439.

a odnosi se na komentare Augustinova djela *De civitate Dei / O državi Božjoj*, koja je datirana 24. siječnja 1523.⁵⁰ Posveta je otisnuta običnim slovima krupnijega fonta za razliku od osnovnoga teksta knjige. Ime engleskoga kralja Henrika VIII. zajedno s posvetom naknadno je prekriženo crnilom što se ocrtava i na naslovnoj stranici. Druga folija *recto* počinje Vivesovom dedikacijom engleskomu kralju Henriku VIII. datiranom 9. srpnja 1522. godine, nakon čega slijedi predgovor Vivesovim komentarima Augustinova djela *O državi Božjoj* i kratak povijesni prikaz o Gotima i njihovu porobljavanju Rima.⁵¹ Dedikacija Henriku VIII. i predgovor otisnuti su u kurzivu, sitnjim fontom. Istim fontom otisnuti su naslovi knjiga i poglavlja dok su Vivesovi komentari tiskani običnim i nešto sitnjijim fontom. Vives u komentarima često citira grčke pisce te se tamo susreću riječi, čitave rečenice pa i ulomci otisnuti grčkim jezikom u kurzivu sitnjijim fontom, kao i sami komentari. Knjiga obiluje inicijalima oslikanima u kvadratićima od 2 cm te običnim podebljanim inicijalima u imaginarnim kvadratića od 0,5 i 1

⁵⁰ Datum i godina u knjizi su napisani rimskim brojevima ili doslovno: Die XXIII. Ianurii. M.D.XXIII.

⁵¹ Prikaz je naslovljen: *Quinam hominum Fuerint Gothi, et quomodo Romam ceperint.*

cm.⁵² Naslovi svih knjiga otisnuti su kurzivom sitnijim fontom, baš kao i tiskarske bilješke na marginama. Prilikom obrezivanja listovi su blago ukošeni pa su samim tim i margine neujednačene, odnosno različitih dimenzija i variraju od lista do lista.⁵³ Na gornjoj margini otisnut je tekući naslov. Tako na listovima *verso* velikim tiskanim slovima piše: D. Avrelii Avg. De Civitate Dei, a na listovima *recto* Ad Marcellinum lib.I.[-XXII.]. Kustode se nalaze na svim listovima u donjem desnom kutu osim folije 6 r. i v., 75 v., 139 v. i 236, također v. Donje margine na nekoliko su folija znatno deblje od ostalih jer su presvučene papirnim naljepnicama⁵⁴ koje sežu do samoga ruba teksta pa se kustode i oznake arka na njima samo mogu nazrijeti. Osim manjih mehaničkih oštećenja⁵⁵ u knjizi je crnilom križan tekst, negdje i nekoliko redaka, dijelovi stupaca, a drugdje su opet prekriženi čitavi stupci. Tiskarske pogrješke uočene su u dvostrukom ponavljanju

⁵² U knjizi je otisnut oko 1221 inicijal u četirima inačicama. Prvi su predstavljeni slikovnom naracijom s figuralno ambijentalnim i animalnim prizorima te vegetabilnim elementima biblijske tematike. Tih 11 inicijala ponovljeno je 27 puta i navode se redoslijedom pojavljivanja u knjizi: P, I, Q, G, E, S, D, N, O, C, A. Drugi su znatno češći, predstavljeni velikim tiskanim slovom, podebljano, a protežu se kroz dva retka u visini od 0,5 cm; 19 inicijala ponovljeno je 558 puta: N, Q, E, D, C, I, V, M, F, L, S, A, O, P, G, R, T, H, B. Treći, ujedno i najbrojniji, isti kao prethodni samo nešto krupniji, protežu se kroz tri retka u visini od 1 cm; 19 inicijala ponovljeno je 624 puta: T, E, I, M, Q, D, A, N, S, H, C, L, R, V, O, P, F, B, G. Posljednji inicijal q otisnut je u kvadratićima od 0,5 i 1-1,5 cm, u visini drugoga, odnosno trećega retka i ponovljen je 12 puta.

⁵³ Zbog nepravilna obrezivanja listova vizualno je najuočljivija kosina gornje margine koja uz unutarnju marginu iznosi 0,8 cm, a uz vanjsku i više od 1 cm. Donja oscilira od 1,8 do 2 cm, unutarnja od 1,2 do 1,5 cm. Vanjske margine također su različite, kreću se na nekim listovima od 2,1 cm pri vrhu knjige do 2,3 pri dnu i na drugim od 2,3 do 2,4 cm (gore – dolje).

⁵⁴ Naljepnice su zamijećene na folijama: 3, 4, 22, 23, 28, 29, 52, 53, 156 i 157.

⁵⁵ Oštećenja su uočena na folijama: 52-53 – oštećenje je vjerojatno nastalo kao posljedica nasilna skidanja nalijepljena papira s donje margine; 90-93 – pri vrhu drugoga stupca načinjena je rupica ovalnoga oblika, na 93. je gotovo neupadljiva; 162 i 190 – otrgnut je dio donje margine u dužini od oko 2 cm nepravilna oblika.

folije 14 i 162 pa samim tim nedostaju oznake fol. 15 i 161. Na posljednjoj foliji *recto* ispod drugoga stupca stoji: D. AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS Episcopi Libri de Ciuitate dei, ad Marcellinum. XXII.&ultimi finis. INDEX QVATERNIONVM. A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z Aa Bb Cc D.d. Ee Ff Gg Hh Omnes sunt quaterniones præter Hh ternionem.

Sextus tomvs.⁵⁶ – 1551. – 190 fol.

Knjiga je uvezana zajedno sa sedmim sveskom. Uvez je odlično očuvan. U gornjem dijelu hrpta nazire se naslov s čitkim imenom autora. Stara knjižna oznaka ispisana strojopisom također je sačuvana (3867). Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je djelomice otisnut velikim tiskanim slovima⁵⁷ u sedam redaka oblikom nedovršena istostraničnoga trokuta: SEXTVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, Continens τὰ ω (?) hoc est, decertationes aduersus hæreses, præcipue Iudæorum, Manichæorum, Priscillianistarum, Origenistarum, Arrianorum & Iouiniani.

Središnji dio naslova presječen je vretenastim, dijagonalnim oštećenjem (zapaljen!)⁵⁸ od prvoga do šestoga retka. Najveće oštećenje nalazi se u predjelu grčke riječi – nedostaje dio riječi jer je list progoren. Iako znatno manjeg opsega i na sljedećoj se foliji vidi oštećenje koje dijagonalno presijeca prvi ulomak drugoga stupca u dužini od približno 2 cm. Impresum je otisnut centrirano i spacionirano ispod tipografskoga znaka u tri retka velikim tiskanim slovima: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M D L I. Ispod impresuma rukom je zapisano: f. Andreas de Leonardis Veron (?). U visini tipografskoga znaka s desne je strane stari knjižnični pečat, a novi je lijevo neposredno

⁵⁶ Sadrži Augustinova polemička djela: protiv židova, manihejaca, priscilianista, origenista, arijanizma i Jovinijana.

⁵⁷ Tri retka otisnuta su velikim, a ostala četiri malim tiskanim slovima.

⁵⁸ Oštećenje presijeca tekst naslova u dužini od oko 6,5 cm.

uz impresum. Na prvoj foliji *verso* otisnut je sadržaj⁵⁹ po folijama i stupcima. Knjiga počinje dopisom Quodvultdeusa⁶⁰ i Augustina⁶¹ nakon čega slijedi uvod s popisom 90 hereza.

U svesku je zabilježeno 77 inicijala. Svaka knjiga počinje narativnim figuralno ambijentalnim inicijalom u kombinaciji s vegetabilnim elementima ili animalnim biblijske ikonografije. Inicijali su bijeli i nalaze se u središtu uokvirena kvadratića 2x2 cm.⁶² Uz ove javljaju se i inicijali

⁵⁹ De hæresibus ad Quoduultdeum. Liber. I. Folio 2. Columna. 4., De quinque hæresibus oratio. 8.columna.2., Concio ad Catechumenos contra Iudæos, Paganos & Arianos. 12 columna.2, Oratio aduersus Iudæos. 15.columna.4., De altercatione Ecclesiæ & Synagogæ,dialogus. 18.columna.1., De utilitate credendi ad honoratum. Lib.I. 20.columna.2., Contra epistolam Manichæi, quam uocant Fundamenti. Lib.I. 25. columna.3., De duabus animabus contra Manichæos. Lib.I.31.columna.4.,Contra Fortunatum quendam Manichæorum præsbyterum. Lib.I.35. columna.1., Contra Adimantum Manichæi discipulum. Lib.I.38.columna.1., Contra Faustum Manichæum. Libri. XXXIII. 46.columna.3., De actis cum Felice Manichæo.Lib.II. 107.columna.4., Contra Secundium Manichæum.Lib.I. 114.columna.4., De natura boni contra Manichæos.Lib.I. 119.columna.3., Contra aduersarium legis & Prophetarum.Lib.II. 126. columna.4., Contra Priscilianistas, & Origenistas ad Orosium.Lib.I. 139.columna.3., Contra sermonem Arrianorum.Lib.I. 142.columna.2., Contra Maximinum Arrianorum Epsicopum.Lib.III. 147.columna.1., Contra Felician ū Arrianum de unitate trinit.ad Optatum.Lib.I. 167.columna.3., De bono coniugali contra Iouinianum. Lib.I. 171.columna.2., De sancta uirginitate.Lib.I. 175. columna.3., De adulterinis coniugis ad Polentium.Lib. II. 181 columna.2., De Epicureis & Stoicis Tractatus.I. 188.columna.1., De eo quod dictum est, Ego sum qui sum, Tractatus.I. 189.columna.2.

⁶⁰ Quodvultdeus, sveti – suvremenik i prijatelj svetoga Augustina, biskup Kartage 437. - 439., umro je oko 453. vjerojatno u Napulju. Nekoliko velikih teologa smatra da barem dva Augustinova pisma (221 i 223) po izričaju pripadaju Quodvultdeusu. Frances smatra da 12 propovijedi pripisanih Sv. Augustinu pripadaju Quodvultdeusu. Prema Kappelmacheru, Nocku i Simonettiju tri ili četiri poznate su kao autentične Augustinove propovijedi; Lexikon für Theologie und Kirche, 1986, stp. 956; Altaner, 1961, 625)

⁶¹ Objavljena su dva Quodvultdeusova pisma Augustinu i Augustinovi odgovori na njih.

⁶² Šesnaest inicijala ponovljeno je 38 puta ovim slijedom: D, Q, S, I, B, V, O, F, H, T, L, R, C, E, P, A. Najčešće je ponovljen inicijal F – 8 puta, drugi su ponovljeni nekoliko puta, a samo jednom se javljaju O, H, T, E i A.

otisnuti crnom bojom kroz dva i tri retka 1x1 i 1,5x1,5 cm te zamišljenim kvadratićima 2x2 cm.⁶³ Naslovi knjiga otisnuti su običnim fontom dok su napomene priređivača,⁶⁴ naslovi dopisbe između Augustina i Quodvultdeusa, tiskarske bilješke i pokoja riječ grčkoga jezika otisnuti sitnijim fontom u kurzivu. Margine su neujednačene i variraju od folije do folije.⁶⁵ Kustode se javljaju uglavnom na 2., 6. i 8. listu arakā *verso*.⁶⁶ Na posljednjoj foliji *recto* ispod oba stupca centrirano i spacionirano otisnuto je: T O M I S E X T I F I N I S. I N D E X Q V A T E R N I O N V M. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A. Omnes sunt quaterniones, præter A, qui est ternio.

115

Septimvs tomvs.⁶⁷ – 1550. – 310 fol.

Knjiga je uvezana zajedno sa šestim sveskom i dobro je očuvana. Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je otisnut velikim tiskanim slovima u sedam redaka: SEPTIMVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, CONTINENS των πολεμικον, ID EST PVGNAS ADVERSVS HAERESES DONATISTARVM ET PELAGIANORVM. Impresum je otisnut ispod

⁶³ Šest inicijala ponovljeno je 33 puta u trima navedenim veličinama kako slijedi: 2x2 cm – d, f; 1,5x1,5 cm – f, c; 0,7x0,7 cm d D. Najčešće ponavljan i ovdje je inicijal f, a inicijal D otisnut je istim fontom i veličinom kao i tekući naslov iznad glavnoga teksta. Ostalih pet inicijala ponovljeno je šest puta i to isključivo u cenzuri i napomeni namijenjenoj čitatelju, a otisnuti su velikim tiskanim slovima: C, S, L, I, N.

⁶⁴ Napomene se odnose na cenzure i upute čitatelju i javljaju se osam puta, neke sadrže samo jedan redak – 15 f. v., druge dva retka – 18 f. r., tri retka – 12 f. r. – nema istaknut inicijal, šest redaka – 12 f. r. i 113 f. v., devet redaka – 8 f. r. i 167 f. v. i dvanaest redaka – 38 f. r.

⁶⁵ Na gornjoj margini nalazi se tekući naslov i iznosi 0,4-0,7, donja 1,1-1,9 cm, unutarnja i vanjska margina nisu jednake pri vrhu i dnu, a razlikuju se i na listovima *recto* i *verso*. Unutarnja se kreće od oko 1,4 cm na oba lista, vanjska oscilira između 2,1 i 2,3 cm – listovi *verso* te 2,3-2,6 cm listovi *recto*.

⁶⁶ Kod arka q izostaje na 8. listu., arak s – izostaje na 2., arak x – izostaje na 2. i 6. te arak A – izostaje na 2., a javlja se na 4. listu *verso*. S obzirom na to da se arak A javlja u trećini, to bi također bila tiskarska pogreška.

⁶⁷ Sadrži polemička djela: protiv donatista i pelagijanaca.

tipografskoga znaka centrirano i spacionirano u tri retka: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M D L. Pri dnu lista, ispod impresuma, nalazi se novi knjižnični pečat. Na prvoj foliji *verso* otisnut je sadržaj.⁶⁸ U knjizi je predstavljeno šezdeset i devet inicijala u tri inačice različitih dimenzija. Najveći dio prikazan je narativnom formom figuralno vegetabilnom i /ili animalnom slikom u ambijentu biblijske ikonografije.⁶⁹ Inicijali su bijeli i nalaze se u središtu uokvirena kvadratića 2x2 cm. Drugi su prikazani u zamišljenim kvadratićima

⁶⁸ Diui Augustini contra partem Donati, Psalmus. folio 2.columna.1., Contra Epistolam Parmeniani.lib. III.3.col.1.,Contra literas Petiliani Cirthensis Episcopi Donatistæ. lib.III. 17 co.2, Contra Cresconium Grammaticum.lib.III. 44.col.2., Contra Gaudentii Donatistarum Epsicopi Epistolam.lib.II.72.col.4., De baptismo contra Donatistas. lib. VII. 79.col.3., De unico baptismo contra Perilianum.lib.I. 105.col..3., De unitate Ecclesiæ contra Petiliani Donatistæ Epistolam.lib.I.109. col.1.,Opus breuiculi collationum cum Donatistis. 120. col.1., Post collationem contra Donatistas.lib.I.127.col.2., Super gestis cum Emerito Donatistarum Epsicopo, sermo. 134.col.4., De gestis cum Emerito Donatistarum Epsicopo.lib.I. 136.col.1., Contra Fulgentium Donatistam.lib.I.138.col.1., De peccatorum meritis & remisione, ad Marcellinum.lib.III.140.co.4., De natura & gratia contra Pelagianos.lib.I.157.col.2., De gratia Christi contra Pelagium & Celestium.lib.II.165.col.2., De nuptiis & concupescientia ad Valerium Comitem. lib.II.174.co.4., Contra duas Epistolas Pelagianorum ad Bonifacium. lib.III. 186.col.1., Contra Julianum Pelagianum.lib.VI.202.col.3., De anima & eius origine. lib.III. 247.co.1., De prædestinatione & gratia.lib.I.261. col.2., Prosperi Epistola ad Augustinum de reliquiis Pelagianæ hereseos.264.c.2., Hilarii Epistola ad eundem de eadem materia.265.col.2., De prædestiantione sanctorum.lib.I.266.col.2., De bono perseuerantiae.lib. I.272.col.2., De prædestinatione dei.lib.I.280.col.1., De gratia & libero arbitrio ad Valentimum.lib.I.ibidem.col. 3., Ad eundem de correptione & gratia.lib.I.286.col.3., De articulos sibi falso impositos, Augustini responsio.292. col.1., Contra Pelagianos Hypognosticon.lib.VI.294. col.3., De presectione iustitiae contra Celestium.lib.I.306. col.1. Kao što se može vidjeti kod navođenja kratica za stupce (col.), na nekoliko mjesta izostavljeno je slovo l, a na jednome i ol poradi poravnjanja teksta uz unutarnju marginu.

⁶⁹ Šesnaest inicijala ponovljeno je 59 puta: O, M, Q, C, N, P, L, S, G, H, A, E, R, T, D, I. Neki se ponavljaju više puta – inicijal Q 10 puta, inicijal I osam puta dok se M G i T javljaju samo jedanput.

0,7x0,7⁷⁰ 1,5x1,5⁷¹ i 2x2 cm⁷² u crnoj boji, istim fontom kao i tekst u stupcima, malim tiskanim slovima. Treći su, zastupljeni u napomenama priređivača, otisnuti kapitalom 0,5-1 cm u crnoj boji.⁷³ Naslovi knjiga otisnuti su uglavnom običnim fontom. Nekoliko početnih naslova, napomene priređivača⁷⁴ i tiskarske bilješke na marginama otisnute su nešto sitnijim fontom u kurzivu. Riječi otisnute grčkim jezikom i pismom javljaju se u naslovu i tekstu, a na foliji 205. v., 3. stp. imamo citat u tri retka. U dvije knjige protiv donatista Gaudencija⁷⁵ od 72. do 79. fol. v. često su velikim tiskanim slovima otisnute riječi VERBA EPISTOLAE I AD HAEC RESPON./RESPONSIO. Margine su neujednačene i variraju od lista do lista, a različitim su dimenzija pri vrhu i dnu knjige te iznad unutarnjeg i vanjskog stupca.⁷⁶ Kustode se javljaju uglavnom na 2., 6. i 8. listu arakā *verso*.⁷⁷ U folijacijama su uočene dvije tiskarske pogreške: folija 49 pogrešno je otisnuta kao 56,⁷⁸ a oznaka za 289. nedostaje. Kod nekoliko folija⁷⁹ uočena su oštećenja u donjem lijevom kutu gdje nedostaje dio margine. Pogrješke su

⁷⁰ Inicijal b javlja se samo jednom i to se kvadratić proteže kroz tri retka, a inicijal je otisnut u visini drugoga retka.

⁷¹ Inicijali d, a i f prikazani u kvadratiću koji se proteže kroz pet redaka, sam inicijal je otisnut u visini trećega retka, ponovljeni su pet puta.

⁷² Imaginarni kvadratić proteže se kroz sedam redaka, sam inicijal prikazan je u visini četvrtoga retka, a javljaju se samo jednom: i, g.

⁷³ Inicijal H ponovljen je dva puta.

⁷⁴ Sve napomene naslovljene su na čitatelja (Ad lectorem).

⁷⁵ Stvaran naziv djela: Contra primam/secundam Gaudentii donatistarum Epsicopi epistolam.

⁷⁶ Dimenzije od unutarnjeg ka vanjskome stupcu kreću se od 0,6 do 0,8 cm; donja se kreće oko 1,2 cm; unutarnja 1-1,3 cm na oba lista, a vanjska od dna ka vrhu 2-2,5 cm.

⁷⁷ Kod arka q izostaje na 2. listu., arak g – izostaje na 8., arak h – izostaje na 6. te arak O – izostaje na 8., a arak Q ima kustode na 2. i 4. listu. Na svršetku djela stoji da se arak Q javlja u trećini razvidno je kako je i ovdje riječ o tiskarskoj pogrešci.

⁷⁸ Navod potvrđuje i kustoda s 48. folije, koja je ponovljena na sljedećem.

⁷⁹ Kako je riječ o oštećenju uz donji lijevi kut i manjih su dimenzija, kreću se od 1 do 2,5 cm na 12., 28. i 36. foliji.

uočene i u tekućim naslovima fol. 73. r.⁸⁰ i 80. v.⁸¹ Na posljednjoj foliji *recto* ispod drugoga stupca otisnuto je malim slovima u pet redaka: Tomi Septimi Finis. Indeks Quaternionum. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z. A B C D E F G H I K L M N O P Q. Omnes sunt quaterniones, præter. Q. ternionem.

Octavvs tomvs.⁸² – 1550. – 381 fol.

Svezak je uvezan samostalno i dobro je očuvan. Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je otisnut velikim tiskanim slovima u sedam redaka: OCTAVVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, CONTINENS ENARATIONES IN PSALMOS MYSTICOS. Impresum je otisnut ispod tipografskoga znaka centrirano i spacionirano u tri retka: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M D L. Desno uz tipografski znak nalazi se stari knjižnični pečat, a preko donjeg desnoga kuta novi. Rukopisna bilješka ispod impresuma govori da je knjiga nekoć bila u vlasništvu Andreasa de Leonardisa Verona. U središnjem dijelu iste folije *verso* nešto je krupnijim fontom u jednome stupcu otisnuta napomena čitatelju, započeta ambijentalno figurativnim inicijalom starozavjetne ikonografije. Na početku knjige nalazi se predgovor (recentni) na Augustinove komentare psalama. Naslovi su otisnuti sitnjim fontom u kurzivu kao i napomena i pobožna molitva Bogu (Ocu svemogućemu) koju je Augustin običavao izmolitiiza pojedinih govora i rasprava o psalmima. Za razliku od prethodnih knjiga siromašnija je inicijalima ne ukupnim brojem, nego količinom slikovnih inicijala. Zapravo se u knjizi javljaju 262 inicijala u tri veličine. U kvadratićima 2x2 cm narativnom su formom predstavljena četiri;⁸³ u imaginarnim

kvadratićima 1x1cm (zapravo se kvadratići protežu kroz tri retka, a inicijal je otisnut u visini drugoga retka) prikazano ih je 19⁸⁴ i posljednji se javljaju samo dva puta u napomenama priređivača kao podebljana velika tiskana slova od 0,5 cm⁸⁵. Margine su neujednačene i variraju od lista do lista, a različitim su dimenzija pri vrhu i dnu knjige te iznad unutarnjeg i vanjskog stupca.⁸⁶ Kustode se javljaju na 2., 6. i 8. listu arakā *verso* osim kod arka Z2 na kojem nedostaje kustoda, a kod arka Bb, koji je tiskan u trećini, kustoda je ponovljena i na predzadnjem listu. Nekoliko je folija pogrješno otisnuto: umjesto 208 stoji 199, 318 označen je kao 320 (znamenke su prepravljane rukom), folija 336 ponovljena je dva puta, a nedostaje 337. Dvije su folije nepravilno obrezane te su ostale nešto širima i dužima od ostalih, dio araka ima požutjele listove, a u knjizi su uočena i manja oštećenja.⁸⁷ Na posljednjoj foliji *verso* ispod četvrtoga stupca otisnuto je kombinacijom velikih i malih slova u šest redaka: Tomi octau finis. INDEX QVATERNIONVM. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z Aa. Bb. Omnes sunt quaterniones præter ultimum ternionē[m].

⁸⁴ Njih 19 ponovljeno je 254 puta. U središte zamišljenoga kvadratića otisnuto je malo tiskano slovo: d, u, h, f, t, n, o, q, r, i, c, e, p, a, b, m, s, g, l. Najčešće ponovljen jest inicijal p – 45 puta, potom slijede d i i, ponovljeni po 27 puta, dok se inicijal g javlja samo jednom.

⁸⁵ Riječ je o inicijalima S i C.

⁸⁶ Gornje s tekućim naslovom od unutarnjeg ka vanjskome stupcu kreću se od 0,6 do 1 cm; donja se kreće od oko 1,8 do 2 cm; unutarnja od oko 1,3 do 1,5 cm na oba lista, a vanjska oko 1,8 cm.

⁸⁷ Folija 231. duža je i šira u ddk nekoliko milimetara, a 315. duža je i šira 0,5 cm od pola lista u dužinu i širinu ka gđk. Na pojedinim listovima nedostaje dio riječi ili čitava riječ – 20. fol. r. i 40. fol. v., drugdje imaju rupice nastale fizičkim oštećenjem (148.), neke su prouzročili moljci, što je očito po njihovim lakunama od 348. do 381. fol. Na fol. 22 v. i 23 r. pronađene su i kapljice voska koje smo odstranili. Iza njih ostali su požutjeli kružići.

⁸⁰ U tekućem naslovu umjesto Contra ... piše Contrr ...

⁸¹ U riječi ... Contra ... slovo o istaknuto je većim fontom u odnosu na ostala slova.

⁸² Sadrži egzegeze Staroga zavjeta i Izlaganja o psalmima. Augustinova Izlaganja o psalmima smatra se remek-djelom pučkoga govorništva.

⁸³ Četiri su inicijala ponovljena šest puta: E, C, O, B – inicijal E ponovljen je tri puta, ostali po jednom.

Nonvs tomvs.⁸⁸ – 1550. – 261 fol.

Knjiga je uvezana zajedno s desetim sveskom i relativno je dobro očuvana. Koža na hrptu je potrgana i to od vrha prema naslovu koji se samo djelomice nazire. Stara oznaka je potrgana, razabire se samo prvi broj s naljepnice (4). Na unutarnjoj stranici prednje korice uz gornji desni kut uočene su izjedine knjižnih crva koje se mogu pratiti do druge folije. Prva folija *recto* ujedno je i naslovna stranica. Naslov je otisnut kombinacijom velikih i malih tiskanih slova u osam redaka: NONVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPIscopi, continens illius tractatus:hoc est, expositiones ad populum factas in nouum testamentum, cum aliis uarii generis opusculis, quorum indicem habet alterum huius paginæ latus.

Impresum je otisnut ispod tipografskoga znaka centrirano i spacionirano u tri retka: V E N E T I I S, A D S I G N V M S P E I. M D L . Desno uz tipografski znak nalazi se stari knjižnični pečat, a ispod donjeg desnoga kuta novi. Ispod impresuma dvije su rukopisne bilješke, prva je prekrivena, no kako se javlja i na prethodnim svescima, jasno je da je riječ o imenu f. Andreas de Leonardis Veron (?). Druga upućuje na novoga vlasnika, no ne može se sa sigurnošću točno iščitati. Isto ime napisano je i na četvrtome svesku: Murrarobbax (?). Kako je nagoviješteno u naslovu ovoga sveska, indeks, tj. sadržaj, otisnut je u dvama stupcima na istoj foliji *verso*.⁸⁹ Iznad indeksa je napomena

Erazma Roterdamskog (pobožnom) čitatelju kojom ih pozdravlja, informira o sadržaju i upućuje na sumnju da neka od navedenih djela ne bi mogla biti Augustinova. Napomena je otisnuta u pet redaka kurzivom, a naslov iznad nje u dva retka⁹⁰ fontom kao i naslovi svih knjiga centrirano i spacionirano. Na drugoj foliji (1. stupac) slijedi predgovor u pohvalu Evandžela po Ivanu. Nije sigurno tko je autor predgovora, priredivač dodaje da Augustinovnije. Napomene priredivača, tiskarske bilješke na marginama i dio naslovā knjiga napisani su sitnjim fontom kurzivom, ostali su tiskani po uzoru na stvaran naslov knjige. U knjizi je predstavljeno 215 inicijala u tri vrste: slikovni⁹¹ u kvadratičima 2x2 cm, obična mala tiskana slova otisnuta u središte zamišljenoga kvadratiča⁹² 1x1 cm (kvadratići se protežu u tri retka, a inicijal je otisnut u visini

⁸⁸ Sadrži egzegeze *Novoga zavjeta* (rasprave o Ivanovu evanđelju i Poslanice) potom djela koja potiču pobožnost i treće razne argumente i rasprave za koje priredivač smatra da nisu izvorno Augustinova djela.

⁸⁹ In Euangeliū Ioannis expositio Folio. 2 columna. 1. In epistolam Ioannis expositio 124.co.1, In Apocalypsim Ioannis expositio 141.co.2, Meditationum liber unus 150. co.4, De diligendo deo liber alius, qui & meditationum inscribitur 160.co.2, Soliloquiorum animae ad deum liber unus 164.co.1, Manuale liber unus 172.co.1, De triplici habitaculo liber unus 176.col.4, Scalae Paradisi liber 177.co.2, De duodecim abusionum gradibus liber 178. colum.4, De contritione cordis liber unus 181. co.1, De cognititone uerae uitae liber unus 182.co.4, De speculo, liber unus 188.co.4., De uita Christiana liber unus 192.co.4, De assumptione beatę Marię uirginis

195.co.4, De disciplina Christiana 197.co.2, De decem chordis 199.co.1, De cantico nouo, liber unus 202.co.2, De contemptu mundi, liber unus 203.co.4, De uanitate seculi, liber unus 204.co.4, De oboedientia & humilitate sermo 205.co.4, De bono disciplinæ sermo 206.co.2, De uisitatione infirmorum, libri duo 208.co.2, De consolatione mortuorum sermones duo 209.colum.4, De quarta feria, siue cultura agri domenici sermo 211. colum.3 De cataclysmo sermo 213.co.2 De tempore Barbarico sermo 214.co.4 De sobrietate & uirginitate sermo 216.co.4 Speculum peccatoris tractatus 218. co.3, De poenitentiae medicina, liber unus 220.co.2, De utilitate poenitentiae tractatus 222.co.2, De conflictu uitiorum & uirtutum, liber unus 224.co.2, De quatuor uirtutibus charitatis tractatus 227.colum.2, De laudibus charitatis tractatus 228.co.4, De honestate mulierum, liber unus 229.co.3, De pastoribus, liber unus 229.co.4, De ouibus, liber siue Homilia 234.co.3, De symbolo fidei ad catechumenos, libri quatuor 238.co.4, De conuenientia decem præceptorum & decem plagarum, liber unus 248. co.2, De rectitudine catholicæ conuersationis tractatus 249.co.2, De utilitate ieuinii tractatus 254.co.1, De urbis excidio tractatus 255.co.4, De creatione primi hominis tractatus 257.co.2, De arbore scientiae boni & mali tractatus ibidem colum.3, De pugna animæ tractatus 258.co.3, De antichristo tractatus 259.co.1, Psalteriu quod matri suæ compositus 260.co.1, Super magnificat expositio 260.co.3.

⁹⁰ Erasmvs Roterdams lectori pio S. D.

⁹¹ Trinaest inicijala ponovljeno je 48 puta: O, I, M, D, V, C, Q, T, P, N, S, A i L – svi se crteži javljaju u prethodnim svescima.

⁹² Devetnaest inicijala ponovljeno je oko 120 puta: q, b, g, s, f, m, a, i, o, e, l, n, h, u, c, d, p, t, r. Po jedanput se javljaju b, t, r dva puta su ponovljeni g, f dok su ostali ponovljeni više puta.

drugoga retka) i velika tiskana slova od 0,5 cm u crnoj boji. Prvi su inicijali, kao i u prethodnim svescima, figuralno ambijentalni s vegetabilnim i animalnim elementima biblijske ikonografije, a posljednji se javljaju samo u napomenama priredivača.⁹³ Dimenzije margina prvih deset araka razlikuju se od ostatka knjige. Uglavnom su sporne vanjska i donja margina koje su vidno ukošene – vanjska je šira u gornjem, a donja u desnome kutu.⁹⁴ Sljedeće su poprilično ujednačene, odnosno nisu različite na listovima *recto* i *verso*, a ukošenost donje je neprimjetna.⁹⁵ Kustode se javljaju na 2., 6. i 8. listu arakā *verso*, nedostaje kod arka u na 6. listu i na F2. Više je folijacija pogrešno označeno: 39 umjesto 37, 44 umjesto 53, 83 umjesto 93, 92 umjesto 102, 135 umjesto 154, 152 umjesto 159, 200 umjesto 208 i 217 umjesto 216. Nekoliko je brojeva ručno prepravljano crnilom. Uz tiskarske bilješke mogu se naći i bilješke pisane rukom, a tekst je mjestimice označavan i podcrtavan crnilom. Veće oštećenje, nastalo djelovanjem knjižnih crva, zapaženo je na unutarnjoj margini u gornjem dijelu knjige od 111. do 130. folije. U početku crvolika rupa (oko 1 cm) na sljedećim listovima, gledano *verso* i *recto*, tvori oblik obrnuto okrenuta slova V do 2,5 cm. Na prvome stupcu fol. 181, niže od polovine knjige, pronađena je rupica u obliku pravilna kružića profila od 0,5 cm, vjerojatno načinjena nekim predmetom.

Na posljednjoj foliji *verso* ispod četvrtoga stupca stoji Noni Tomi Finis, a centrirano ispod obaju stupaca otisnuto je u četiri retka: Index quaternionum. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B C D E F G H I K. Omnes sunt quaterniones præter K qui est ternio.

Decimvs tomvs.⁹⁶ – 1550. – 325 fol.

Knjiga je uvezana zajedno s devetim sveskom i relativno je dobro očuvana. Prvi prazan list nema folijaciju, nedostaje mu donji desni kut, na prvoj foliji *recto* nalazi se naslov koji je otisnut velikim tiskanim slovima u osam redaka: DECIMVS TOMVS OPERVM DIVI AVRELII AVGVSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI, CONTINENS RELIQVA TRACTATA APVD POPVLUM, QVORUM SVMMA INDICABIT HAEC PAGINA VERSA. Impresum je otisnut ispod tipografskoga znaka centrirano u tri retka: VENETIIS, AD SIGNVM SPEI. M.D.L.

Desno u visini gornjega kuta tipografskoga znaka nalazi se novi knjižnični pečat. Na istoj foliji *verso* otisnut je sadržaj⁹⁷ u tri stupca, iznad kojeg je napomena priredivača⁹⁸, u jednom stupcu, upućena čitatelju. Napomena i sadržaj otisnuti su krupnjim fontom od osnovnoga teksta. Glavni naslovi djela otisnuti su po uzoru na stvarni naslov knjige običnim fontom. Naslovi knjiga, napomene priredivača⁹⁹ i tiskarske bilješke otisnute su nešto sitnijim fontom u kurzivu. U knjizi se mogu naći i riječi na grčkome jeziku, a otisnute su kurzivom sitnijim fontom. Djelo ima oko 482 inicijala prikazana trima inačicama. Slikovno narativni¹⁰⁰ predstavljeni su kao i u prethodnim svescima u kvadratićima 2x2 cm, a riječ je o figuralno ambijentalnim prikazima s vegetabilnim elementima biblijske tematike. Drugi, znatno brojniji i dominantniji, otisnuti su malim tiskanim slovima neznatno

⁹⁶ Sadrži (na)govore (Riječ Gospodnja u evanđelju po Mateju, Luki, Ivanu i riječi apostolske) i propovijedi prigodom različitih blagdana tijekom crkvene godine, za svetačka slavlja i u drugim prigodama.

⁹⁷ CATALOGVS SERMONVM, De uerbis domini, Euangeliū audiūmus, fol.2.colum.1, De uerbis Apostoli, Sancta & diuinæ eloquia, 55.colum.1, Homiliae 50. Vocans genus humaum 90.colum.2, Homiliae de tempore, appropinquante iam, 125.colum.2, Homiliae de Sanctis, Fratres charissimi 255.colum.1, Ad fratres in eremo, Fratres mei & lätitia 278.colum.4, Decem & septem Sermones & nonnulli alii. 316.col.2. FINIS.

⁹⁸ Naslov napomene otisnut je velikim tiskanim slovima, a tekst malim, ima četiri retka i počinje inicijalom q.

⁹⁹ U djelu su tri ovakve napomene: dvije čitatelju fol. 123. r (4 retka), 124.v. (7 redaka) i jedna cenzura 278.v. (5 redaka).

¹⁰⁰ Osam inicijala ponovljeno je devet puta: E, C, S, V, A, F, M, S.

⁹³ Sedam inicijala ponovljeno je 11 puta, navode se slijedom javljanja u knjizi: N, H, L, O, E, D, C.

⁹⁴ Vanjska iznosi 2,2-2,5 cm, a donja 1,2-2 cm.

⁹⁵ Na gornjoj margini otisnut je tekući naslov i iznosi oko 0,7 cm, unutarnja oko 1,5 cm i donja oko 1,7 cm.

krupnijega fonta od glavnoga teksta postavljena u središte zamišljena kvadratića veličine 1x1 cm. Kvadratić se proteže kroz tri retka, a inicijal je otisnut u visini drugoga retka.¹⁰¹ Jedno takvo polje (fol. 258 *verso*) ostalo je prazno, a iz nastavka riječi može se zaključiti da nedostaje inicijal c. Vjerojatno je riječ o tiskarskome propustu. Na posljednjem mjestu dva su inicijala¹⁰² tiskana velikim tiskanim slovima visine 0,5 cm, a prikazani su u napomenama priredivača. Margine su neujednačene i variraju od lista do lista, a različitih su dimenzija pri vrhu i dnu knjige te iznad unutarnjeg i vanjskog stupca.¹⁰³ Kustode se javljaju na 2., 6. i 8. listu arakā *verso*, osim kod arka b2 gdje nedostaje. Tiskarske pogrješke uočene su u folijacijama i naslovima iznad osnovnoga teksta. Pogrješno je otisnuta fol. 95 (?)¹⁰⁴ umjesto 99, 256 umjesto 255 i 325 umjesto 321. Zapravo, riječ je o neujednačenosti tekućega naslova evidentnom u imenima evanđelista, odnosno njihovim kraticama na folijama *recto* 9, 15, 19, 26, 29, 31 i 86.¹⁰⁵ Mjestimice je tekst označavan i podcrtavan crnilom te su neke folije umazane njime, a uz tiskarske je bilješke uočeno i nekoliko rukopisnih.¹⁰⁶ Folija 215 nepravilno je obrezana te je ostala šira i duža nekoliko milimetara u gornjem desnom kutu od ostalih. Na posljednjoj foliji *verso* ispod četvrтoga stupca stoji Tomi decimi Finis. Centrirano ispod obaju stupaca otisnuto je u četiri retka: Index quaternionum. a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z A B C D E F G H I K L M N O P Q R S. Omnes sunt quaterniones præter S. qui est ternus.

¹⁰¹ Devetnaest inicijala ponovljeno je 471 puta, a navedeni su sljedom pojavljivanja u knjizi: q, s, c, i, a, d, m, e, h, b, n, f, u, t, l, g, r, p, o. Najučestaliji među njima je inicijal a koji je ponovljen 72 puta.

¹⁰² Inicijal H – u napomeni upućenoj čitatelju i O u cenzuri.

¹⁰³ Gornje s otisnutim tekućim naslovom od unutarnjeg ka vanjskome stupcu kreću se od 0,6 do 0,8 cm; donja se kreće od oko 1,2 do 2 cm; unutarnja od 1,3 do 1,5 cm na oba lista, a vanjska od 2 do 2,2 cm.

¹⁰⁴ Zbog prepravljanja rukom broj je djelomice čitljiv.

¹⁰⁵ Na svim ostalim folijama stoji MATTH., a na 9. i 19. stoji kratica MATT., a na 15. MAT. Kod Luke stoji LVCAM, a na 26., 28., 29., i 31. stoji LVC. te na fol. 86 umjesto SERMO stoji SERM.

¹⁰⁶ Intenzivnije podcrtavanje i rukopisne bilješke zapažene su u poglavju Ad Fratres in eremo, tj. od 296. do 303. fol.

Literatura

Altaner 1961

Altaner, B. *Precis de patrologie*, Mulhouse 1961

Anić, Goldstein 1999

Anić, V., Goldstein, I. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1999

Augustin 1973

Augustin, A. *Ispovijesti*, Zagreb 1973

Augustin 1982

Augustin, A. *O državi Božjoj*, Zagreb 1982

Augustin 1988

Augustin, A. *Poučavanje neupućenih*, Makarska 1988

Augustin 1990

Augustin, A. *Govori - 1*, Makarska 1990

121

Augustin 1993

Augustin, A. *Govori - 2*, Makarska 1993

Badalić 1952

Badalić, J. *Inkunabule: u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb 1952

Brockhaus Encyklopädie 1968

Brockhaus Encyklopädie: in zwanzig Bände, 17. Aufl., 5 Bd., Wiesbaden 1968

Budiša 1984

Budiša, D. *Počeci tiskarstva u evropskih naroda*, Zagreb 1984

Hrvatska opća enciklopedija 2009

Hrvatska opća enciklopedija, sv. 11, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2009

Lexikon für Theologie und Kirche 1986

Lexikon für Theologie und Kirche, 2. Völlig neu bearbeitete Aufl., 8 Bd., Freiburg 1986

ISBD(A) 1995

ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih), 1 izd. hrv. prijevoda, Zagreb, 1995

Pavić, Tenšek 1993

Pavić, J., Tenšek, T. Z. *Patrologija*, Zagreb 1993

Žepić 1991

Žepić, M. *Latinsko-hrvatski rječnik*, 11. izd., Zagreb 1991

Internetski izvori:

https://www.academia.edu/6858549/Reading_Augustine_Through_Erasmus_Eyes - (konzultirano 25. I. 2016.)

From the holdings of the Old Library of the Franciscan monastery of St. Peter and Paul on Gorica in Livno

II: Aurelius Augustine, [Complete works] 1550 – 1552

Key words: St. Augustine, Erasmus of Rotterdam, Juan Luis Vives, old and rare books, 16th century, theology and patrology, Franciscan monastery on Gorica in Livno

There is no doubt that St. Augustine is one of the greatest Church Fathers. He was an excellent orator, philosopher, polemicist, theologian and mystic. Independent deliberation allowed him to easily approach the interpretation of even the hardest questions of philosophy and theology, history, grammar, music, and even fine arts. He was an exceptionally prolific writer, with an original and lively style. After him remained, and are preserved to this day, numerous autobiographical, philosophical, apologetic, dogmatic, polemic works against the heretics, followed by exegetic, moral-ascetic works, as well as letters and speeches.

The catalogue of holdings of the Library on Gorica lists 36 works by St. Augustine, printed in the Croatian, French, Latin, German and Italian language. Of the total number, nineteen were printed during the 16th, 17th, 18th and in the first half of the 19th century, mainly in printing shops in Venice and Trnava in the Latin language. One of the works was printed in Paris and another in the Italian language. Among them are Augustine's *Complete works* printed in the Venetian print shop Ad signum Spei, known under its Latin title *Divi Avrelii Avgvstini Hippone[n]sis episcopi, Omnia opervm primus tomus [-decimus]*.

The works printed in the Venetian print shop Ad signum Spei 1550 – 1552 in ten volumes with a separate index, in Latin and in two columns, with quotations in Greek and printing notes on the margins in Latin, Greek and Hebrew. A more extensive and richer index was printed along with this edition. Judging by the notes (to the reader and numerous censor marks), at least some parts could belong to

the editorial staff of Erasmus of Rotterdam. Comments on the work *The City of God* were written by the famous humanist and theologian Juan Luis Vives of Leuven. The works are bound in six volumes. The binding is hard and covered with pigskin, not originally from the printing, but it probably originated in later years. The books are decorated with pictorial and narrative initials of the New Testament and Old Testament iconography. The first volume is bound together with the index, the second volume with the third, the fourth with the fifth, the sixth with the seventh, the eighth is bound individually, and the ninth is bound with the tenth. The bindings are well preserved; the only damaged part is in the upper part of the spine of the final volume. The titles on the spines are faded and on some volumes they are merely discernible. On the spine are old labels with numerical designations. Before the title page of all volumes is a flyleaf. The titles are printed on the first folio recto, in most cases with capital block letters, in black colour, in the form of an unfinished equilateral triangle in multiple rows. The first row is enhanced with larger bold font, each following row is printed with a smaller font than the previous one. The titles end with a stylised, vertically placed ivy leaf in black. Below the title, in a framed rectangle, is a typographic sign of hope that is surrounded from three sides with the motto printed in small block letters: Beatus vir, cuiū est Dominus spes eius, et non respexit in ūanitatis, et insanias falsas. On some volumes the inscription is printed in cursive letters. The books are printed in two columns with 65 rows each, with printing notes in cursive on the margins, mainly in different dimensions from volume to volume. Even within a single volume they are inconsistent on recto and verso pages. Running titles are printed in capital block letters of a smaller font on the upper margins of all volumes. In addition to notes, printed on the margins are letters, capital, in smaller font

on the recto pages along the inner column A, B, and C, and along the outer D, E and F. Printed on the verso pages, along the outer columns, are the letters G, H and I, and along the inner K, L and M. Folio designations are printed in Arabic numbers in the upper right corner, and the quire designations in the lower right corner of the recto pages. Leaf guards are in the lower right corners of the verso pages and connect the quires, they generally follow one after the other, that is, they appear on page number 2, 6, and 8. According to the handwritten records on the title pages of several volumes, we are familiar with at least one previous owner, however, when and how the works came to the Library on Gorica remains unknown to us.

The first volume contains autobiographical works by Augustine, the most famous among them is certainly *Confessions* (*Confessiones*), as well as philosophical, apologetic and polemic works and some rules. This volume begins with brief curriculum vitae of Augustine, written by Augustine's contemporary and friend Possidius. The second volume contains more than 225 letters by Augustine, while the third and fourth volume contain apologetic, dogmatic, exegetic, as well as moral-ascetic and pastoral works. The fifth volume is dedicated to the work *City of God* (*De civitate Dei*) with comments by Juan Luis Vives. The work is preceded by a commendation of the English King Henry VIII directed to Vives. The sixth and seventh volumes contain polemic works: against Jews, Manichaeans, Priscillians, Origenists, Arianism, Jovinians, Donatists and Pelagianists, while the eighth volume contains the exegesis of the Old Testament (*Enarrationes*

in psalmos) and exposures on the Psalms, which are considered to be a masterpiece of plebeian rhetoric. The ninth volume features Augustine's exegeses on the New Testament, followed by works that encourage piety, various arguments and discussions, which cannot with certainty be attributed to St. Augustine. The tenth and final volume contains speeches and sermons for the occasions of various holidays throughout the church year, for saint celebrations and other occasions. In the end, we have the index, which is based on the index by the Parisian Franciscan Florentius Bourgoinus and which appears in earlier editions. This edition is enriched by four new indexes, while its title also states that it is richer and broader than the index of the famous Basel edition.

Considering that these are old and rare books, moreover, library artefacts, it was necessary to describe them in more detail in order to distinguish them from other and/or different copies and other editions of the same work. The goal was, not only to descriptively present the antiquity of the edition, but to present the characteristics by which this edition differs from others and what particularly makes it different. Special attention has been given to the correct conveyance of fundamental information in groups of proper title and imprint, physical description and scope of the published work, with external features and all damages, according to the contemporary regulations of the librarian profession, in particular the International Standard of Bibliographic Description for Older Monographic Publications (antiquarian) – ISBD(A).

Trapistički redovnici, predani poslu oko privrednog izdizanja svoje zajednice, privredne i socijalne oaze koju u mukotrphno stvarali, ostavili su u Banjaluci i njenoj blizoj okolini neizbrisiv trag svoga postojanja i djelovanja.

Trapistički redovnici, predani poslu oko privrednog izdizanja svoje zajednice, privredne i socijalne oaze koju u mukotrphno stvarali, ostavili su u Banjaluci i njenoj blizoj okolini neizbrisiv trag svoga postojanja i djelovanja.

Bratislav Teinović
Privredna oaza banjalučkih trapista (1869/78–1941)

PRIVREDNA OAZA BANJALUČKIH TRAPISTA (1869/78-1941)

Bratislav Teinović
Muzej Republike Srpske, Banjaluka
Bosna i Hercegovina
b.teinovic@hotmail.com

UDK: 271.125(497.6 Banja Luka)(091)
Pregledni rad
Primljeno: 5. I. 2016.
Prihvaćeno: 30. XII. 2016.

126

Cistercitska ili trapistička redovnička zajednica u Katoličkoj crkvi, osim što je bila vjerska prethodnica austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, nimalo slučajno birajući Banjaluku kao mjesto svoga odredišta, zadužila je taj grad u privrednom pogledu kao malo ko. Privredna oaza koju su stvarali trapisti u blizini Banjaluke, od svoga dolaska 1869. godine, zatim njenog uzleta 1878. pa sve do sloma 1941. godine, proisticala je, zapravo, iz njihovog duha i bila je rezultat propisanih pravila jednog takvog zatvorenog vjerskog života. Trapistički redovnici, predani poslu oko privrednog uzdizanja svoje zajednice, privredne i socijalne oaze koju su mukotrpno stvarali, ostavili su u Banjaluci i njenoj bližoj okolini neizbrisiv trag svoga postojanja i djelovanja. Rasprava je prikaz njihovog privrednog rada i njegovih rezultata, koji je u svome vremenu bio i ostao bez sličnog primjera, i koji, pogotovo u današnjem vremenu, može jedino da služi za poduku i pouku.

Ključne riječi: trapisti, privreda, oaza, Banjaluka, sir, pivo, brašno

Das Trappisten-Kloster in Banjaluka ist eine Oase... (Strausz, 1884, 71)

Trapisti predstavljaju reformisane cistercite, koji sami sebe nazivaju „cistercitima strogih običaja”. Nastali su u cistercitskom samostanu La Trappe, u kome je 1664. godine Armand Jean Bouthillier Rancé sproveo reforme ovog reda. Samostan La Trappe (u Orneu) nazvan je po romantičnoj i teško pristupačnoj dolini La Trappe u Normandiji i na francuskom jeziku znači Vučja jama.¹ Cisterciti ili trapisti, pored kartuzijanaca, jedan su od dva najstroža reda u današnjoj Katoličkoj crkvi. Trapisti smatraju da je besposlica đavolovo djelo, koja se jedino pobjeđuje uravnoteženim duhovnim i manuelnim radom. Izolovani od

drugih, stvorili su po svome dolasku u Banjaluku malu privrednu oazu u kojoj su se, uz molitvu, bavili teškim svakodnevnim obavezama. Kako su tokom prvih godina mogli da primijete stranci i putnici namjernici, oni su sami krčili šume, sijali nove vrste žitarica, sadili voće i vinovu lozu, bavili se stočarstvom i zanatstvom.² Njihova zavjetna čutnja smjela je biti prekršena jedino kada je privredna aktivnost bila u pitanju, odnosno, kako je mogao da primijeti jedan engleski putopisac na zalasku 19. vijeka, kada su se iz nužde morali baviti nekom vrstom poslovnih transakcija.³

¹ Zaplata, 1934, 911-913.

² Džaja, 1988, 96-97.

³ Thomson, 1897, 167.

Cistercit, odnosno trapist o. Franz Pfanner doselio se sa nekolicinom pristalica 21. juna 1869. godine u Delibašino selo kraj Banjaluke i taj dan smatra se datumom osnivanja samostana i trapističke zajednice Marija Zvijezda (Maria Stern). Trapista je već u oktobru 1869. godine bilo 20 i odmah su započeli sa oranjem, sijanjem i gradnjom.⁴ O. Pfannera je bilo teško pratiti u svim poslovima, a redovnička pravila za njega bila su preblaga, zbog čega ga je don Efrem, poglavar cistercitskog reda iz Ščavnice prozvao „austrijski kaplar“.⁵ Zapravo, došavši u Bosnu, o. Pfanner je primijetio njene neiskorištene prirodne potencijale za razvoj raznih grana privrede. Neobrađena zemlja odavno je bila podivljala. Bosna je u to vrijeme imala dosta stoke, ali nije imala dobrog masla, mlijeka i sira, kao što nije imala razvijeno voćarstvo i vinogradarstvo. Imala je, kako je zabilježio o. Pfanner, „pčela pune oblaka“, a ne i pčelare. Poljoprivredne alatke su kod bosanskih seljaka bila primitivne, a za kolare, tesare i kovače gotovo da se nije znalo. Od svoje lijepе pšenice bosanski seljaci nisu znali peći hljeb, a od zlatnorune vune nisu znali sašiti odjeću. Ovim riječima prenosio je o. Pfanner svoje utiske i prvobitno viđenje ovog kraja hrvatskom poslaniku u bečkom parlamentu don Mihovilu Pavlinoviću, koga je 1874. godine ugostio u samostanu.⁶

Prva šestorica trapista došli su ljeta 1869. godine zaprežnim kolima, koje su vukli konji do tada neviđeni u ovim krajevima.⁷ U štali za njihove konje, kao i za konje koje je trapistima ustupio mještanin Mijat Janić, odmah je proradila mala poljska kovačnica sa radionicom za plugove.⁸ Ne čekajući bilo čiju pomoć, trapisti su tokom naredne dvije godine iz Austrije prevezli dosta stoke, plugova i konja, neophodnih za svoj dalji opstanak.⁹ Početak privredne djelatnosti bio je otežan prvenstveno

zbog nedostatka alata, naprava i mašina koje su morali da nabavljaju u Austrougarskoj, imajući u vidu činjenicu da je u to vrijeme u Banjaluci od mašinskog materijala bilo moguće kupiti jedino eksere.¹⁰ Najveća zapreka u njihovim privrednim počecima bila je što su imali velikih problema sa turskim carinicima oko uvoza novih alata, jer za većinu oruđa u Turskoj nije bila propisana carina, pa se carinilo po volji turskih krdžalija. Trapisti su od samog dolaska u Delibašino selo sušili šljive otkupljene od susjednih seljaka, u sušionici podignutoj 1872. godine, čime je o. Pfanner namjeravao smanjiti proizvodnju rakije i time suzbijati alkoholizam kod lokalnih mještana. Te godine, uz sušionicu, podignuta je i prva mala sirana, a posađeni su i prvi čokoti vinove loze. Sa sirom ispočetka nije išlo lako. Stočna zaraza 1873. godine uništila je stočni fond, zbog čega je jedno vrijeme obustavljena dalja proizvodnja sira.¹¹

Svoju privrednu aktivnost, ali sa manje uspjeha, trapisti su širili i na druga mjesta izvan Banjaluke. Kada su 1873. godine kupili zemljište u Busovači, izbio je otvoreni sukob sa bosanskim biskupom fra Paškalom Vuičićem, koji je optuživao trapiste da novac prikupljen od milostinje, umjesto na podizanje sirotišta za djecu, troše za podizanje fabrika, a o. Pfannera da vodi neku tajnu misiju u korist njemačkih bogataša, za koje kupuje zemljište po visokoj cijeni.¹² Zemljište u Delibašinom selu vremenom se povećavalo i prešlo na lijevu obalu Vrbasa. Tokom narednih nekoliko godina trapisti su pokupovali susjedne parcele od nekoliko vlasnika, srpskih trgovaca Tome Radulovića i Đorđa Delića, kao i od muslimanskih aga i begova Hadži Husref-bega Džinića, Ali-bega Ibrahimbegovića, Sulejmana i Arifa Jusufspahića.¹³ Do kraja 19. vijeka, trapističko zemljište se udvostručilo tako što su trapistima svoje zemljišne parcele dobrovoljno ustupali

⁴ Капићић, 1953, 267.

⁵ Božinović, 2009.

⁶ Džaja, 1988, 99.

⁷ Božinović, 2009.

⁸ Gavranović, 1964, 39.

⁹ Капићић, 1953, 305.

¹⁰ Nikić, 1987, 20.

¹¹ Božinović, 2009.

¹² Gavranović, 1964, 50-51, 105-107.

¹³ Gavranović, 1964, 70-71.

katolički seljaci iz najbližeg susjedstva: Mijat Janić, Mijat Majstorović i Marko Termen.¹⁴

Broj članova zajednice mijenjao se u pozitivnom smislu. Početkom 1873. godine samostan je imao samo tri sveštenika i desetoricu braće,¹⁵ da bi već do 1875. godine u samostanu boravilo tridesetoro članova zajednice.¹⁶ Tokom ustanka bosanskih Srba 1875–1878. godine u Trapistima je bilo između 30 i 60 članova.¹⁷ Izvori su zabilježeli da je tokom čitave 1871. godine o. Pfanner popravljaо puteve i projektovao nove, kao i da je domaće ljude podučavao rukovanju novim privrednim alatima. Te godine u Vrbasu su postavljeni prvi veliki stubovi i temelji za izgradnju mlinova, i to prema njegovom ličnom nacrtu. Ovim radovima otpočela je gradnja privrednih objekata, koji su, kako se kasnije potvrdilo, bili osnova industrijalizacije čitave banjalučke regije.¹⁸ U nastavku gradnje novog samostana, završenog avgusta 1875. godine, trapisti su napravili novu štalu, žitnicu i put prema gradu.¹⁹ Do 1874. godine podignuti su u privrednoj trapističkoj oazi: ciglana (1869), kamenolom (1870), zgrade za ekonomiju, štale i žitnica (1870), sušnica šljiva i mlin (1872), pilana na Vrbasu (1872/1873), mala pivara (1873.) i mnoge druge radionice.²⁰ U prvim godinama svoga djelovanja, trapisti su uređivali vinograd i pravili vino. Don M. Pavlinović je tokom svoje pomenute posjete Bosni 1874. godine video u Trapistima vinograde, a o. Pfanner ga je počastio samostanskim vinom. *Osim vina pili su mljeko i samovara od prženih jarika, zabilježio*

je tom prilikom don Pavlinović.²¹ Vinovu lozu, kao i prve sadnice voćaka, zasadili su na mjestu gdje je do tada bila šuma. U razdoblju od 1870. do 1873. godine sijali su i hmelj, neophodan za proizvodnju piva.²² Samostanski parni mlin podignut 1872. godine, pored sličnog mлина u Brčkom iz 1873. godine (vlasništvo pravoslavnog episkopa iz Tuzle), bio je jedini u Bosni i Hercegovini prije njene okupacije 1878. godine. Bile su to, zapravo, prve parne mašine korišćene u bosanskohercegovačkoj privredi.²³ Kapacitet parnog mлина 1872. godine iznosio je 450 vagona samljevenog žita godišnje. Snabdijevanje banjalučke pijace brašnom iz Trapista 1874. godine spominje u svom putopisu i već pominjani don M. Pavlinović. Proizvodnja piva započeta je 1873. godine, uglavnom za vlastite potrebe, da bi kasnije manje količine izvozili u Crnu Goru, Albaniju i Dalmaciju. Kada su desetak godina kasnije pogoni trapističke pivnica godišnje proizvodili oko 6.500 hl piva, spadalo je trapističko pivo među tri najveća bosanskohercegovačka pivarska proizvoda.²⁴

Usljed stočne zaraze koja je onemogućila dalji rad sirane, o. Pfanner je 1873. godine adaptirao Schweizerei, kako je nazivao siranu, u pivaru, nazvavši je Mala pivara. Hmelj, zasađen 1872. godine, tek od 1875. godine se koristio u proizvodnji piva, koje je sadržavalo neznatan procenat alkohola. Na dalja konzumentska odredišta, pivo je u drvenim bačvama transportovano na zaprežnim kolima.²⁵ Naime, pivaru su trapisti izgradili jer je uvoz piva za samostanske potrebe bio otežan. Samo za svoje potrebe, samostan je godišnje trošio oko 500 hl piva. Ispočetka, njegova prodaja bila je ograničena uglavnom na Bosnu.²⁶

Počekom 80-ih godina XIX vijeka trapisti su već uveliko koristili vršilice i mašine za košenje, uvezene iz inostranstva. Koristili su željezni plug sa dva točka, poznat i kao švabac, dok se

¹⁴ ARS BL, *Tapija Tome Radulovića na zemljište u Delibašinom selu, koje je 1869. godine prodao trapistima*, ZORD 20/3; MRS BL, *Tapija kmeta Mijata Janića na zemljište u Delibašinom selu, prodanom 1884. godine samostanu Marija Zvijezda*, OI, ZID AP (1878–1918), inv. br. 3150/4.

¹⁵ Friedwagner, 2005, 24.

¹⁶ Putokaz, 1923, 111; Gavranović, 1964, 78, 152.

¹⁷ Gavranović, 1964, 116, 152.

¹⁸ Božinović, 2009.

¹⁹ Zaplata, 1933, 222; Gavranović, 1964, 60–62.

²⁰ Vlašićak, 1924, 39; Gavranović, 1964, 75; Friedwagner, 2005, 35.

²¹ Džaja, 1988, 96–97.

²² Zaplata, 1933, 222; Gavranović, 1964, 60–62.

²³ Hadžibegović, 1977, 107, 127.

²⁴ Mikić, 1952, 86; Džaja, 1988, 95.

²⁵ Вукмановић, 2000, 25; Božinović, 2009.

²⁶ Mikić, 1990, 44.

Sl. 1. Učenici obućarskog zanata u Trapistima, 1920. godine
(Putokaz br. 5/6, god. IX, Banjaluka, listopad – prosinac 1928)

u susjednim individualnim domaćinstvima još uvijek moglo vidjeti drveno ralo.²⁷ Za vrijeme o. Pfannera već su radile: sušionica za šljive i ostalo voće (1876), fabrika za ciglu i crijeplju (1877), mlin za mljevenje kostiju i fabrika tutkala (1877), voćni šumski rasadnik (1878), suknara sa predionicom i tkaonicom (1878), nova velika štala za krave (1879), štamparija sa kartonažom i knjigoveznicom, bačvarska, stolarska i kolarska radionica (1879). Dolaskom o. Bonaventure I Baiera, broj braće ubrzo je narastao do 90 članova. Najviše zbog o. Pfannerovog duga koji je morao da vратi, on se orientisao na privredni život zajednice otvorivši još: siranu (1882), novu pivaru (1885), pekaru (1889), kožaru (1892) i fabriku stočne hrane (1893).²⁸ Osim odjeće, trapisti su za svoje potrebe već u to vrijeme sami izrađivali sobni i kuhinjski namještaj.²⁹ Tako uređena, trapistička zajednica izgledala je kao zahuktala

privredna mašina, pokazujući svojim primjerom zaostalom dijelu Bosne evropski pravac kulture i civilizacije.³⁰ Ciglana, sagrađena 1870. godine u blizini naseobine, nakon kupovine zemljišta od Ahmeta Nurije na lijevoj obali Vrbasa 1877. godine, sa kvalitetnijom glinom, premještena je tih godina u Baru.³¹ Vunene tkanine proizvedene u trapističkoj tkaonici izvožene su čak i na inostrano tržište.³² U ekonomiji samostana radile su brojne zanatlige: zidari, ciglari, limari, stolari, tesari, pilari, bravari, kovači, ličioci, pećari, staklari, pozlaćivači, suknari, korpari – tkači, pletači čarapa, užari, četkari, obućari, mlinari, pekari, sirari, pivari i knjigovesci.³³

Trapisti su do 1878. godine izgradili prvu i jedinu vjetrenjaču u ovom kraju, koju o. Pfanner pominje u opisu borbi u Banjaluci 14. avgusta 1878. godine tokom ulaska austrougarske vojske

²⁷ Fra Šalić, 1999, 29.

²⁸ Zaplata, 1934, 914; Friedwagner, 2005, 35.

²⁹ Strausz, 1884, 72.

³⁰ Šalić, 1999, 28.

³¹ Nikić, 1987, 19.

³² Mikić, 1982, 86.

³³ Putokaz, 1923, 153-154; Zaplata, 1934, 915; Gavranović, 1964, 135-137.

Sl. 2. Učenici kovačkog zanata u Trapistima, 1920. godine
(Putokaz br. 5/6, god. IX, Banjaluka, listopad – prosinac 1928)

u Bosnu: *Puške prašću kano naša vjetrenjača*.³⁴ Može se sa sigurnošću konstatovati da su od dolaska 1869. do 1878. godine u Trapistima stvorene osnovne pretpostavke jedne samostalne privrede, koja je, iako kao oaza izolovana od ostale privredne zajednice, prednjačila i bila uporište svima sve do svoga sloma 1941. godine.

Tokom austrougarske okupacije, trapista je u samostanu bilo već oko stotinu.³⁵ Sve do nove austrougarske uprave Delibašino selo pripadalo je gradskoj banjalučkoj župi, kada je sa ostalim katoličkim selima na toj strani Vrbasa dodijeljeno župi Petrićevac.³⁶ Mjesto je bilo čisto katoličko i prema popisu iz 1885. godine živjela su u tom mjestu 243 katolika.³⁷ O. Pfanner zauvijek je preselio u Afriku 1883. godine, gdje je nastavio svoju vjersku i socijalno-ekonomsku misiju, da bi na čelo trapističke zajednice stao

o. Bonaventura I Baier i na tom mjestu ostao čitavu jednu deceniju. Reskriptom Kongregacije biskupa redovnika od 4. decembra 1885. godine samostan je proglašen opatijom. Aklamacijom od 27. janura 1886. godine, za prvog opata samostalne opatije izabran je o. Baier.³⁸ U tom periodu, industrija, kako je von Asboth nazvao djelatnost trapista, posebno se razgranala, prije svega, zbog upotrebe u proizvodnji mašina na parni pogon za izradu većeg broja proizvoda. Oko stotinjak samostanskih radnika (kovači, krojači, tkači, stolari, lončari) bilo je angažovano u proizvodnji.³⁹ Od 1886. do 1893. godine o. Baier otkupio je od susjednih kmetova zemljište i tako uvećao samostanski posjed.⁴⁰ Prior, odnosno opat o. Baier nastavio je graditeljsku aktivnost, u čemu mu je pomogao Petar Zimmerman, upravnik samostana i župnik u Aleksandrovcu. U štali izgrađenoj 1893. godine postavljena je parna mašina za krmu i kolosijek,

³⁴ Šalić, 1999, 29.

³⁵ Džaja, 1988, 158.

³⁶ Šalić, 1999, 26.

³⁷ *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom I. Mai 1885*, Sarajevo 1886, Seite 70-71.

³⁸ Putokaz, 1923, 153; Vlašićak, 1924, 41-43; Putokaz, 1928, 140; Gavranović, 1964, 135-136.

³⁹ Von Asboth, 1888, 380.

⁴⁰ Gavranović, 1964, 138-139.

Sl. 3. Učenici krojačkog zanata u Trapistima, 1920. godine
(Putokaz br. 5/6, god. IX, Banjaluka, listopad – prosinac 1928)

dok je na Vrbasu postavljeno i veliko vodeno kolo, koje je služilo za pogonsku snagu raznih privrednih i industrijskih objekata.⁴¹

Tokom vremena, trapistička privredna proizvodnja prevazilazila je vlastite potrebe.⁴² Naime, njihova privredna ekspanzija počela je da se širi van vlastite privredne oaze i na okolinu, stvarajući svojim raznim privrednim intervencijama vlastitu sirovinsku bazu za budućnost. Čitav kraj od Mađira do Priječana pošumili su trapisti novim kulturama. Usljed neprekidne ispaše, prostor je bio devastiran, što je onemogućilo prirodno podmlađivanje. Izgled okolnih šuma postepeno se mijenjao. U trapističku šumu uneseni su bijeli i crni bor, evropski ariš, pitomi kesten, obična breza. Kod nas su ovim putem od egzotičnih vrsta uvezeni: virginijска borovnica, istočna tuja, kavkaska jela, kriptomerija, vajmutovac, pajasen, trnovac, divlji kesten, crveni hrast, obični orah, crni orah, kao i mnoge vrste ukrasnog grmlja. Pošumljena

jelom i borom, šumska površina 1885. godine je iznosila 4.680 m^2 , a dvije godine kasnije iznad voćnjaka je zasađen još jedan šumski kompleks, ukupne površine 18.000 m^2 . Tokom 1894. godine iznad jabučika provizorno je bila zasijana šumska površina od 1.200 m^2 . Pošumljena je 1896/97. godine i takozvana Mala krčevina, veliko područje ukupne zapremine 70.000 m^3 . Dvorište oko groblja je tokom 1899. godine zasađeno jelom, a iste godine na drugom dijelu Male krčevine u Mađiru zasađeno je 15.000 sadnica bora i ariša, kao i južna padina Orlovca, do potoka Vranića sa 8.000 sadnica. Nadzor nad pošumljavanjem imao je šumarski inženjer o. Salezius (Ferdinand Orthmayr).⁴³

Na prelazu u novi vijek, Marija Zvijezda bila je samostan „preglasan i prekrat, pun marljivog života, čiji je miran tok bio održiv samo uz napor”, zabilježio je u svom djelu Vode tišine (*Waters of silence, London 1950*) Thomas Merton, najveći trapistički mislilac.⁴⁴ Na mjesto umrlog opata Bonaventure I Baiera 1894. godine

⁴¹ Putokaz, 1923, 153-154; Zaplata 1934, 915; Gavranović, 1964, 101, 135-137.

⁴² Strausz, 1884, 72.

⁴³ Jurišić, 1989, 253-256.

⁴⁴ Friedwagner, 2005, 31.

izabran je o. Dominik Assfalg, dotadašnji prior. Banjalučki biskup fra Marijan Marković ga je posvetio 15. aprila 1894. godine za opata.⁴⁵ Za njegovo vrijeme, odnosno u periodu od 1888. do 1920. godine, u samostanu je bilo oko 200 članova.⁴⁶ O. Assfalg je sačuvao ljubav prema fizičkom radu. Nakon časoslova i škole, zajedno sa opatom, u šutnji, trapisti su i dalje obavljali najteže fizičke poslove, marljivo pomagali u baštama i na poljima.⁴⁷ U samostanu je od 1908. do 1911. godine boravilo rekordnih 215 redovnika.⁴⁸ O. Assfalg je tokom 1896/1897. godine podigao nove zgrade pivare i suknare, za koje je od Uprave za regulaciju dunavskih brzaca u Željeznim vratima u Oršovi (Rumunija) kupio parnu mašinu od 50 konjskih snaga. Krajem 1899. godine opat o. Assfalg je sagradio na Vrbasu turbine od 60 konjskih snaga i drvenu branu radi višeg pada. Hidroelektrana je sagrađena prema planu bečke firme Schuckert, a turbine je postavila takođe firma iz Beča, Fähndrich. Samostan je 27. marta 1899. godine dobio električnu rasvjetu, koja je 1902. godine prenesena i u neke stanove u gradu. Na molbu Banjalučana 1910. godine, Uprava samostana je proširila novi mlin, sa uređajima kapaciteta 2,5 vagona, dok je elektrana dobila nove turbine snage 300 konjskih snaga. Nova brana od betona sagrađena je 1914. godine.⁴⁹

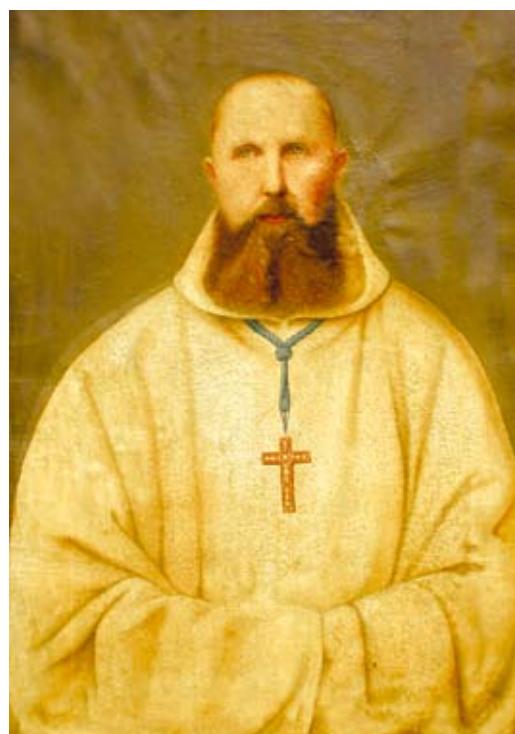
⁴⁵ Putokaz, 1923, 14-15; Vlašićak, 1924, 46-47; Putokaz, 1928, 144; Gavranović, 1964, 144.

⁴⁶ Gavranović, 1964, 152.

⁴⁷ Friedwagner, 2005, 33.

⁴⁸ *Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka*, in: *Bosnischer Bote*, Zwölfter Jahrgang, Sarajevo 1908, Seite 176; *Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka*, in: *Bosnischer Bote*, Vierzehnter Jahrgang, Sarajevo 1910, Seite 182; *Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka*, in: *Bosnischer Bote*, Universal-Hand-und Adreszbuch für Bosnien-Hercegovina, Fünfzehnter Jahrgang, Sarajevo 1911, Seite 209; *Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka*, in: *Bosnischer Bote*, Universal-Hand-und Adreszbuch für Bosnien-Hercegovina, Sechzehnter Jahrgang, Sarajevo 1912, Seite 360.

⁴⁹ Putokaz, 1923, 51-52; Vlašićak, 1924, 48-49; Gavranović, 1964, 147-148.

Sl. 4. Opat Dominik Assfalg
(Serapion Huber (1893–1897), ulje na platnu (95x65 cm), sign. (d. d. Huber Serapion), vlasništvo riznice samostana Marija Zvijezda u Banjoj Luci

Industrijska proizvodnja piva registrovana je tek 1894. godine u Okružnom sudu u Banjaluci. Tako je nastalo Banjalučko pivo, čiji je baštinik današnje Nektar pivo.⁵⁰ Od tih se godina pivo proizvodi prema principima savremene tehnologije, a svježina i kvalitet piva postizala se njegovim skladištenjem u hladnim podrumima.⁵¹ Za dalji razvoj trapističkog pivarstva jedan od najzaslužnijih ljudi bio je češki pivar Elegijus Blavart, koji je polaznicima trapističke škole zvane Dom naučnika predavao stručne predmete o pivarstvu.⁵² Osim u banjalučkim, posljednjih godina XIX vijeka, trapističko pivo prodavalо se i u drugim gostonicama banjalučke regije: Pribiniću,

⁵⁰ Вукмановић, 2000, 28.

⁵¹ *Trappisten-Abtei „Maria Stern”*, in: *Bosnischer Bote*, Universal-Hand-und Adressbuch für Bosnien-Hercegovina, V Jahrgang, Sarajevo 1901, Seite 208.

⁵² Božinović, 2009.

Tesliću, Tešnju, Gradišci, Kotor Varošu, Prijedoru, Bosanskom Novom, Varcar Vakufu, Jajcu, Travniku, Bosanskoj Krupi, Sanskom Mostu, Bihaću, Livnu, Dubici, Dobrljinu, a otpremano je i u Dalmaciju. Probijanje u ostale bosanske varoši nije bilo moguće, imajući u vidu postojanje Dioničke pivare iz Sarajeva, vladinog pivarskog giganta, koja je godišnje proizvodila preko 130.000 hl piva, što je bilo deset puta veća količina od piva proizvedenog u samostanu Marija Zvijezda.⁵³ Početkom XX vijeka, pivnice sa podrumima u kojima se točilo Banjalučko pivo otvorene su još u: Jajcu, Prijedoru, Bosanskom Novom, Bugojnu, Donjoj Tuzli i Prnjavoru.⁵⁴

Prije svega radi privrednog napretka zajednice, o. Assfalg je izgradio vrlo dobre odnose sa austrougarskim vlastima. Njegovu zajednicu je u julu 1899. godine, tačnije – na godišnjicu osnivanja Marije Zvijezde, posjetio general Ivan baron Appel, poglavatar Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine. U maju 1904. godine posjetio je trapiste i austrougarski ministar finansija i prvi čovjek zadužen za Bosnu i Hercegovinu general baron Stefan Burian, a u julu iduće godine baron Eugen Albory, poglavatar vlade Bosne i Hercegovine.⁵⁵ Prije Prvog svjetskog rata, samostan Marija Zvijezda bio je najveći samostan cistercitskog reda u Evropi, a registri pokazuju da je izbor za prijem bio veoma strog. Pred izbijanje rata 1914. godine, samostan je brojao čak 230 članova.⁵⁶ Broj članova desetkovani je početkom rata, kada je u njegovoј prvoj godini braće laika bilo 135,⁵⁷ a 1917/18. godine 121,⁵⁸ što je bilo za oko 100

⁵³ Вукмановић, 2000, 32, 35.

⁵⁴ Putokaz, 1923, 51-52; Gavranović, 1964, 148.

⁵⁵ Božinović, 2009.

⁵⁶ Friedwagner, 2005, 31, 62.

⁵⁷ Opatija Marija Zvijezda reda ref. Cistercita (Trapista) kod Banjaluke – Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten), in: Bosnischer Bote, Universal-Hand- und Adreszbuch für Bosnien und die Hercegovina, Achtzehnter Jahrgang, Sarajevo 1914, Seite 298-299.

⁵⁸ Opatija Marija Zvijezda reda ref. Cistercita (Trapista) kod Banjaluke – Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten), in: Bosnischer Bote, Universal-Hand- und Adreszbuch für Bosnien und die Hercegovina, XXI Jahrgang, Sarajevo 1917, Seite 152; Opatija Marija

manje nego prije rata. O. Assfalg je umro nakon duge i teške bolesti 27. januara 1922. godine u sedamdeset i petoj godini života, da bi ga zamijenio o. Bonaventura II Diamant.⁵⁹

Trapisti su, razvijajući svoju privrodu, vremenom izlazili van granica svoje oaze, i to tako što su osnivali vlastite filijale, od kojih je prva bila u Magljanima, u koje su se još 1878. godine naselili pruski fabrički radnici i propali njemački ekonomi. Tu su 1887. godine trapisti od trojice njemačkih kolonista kupili zemljište i tako postavili temelj Josefsburgu (Josipovac), prvoj trapističkoj stanici, u čijoj se mljekari i sirani dnevno proizvodilo između 2.000 i 4.000 litara mlijeka, sira i maslaca. U Josipovcu je bilo razvijeno i svinjarstvo, zatim zanatstvo raznih profila, poljoprivreda i pčelarstvo. Tamo su trapistički privrednici sagradili i žitnice, u kojima su čuvali otkupljeno žito za svoj mlin. Od jednog njemačkog koloniste u Gornjoj Topoli trapisti su 1893. godine kupili 40 duluma zemlje i u Rovinama osnovali Marienburg (Marijin dvor), svoju drugu filijalu. Sa poljoprivrednicima iz Brezičana kod Prijedora, Martinom Matoreom i Alf. Antunom Petoverom je 28. juna 1893. godine o. Baier sklopio ugovor o kupovini zemljišta veličine 500 duluma, sa ukupno 15 parcela (kućište, šuma, šikara, oranica, šljivik). Bio je to pokušaj da se trapisti nasele i u okolini Prijedora, koji je, nešto ranije, propao za vrijeme o. Pfannera, prije svega zbog već pomenutog neslaganja sa biskupom fra Paškalom Vuičićem.⁶⁰

Kupovinom zemlje i šuma o. Assfalg je znatno proširio privredni samostanski posjed. Ovaj opat je kupovinom zemljišta 1896. godine od seljaka Ivana Lipovca i Peje Marića iz Budžaka proširio posjed u najbližem susjedstvu. Za odgajanje crnogorične šume 1894. godine

Zvijezda reda ref. Cistercita (Trapista) kod Banjaluke – Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten), in: Bosnischer Bote, Universal-Hand- und Adreszbuch für Bosnien und die Hercegovina, Bosnischer Bote, XXII Jahrgang, Sarajevo 1918, Seite 156.

⁵⁹ Zaplata, 1934, 916; Gavranović, 1964, 149.

⁶⁰ Vlašićak, 1924, 44; Gavranović, 1964, 141-143.

Sl. 5. Trapistička trgovačka zaprega prevozi sir u banjalučke trgovacke radnje, 1920. godine (Foto: inv. br. KI, 78/4, Zbirka istorijskih fotografija i razglednica, Austrougarski period 1878–1918, Odjeljenje za istoriju, Muzej Republike Srpske, Banja Luka)

o. Assfalg je zasadio kompleks od 1.200 m² rasada, odakle se dobijala crnogorica za pošumljavanje velikih površina. Mala krčevina (veliki kompleks površine 70.000 m²) ispašom i sjećom je devastirana još za njegovo vrijeme, dok je jedan dio koji je ostao za sijanje ječma, bio tokom vremena iskrčen. Drugi dio je tokom 1897/98. godine pošumljen borovima i arišom. Privredna ekspanzija nastavljena je ulaskom u novi, XX vijek. Marta 1901. godine banjalučki muslimanski velikaš Hadži Muharem-beg je za 3.000 forinti prodao o. Assfalgu mlin na lijevoj obali Vrbasa, koji je porušen i na njegovom mjestu 1903. godine podignut je novi. Polje na lijevoj obali Vrbasa, površine 35.240 m² za 28.000 kruna, kupio je 1903. godine o. Assfalg od Hašima Vehabovića. U Gornjim Bakincima, kod Mahovljana, juna 1905. godine Smail-beg Kulenović prodao mu je 226 duluma šume.⁶¹

Za vrijeme o. Assfalga sagrađeni su u Trapistima od privrednih objekata još: opšti rasadnik (1894), nova suknara (1897), fabrika boja sa bojadisaonicom i praonicom (1898),

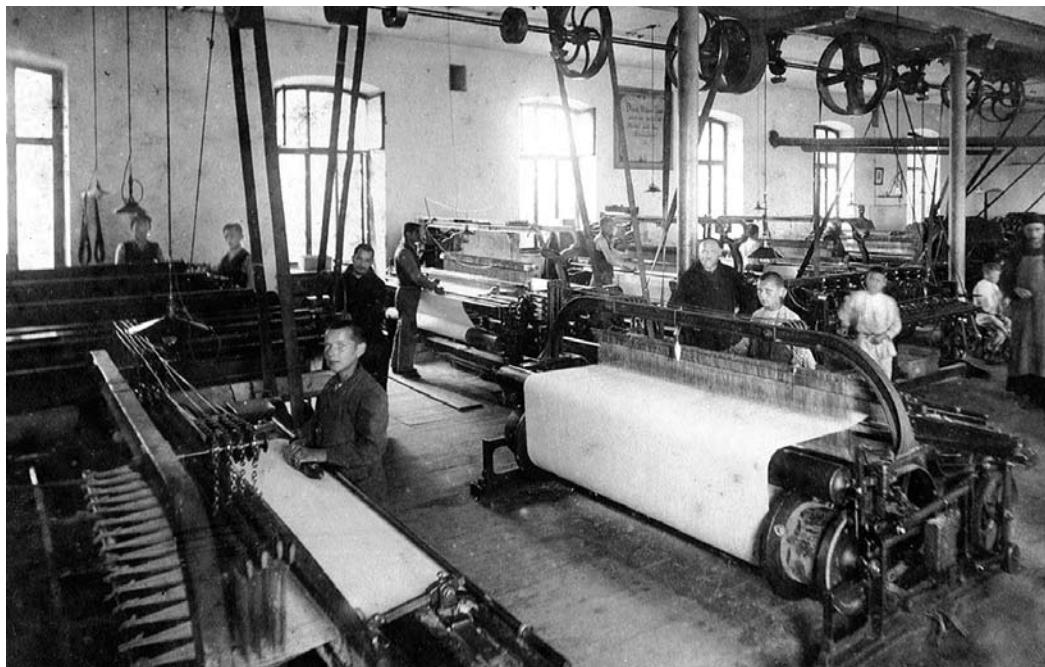
hidrocentrala (1899), hladnjača (1899), stolarska radionica, radionica za proizvodnju kalupa, silos za pšenicu (1901), kao i novi mlin sa modernim uređajima (1910).⁶² Početkom XX vijeka, samostanska fabrika sukna, pored sarajevske fabrike čilima i fabrike svilenih i vunenih gajtana u Kovačićima i u Koševu kod Sarajeva, bila je nosilac bosanskohercegovačke tekstilne industrije, koja je podrazumijevala specijalna znanja (predenje, tkanje, bojadisanje, tiskanje i pravljenje odjeće).⁶³

U okviru samostanskog privrednog kompleksa radio je Zemaljski zavod za poljoprivredna istraživanja, koji je kasnije prerastao u Veterinarsko pastuvsko stanište i Poljoprivredni zavod. Legalizacija tržišne privrede njihovih priozvoda (pivo, sir, tkanine) izvršena je 1893. godine registracijom firme *Bier, Käse cum tucher zeugung Maria Stern*, koja je od 1899. godine ponijela jednostavan naziv *Maria*

⁶¹ Gavranović, 1964, 144-145.

⁶² Vlašićak, 1924, 48; Zaplata, 1934, 916; Friedwagner, 2005, 35.

⁶³ Hadrović, 1902, 87.

Sl. 6. Učenici suknarskog zanata u Trapistima, 1920. godine
(Putokaz br. 5/6, god. IX, Banjaluka, listopad – prosinac 1928)

*Stern.*⁶⁴ Prije Prvog svjetskog rata, trapistička opatija Marija Zvijezda bila je nadaleko poznata po izvrsnom medu i pčelarskim stručnjacima.⁶⁵ Na Milenijumskoj izložbi održanoj u Budimpešti 1896. godine, predstavili su se trapisti vrlo kvalitetnim voskom.⁶⁶

Brašno samljeveno u mlinovima na Vrbasu prodavali su trapisti pekarima, osim u Banjaluci, i u Bugojnu, Livnu i Zenici.⁶⁷ Pšenično brašno proizvodili su 1910. godine u 12 brojeva i izrađivali 60 vrsta finog sukna od najfinije vune.⁶⁸ Mašine koje su prerađivale platno uvezene su iz Belgije i Holandije. Prema katalogu naručioca sukna iz

1925. vidi se da su se trapističkim štofom, za koji se pričalo da je nepocjepiv, najviše snabdijevali bogatiji Banjalučani, advokati, doktori, šumari, kotarski činovnici, fratri, popovi, efendije. Takođe, kvalitetno trapističko platno svoje kupce je pronašlo i u Italiji i Njemačkoj.⁶⁹ Tokom narednog perioda proizvodnja brašna uznapredovala je, a stovarište vrlo traženog trapističkog brašna tokom dvadesetih godina prošlog vijeka nalazilo se u dvjema banjalučkim ulicama, Ferhadiji i fra Grge Martića.⁷⁰ Osim prodaje, samostan je u svojim pogonima proizvodio makarone i ostalih 30 vrsta tjestenine (tarana, špagete, flekice).⁷¹ Dvadesetih i tridesetih godina prošlog vijeka u Trapistima su od privrednih radionica bile u pogonu: pivara, bačvarna, stolarija, bravaronica, kovačnica, kolarnionica, tkaonica, krojačnica, cipelarnica, sedlarnica, knjigoveznica i štamparija knjiga.⁷² Sve popularnijim sirom trapistom, koji se

⁶⁴ Stošić, 2009, 456-457.

⁶⁵ Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka, in: Bosnischer Bote, Universal-Hand-und Adreszbuch für Bosnien-Herzegovina, Sechzehnter Jahrgang, Sarajevo 1912, Seite 354.

⁶⁶ BiX, 1896, 155.

⁶⁷ Gavranović, 1964, 9-10.

⁶⁸ Trapisti Marija Zvijezda kod Banjaluke prave glasoviti trapistički sir, Narudžbe prima uprava trapista Marija Zvijezda Banjaluka (plakat-reklama), HNK Napredak, za prestupnu godinu 1911, god. IV, Sarajevo 1910, bez paginacije.

⁶⁹ Matijević, 2010, 78.

⁷⁰ Омаџбина, бр. 4, 5, 6, год. I, Бања Лука 15. 09. 22. 09. i 29. 09. 1923, стр. 4.

⁷¹ Matijević, 2010, 78.

⁷² Putokaz, 1920, 5, 21-22.

Sl. 7. Novinska reklama za „prvoklasno“ trapističko brašno, 1923.
(„Отаџбина“, Бања Лука, 1923)

prodavao na trgovima Budimpešte, Graca i Beča, a čija metodologija proizvodnje je predstavljala i predstavlja i danas tajnu, ponosila se čitava banjalučka regija.⁷³ Nakon „Jubilarne izložbe“ održane 1898. godine u Beču, sir trapist dobio je naročito veliki ugled.⁷⁴ Ipak, poznato je da su svi ovi proizvodi služili prodaji, budući da se trapistički obrok nije sastojao od mesa, maslaca ili mljeka, već, uz jednu kriglu piva, uglavnom od: dvije do tri jabuke, korice hljeba i glavice prijesnog luka.⁷⁵ Znalo se još od ranije da su trapisti predstavljali vegetarijance u pravom smislu te riječi, bez konzumacije imalo mesa.⁷⁶ Naime, zbog ovakvog prehrabnenog režima jedan francuski ljekar ih je krajem 19. vijeka smatrao za najzdravije ljude. Proučavajući ishranu trapista, uključujući i one u Banjaluci, on je ustanovio kako se ona sastojala od jednodnevног obroka, koji je počinjao u 14 i 30 sati, odnosno dvanaest sati nakon ustajanja. Hranu koju su konzumirali takođe su sami proizvodili, a činio ju je: hljeb, krompir, posna supa, zdjelica korijenja ili kuvanog sočiva. Takođe, taj francuski nutricionista je uočio

kako ni tada trapisti, isključujući bolesne, nisu jeli: meso, ribu, maslac i jaja. Ulje su koristili jedino za salatu. Od pića je svaki trapist dobijao svakodnevno pola litre jabukovog vina. Večerali su sirovo ili kuvano voće. Po njemu, to je bio jedan od glavnih razloga što u ovoj redovničkoj zajednici nije bilo: reumatizma, grčeva, raznih epidemija i raka.⁷⁷

Trapist sir je, zapravo, rezervno ime za sve varijante sira Port du Salut, koji se proizvodi u francuskom samostanu Notre-Dame de Port-du-Salut (Naša gospa od luke spasa) i Maineu (Entrammes). Samostanska proizvodnja trapist sira Maria Stern započeta je 1872. godine, a desetak godina kasnije, dolaskom o. Ignacija iz francuskog samostana Notre-Dame de Port-du-Salut, otpočela je proizvodnja kvalitetnijeg sira. Na tržište Austrougarske, sir u čijoj proizvodnji je učestvovalo deset specijalista, otpreman je poštanskim kolima. Tih godina, izgradnjom sirane 1887. godine u Josipovcu (danas Aleksandrovac), kao i 1893. godine u Novoj Topoli, proizvodnja sira se povećala. Početkom XX vijeka u obje ove sirane proizvodilo se između 12 i 15 vagona najkvalitetnijeg sira. Trapist sir pravljen u mljekari Josipa Modlyja iz Dežanovca metodologijom iz Marije Zvijezde,

⁷³ Gavranović, 1964, 9-10.

⁷⁴ *Trappisten-Abtei „Maria Stern“*, in: Bosnischer Bote, V Jahrgang, Sarajevo 1901, Seite 208.

⁷⁵ Thomson, 1897, 168.

⁷⁶ Vegetalac, 1870, 1.

⁷⁷ Anonim., 1894, 325.

nagrađen je 1906. godine na Hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi održanoj u Zagrebu.⁷⁸

Zbog poboljšanja mlijeka koje se koristilo za kvalitetniju izradu sira, bolje pasmine krava nabavljanje su čak iz Bavarske.⁷⁹ Zajedno sa svojim privrednim stanicama ili filijalama u Josefsburgu u Rudolfstalu i Marienburgu u Windthorstu, samostan je i tokom Prvog svjetskog rata važio za bolje odgajivače marve.⁸⁰ Količina isporučenog mlijeka iz mjesnih gazdinstava trapističkoj sirani iznosila je 1930. godine od 7.000 do 8.000 litara dnevno.⁸¹ Sir se pasterizovao i pakovao u pakete od 4,8 kg i slao poštom, tj. otpremao se putem željeznice po cijeloj zemlji.⁸²

Reklamni plakat objavljen 1902. godine u Bosanskom glasniku, službenom listu Zemaljske vlade, predstavio je samostan kao administraciju koja se pažljivo i revnosno bavi privredom. Svoja četiri glavna proizvoda nudila je ova zajednica na slobodno tržište: sir La Trappe, Schweizerkäse i maslac, koji se prave od uvijek svježeg mlijeka; pivo deponovano u bačvama od $\frac{1}{4}$ i $\frac{1}{2}$ hektolitara, kao i u bocama od pola litre, zatim pšenično brašno i griz pravljeni u svim brojevima, kao i fino i savršeno raženo brašno te grubo nevaljano i čisto prerađeno platno.⁸³ Konkretno, tajna pravljenja sira je bila i ostala najintrigantnija. Još više od prije stotinu godina trapističku sirarnicu nije mogao niko ni vidjeti ni posjetiti, pa čak ni organizovane školske ekskurzije, uz objašnjenje kako se na taj

način najbolje čuva tajna pravljenja trapističkog sira!⁸⁴

U austrougarskom „Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine“ iz 1906. godine iznesen je jedan interesantan sud, po kome je trapistički samostan Marija Zvijezda imao, prije svega, privrednu važnost, a manje vjersku.⁸⁵ Premda srpska istoriografija o trapistima sudi kao o vjerskoj prethodnici austrougarske vlasti,⁸⁶ pa čak i kao neprijateljima Srba i pravoslavlja,⁸⁷ njihov socijalni i privredni rad na široj vjerskoj osnovi i do danas je u banjalučkoj sredini ostao bez sličnog pozitivnog primjera, tim prije što su u nadolazećim vremenima zadobili povjerenje i poštovanje gotovo svih Banjalučana, bilo da je riječ o katolicima, bosanskim Muslimanima ili Srbima.⁸⁸ Radili su kao „crvi, mučili se, kidali i kostolomili za druge“, slikovito je opisao njihov rad jedan njihov biograf između dva svjetska rata.⁸⁹ Kvalitetni sirevi, pivo, brašno i platno bili su i tada njihova četiri najvažnija proizvoda, koja po svom kvalitetu nisu zaostajala ni za jednom većom evropskom privrednom firmom toga vremena. Nakon Prvog svjetskog rata trapisti su proizvodili između 12 i 15 vagona sira godišnje, koji se konzumirao u svim većim mjestima Kraljevine.⁹⁰ Na prvoj poslijeratnoj Zanatsko-industrijskoj i poljoprivrednoj izložbi, održanoj 1921. godine u Sarajevu, odlikovani su trapisti zlatnom kolajnom za doprinos razvoju mljekarstva, kao i za proizvodnju izvrsnog sira.⁹¹ Sir trapist razvozio je u karosiranim kočijama tridesetih godina XX vijeka u Banjaluci po raznim radnjama trapistički redovnik zvani Bruder. Na pakovanjima, na vidnom mjestu, bilo je napisano „Kraljevski dvorski dobavljač“, što je aludiralo na činjenicu da su trapističke proizvode konzumirali članovi kraljevske porodice Karađorđević.⁹² Bilo je pokušaja da i

⁷⁸ Kirin, 2003, 52-53, 56.

⁷⁹ Nikić, 1987, 20.

⁸⁰ *Opatija Marija Zvijezda reda ref. Cistercita (Trapista) kod Banjaluke – Abtei Mariastern Ord. Cisterc. reform. (Trappisten)*, in: *Bosnischer Bote, Universal-Hand-und Adreszbuch für Bosnien und die Hercegovina*, XXI. Jahrgang, Sarajevo 1917, Seite 578.

⁸¹ Friedwagner, 2005, 37.

⁸² Božinović, 2009.

⁸³ *Die Verwaltung des Trappistenklosters Mariastern bei Banjaluka in Bosnien*, in: *Bosnischer Bote, Universal-Hand-und Adressbuch für Bosnien und die Hercegovina*, VI. Jahrgang, Sarajevo 1902, bez paginacije.

⁸⁴ Stanojević, 1902, 10.

⁸⁵ Mikić, 1982, 85.

⁸⁶ Mikić, 1995, 216.

⁸⁷ Slijepečević, 1980, 538.

⁸⁸ Trevor, 1911, 29.

⁸⁹ Vlašićak, 1924, 64.

⁹⁰ Stanojević, 1924, 581.

⁹¹ Milošević, Палавестра, 1921, 38.

⁹² Nikić, 1987, 18, 22; Friedwagner, 2005, 37.

drugi, bez originalne recepture, proizvedu sir ala trapist, kao što je bio slučaj sa siranom S. Đogić i braća.⁹³ Tridesetih godina XX vijeka, godišnja proizvodnja samostanskog sira iznosila je oko 100.000 kg i oko 10.000 kg maslaca.⁹⁴

Dvadesetih godina XX vijeka mlin u Trapistima je mljeo 425 vagona pšenice i po nekoliko vagona kukuruza i raži na godinu.⁹⁵ Trapisti su imali prvi traktor u ovom kraju, koji se sa novim kosačicama i dreš-mašinama za vršidbu pojавio na poljima ranih tridesetih godina XX vijeka. U to vrijeme, raspolagali su oni i sa tridesetak košnica meda, dok je iz

na svojim posjedima uzgajala je posljedne čistokrvne svinjske pasmine.⁹⁶

Za vrijeme opata Bonaventure II Diamanta dvadesetih godina, električna centrala koja je snabdijevala strujom većinu okolnih mjesta,⁹⁷ zatim pivara, kao i suknara, preše su u ruke dioničarskog društva Industrijska zajednica d. d. Dalmacija, Omiš, filijala Banja Luka. Pored Dioničke pivare iz Sarajeva, pivara u Trapistima bila je početkom dvadesetih godina drugo veće pivarsko privredno preduzeće, koje je godišnje proizvodilo i do 10.000 hl piva.⁹⁸

Sirana, kožara, stolarija i bravarija ostale

Sl. 8. Livanjski „ala trapist“ sir, 1929.

(Napredak, hrvatski narodni kalendar za prestupnu godinu 1930, Napredak, Hrvatsko kulturno društvo, Sarajevo, 1929)

mlina dnevno izlazilo i do četiri vagona brašna i mekinja,⁹⁹ što je na godišnjem nivou iznosilo 400 – 600 vagona.¹⁰⁰ Uspješnije od ostalih predjela, trapisti su početkom 20-ih godina vodili i svinjogoštvo. Za razliku od žitnih i žirovnih krajeva, u kojima se uzgajala bosanska svinja (bosansko svinje) izmiješana sa mangulicom, turopoljem i engleskim bijelim svinjama, trapistička privredna zajednica

su i dalje u rukama samostana, dok je filijala Industrijske zajednice, koja se od 1927. godine naziva Trappe d. d., sa sjedištem u Banjaluci, likvidirana 1938. godine, i to na vanrednoj skupštini dioničara. Nakon toga nastaju nova privredna preduzeća: Električna centrala i pilana d. d. Delibašino selo i Pivovara i tvornica tijesta d. d. Delibašino selo, čiji je vlasnik akcija do kraja rata 1945. godine bila Prva hrvatska štedionica d. d. Zagreb. Trapisti su u vrijeme privredne stagnacije uzrokovane slomom svjetskog tržišta tridesetih godina, dugovali zavodu Štedionici

⁹³ *Livanjski masni planinski sir (ala Trapist)* (plakat-reklama), HNK Napredak, za prestupnu godinu 1930, Sarajevo 1929, bez paginacije.

⁹⁴ Dekaris, 1936, 147.

⁹⁵ Деспилћ, 1922, 205.

⁹⁶ Čosić, 1994, 39.

⁹⁷ Dekaris, 1936, 147.

⁹⁸ Radmanović, 1980/81, 211.

⁹⁹ Јлеšчић, 1939, 48.

¹⁰⁰ Деспилћ, 1922, 208.

13.000 dinara. Ovo se može objasniti činjenicom da su trapisti, iako privredno produktivni, bili u stvari na neki način nedovoljno upućeni u ekonomski kretanja i konjunkturne cikluse.¹⁰¹ Poplavnice sa štagljem i štalom kupila je od njih Srednja poljoprivredna škola, a zemljište iznad brane oko velikog štaglja na lijevoj obali Vrbasa, Vojska Kraljevine Jugoslavije. Samostan je na lijevoj obali Vrbasa zadržao samo 80 hektara oranica, kao i pašnjake, voćnjak i šumu oko samostana na desnoj obali Vrbasa. Mlin Sv. Josip sa silosom, dva magacina, stambenu zgradu, štalu, šupu i sporedne prostorije je još ratne 1914. godine zakupila firma Märzl i drug. Drugim ugovorom o zakupu mlinu iz 1935. godine između samostana i ove firme, usmeno je dogovorena podjela prihoda odnosom 60 – 40 % u korist samostana.¹⁰²

U ovako složenim i zavisničkim odnosima dočekala je privredna oaza banjalučkih trapista slom Kraljevine Jugoslavije, da bi tokom Nezavisne Države Hrvatske, kao i prvih poslijeratnih godina socijalističke Jugoslavije bila potpuno dezavuisana i uništena.

* * *

Trapisti ili cisterciti jedan su od dva najstroža reda u Katoličkoj crkvi. Uređeni po pravilima sv. Benedikta (VI vijek), predstavljaju reformisane cistercite i sami sebe nazivaju cisterciti strogih običaja. Nastali su u cistercitskom samostanu La Trappe u Francuskoj. Trapisti su zemljište u Delibašinom selu kraj Banjaluke naselili 21. juna 1869. godine i taj dan smatra se danom osnivanja samostana i trapističke zajednice Marija Zvijezda. Trapistička zajednica Marija Zvijezda je, poput oaze, naročito u privrednom pogledu, doprinijela napretku čitave Banjalučke regije. Do 1874. podignuti su: ciglana (1869), kamenolom, zgrade za ekonomiju, štale i žitnica (1870), sušnica šljiva i mlin (1872), pilana (1872/1873) i mala pivara (1873). Tokom narednih godina otvoreni su: sušionica za voće (1876), fabrika za ciglu i crijepljivo, mlin za mljevenje kostiju i fabrika tutkala (1877), voćni šumski rasadnik, suknara sa predionicom i tkaonicom (1878), nova velika štala za krave, štamparija sa kartonažom i knjigoveznicom (1879), bačvarska, stolarska i kolarska radionica (1879), sirana (1882), nova pivara (1885), pekara (1889), kožara (1892), fabrika stočne hrane (1893). U ekonomiji samostana radili su: stolari, pivari, pekari, bravari, kovači, kolari, cipelari, suknari, knjigovesci, četkari, ličioci, pozlačivači, tokari, užari, zidari, mlinari, tesari, sirari, korpari – tkači, limari, pećari, pilari, tesari, staklari, ciglari, pletači čarapa. Za vrijeme o. D. Assfalga od privrednih objekata sagrađeni su: opšti rasadnik (1894), nova suknara (1897), fabrika boja sa bojadisaonicom i praonicom (1898), hidrocentrala (1899), hladnjača (1899), stolarska radionica i radionica za proizvodnju kalupa (1901), silos za pšenicu (1901), te novi mlin sa modernim uređajima (1910).

¹⁰¹ Matijević, 2010, 78.

¹⁰² Vlašićak, 1924, 67; Zaplata, 1934, 916; Dekaris, 1936, 147; Gavranović, 1964, 150, Vukmanović, 1990, 80.

Izvori:

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka (ARS BL), *Tapija Tome Radulovića na zemljište u Delibašinom selu, koje je 1869. godine prodao trapistima*, ZORD 20/3.

Muzej Republike Srpske, Banja Luka (MRS BL), *Tapija kmeta Mijata Janića na zemljište u Delibašinom selu, prodanom 1884. godine samostanu Marija Zvijezda*, OI, ZID AP (1878-1918), inv. br. 3150/4.

Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungsergebnisse vom I. Mai 1885, Sarajevo 1886.

Trapisti Marija Zvijezda kod Banjaluke prave glasoviti trapistički sir, Narudžbe prima uprava trapista Marija Zvijezda Banjaluka (plakat-reklama), HNK Napredak, za prestupnu godinu 1911, god. IV, Sarajevo 1910, bez paginacije.

Trappisten-Abtei „Maria Stern“, Ord. Cisterc. reform. (Trappisten) – Delibašino selo bei Banjaluka, in: *Bosnischer Bote, Universal-Hand-und Adressbuch für Bosnien-Hercegovina*, V Jahrgang, Sarajevo 1901; VI Jahrgang, Sarajevo 1902; Zwölfter Jahrgang, Sarajevo 1908; Vierzehnter Jahrgang, Sarajevo 1910; Fünfzehnter Jahrgang, Sarajevo 1911; Sechzehnter Jahrgang, Sarajevo 1912; Achtzehnter Jahrgang, Sarajevo 1914; XXI Jahrgang, Sarajevo 1917; XXII Jahrgang, Sarajevo 1918.

Reklama za „prvoklasno“ trapističko brašno u Banjaluci, *Otačbina*, бр. 4, 5, 6, год. I, Бања Лука 15. 09. 22. 09. i 29. 09. 1923.

Plakat-reklama za *Livanjski masni planinski sir (ala Trapist)*, Hrvatski narodni kalendar „Napredak“, za prestupnu godinu 1930, Sarajevo 1929.

Literatura:

Anonim 1888

Anonim, *Zdravstvo, Dom i Svet, Ilustrovani list*, br. 17, Zagreb 1894, 325.

Von Asboth 1888

Von Asboth, *J. Bosnien und Herzegovina*, Wien 1888.

БиХ 1896

Босна и Херцеговина на Миленијумској изложби у Будимпешти године 1896, Издање Изложбеног уреда Бос.-херцеговачке Земаљске владе, Сарајево 1896.

Božinović 2009

Božinović, I. *Banjalučki trapisti*, feljton (br. 1-30), Nezavisne novine, Banja Luka 17. mart – 15. april 2009.

Ćosić 1994

Ćosić, A. *125. obljetnica trapističke opatije Marija Zvijezda u Banjaluci (1869-1994)*, Banja Luka 1994.

Dekaris 1936

Dekaris, A. *Kroz Vrbasku banovinu*, Vodič, Banja Luka 1936.

Деспић 1922

Деспић, А. *Занати, индустрија и трговина, Bosna i Hercegovina*, izdala sarajevska sekција Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Sarajevo 1922, 190-221.

Džaja 1988

Džaja, M. *Banja Luka u putopisima, zapisima i legendama*, Banja Luka 1988.

Friedwagner 2005

Friedwagner, N. *Marija Zvijezda i njezini Trapisti*, Banja Luka 2005.

Gavranović 1964

Gavranović, B. *Dolazak Trapista u Delibašino selo kod Banje Luke i njihova djelatnost*, Banja Luka 1964.

Hadrović 1902

Hadrović, S. *Zemljopis Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1902.

Hadžibegović 1977

Hadžibegović, I. *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi, br. 13, god. III, Sarajevo 1977, 97-131.

Ilešić 1939

Ilešić, S. *Banja Luka*, posebni otisak iz Geografskega vestnika, letnik XV, Ljubljana 1939.

Jurišić 1989

Jurišić, M. *Historijski prikaz formiranja šumskih kultura park šume Trapisti kod Banjaluke*, Naše starine, god. XVIII–XIX, Sarajevo 1989, 253-259.

Kapičić 1953

Kapičić, X. *Zastava o Bosni i Hercegovini*, књ. I, Sarajevo 1953.

Kirin 2003

Kirin, S. *120 godina sira Trapista*, Mlječarstvo, br. 53. (1), Zagreb 2003, 51-64.

Matijević 2010

Matijević, M. *Trapisti u Banjoj Luci*, Hrvatska revija, br. 1, Zagreb 2010, 72-79.

Mikić 1982

Mikić, Đ. *O privrednim i socijalnim prilikama u Bosanskoj Krajini u prvim godinama Austro-Ugarske okupacije (1878–95)*, Istoriski zbornik, br. 3, Banja Luka 1982, 75-110.

Mikić 1990

Mikić, Đ. *Austro-Ugarsko razdoblje, Banja Luka*, fotomonografija, Banja Luka 1990, 44-76.

Микић 1995

Микић, Ђ. *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.

Милошевић, Палавестра 1921

Милошевић, К. М., Палавестра, Ј. *Споменица Занатско-индустријске и пољопривредне изложбе одржане у Сарајеву од 24. септ. до 2. окт. 1921*, Сарајево 1921.

Nikić 1987

Nikić, A. G. *Vidjenja u staroj Banjaluci (1895-1941)*, Zagreb 1987.

Putokaz 1920

Iz naših radionica, Putokaz, riječ našim pitomcima, god. I, br. 5, izdaje Uprava trapiskog samostana „Marija Zvijezda”, Banja Luka, svibanj 1920, 1-21.

Putokaz 1923

Povijest opatije Marije Zvijezde, Putokaz, god. III, 79-81; 110-112; 151-154. i god. IV, 13-15; 51-53; 89-91, izdalo Sirotište „Marija Zvijezda” u Delibašinom selu, Samostanska kućna tiskara, Banja Luka 1923.

Putokaz 1928

Kronika sirotišta o. o. Trapista 1878-1928, Putokaz br. 5/6, god. IX, Riječ našim pitomcima, sa dopuštenjem crkvenih i redovničkih starješina, listopad–prosinac 1928, 138-158.

Radmanović 1980/81

Radmanović, N. *Banjalučki okrug 1920. godine (Izvještaj načelnika okruga banjalučkog od 25. juna 1920)*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina XX–XXI, knjiga XX–XXI, Sarajevo 1980/81, 193-221.

Слијепчевић 1980

Слијепчевић, Ђ. *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.

Станојевић 1902

Станојевић, М. М. *Кроз Босну и Херцеговину, утисци с пута српских учитеља у 1901 години*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 1, год. XVII, Сарајево 15. јануара 1902, 8-11.

Станојевић 1924

Станојевић, М. М. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* (уредник Станоје Станојевић), IV, књ. Ц-Ш, Београд 1924, 581, 898-899.

Stošić 2009

Stošić, V. *Propisi sirotišta Marija Zvijezda*, Glasnik Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 1, год. I, Бањалука 2009, 453-488.

Strausz 1884

Strausz, A. *Bosnien land und leute, historisch-ethnographisch-geographische schilderung*, zwiter band, Wien 1884.

Šalić 2000

Šalić, J. *Diljem zavičaja*, Banja Luka 2000.

Thomson 1897

Thomson, H. C. *The Outgoing Turk, Impressions of a Journey through the Western Balkans*, London 1897.

Trevor 1911

Trevor, R. *My Balkan Tour an Account of some Journeyings and Adventures in the Near East Together with a Descriptive and Historical Account of Bosnia & Herzegovina, Dalmatia, Croatia & The Kingdom of Montenegro*, London – New York 1911.

Vegetalac 1870

Vegetalac, *Smjerna molba*, Napredak, časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži, br. 17, Tečaj XI, u Zagrebu 1. studenoga 1870, 1.

Vlašićak 1924

Vlašićak, I. *Povijest Trapiskog manastira Marije Zvijezde kod Banje Luke*, Virje 1924.

Вукмановић 2000

Вукмановић, М. *Бањалучка пивара* (уредио Ђорђе Микић), Бањалука 2000.

Zaplata 1933

Zaplata, R. *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878)*, dokumenti iz arhiva austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, Croatia Sacra, Zagreb 1933.

Zaplata 1933a

Zaplata, R. *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878)*, *Dolazak i djelovanje Trapista u Bosni za turske vlade – neobjavljeni dokumenti iz arhive austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu (1850-1878)*, Jugoslavenski list, br. 303, 13. decembra 1933, 4-7; br. 304/7, 14. decembra 1933, 11-14; br. 305/4, 15. decembra 1933, 15-19; br. 306/6, 16. decembra 1933, 20-24.

Zaplata 1934

Zaplata, R. *Trapisti kod Banje Luke*, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV, sv. 1-12, Beograd 1934, 911-918.

Vukmanović 1990

Vukmanović, M. *Između dva rata*, Banja Luka, fotomonografija, Banja Luka 1990, 77-108.

Oasis économique de Banja Luka trappiste (1869/78–1941)

Mots-clés: les trappistes, économie, oasis, Banjaluka, fromage, bière, farine.

On désigne habituellement sous le nom de trappistes les membres de l'Ordre cistercien de la stricte observance (*Ordo cisterciencis strictioris observantiae*). Fondés sur la règle de Saint Benoît (VIe siècle), l'Ordre cistercien de la stricte observance est issu de la réforme de l'abbaye de la Trappe à Soligny par Armand de Rancé en 1664. Le monastère trappiste „Marija Zvijezda“ („Marie Étoile“) près de Banjaluka est unique en Bosnie-Herzégovine.

Du point de vue économique, la contribution de la communauté trappiste au développement de la région est très significative. Ainsi, jusqu'en 1874 ont été établis : l'usine de brique (1869), la sablière (1870), les bâtiments abbatiaux, l'étable et le grenier (1870), l'étuve à prunes (1872), le moulin (1872), la scierie (1872/73), la petite brasserie (1873). Dans les années suivantes sont ouverts: l'étuve à fruits (1876), l'usine de brique et de tuile (1877), le moulin broyeur d'os et la fabrique de colle (1877), la pépinière de fruits sauvages (1878), la fabrique de lainages avec la filature et l'atelier de tissage (1878), la nouvelle grande étable pour vaches (1879), l'imprimerie avec l'atelier de reliure et de cartonnage (1879), la tonnellerie, la menuiserie et la charronnerie (1879), la fromagerie (1882), la nouvelle brasserie (1885), la boulangerie (1889), la tannerie (1892), la fabrique d'aliments pour bétail (1893). Ont travaillé pour l'organisation du monastère des menuisiers, brasseurs, boulangers,

serruriers, forgerons, charrons, cordonniers, fileurs, tisserands, relieurs, brossiers, peintres en bâtiment, tourneurs, cordiers, maçons, meuniers, charpentiers, fromagers, vanniers, mécaniciens, poêliers, sagards, doreurs, verriers, briquetiers, tricoteurs de bas. Sous la direction de l'abbé Dominik Assfalg ont été construits : la pépinière commune (1894), la nouvelle fabrique de lainages (1897), la fabrique de teinture avec la teinturerie (1898), la centrale hydroélectrique (1899), la glacière (1899), l'usine de menuiserie et l'usine de fabrication des moules (1901), le silos à blé (1901), le nouveau moulin avec équipements modernes (1910).

Pendant les années 1920 et 1930 les trappistes ont opéré ces ateliers de production: la brasserie, la menuiserie, la serrurerie, l'ateliers de tissage, la tonnellerie, la forgerie, la charronnerie, l'ateliers de tailleur, la cordonnerie, l'atelier de sellerie, l'atelier de reliure, l'imprimerie. Le fromage „La Trappe“ qui s'est vendu sur les places et les marchés de Budapest, Graz et Vienne est encore une fierté de toute la région de Banjaluka. Les méthodes de sa fabrication sont restées un secret encore aujourd'hui. En 1899, le monastère a acquis l'éclairage électrique. Celui-ci a été transféré dans certains appartements de la cité en 1902. À la demande des citoyens de Banjaluka, la Direction du monastère a construit le nouveau moulin en 1910. Le pont est ouvert pour le trafic en 1902. Le nouveau barrage en béton est construit en 1914 car l'ancien barrage en bois avait été détruit l'année précédente par une crue de la rivière Vrbas.

Damir Tadić
Livnoer Arbeit

LIVNOER ARBEIT

Majci Klari i didu Anti

Damir Tadić
Gornjožabljaka b. b.
Livno, BiH
smiljantadic@gmail.com

UDK: 739.1(497.6 Livno)(091):94(497.6 Livno)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. XII. 2016.
Prihvaćeno: 27. I. 2017.

146

Obrt po kojem se ime Livna pročulo diljem Europe poznat je pod nazivom livanjski vez. U Europi su produkti tog umjetničkog obrta bili poznati pod njemačkom inačicom Livnoer Arbeit. Riječ je o umjetničkom obrtu čiji se početci i njegov specifičan razvoj vežu za Livno pa je to utjecalo i na određivanje njegova naziva. Livanjski vez u drvu dio je kulturne baštine Livna, ali, na žalost, ne više i dio žive baštine. Istraživanjem početaka i razvoja, pa sve do gašenja toga obrta, željeli smo doprinijeti prepoznavanju, definiranju i afirmaciji kulturne baštine livanjskoga kraja. Podaci iz arhiva, sačuvani dokumenti obitelji Mamić, autentična svjedočanstva i brojni do sada neobjavljeni izvori omogućili su autoru pratiti razvoj i odumiranje ovog proslavljenog livanjskog umjetničkog obrta.

Ključne riječi: umjetnički obrt, Livno, Livnoer Arbeit,drvovez, inkrustacija, Beč, Mamić

Prometne i trgovačke veze između srednjodalmatinske obale i unutrašnjosti, s druge strane Dinare, traju stoljećima. Intenzivno se trgovalo u rimsko doba, a još više u kasnom srednjem vijeku. Prometna povezanost Splita i Livna stvorila je poseban odnos dvaju gradova. Razdoblja prosperiteta Splita podudarala su se s razdobljima prosperiteta Livna. Osmanskom okupacijom Bosne i Hercegovine i nadiranjem prema jadranskoj obali prometna veza između Livna i Splita dobila je strategijski značaj.¹ Od svršetka 16. stoljeća Split postaje glavna izvozna luka Osmanskoga Carstva na istočnoj obali Jadranskoga mora.² Turci su prekinuli prijašnju trgovinu preko Levanta, koju su uglavnom držali Mlečani, a oživjeli kopnenu karavansku trgovinu. Glavnina izvoza i uvoza robâ iz i u

Bosnu i Hercegovinu odvijala se karavanskim putem Livno – Split.³ Ta činjenica omogućila je da Livno, uz Sarajevo, Banju Luku i Mostar postane jedno od glavnih trgovačkih središta u Bosni i Hercegovini.⁴ Livno je bilo glavno trgovačko središte prema srednjoj Dalmaciji.⁵ Kao grad na važnom raskrižju Livno je imalo i izvanredno strateško značenje.

Razvitak trgovine pospješio je širenje obrtničkih zanimanja. Snažan poticaj razvoju obrtništva davala je stalna prisutnost znatnih

³ Bajić-Žarko, 2004, 87-91; Baras, 1978, 202.; Morpurgo, 1962, 210-238.

⁴ O livanjskoj trgovini Ivan Frano Jukić pisao je: *Mjesto ovo znantno je porad trgovine, jer gotovo sva roba, koja iz Italije, Trzta preko Dalmacije za Bosnu iđe, ovdje se snosi, a tako isto o bosanska za Trzt i Dalmaciju prelazi preko Lijevna, odakle sada karavana iđe u Split.* (Jukić, 1990, 30). Aleksandar Giljferding, prvi ruski konzul u Bosni, ističe da su Banja Luka i Livno dva najbogatija trgovačka grada u Bosni (Giljferding, 1972, 324).

⁵ Hauptmann, 1987, 110; Tadić, 2013, 48-50.

¹ Novak, 1961, 183-185.

² Traljić, 1965, 811; Šimunković, 2000, 288.

vojnih potencijala u livanjskome kraju pripremanih za napadačke aktivnosti u Dalmaciji, a potom za obranu vlastitih granica. Prve informacije u dostupnim povijesnim vrelima o obrtničkoj djelatnosti u livanjskome kraju vezane su za mladića Luku iz Livna, Gojislavova sina, koji 1445. godine uči zanat u Zadru kod drvodjelca Jurja Lukačevića. Nešto poslije, 1467. godine, zabilježeno je da Petar Prvičić iz Livna uči zanat kod Mihovila Mijaljevića u Splitu i da iste godine Livnjak Antun Drastić uči klesarske tajne kod znamenitog Jurja Dalmatinca.⁶ Prostor Bosne i Hercegovine stoljećima je bio mjesto susreta i križanja kultura. Stalnim ratovima u bosanskohercegovačke gradove donošeni su drukčiji načini izrade vojne opreme i njezina održavanja te niza proizvoda potrebnih civilima. Ne treba zaboraviti da su upravo ratovi bili generator razvoja obrtništva. U 16. stoljeću Osmansko je Carstvo bilo u najvećem usponu i razvitak gradova doprinosio je trgovackom prometu i razvoju gradova kao središtu obrtništva.⁷ Livno, kao snažno prometno čvorište, stoljećima je bilo vodeće središte trgovackoga i obrtničkoga poduzetništva. Zahvaljujući tomu, Livno je tijekom 16. i 17. stoljeća intenziviralo svoj razvoj i postalo jednim od najznačajnijih bosanskohercegovačkih gradova. U tom razdoblju na području Kliškog i Krčkog sandžaka Livno je najperspektivniji grad i stvarno političko, gospodarsko i kulturno središte regije.⁸

Osmanske su vlasti davanjem raznih povlastica obrtnicima i trgovcima željele privući pučanstvo da se stalno naseljava u gradu, što je imalo posebnu važnost za vojni garnizon u Livnu. Prema podatcima osmanskoga deftera iz 1550. vidi se da je obrtništvo u Livnu vrlo razvijeno. Defter spominje ukupno 27 vrsta obrta (krojači, tabaci, samardžije, sarači, čurčije, čebedžije, kujundžije, dunderi, čizmedžije,

bravari, kovači, obućari, pekari, mesari i dr.).⁹ Mnogi od njih potrebni su za elementarni opstanak tvrđave i kasabe. Još prije, u dokumentu iz 1530., pored ostalih obrtnika spominje se i jedan kujundžija,¹⁰ godine 1550. zlatar Bali,¹¹ a 1585. evidentiran je i jedan zlatar krščanin. Marko Zlatarić, zlatar iz Livna, izbjegao je 1686. s članovima obitelji u Sinj.¹² Opširan popis Kliškoga sandžaka iz 1574. spominje u Livnu postojanje esnafa nekih obrta.¹³ Prema opisu grada Livna, što ga je 1661. dao Evlija Čelebi, u gradu ima tri stotine dućana u kojima se obavljala obrtnička djelatnost.¹⁴ Postojanje obrtnika poput zlatara, puškara, pekara, svjećara i mimara često implicira višu razinu razvijenosti gradskoga života. Upravo na tradiciji zlatarstva i puškarstva razvit će se u Livnu inkrustatorski obrt – livanjski drvovez. Premda je trgovina i dalje donosila većinu prihoda, obrtništvo je sve više davalo prepoznatljivost gradu.¹⁵

Debeli slojevi zaborava prekrili su sjećanje na neke od rijetkih obrta po kojima je Livno bilo prepoznatljivo. Izradu toka (poprsje obrambenoga plašta, pancira, prsnoga oklopa), kovanjem srebrnog i zlatnog novca u pločice i prišivanje na prsimu kaputa ili prsluka livanjske su kujundžije učile od Zadrana i postali poznati

⁹ Spaho, 1994, 148-149; Početkom 17. stoljeća u Livnu među zanatnicima, između ostalih, djeluje čak 34 krojača, 21 štavljač kože, 21 bojadisar, 19 krznara, 14 tesara, 9 obućara, 8 sarača i 8 bravara (Jurin-Starčević, 2006, 141).

¹⁰ Karamehmedović, 1980, 109.

¹¹ *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 2007, 61.

¹² Soldo, 1995, 45.

¹³ Handžić, 1978, 254.

¹⁴ Čelebi, 1979, 137-149. Premda Livno nikad službeno nije dobilo status šehera, Čelebi ga često upravo tako naziva.

¹⁵ Obrtnici su često bili i trgovci koji su prodavali predmete vlastite izrade u dućanima u čaršiji i na trgu. U tom vremenu zanatisu (kao prethodnica moderne industrijske proizvodnje) imali posebnu društvenu težinu. „Ima svoj kruh“, ili „ima zlatne ruke“, govorilo se nekada, s jasno naglašenim poštovanjem, za svakoga onoga tko je imao svoj zanat i živio od svoga obrta. I obrnuto, uobičajeni način nečije društvene marginalizacije i degradacije bila je karakterizacija dotičnoga kao nekoga tko nema „ni alata ni zanata“.

⁶ Benac, 1966, 453-454.

⁷ Zlatar, 1988, 63.

⁸ Jurin-Starčević, 2006, 129.

majstori, što potvrđuje i narodna pjesma: *Da otide u Lijevna grada; Da sakuje toke trijestore; Na mojih trideset hajduka.*¹⁶ Priča o najpoznatijem livanjskom umjetničkom obrtu potvrdit će da se tradicija, umjetnost i kultura življenja kroz ljudsku povijest najbolje mogu pratiti kroz povijest obrtništva.

Početci livanjskoga veza

Obrt po kojem se ime Livna pročulo diljem Europe poznat je pod nazivom *livanjski vez*. U inozemstvu su produkti toga obrta bili poznati pod njemačkom inačicom *Livnoer Arbeit*.¹⁷ Logično je prepostaviti da su taj naziv livanjskom drvorezu dali austrougarski časnici i vojnici, koji su u velikom broju boravili u Livnu nakon zauzeća 28. rujna 1878. godine i često kupovali suvenire inkrustirane livanjskim vezom. U austrijskom tisku prvi put taj naziv upotrebljava bečki dnevnik *Neue Freie Presse*.¹⁸ U austrougarskom razdoblju nerijetko je sinonim za inkrustaciju zlatnom i srebrnom žicom na drvenim predmetima (popularni *holzincrustation*) bio *livanjski vez*. Bečke novine *Unteroffiziers Zeitung* ističu da je Livno i prije okupacije bilo poznato po inkrustaciji te da je Livno „na neki način rodno mjesto“ tog umjetničkog obrta u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Sličnu tvrdnju iznosili su i neki drugi autori.²⁰ Jovo Trifković, koji je tridesetih godina 20. stoljeća bio direktor Zemaljske radionice za umjetno zanatstvo u Sarajevu, u razgovoru s novinarom

¹⁶ Čurčić, 1926, 129-130.

¹⁷ Među etnografima prvi koji livanjski vez spominje pod ovom njemačkom inačicom je mađarski pisac, etnograf i političar Johann (Janos) Asbóth (1845. – 1911.) Pišući o bosanskohercegovačkim obrtima Asbóth ističe: *Bizantski, odnosno venecijanski utjecaj primjećujemo kod filigrana, zanatnika koji izrađuju predmete od srebra. Na vrhu te vrste cehovske proizvodnje stoji grad Foča. Međutim, moramo spomenuti i Livno gdje se izrađuju prelijepi i specifični predmeti od crnog drveta, protkanog srebrom. Ovaj rad je vrlo cijenjen i naziva se „Livanjski rad“.* (Asbóth, 1888, 170.)

¹⁸ *Neue Freie Presse*, br. 5217, 6. III. 1879.

¹⁹ *Unteroffiziers Zeitung*, br. 7, 1. IV. 1917.

²⁰ Dlustuš, 1894, 455.

Stipom Ančićem to će potvrditi ovim riječima: *Inkrustacija ili vez po drvetu je tehnika koja se sastoji u ulaganju raznih metala, olova, bakra, mjedi, srebra, zlata itd. – u drvo, te se osobito odlikuje finoćom izrade i obilnošću originalne ornamentike. Najpoznatija je bila u Livnu, te se i govori, da je odanle prenesena u ostale varoši kao Sarajevo i Foču.*²¹ Premda je riječ o obrtu koji nije autohtono livanjski, njegov specifični razvoj u Livnu odredio mu je naziv. Livanjski vez u osnovi je inkrustacija kao vrsta dekoracije različitih drvenih predmeta umetanjem skupocjenog materijala (najčešće zlata i srebra). Inkrustacija je jedna od najoriginalnijih, gotovo isključivo Orijentu svojstvenih tehniku dekoracije. Njezino nas podrijetlo vodi na Istok, gdje je inkrustacija u umjetnosti i obrtu doživjela nedostizan procvat. Postupak inkrustiranja sastoji se u tome da se željen crtež urezuje u predmet koji treba ukrasiti, bio on od čelika, bronce, drveta ili slonove kosti, i da se nastalo udubljenje ispuni srebrnom ili zlatnom žicom odgovarajuće debljine. Ta, naoko jednostavna tehniku ukrasa u stvari je neobično dugotrajan i težak posao pa je i najmanji takav rad barem ispit strpljivosti.²² Postupak inkrustacije tražio je vrhunsku preciznost kojom su se izrađivali najfiniji ornamenti na različitim predmetima kako bi se na njima popunile praznine i dao glamurozan i upečatljiv izgled.

Početci tog umjetničkog obrta sežu u šezdesete godine 19. stoljeća. Zanimljivo je da je i ovaj obrt u Livno došao s vojskom. Albanski vojnici, kao dio elitnih vezirovih odreda, ponekad su i dulje vrijeme boravili u pograničnom Livnu. Kundaci njihovih pušaka bili su često ukrašeni

²¹ *Narodna politika*, br. 48, 24. II. 1929.

²² Pišući o Gospodarsko-šumarskoj izložbi u Zagrebu 1891. i inkrustiranim proizvodima umjetničko-obrtnih radionica iz Bosne i Hercegovine, Janko Ibler, hrvatski publicist, naglasio je kako se u tim radionicama izvode mukotrpna šaranja zlatom na čeliku koja često za komad od nekoliko centimetara traže radnju od više mjeseci (Ibler, 1892, 20).

srebrnim ornamentima (tzv. puške srmajlje).²³ Nije se pazilo samo na vrsnoću oružja nego i na njegovu ljepotu. Puška je bila ukrašena, obično vezena (pirlitana) pa su je pjesnički zvali *šara*, *šarka* ili *puška šarovita*. Potvrđuju to i stihovi narodne pjesme: *Deder baci šaru pirlitanu / Da s' latimo po plećih junačkih ili Pak on kleče na kolino livo / A na desnu šaru prislonio / Svoju šaru po kundaku ljubi /... Kad mu puče šara pirlitan.*

Još od vremena kada je čovjek počeo osmišljavati i izrađivati predmete koji će mu koristiti ne samo za napad na neprijatelja već i da se obrani od njega, javlja se želja da se tim predmetima dade neka estetska forma. Pored potrebe da oružje bude što ljepše, ono je ukrašavano i iz želje da ostane trag o vremenu, majstoru ili vlasniku. Osim u borbene svrhe oružje je korišteno kao sastavni dio nošnje odraslih muškaraca u Bosni i Hercegovini.²⁴ U razdoblju osmanske uprave čovjek ovih prostora nije poznavao veće dragocjenosti od oružja.²⁵ To je bilo njegovo bogatstvo, njegov jedini ponos i oružje mu nikada nije bilo preskupo. Obrađivači srebra izrađivali su za oružje najljepše kovane ili lijevane okove, koji su često bili ukrašeni dragim kamenjem. Razumije se da se taj estetski ukus tijekom vremena popravlja i ukrašavanju oružja daje se poseban značaj. Na oružju koje je potjecalo s Orijenta, a potom

i na oružju koje se proizvodilo u oružarskim središtima na Balkanu, korišteni su raznovrsni motivi, najčešće oni iz osmanske primjenjene umjetnosti. Za razliku od brojnih europskih oružarskih središta, koja nisu pridavala veći značaj ukrašavanju, Turci su formirali specifičan stil ukrašavanja koji se bazirao na arapskom i seldžučkom nasljeđu dopunjenu motivima bizantijske i umjetnosti pokorenih balkanskih naroda. Elemente tih motiva spretni su umjetnici stilizirali i prilagođavali svomu ukusu i nerijetko vjerskim shvaćanjima pojedinih simbola. Pod utjecajem Zapadne Europe Turci počinju napuštati tradicionalne simbole u ukrašavanju i preuzimati nešto modificirane motive renesanse, rokokoa i baroka. Tomu je najviše doprinio kujundžijski zanat u Bosni i Hercegovini koji se razvijao i pod utjecajem dalmatinskih majstora.

Inkrustacije na puškama albanskih vojnika prvi je u Livnu započeo oponašati livanjski puškar Sulejman Vrebac, a poslije i neki drugi livanjski majstori.²⁶ Motivi vezenih ornamenata (šara ili ukrasa) prvo vjerojatno nisu bili potpuno izvorni. Premda dosadašnja istraživanja to sa sigurnošću ne potvrđuju, bogata ornamentika zastupljena na starim nadgrobnim spomenicima (općenito na kamenu), u tkanju i u drvorezbarstvu u livanjskome kraju potvrđuje da je barem jednim

²³ Puškarstvo je prije okupacije bilo jedan od prvih obrta u Bosni i Hercegovini. Naime, oružje je tom vremenu u najvećem broju slučajeva bilo obrtnički proizvod. U svakom većem mjestu bilo je puškara. Livno, kao najvažnije granično osmansko vojno središte prema Dalmaciji, bilo je mjesto u kojem se oružje proizvodilo i njime trgovalo. O tome svjedoče i livanjska prezimena Puškar (Hrvati), Puškarević (Srbi) i Tufekčić (Muslimani). Odmah nakon okupacije austrougarske vlasti zabranili su obrtnicima proizvodnju pušaka, kubura i dugog hladnog oružja (sabljii, jatagana i sl.), a građanima nošenje oružja. Ta odluka dovela je do gašenja puškarskog obrta.

²⁴ Engleski putopisac Edward Mitford piše da su osmanski Turci, kao nomadski narod, sebe smatrali strancima u Europi, koji su sa sobom, uz nešto malo stvari, donijeli samo oružje (Usp. Teinović, 2013, 9); Hangi navodi da su u gradovima begovi, age i ugledniji građani uvijek nosili oružje (Hangi, 1990, 84).

²⁵ Opisujući Livno, Čelebija navodi da u svakoj kući postoje puškarnice za borbu (Čelebi, 1996, 142).

²⁶ Marković, Popović, 1951, 333. Stvaran autor rada je Stipo Marković (Livno, 1878. – Sarajevo, 1953.), a Cvetko Popović, voditelj Etnografskog odjela Zemaljskog muzeja u Sarajevu, njegov je rad redigirao i izvršio manje dopune. Marković je bio učitelj u raznim bosanskohercegovačkim gradovima i dugogodišnji ravnatelj (od 1905. do 1913.) livanjske osnovne škole. Autor je vrijedna rada *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave* (Mostar, 1923.) i većeg dijela publikacije „Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Dinara u Livnu“ (Zagreb, 1909.). Posebnu vrijednost njegovu radu o livanjskome vezu u drvetu daje činjenica da je većinu podataka prikupio iz razgovora s Antom Mamićem i njegovim sinom Stipom, poznatim livanjskim inkrustatorima. O livanjskom vezu pisali su još: Džaja, 1962., 279-280; Kaić, 1940, 148-150; Firdus, 1967, 114-116; Gačić, 2013, 203-207; Tadić, 2015., 149-158; Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1964, 449. Veći broj članaka objavljen je različitim povodima u domaćim i inozemnim dnevnim i tjednim novinama i časopisima, od kojih će neki biti citirani u ovom radu.

dijelom riječ o autohtonim motivima. Za ornamentiku ovoga razdoblja karakteristični su jednostavniji zavoji, spirale, „grančice“ i krugovi koji se ponavljaju uz karakterističan ritam i simetričnost oblika i linija. Livanjski majstori nisu ostali samo pri ukrašavanju oružja, nego su počeli tom tehnikom ukrašavati i druge predmete izrađene od drveta: lule, cigaršpice, štapove, nakit, lepeze, pribor za jelo... U početku inkruštirali su olovom, kositrom, i pečatom, a poslije su nastavili raditi srebrom i rijetko zlatom. Osim Vrepca među pionirima toga obrta Marković spominje njegova kalfu Hamzagića i Ibrahima Smailagića sa sinovima. Džaja tim imenima dodaje i Adema Alčelebića i nekog Ljubunčića.²⁷ Prva međunarodna afirmacija livanjskoga umjetničkoga obrta dogodila se na Svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine, na kojoj je izloženo nekoliko inkruštatorskih radova Sulejmana Vrepca. Za svoje radove, kako navodi Iso Kršnjavi, Vrebac je u Parizu nagrađen brončanom medaljom.²⁸ Zasluge za predstavljanje Vrepčevih radova na izložbi u Parizu pripadale su Juliusu von Jaxi Dembickom, austrougarskom konzularnom agentu u Livnu, u razdoblju od 1859. do 1873. godine.²⁹ Kršnjavi, ta impresivna i svestrana osobnost hrvatske kulture, u članku objavljenu u *Wiener Zeitungu* donosi niz nepoznatih biografskih podataka o pionиру drvovezu u Livnu Sulejmanu Vrepcu i o specifičnu razvoju inkruštorskoga umjetničkoga obrta u Livnu. Povod za članak bila je prva izložba narodnih obrtnina (umjetnosti i umjetničkog obrta),

²⁷ Džaja, 1962, 279.

²⁸ Izidor Iso Kršnjavi, „Die erste Kunst und Kunstegewerbe Ausstellung in Agram“, *Wiener Zeitung*, br. 29, Wien, 6. 2. 1880. Osvrt na ovu izložbu istog autora, pod naslovom „Kunstbestrebungen in Croatién“, objavljen je u *Mittheilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie - Monatsschrift für Kunst und Gewerbe*, XV (1880 / 174), 1. 3. 1880, 43-46. U ovom članku Kršnjavi samo uzgredno spominje inkruštatorske radove iz Livna.

²⁹ D. Tadić, *Konzul Dembicki*, (tekst za Radio Livno, 18. siječnja 2005.).

otvorena u Zagrebu 15. prosinca 1879. u palači baruna Vranizanyja na Zrinskom trgu 19, a u organizaciji hrvatskoga *Društva umjetnosti*, na čijem je čelu bio Kršnjavi. Bila je to uspješna realizacija lucidnih muzealnih promišljanja voljenog i istodobno omraženog predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavija, koji se na nagovor biskupa Strossmayera vratio 1877. u Zagreb.³⁰ Na toj su izložbi prvi put hrvatskoj javnosti predstavljeni proizvodi umjetničkog obrta iz Bosne i Hercegovine (Livno, Sarajevo i Višegrad). Veći dio članka u bečkim novinama o rukotvorinama livanjskih inkruštatora koji se ističu naročitom vještinom i začudujućim osjećajem za stil (Kršnjavi taj rad naziva *silberarbeiter*) autor posvećuje Sulejmanu Vrepцу.³¹ Od Kršnjavija saznajemo da se prvi poznati začetnik livanjskoga inkruštatorskoga veza Sulejman Vrebac³² dvadesetak godina bavio poljoprivrednim poslovima (*bauer*), zatim je neko vrijeme bio vojnik da bi se, nakon brojnih nedaća, prilično osiromašen vratio u Livno. Kao vrstan puškar i kujundžija postigao je punu afirmaciju inkruštatorskim radovima još u osmanskom razdoblju. Njegovi radovi naručivani su za sultanovu palaču. Onodobne osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini nagradile su ga za uspješno vođenje svojevrsne škole umjetničkoga obrta u Livnu.³³ Iz članka saznajemo da mu je najbolji učenik bio Mato

³⁰ Vujić, 1995, 14-15; Mrazović, 1879, 3.

³¹ S obzirom na obilje informacija (nekih posve osobnih) koje donosi u ovom članku, opravданo se može zaključiti da je Kršnjavi crpio podatke iz razgovora sa Sulejmanom Vrepcom. Vrebac nije bio na izložbi u Zagrebu, ali ne treba isključiti mogućnost da je Kršnjavi boravio u Livnu.

³² Prema obiteljskoj predaji Vrepci su se u Livno doselili iz Imotskog i nastanili na periferiji Livna u naselju Gornji Žabljak. Taj rod dao je Livnu nekolicinu vrsnih zanatnika (Mandžalo, 1987, 141-142).

³³ Pred kraj svoje vladavine turska je uprava u Bosni i Hercegovini pokušavala unaprijediti zanatsku djelatnost podupiranjem naukovanja u uzornim radionicama boljih majstora (Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1964, 449).

Tadić Ninin,³⁴ koji učitelja nije dostigao u preciznosti izvedbe, ali je bio izvrstan u izboru izvornih motiva za dekoriranje. Prilikom proslave 25. obljetnice vjenčanja cara Franje Josipa s bavarskom princezom Elizabetom (1879.) tada već stari majstor Vrebac³⁵ izradio je prigodan dar za što je bio pohvaljen i novčano nagrađen.³⁶ Pišući o početcima njegova rada, Kršnjavi naglašava da je Vrebac bio vrlo dobro upoznat sa svim tajnama tehnološkoga postupka inkrustacije. Inkrustiranje isključivo na drvenim predmetima započeo je na puškama, lulama i cigaršpicima, a nastavio sa štapovima za hodanje, kutijama za nakit i drugim pogodnim predmetima. Inovativan i kreativan, istinski umjetnički talentiran, Vrebac se nije zadovljavao preuzimanjem tuđih uzora, nego je stalno pronalazio nove motive za dekoraciju i unosio značajne promjene u likovnom izrazu te unaprjeđivao tehniku inkrustacije. Najprije je inkrustirao istopljenim olovom, tvrdim

³⁴ Mato Tadić (Livno, 1855. – 1924.), sin Nikole Nine Tadića i Ande Tadić, r. Radulović, na kraju je odabrao zlatarski obrt. Tadiće kao livanjske zlatare spominje i Mazalić (Mazalić, 1967, 135). O zlatarskome umijeću Mate Tadića i danas svjedoči njegov izvrstan rad - zlatna kruna na kipu Blažene Djevice Marije u samostanskoj crkvi sv. Petra i Pavla u Livnu. Džaja navodi da su livanjski zlatari osim nakita izradivali i razne crkvene predmete filigranskom tehnikom (Džaja, 1962, 283). Mato je bio ljubitelj starina i vrijedan skupljač starog novca. Bio je dobar poznavatelj turskog i talijanskog jezika. Pripremao je lijekove od ljekovitih trava pa su ga zbog toga zvali i Hećim. Osim Mate Tadića Ninina, livanjski zlatari iz obitelji Tadić bili su još i Mato Tadić Antin (1821. – 1875.) i njegov bratić Mato Tadić Ivin / 1872. – 1927./ (Tadić, 1999, 32, 40). Na višestoljetnu tradiciju zlatarstva u Livnu ukazuje i činjenica da su bogatije livanjske gradske obitelji raspolažale s respektabilnim količinama zlatnoga nakita. Naime, kada su bogoslovi Franjevačke teologije u Livnu (Gorica) izvodili 8. veljače 1891. predstavu *Stjepan, posljednji kralj Bosne*, zlatni su nakit i odjeću (kostime) posudile od obitelji Ive Tadića (bivšeg gradonačelnika) i Nine Kaića (*Narodni list*, br. 17, 18, 19 i 20, Zadar, 1891.).

³⁵ Kršnjavi ga opisuje kao „starog Turčina“. Točni podaci o Vrepčevu rođenju i smrti nisu nam poznati. Na temelju oskudnih podataka pretpostavljamo da je rođen oko 1820., a umro oko 1880. godine.

³⁶ Kršnjavi, *Wiener Zeitung*, br. 29, 6. II. 1880.

pečatnim voskom (za dobivanje polikromatske strukture), zatim mesingom³⁷ i na kraju isključivo srebrom. Srebro je dobivao taljenjem srebrnoga kovanoga novca. Sam je isticao da su mu radovi nastali nakon pariške izložbe još kvalitetniji nego prije. Vrepčevi radovi postali su vrlo traženi. Kupci su najčešće bili bogati begovi i trgovci, a naročito otomanski časnici i službenici koji su njegove rade poklanjali nadređenima.³⁸ Bio je majstor za koga su govorili da bi umio napraviti bravu na carskim dvorima i skovati pticu koja bi letjela i govorila. Bio je majstor za sve. Stotine pameti u jednoj glavi. Ruke koje sve umiju. Zlatne ruke.³⁹

U predokupacijsko vrijeme obrt se sve više usavršavao, vez postajao bogatiji motivima, a radovi sve precizniji i s prepoznatljivom notom jednog novog veza – livanjskoga veza. Do austrougarskog zaposjednuća Bosne i Hercegovine u Livnu se drvorezom bavilo svega desetak majstora i njihovih pomoćnika. Nakon uspostavljanja austrougarske uprave u Tursku su odselili i Hamzagić i Ibrahim Smailagić s obitelji prenijevši tamo ovaj umjetnički obrt

Za dalji razvoj livanjskoga drvoreza posebne je zasluge imao Stipo Tadić Ninin (Livno, 1851. – 1935.), puškar i stolar, koji je šezdesetih godina 19. stoljeća zanat, kao i mlađi mu brat Mato, učio

³⁷ Marković u svom radu ne spominje mesing (mjed ili tombak), nego kositar (kalaj).

³⁸ U ostalom dijelu teksta Kršnjavi piše o izloženim predmetima iz Sarajeva. Bile su to različite vrste oružja (handžari, jatagani), ukrašeni postupkom tauširanja. Najbolji sarajevski majstor u toj tehnici bio je Husein Topal, koji je i osobno boravio u Zagrebu. U Sarajevu je postojala duga tradicija umjetničkog ukrašavanja oružja (Chaumette-Des-Fossés, 2012, 117). Iz Višegrada su bili izloženi filigranski radovi u srebru vrhunskog majstora Antona Šimuna, za koje je navedeno da se mogu mjeriti s najboljim venecijanskim ili đenovskim radovima. Članak završava informacijom da su iz Livna bili izloženi i izvrsno izrađeni netauširani noževi, koji su se stilski mnogo razlikovali od sarajevskih. Livno, jedno od središta u kojima su se najviše izrađivali noževi, spominje i Ćurčić (Ćurčić, 1926, 129).

³⁹ Ljubuncić, *Novi čovjek*, br. 59, 1926.

kod Sulejmana Vrepca.⁴⁰ Već u predokupacijsko vrijeme Stipo Tadić imao je vlastitu puškarsko-inkrustatorsku radionicu u kojoj su radili Salih Brkić, Salih Džepar i Niko Radulović Brno (1860. – 1936.), a poslije okupacije u radionici će početi raditi i Anto Mamić, koji je izučavao zlatarski zanat kod Stipina brata Mate.⁴¹

Sl. 1. Livanjski inkrustatori

Slijeva: Stipo, Nina (otac) i Mato Tadić
(Livno, 1907.)

Nakon smrti Sulejmana Vrepca i preseljenja Smailagića i Hamzagića u Istanbul, Tadić ostaje najbolji majstor u ovom obrtu u Livnu i njegova je radionica bila najveća.⁴² Posebno priznanje

⁴⁰ Stipo je na kraju odabrao stolarski obrt. U njegovoj radionici izrađivani su prozori, vrata i ostala stolarija za najvažnije zgrade u Livnu: Kotar, Gradska vijećnica, škole, bolnica... Vodio je radove na izgradnji doma Hrvatskog glazbenog i pjevačkog društva *Dinara* iz Livna. Nerijetko su stizale narudžbe i izvan Livna. Tako je, između ostaloga, izradio građevinsku stolariju za mostarsku gimnaziju (građena od 1898. do 1902.) I danas postojeća drvena ograda kora u samostanskoj crkvi na Gorici njegovih je ruku djelo. Uspješno ga je naslijedio sin Pero (Livno, 1881. – Osijek, 1945.), poznat kao svestran majstor (Manderalo, 1999, 44). Osim što je bio izvrstan stolar i mehaničar, uspješno je projektirao i izgradio cestu za Cincar (i danas ju zovu „Tadića cesta“). Pero će stolarski obrt proširiti izgradnjom pilane najprije u Glamoču, a poslije i u Suhači kod Livna (Tadić, 1999, 29-30).

⁴¹ Prema kazivanju Stipe Tadića Ivina (1897. – 1978.).

⁴² Marković, Popović, 1951, 334.

doživio je dobivanjem poziva 1881. godine da izradi rad livanjskim vezom kao dar za vjenčanje prijestolonasljednika Rudolfa s belgijskom princezom Stephanie.

Afirmacija umjetničkih obrta u austrougarskome razdoblju

U osmanskom razdoblju obrti su bila glavna grana gospodarstva od koje je živjela većina gradskoga pučanstva u Bosni i Hercegovini. U drugoj polovini 19. stoljeća započelo je propadanje pojedinih obrta zbog uvoza jeftinijih austrijskih proizvoda iz Beča, Trsta i Splita.⁴³ O lošim gospodarskim prilikama u Bosni i Hercegovini uoči ustanka 1875. izvijestio je Beč i austrijski generalni konzul u Sarajevu Svetozar Teodorović. U izvješću navodi da su obrtništvo i industrija *na najnižem stupnju*.⁴⁴ Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Bosni i Hercegovini dogodio se zanimljiv susret i ispreplitanje kulturno-civilizacijskih krugova *a la turca* i *a la franga*. Ovaj jedinstven kulturni fenomen, koji nastaje uslijed specifičnih povijesnih okolnosti smjenom stare (osmanske) i dolaska nove (austrougarske) uprave, ostavio je karakterističan trag u arhitekturi, umjetničkom obrtu, dizajnu i načinu odijevanja. Nakon što je Austro-Ugarska uključila Bosnu i Hercegovinu u svoje carinsko područje (1. siječnja 1880.), nastupilo je novo razdoblje u njezinu gospodarskome životu. Monarhija je zagospodarila bosansko-hercegovačkim tržištem potisnuvši u potpunosti robu iz Engleske, Francuske i Italije. Novi uvjeti poslovanja doveli su do propasti domaćih trgovaca i otvoren je proces brzog propadanja niza starih obrta.⁴⁵

⁴³ O tome je nešto opširnije pisao Julius von Jaxa Dembicki, austrijski konzularni agent u Livnu. (Dembicki, 1871, 162-176)

⁴⁴ Bogičević, 1949, 219.

⁴⁵ Juzbašić, 2002, 143; Tudor, *Jadranski dnevnik*, br. 245, Split, 19. X. 1935.

Nakon zauzeća Livna 28. rujna 1878. austrougarski su vojnici (između 2 i 3 tisuće) 14 mjeseci bili stacionirani u livanjskome kraju pod zapovijedanjem generala Franza Latterera von Lintenburga.⁴⁶ Dolaskom austrougarskih časnika, vojnika i službenika, koji su uočili ljepotu i vrijednost radova livanjskoga veza te postali njegovi najbolji kupci, ovaj se umjetnički obrt počeo sve više usavršavati i širiti netom otvorenom europskom tržištu. Potražnja za suvenirima je rasla, što je dalo nov poticaj razvoju ovoga obrta. Vojnici, među kojima je bilo i zlatara, prenosili su domaćim majstorima korisna iskustva. To se prije svega odnosilo na naprednije zlatarske tehnike u postupku taljenja, lijevanja, valjanja, izvlačenja i lemljenja srebra i zlata uključujući i uvodenje modernijih sprava, a poglavito ručnih sprava za valjanje (*valc mašina*).

Razdoblje austrougarske uprave donijelo je značajne i brojne promjene u društvu. U drugoj polovini 19. stoljeća gospodarska, kulturna i prosvjetna kretanja u Dvojnoj Monarhiji protječu u nastojanju da se narodna umjetnost građanskih i seljačkih slojeva očuva, unaprijedi i prilagodi širokoj industrijskoj proizvodnji, odnosno prodaji na domaćim i stranim tržištima. Austro-Ugarska je u tom razdoblju nastojala držati vodeće mjesto u industrijskoj proizvodnji predmeta primjenjene umjetnosti, koja se temeljila na narodnom stvaralaštvu, odnosno motivima preuzetima s tradicionalnih uporabnih predmeta. Ključan događaj u tom nastojanju je utemeljenje (1863.) i otvorenje (1864.) Austrijskoga muzeja za umjetnost i industriju (*Österreichisches Museum für Kunst und Industrie*) te četiri godine poslije i Škole za primjenjenu umjetnost (*Kunstgewerbeschule*).⁴⁷

⁴⁶ Tadić, 2014, 244. Taj se broj u kasnijim godinama sve više smanjivao da bi 1895. pao na 267, a 1910. na svega 90 vojnika (Hadžibegović, 2004, 318).

⁴⁷ Muzej i škola djelovali su kao arbitri ukusa šaljući dizajnirane uzorke svim obrtničkim i specijaliziranim školama (*Fachschulen*). Prikupljali su sve najbolje primjere umjetničkih radova i regionalnih etničkih obrta (narodne umjetnosti) i pomagali u sudjelovanju škola na međunarodnim izložbama (Reynolds-Cordileone, 2016.).

Djelovanjem muzeja i škole, a pod pokroviteljstvom ministarstva obrazovanja, u vrlo je kratku vremenu provedena reforma obrtničkih škola koja je rezultirala otvaranjem više od dvjesto obrtničkih škola i cislajtanijskoj Austriji. Rudolf von Eitelberger, utemeljitelj Muzeja za umjetnost i industriju, vjerovao je da će umjetnost kao univerzalni jezik prevladati političke razdore i tegobe unutar Monarhije. Tamo gdje konvencionalna politička rješenja nisu donijela rezultat, umjetnost se nudila biti medijem jedinstva i pomirenja između naroda. Koncem 19. stoljeća novi snažan umjetnički centar postao je Beč, koji je preuzeo primat zapadnoeuropskih dvorova u vrijeme pojave novih trendova u umjetnosti. Imao je pored umjetničkih institucija (akademije, visoke tehničke škole i škole primijenjenih umjetnosti) i mnoge stručne škole i radionice za proizvodnju stakla, keramike, stilskoga namještaja, nakita, tekstila, mnogo prije čuvene *Wiener Werkstätte*.

Radi spašavanja pojedinih obrta austrougarske su vlasti poduzimale mjere za njihovu zaštitu, održavanje i razvoj. Jednu od ključnih uloga odigralo je Središnje povjerenstvo za pitanja obrazovanja za umjetničke obrte. Povjerenstvo su 1882. osnovala ministarstva prosvjete i trgovine i bilo je sastavljen od industrijalaca, nastavnika i umjetnika, a predvodio ga je Joseph Storck, dugogodišnji ravnatelj i profesor škole za primjenjene umjetnosti u Beču. Zadatci toga povjerenstva odnosili su se na izgradnju i kontrolu obrazovanja za umjetničke obrte, formiranje novih obrtničkih škola i koordinaciju sudjelovanja obrtničkih škola i ateljea na izložbama.⁴⁸

Inicijativu za spas tradicionalnih umjetničkih obrta u Bosni i Hercegovini dao je Benjamin Kállay, zajednički ministar financija Austro-Ugarske Monarhije i kao takav upravitelj nad Bosnom i Hercegovinom. Kállay je prihvatio preporuku Rudolfa von Eitelbergera, ravnatelja bečkog Muzeja za umjetnost i industriju, koji je odmah nakon okupacije preporučio

da se i Bosni i Hercegovini, po uzoru na već etablirane modele stručnih škola u Monarhiji, mora krenuti s njegovanjem kućne radinosti i nastavom zanatskih umijeća.⁴⁹ Uzroke pada pa i nestanka nekih tradicionalnih obrta u Bosni i Hercegovini Kállay je video u općem kulturnom padu koji je pratio raspad Osmanskoga Carstva, pobunama i ratovima i u golemu priljevu jeftinih zapadnih industrijskih proizvoda.⁵⁰ U spašavanju tradicionalnih obrta prepoznao je zadatak državnoga aparata koji bi trebao osnivati radionice u Bosni i Hercegovini u kojima će se obrazovati učenici. U ostvarenju te zamisli posebnu je ulogu namijenio Josefu Storcku (ravnatelju Škole primjenjenih umjetnosti u Beču i jednom od najznačajnijih protagonistova bečkog historicizma), koji je trebao napraviti obrasce koji će poslužiti u pročišćavanju ukusa autohtonog stanovništva i prilagoditi predajom očuvan stil potrebama vremena. U tom je smislu ozivljavanje umjetničkoga obrta bila mješavina paternalističke pedagogije i retorike pod ravnjanjem austrijskoga administratora. U promicanju „bosanstva“, što je politički lajtmotiv uprave Bosnom i Hercegovinom, „bosanski obrti“ trebali su poslužiti kao fizička manifestacija povijesnoga i kulturnoga jedinstva njezinih građana sve od srednjega vijeka, a što bi bilo u funkciji relaksacije međunalacionalnih nesuglasica.⁵¹ Otto von Falke, ravnatelj bečkoga Muzeja za umjetnost i industriju (obrt), isticao je Kállayevu zalaganje za spašavanje umjetničkih obrta u Bosni i Hercegovini kao ključan događaj i davao mu značenje „reformatorske intervencije“⁵². Da bi se taj cilj postigao, trebalo

⁴⁹ Reynolds-Cordileone, 2003, 141.

⁵⁰ Po okupaciji razvio se živahan trgovacku promet između Bosne i Hercegovine i zemalja Monarhije. Nu koliko je promet s narodno-gospodarstvenog gledišta bio probitačan, toliko se je u drugom pogledu bilo bojati, da bi se tim, što si Bošnjak lako mogao pribaviti jeftine predmete, kojih do sada ili nije poznavao, ili su mu bili teško pristupačni, nu koji su mu skoro omiljeli, domaći umjetni obrt sve više istisnuti i konačno uništiti, pojava koja se opažala u svim istočnim zemljama, što no su došle u neposredan dodir s proizvodima evropske industrije. (BiH 1896, 27)

⁵¹ Reynolds-Cordileone, 2016.

⁵² Falke, 1891, 9.

je prije svega naći u zemlji još živuće prave majstore.⁵³ U tu je svrhu po nalogu Vlade zemljom proputovao Otto pl. Szentgyörgyi, koji je 1885. na Općoj zemaljskoj gospodarskoj i industrijskoj izložbi u Budimpešti bio Vladin povjerenik. Boraveći u Livnu 1885. godine, Szentgyörgyi je pokupovao dosta vezene robe i oružja za izložbu u Budimpešti.⁵⁴ U kolovozu 1886., na Kállayev prijedlog, nekolicina članova Središnjega povjerenstva za pitanja obrazovanja za umjetničke obrte na čelu s Josephom Storckom⁵⁵ krenula je na putovanje u Bosnu i Hercegovinu.⁵⁶ Zadaća izaslanstva bila je upoznati se sa stanjem umjetničkoga obrta u Bosni i Hercegovini. Nakon pomna istraživanja otkrili su sve „značajnije radenike na polju umjetne tehnike“⁵⁷. Za vrijeme tretjednoga boravka Storck je u kolovozu 1886. obišao više bosanskohercegovačkih gradova. Prema pisanju bečkoga časopisa *Morgen Post* znanstvena ekspedicija otkrila je zanimljive umjetničke obrte čija se pojava veže za drevna

⁵³ Trebalо je prije svega ispitati da li u zemlji živi još koji spretni radnik umjetničkog ukusa, koji je ostao vjeran stariм tradicijама, kome ispod ruke izlaze savršene, tipične ubave forme, kakve su se u Bosni i Hercegovini stvarale prijašnjih vremena. (Dlustoš, 1901, 238)

⁵⁴ Ne smije se ovdje prešutjeti, da su baš odnosna istraživanja gosp. pl. Szentgyörgyija, koga je žalivože duševna bolest otela njegovom zvanju, i koji je neizrecivim trudom i neumornom revnošću znao u starim ropotarnicama naći najidealnije forme i najkarakterističnije ukrase, na tom polju put utirala. (BiH, 1896, 28)

⁵⁵ Joseph Storck (Wien, 1830. – 1902.) studirao je arhitekturu i slikarstvo. U razdoblju od 1868. do 1899. bio je ravnatelj i profesor u Školi primjenjenih umjetnosti austrijskog Muzeja za umjetnost i industriju (obrt). Uživao je ugled vodećeg stručnjaka u oblasti umjetničkog obrta na području Monarhije. Od 1887. do 1892. bio je voditelj državnog Ureda za razvoj (ozivljavanje) umjetničkog obrta u Bosni i Hercegovini u Beču (*Bureau für das bosnisch-herzegowinische Kunstgewerbe*). Nažalost, veliki doprinos Josepha Storcka razvoju umjetničkog obrta u Bosni i Hercegovini potpuno je pao u zaborav (www.architektenlexikon.at/de/; www.wiener-weltausstellung.at/biografien.html, pristupljeno 31. I. 2016.).

⁵⁶ BiH, 1896, 28.

⁵⁷ Ilijić, 1914, 42.

vremena. Utvrdili su da je u Sarajevu razvijeno filigranstvo, da je u Foči umjetnost tauširanja bila pred gašenjem,⁵⁸ a da je u Livnu inkrustacija na drvenim predmetima bila najrazvijenija, ali i proizvodnja čilima.⁵⁹ U Prozoru, Bugojnu i Sjenici pronađeni su vrsni tkalci, a u Travniku je uspješno funkcionirala prerada pamučnih tkanina. Majstori inkrustacije pronađeni su još i u Sarajevu (Sulejman Osmanagić)⁶⁰ i Foči (Risto Šundurika). Inkrustatorski radovi u radionicama u Sarajevu, Foči i Livnu razlikovali su se u tehnicu izvođenja ornamenata. U sarajevskim radovima prevladavala je „fina i nježna ornamentika“, u fočanskim nešto grublje linije i jednostavna dekoracija, a livanjski radovi predstavljali su svojevrsnu kombinaciju sarajevskih i fočanskih.⁶¹

Budući da je Bosna i Hercegovina bila gospodarski i prometno slabije razvijena, u njoj su se bolje sačuvali iskonski kulturni elementi koji su pripadali prošlosti. Narodno blago umjetnički vrlo darovita naroda nudilo je obilje arhaičnih i egzotičnih motiva. Nakon trojednoga boravka Storck je podnio izvješće Zajedničkom ministarstvu financija u kojem je predložio dodjelu novčane potpore nositeljima

obrta i otvaranje obrtničkih radionica pod patronatom Vlade.⁶² Osim što bi te mјere pomogle domaćim ljudima, sva bi se ulaganja vratila kroz izvoz atraktivnih proizvoda bosanskohercegovačkog umjetničkog obrta na europsko tržište. U svibnju 1886., tri mjeseca prije dolaska Storcka u Bosnu i Hercegovinu, s namjerom da se upozna sa stanjem domaćeg obrta i starina, veći broj bosanskohercegovačkih gradova obišao je i Ćiro Truhelka,⁶³ tada tajnik tek utemeljena Muzejskoga društva u Sarajevu. Nekoliko dana zadržao se i u Livnu proučavajući, između ostalog, i tehniku livanjskog veza. O viđenu na terenu 10. lipnja 1886. podnio je opširno izvješće Muzejskom društvu, koje ga je dalje proslijedilo Zemaljskoj vladi.⁶⁴ Szentgyörgyijeva, Storckova i Truhelkina terenska istraživanja otkrila su u starim dućanima idealne forme i najkarakterističnije ukrase starih umjetničkih obrta koji su tako spašeni od zaborava. Oživljavanje bosanskohercegovačkoga umjetničkoga izraza bio je državni projekt koji se priključio već postojećem modelu reforme umjetničkoga izraza u austrijskome dijelu Monarhije.

⁵⁸ Jedini pravi umjetnik u tauširanju pronađen je u Foči (Mustafa Letić) i nagovorivši ga da se vrati tom obrtu ta drevna umjetnička tehnika spašena je od zaborava. Tauširanje je tehnika ulaganja mekanijeg u tvrdi materijal. Najčešće se ulaže zlato u bakrene, brončane ili željezne površine. (BiH, 1896, 29; Bejtić, 1957, 56-57)

⁵⁹ Kada je Zemaljska vlada 1892. utemeljila Zemaljsko-erarnu tkaonicu čilima u Sarajevu, zanimljivo je da nije odmah otvorila i njezinu podružnicu u Livnu. Premda je Livno prednjačilo po proizvodnji vune u Bosni i Hercegovini i velik broj kućanstva imao tkalačke razboje, do osnivanja podružnice došlo je tek desetak godina poslije (*Bosanski glasnik*, 1918, 187). Proizvodnja čilima nastavljena je i poslije Prvoga svjetskog rata u filijali Poslovne centrale Primorske banovine (*Novo doba*, br. 289, 15. XII. 1930.).

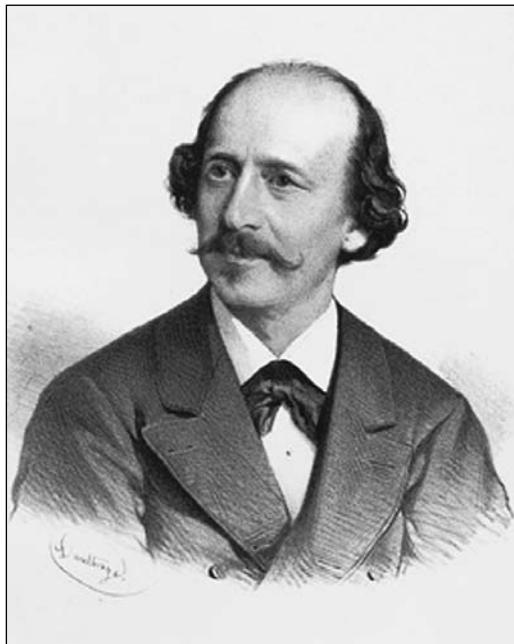
⁶⁰ Sulejman Osmanagić (podrijetlom iz Duvna) svladao je inkrustatorsku umijeće u Livnu kod Sulejmana Vrepca (Marković, Popović, 1951, 335).

⁶¹ *Sport und Salon*, br. 26, 28. VI. 1902.; Zurunić, 1895, 16-17.

⁶² Morgen-Post, br. 238, 28. 8. 1886. O boravku Storcka u Bosni i Hercegovini pisali su i Narodni list, br. 96, 4. IX. 1886.; Neue Freie Presse, br. 7904, 28. VIII. 1886.; Innsbrucker Nachrichten, br. 199, 1. IX. 1886.

⁶³ Ćiro Truhelka (Osijek, 1865. – Zagreb, 1942.) stekao je velike zasluge za osnivanje i uređenje Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Bio je njegov prvi kustos (1886.) i ravnatelj (1905.) te niz godina urednik muzejskoga Glasnika. Napisao je vrijedna djela iz područja srednjovjekovne arheologije, paleografije, numizmatike, povijesti, etnografije. Za tajnika Muzejskog društva u Sarajevu postavljen je izravno odlukom ministra Kállaya, koji je bio nezadovoljan dotadašnjim radom društva. Do postavljanja je došlo nakon što ga je Kállay preporučio Iso Kršnjaví, koji je bio profesor Truhelki za vrijeme studija u Zagrebu (Truhelka, 1942, 25-28; *Narod*, br. 23, 24. III. 1886.).

⁶⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, š. 15-3-29/1886; Sarić, 2010, 226.

Sl. 2. Joseph von Storck

Po gradovima u kojima su pronađeni glavni predstavnici najvrjednijih umjetničkih obrta prozvani su i njihovi radovi (radnje): livanjski, sarajevski i fočanski. Pišući o akciji koju je poduzela bosanskohercegovačka zemaljska uprava na čelu s Kállayem na rehabilitaciji umjetničkoga obrta, mostarski *Osvit* ističe ove njezine glavne utvrđene ciljeve:⁶⁵

- a) ponovno oživjeti najljepše forme stare bosansko-orijentalne umjetničke tehnike u njihovoј izvornoј čistoći i ljepoti;
- b) proizvodnja većeg broj modernih predmeta uz uporabu kvalitetnih materijala i zadržavanje ornamenata iz starog dobrog doba, ali da se u isto vrijeme poboljša ručna tehnika i izrađuju predmeti koje može upotrijebiti i moderni svijet;

⁶⁵ *Osvit*, br. 45, 13. 6. 1900, 7-8. U ovom opširnom članku nepotpisan autor u većem dijelu prenosi članak „Bosanski umjetnički obrt“, objavljen u *Kölnische Zeitung* u povodu priznanja što ga je bosanskohercegovački obrt dobio na Svjetskoj izložbi u Parizu, 1900. godine.

c) da se kroz proces izobrazbe u radionicama (školama) odgoji pomladak koji će biti sposoban za različite umjetničke obrte.⁶⁶

Osim toga, odlučeno je da se otvore sve mogućnosti nesmetana izvoza proizvoda umjetničkoga obrta na područje Monarhije i šire.⁶⁷ Krajnji rezultat toga procesa bio je namijenjen ne samo za poboljšanje bosanskih proizvoda već i za stvaranje lojalnih Bošnjaka, zahvalnih svojim novim gospodarima za darove obrazovanja i modernizacije.⁶⁸ Istodobno, za velik broj obrta koji su, uz modernu industrijsku proizvodnju, postali svojevrstan anakronizam, nova uprava nije pokazivala isto zanimanje i prepustila ih je propadanju.

Otvaranje radionica umjetničkog obrta Radionica drvoveza Ante Mamića

Politika novih vlasti bila je da se stanje razgranatih i razvijenih obrta pomakne i proširi. Pred radionice umjetničkog obrta postavljeni su visoki tehničko-zanatski i estetski zahtjevi i ambicije. Time je započeo proces komercijalizacije tzv. narodne umjetnosti, odnosno prilagođavanje ovih tradicijskih djelatnosti principima tržišnoga poslovanja.

Ministarstvo je odlučilo dati novčanu potporu za otvaranje triju radionica za umjetnički obrt u Sarajevu, Livnu i Foči. Središnja Vladina radionica otvorena je 1886. u Sarajevu. Utemeljena je kao umjetničko-obrtna škola s internatom. Ova radionica, koju je narod

⁶⁶ Podatke o državnoj intervenciji za spas umjetničkih obrta u Bosni i Hercegovini nalazimo i u ovim izvorima: Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1906, 320-321; Zurunić, 1895, 16-17; Kruševac, 1960, 195; Exner, 1890, 173-174; Krzović, 1987, 122.

⁶⁷ To pitanje bilo je riješeno Zakonom o carinskom savezu Bosne i Hercegovine s Monarhijom (donesen 20. XII. 1879.). Prema odredbama tog zakona s bosanskohercegovačkim podanicima, koji su se bavili obrtništvom i trgovinom, imalo se postupati isto kao što se postupalo s obrtnicima i trgovcima između Austrije i Ugarske (Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1906, 312).

⁶⁸ Reynolds-Cordieleone, 2016a.

zvao „zlatarnica“⁶⁹ imala je odjel za drvovez (inkrustiranje), vez za željezo (tauširanje) i tzv. metalurgijski odjel s trima pododjelima: graviranje, iskucavanje i pozlaćivanje.⁷⁰ Sarajevsku radionicu (po odsjecima) vodili su iskusni majstori: Osman Bičakčić, Sulejman Osmanagić, Husein Zlatarević, Mustafa i Mehmed Bektić.⁷¹ Od ljeta 1892. za ravnatelja sarajevske radionice postavljen je Marko Nani, koji je na to mjesto došao iz Livna.⁷² Njegova uloga bila je voditi radionicu u umjetničkom, pedagoškom i administrativnom pogledu i poučavati naučnike u crtjanju. Vladina radionica za inkrustaciju u Foči otvorena je 1887. godine. Foča je na širem prostoru imala dugu tradiciju i bila poznata po izradi pušaka („fočanke“), noževa i po tehnici tauširanja. U Foči je bilo vrsnih majstora u raznim zanatima, ali je najviši domet postignut u obradi metala. Kvalitetom i ljepotom izrade izdvajale su se sve vrste noževa, koji su na balkanskem tržištu bili poznatiji od bilo kog drugog fočanskog proizvoda. Dekoriranje predmeta umetanjem metalne, obično srebrne žice, u Foči su gajili samo puškari. Pritom su u starije doba upotrebljavali samo srebrnu žicu, a poslije, osobito oko 1878., i mesing. Posljednji vrsni inkrustatori u Foči bili su puškari Risto Šundurika i sin mu Arso. U akciji za obnovu starih bosanskohercegovačkih umjetničkih obrta na čelo Vladine radionice za inkrustaciju u Foči postavljen je Risto Šundurika. Kako je Risto bio u poodmaklim godinama, radionicu je zapravo vodio sin mu Arso. Vladina radionica u Foči nije nikada imala više od četiri učenika pa je bila manja od livanjske i sarajevske. Risto Šundurika umro je 1891., a sin mu Arso petnaestak godina poslije.⁷³

⁶⁹ Ilijić, 1914, 43.

⁷⁰ *Bosanski glasnik*, 1900, 217; BiH, 1896, 31; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1906, 321.

⁷¹ Majstori su prema ugovoru bili namješteni na više godina i pripadao im je godišnji honorar od 660 do 850 forinta i tantijem od 4 % od vrijednosti robe koja je u radionicici izrađena.

⁷² *Sarajevski list*, br. 41, 6. IV. 1892.

⁷³ Bejtić, 1957, 57.

Fočanska radionica za inkrustaciju 1907. nije više imala nijednoga šegrta. U radionici je radio sam Arso Šundurika. Njegovom smrću ugasila se Vladina radionica za inkrustaciju u Foči.⁷⁴ Za fočanski inkrustatorski rad upotrebljavan je i naziv *Fočaner Kunstarebeit*.⁷⁵ U Foči je poslije otvorena radionica za tauširanje u kojoj je radio jedan majstor i tri asistenta (đaka).⁷⁶

Potkraj 1886. Zemaljska je vlada ponudila livanjskom majstoru Stipi Tadiću vođenje prve državne radionice za umjetnički obrt u Sarajevu – odsjek za inkrustaciju – no on je ponudu odbio ne želeći se seliti iz Livna. Nakon toga ponudu za vođenje odjela Vladine radionice za inkrustaciju prihvatio je Sulejman Osmanagić, koji je vještinu toga obrta svladao kod livanjskih majstora.⁷⁷ Iste godine,⁷⁸ nakon sličnih peripetija s voditeljem radionice (Stipo Tadić odbio je voditi radionicu i u Livnu), upravljanje livanjskom Vladinom radionicicom preuzeo je glavni Stipin pomoćnik dvadesetrogodišnji Anto Mamić (Livno, 1863).

⁷⁴ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1909, 111.

⁷⁵ Renner, 1896, 128.

⁷⁶ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1911, 149.

⁷⁷ Kada je u svibnju 1870. zaslugom bosanskog valije Safvet-paše u Sarajevu otvorena prva obrtna škola (islahana) za učitelja umijeća inkrustiranja postavljen je Sulejman Osmanagić (Kreševljaković, 1935, 178). Mazalić za Osmanagića navodi da je u Sarajevu imao nadimak Cigarlukčija te da je obrtničko znanje usavršavao u Beču (Mazalić, 1967, 108).

⁷⁸ Godina 1886. pamti se još po nekoliko značajnih događaja u Livnu. Prvog rujna otvorena je Trgovačka škola, a koncem godine u toj školi počinje predavati Silvije Strahimir Kranjčević (*Glas Hercegovca*, br. 51, 18. XII. 1886.). U Livnu su te godine izišle *Ilustrirane livanjske novine*, prvi humoristično-satirični list u Bosni i Hercegovini. Prvoga listopada svečano je otvorena Narodna osnovna škola (Gradska škola). U ljeto 1886. odigrala se i smjena kotarskih predstojnika. Dužnost je nakon četiri godine predao Pius Lazzarini, a preuzeo Friedrich von Foglar Deinhardstein (Tadić, 2014, 254-256). U studenome iste godine u Livnu je prvi put gostovala profesionalna kazališna družina. Bilo je to Srpsko-hrvatsko putujuće pozorište Fotija Ž. Iličića (*Bosanska vila*, br. 2, 1887, 30; *Narodni list*, br. 93, 27. XI. 1886.).

– 1936.).⁷⁹ Anto je najprije tri godine izučavao zlatarski (kujundžijski) obrt kod Mate Tadića Ninina,⁸⁰ a zatim prešao k njegovu bratu Stipi, kod kojega je radio deset godina i postao njegov glavni pomoćnik. Anti Mamiću poslije se u vođenju radionice priključio brat Nikola (Livno, 1868. – 1913.), koji je bio iznimno darovit u crtanj motivu za vezenje žicom.

Vladina radionica drvoveza (*Regierung Incrustations Atelier, Kunstgewerbliches Atelier*)⁸¹ u Livnu bila je u vlasništvu majstora Ante Mamića, a međusobni odnosi sa Zemaljskom

vladom bili su regulirani ugovorom.⁸² Vlada se obvezala da će dati nepovratnu novčanu potporu i zajam, sudjelovati u plaćanju pomoćnika i učenika i imenovati svoga povjerenika koji će stalno nadzirati rad u radionici. Tijekom 1886. Mamiću je Vlada dala dvije pozajmice u ukupnom iznosu od 800 forinta namijenjene nabavci alata u radionici i početku rada. Mamić je, s druge strane, bio u obvezi da jedan dio svojih proizvoda besplatno ustupa Umjetničko-obrtnom zavodu za Bosnu i Hercegovinu u Beču (*Bureau für das Haus und Kunstgewerbe in Bosnien und der Herzegowina*),⁸³ a drugi je dio mogao slobodno prodavati na tržištu u vlastitoj režiji.⁸⁴ Za sat svoga rada Mamić je mogao zaračunati 12 novčića.⁸⁵ Za predmete koji su izlagani na izložbama Umjetničko-obrtni zavod slao je preko Kotarskog ureda u Livnu gotove izrađene predmete u drvetu te srebro i zlato za inkrustiranje. Za rad Mamićeve radionice, kao i onih u Sarajevu i Foči, ključna je bila suradnja s Umjetničko-obrtnim zavodom za Bosnu i Hercegovinu u Beču (popularno nazivan „Bosanski ured“).⁸⁶ Prema ugovoru Mamić je mogao sam određivati cijene proizvodima koje je izrađivao za tržište. Preuzeo je i obvezu da će

⁷⁹ Anto Mamić rođen je u Livnu 21. svibnja 1863. godine (*Matica krštenih župe Livno 1849. – 1883.*, 70./1863.). Sin jer Pere (1839. – 1893.) i Marte, r. Kasalo. Antin otac Pero bio je vrstan tesar. Mamići iz Livna starinom su iz Mijakova Polja (zaselak Mamići) i Vinice odakle su se doselili u Zidine (Jolić-Drmić, 2010, 259-260). U župi Duvno, u naselju Vinica, spominje se dosta brojan rod Mamića u biskupskim popisima iz 1743. i 1768. godine (Mandić, 1962., 25, 134; Đaković, 1979, 48). Neuvjerljiva je i bez ikakvih dokaza teza da su se Mamići u duvanjski kraj doselili iz Gruda u Hercegovinu (Petrić, 1961, 50). Petrićevi tezi priklanjavaju se i Ante Ivanković (Ivanković, 2001, 271-272) i Stipo Manderalo (Manderalo, 2006, 411). Djed majstora Ante (Ante Mamić rođen 1812. u Mijakovu Polju, a umro 1854. u Livnu, vjenčan s Jelom Beljan-Omrčen,) iz Zidina se tridesetih godina 19. stoljeća najprije doselio na Stupe (Žabljak) kod Livna, a njegovi potomci poslije toga u Livnu. U livanjskom kraju pripadnika roda Mamić bilo je još i u naseljima Srđevići, Drinova Međa, Držanlige, Sturba, Potkraj i Grborezi i svi su starinom doseljenici iz duvanjskog kraja. Od roda livanjskih (gradskih) Mamića nitko više ne živi u Livnu (Tadić, 2015, 1-83).

⁸⁰ Pogledati bilješku br. 34

⁸¹ Mamićeva radionica u vremenu svoga postojanja u Livnu djelovala je i pod nazivima: „Vladina radionica drvoveza“ (Regierung Incrustations Atelier); „Incrustationatelier des Anto Mamić“ i „Kunstgewerbe-Atelier in Livno“ (*Bosanski glasnik*, 1904, 280); „Zavod za inkrustacijske radove“ (*Bosanski glasnik*, 1918, 188); „Tvornica drvoveza u Livnu“ (prema sačuvanim računima iz 1929. s otiskom pečata iz obiteljskog arhiva Mamić); „Prva umjetna radiona drvoveza Anto Mamić“ (Beogradski jesenski sajam, 10. – 20. IX. 1938., *Politika*, br. 10880, 12. IX. 1938.). U stranom tisku nazivana je i „Škola za dekorativne umjetnosti“ (*Wiener Zeitung*, br. 187, 16. VIII. 1900.) te „Incrustationsatelier der bosnischen Landesregierung in Livno“ (*Annalen des k.k. naturhistorischen Hofmuseums*, 1891, 11). Jernej Andrejka je naziva „šolom za oskorjavo“ i „inkrustacijskom šolom“ (Andrejka, 2004, 282).

⁸² Mazalić u leksionskim odrednicama „Mamić“ i „Mamić Ante“ pogrešno navodi da su se livanjska obitelj Mamić i majstor Ante bavili i tauširanjem (Mazalić, 1967, 85).

⁸³ U nekim izvorima spominje se i kao *Büros für die Wiedererweckung des bosnisch-herzegowinischen Kunstgewerbes*. Na čelu zavoda, u razdoblju od 1887. do 1892. godine, bio je Josef Storck. Zavod („Biro“) je služio kao izložbeni i prodajni objekt za rukotvorine iz Bosne i Hercegovine u Beču (*Mittheilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie - Monatsschrift für Kunst und Gewerbe*, broj XII, 1893, 547).

⁸⁴ *Bosanski glasnik*, 1900, 217.

⁸⁵ Napominjemo da je sve do 1. I. 1893. službena valuta u Bosni i Hercegovini bila forinta. Jedna forinta dijelila se na sto novčića. Zakonom iz 1892. uvedena je valuta kruna (100 helera) za cijelo područje Austro-Ugarske. Omjer je bio 2 krune = 1 forinta. Kruna je uvođena postupno, a od 1900. postala je jedino sredstvo plaćanja (*Bošnjak*, br. 21, 26. V. 1892).

⁸⁶ Zavod je raspolagao zgradom u I. Okrugu (Bezirk), Hegelgasse 6, nedaleko od Muzeja za umjetnost i obrt. U prizemlju i na prvom katu zgrade bio je izložbeni prostor, a na ostalim katovima bile su prostorije za administraciju.

drvene predmete uvijek inkrustirati srebrom i zlatom određene čistoće (14-karatno zlato i srebro s najmanje 835 finoće).

Majstori, šegrti, kalfe i učitelji

Mamić je kao voditelj radionice, slično kao i glavni majstori u zemaljskim radionicama u Sarajevu i Foči, imao obvezu osposobljavati naučnike, određivati poslove naučnicima i pomoćnicima, kontrolirati utrošak materijala, održavati red i čistoću, voditi brigu o sigurnosti osoblja i o poštivanju radnoga vremena, podnosići izvješća o svim važnijim događajima u svezi s djelovanjem radionice, voditi materijalno i financijsko računovodstvo, paziti da djelatnici ne rade za vlastiti račun, poštovati rokove isporuke ne dovodeći u pitanje kvalitetu radova.⁸⁷

Naučnici su se primali u dobi od 12 do 18 godina i naukovanje je trajalo četiri godine. Od naučnika se nije tražilo nikakvo posebno predznanje, ali je uobičajeno bilo da se primaju na tromjesečni probni rad. Svaki primljeni naučnik morao je biti vješt u crtanju. Nakon četverogodišnjeg naukovanja polagao se završni ispit. Oni koji bi položili ispit, postajali su kalfe. Tko ne bi položio ispit, ostajao bi na naukovaju još jednu godinu. Radno vrijeme u radionici bilo je desetosatno i trajalo je od 7 do 12 sati prije podne i od 13 do 18 sati poslije popodne. Vrijeme za objed bilo je između 12 i 13 sati. U korizmeno i ramazansko vrijeme radno se vrijeme prilagođavalo vjerskim potrebama. Nakon radnoga vremena naučnici su morali pohađati tečaj crtanja koji su održavali učitelji

⁸⁷ Sport und Salon, br. 26, 28. VI. 1902. Prema starim esnafskim pravilima majstor se ugovorom obvezivao da će šegrtu obučiti занат u danom roku, „obično za 1001 dan“, i za dogovorenou vrijeme obuke, roditeljima bi davao određen iznos novca. Prema istim esnafskim pravilima šegrt je prihvaćao i poštovao strogu radnu disciplinu i dugovao majstoru bespogovornu poslušnost. Za uzvrat, majstor je bio dužan postupati s učenikom kao s vlastitim sinom.

Trgovačke škole u Livnu.⁸⁸ Naknada koju su naučnici primali zvala se stipendija i ona je u prvim dvjema godinama naukovanja iznosila šest kruna, a u dvije posljednje godine deset kruna. Stipendije su se isplaćivale isključivo iz iznosa potpore Zemaljske vlade.⁸⁹ Putem Kotarskog ureda u Livnu i povjerenika svoje radionice Zemaljska je vlada strogo kontrolirala isplatu stipendija i vodila evidenciju o naučnicima.⁹⁰ Pomoćnici (kalfe) primali su plaću od 30 do 90 kruna mjesečno, ovisno od sposobnosti i radnog učinka. Onima koji su se marljivošću posebno iskazali, isplaćivao se na kraju godine bonus do 100 kruna. Kalfe su samostalno obavljali poslove koje im je dodjeljivao majstor. Imali su i obvezu sudjelovati u osposobljavanju naučnika.⁹¹

U prvim godinama djelovanja Vladine radionice u Livnu, uz glavnog majstora Antu Mamića, radilo je najviše do sedam asistenata (šegrti i kalfa). Prema podatcima objavljenima 1890., a koje donosi Exner, od svih Vladinih radionica za inkrustaciju u Bosni i Hercegovini livanjska je bila najveća. U livanjskoj je uz majstora Antu Mamića radilo sedam asistenata, u sarajevskoj (odsjek za inkrustaciju) uz majstora

⁸⁸ U radu Markovića i Popovića navodi se da su od 1888. godine naučnici morali pohađati večernji tečaj na kojem su poučavani još i u čitanju, pisanju i računu (Marković, Popović, 1951, 336). Ostali dostupni izvori spominju samo tečaj crtanja.

⁸⁹ Iz arhivskoga dokumenta koji sadrži obračun raspodjele potpore Mamićevoj radionici u 1903. godini proistječe da je od ukupno 1470 kruna novčane potpore šestorici naučnika isplaćeno 576 kruna, odnosno 96 kruna godišnje ili 8 kruna mjesečno svakomu od naučnika. Za prehranu šegrtu izdvajano je 60 kruna, učitelju crtanja 480, izravno radionici 300 kruna, a na razne druge troškove otpadale su 54 krune (Arhiv Bosne i Hercegovine, Inv. br. 116, 27-7, rezbarenje drveta u Livnu).

⁹⁰ Povjerenik Joco Jagodić tražio je 28. II. 1902. dopuštenje od Kotarskog ureda u Livnu da se umjesto naučnika Nazifa Hoze primi Petar Kalanović (Arhiv Bosne i Hercegovine, Inv. br. 116, 27-7, rezbarenje drveta u Livnu).

⁹¹ Sport und Salon, br. 26, 28. VI. 1902; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1906.

Sulejmana Osmanagića pet asistenata i u Foči tri asistenta s majstorom Ristom Šundurikom.⁹² Već 1891. u radionici je radilo osamnaest šegrti i kalfa, godine 1892. također osamnaest, a 1893. broj se smanjio na šesnaest.⁹³ Najveći broj zaposlenih u Mamićevoj radionici iznosio je dvadeset četiri. Vjerovatno je prestižna nagrada koju je majstor Mamić dobio 1890. na izložbi u Beču dodatno utjecala na povećanu potražnju za proizvodima livanjskoga veza, a to je rezultiralo angažiranjem većega broja zaposlenika. Prema fotografiji iz 1894. (sl. 3), koja prikazuje osoblje Mamićeve radionice, broj se u odnosu na 1893. nije mijenjao.

Zanimljivi su i podaci o vjerskoj strukturi šegrti i kalfa u radionici Ante Mamića za 1891., 1892., 1893. i 1902. godinu:⁹⁴

vjerska pripadnost	1891.	1892.	1893.	1902.
rimokatolici	9	9	9	2
muslimani	7	7	5	8
pravoslavni	2	2	2	1

U sarajevskoj radionici bilo je 1892. u svih pet odsjeka ukupno trideset jedan šegrt, a 1893. četrdeset devet i svi su bili muslimani.

⁹² Exner, 1890, 173. U citiranu radu Markovića i Popovića (Marković, Popović, 1951.), ima nekoliko manjih faktografskih grešaka. Jedna od njih odnosi se na podatak da je djelatnost zemaljske radionice u Foči, koju je vodio majstor Šundurika, bila tauširanje. Svi relevantni izvori spominju isključivo inkrustaciju (*Die Incrustation mit Gold und Silber auf Holz*). Tauširanjem se jedino bavio odsjek Vladine radionice u Sarajevu koji je vodio Osman Bičakčić.

⁹³ Dlusterš, 1894, 457.

⁹⁴ Dlusterš, 1894, 457. Podatci za 1902. temelje se na aktu Kotarskog ureda u Livnu od 5. XI. 1902. godine (Arhiv Bosne i Hercegovine, Inv. br. 116, 27-7, rezbarenje drveta u Livnu). Pejanović, također, ističe multikonfesionalni sastav naučnika livanjske radionice, za razliku od sarajevske i fočanske (Pejanović, 1953, 188-189).

U fočanskoj radionici bila su angažirana četiri šegrti i svi su bili pravoslavne vjere.⁹⁵ Godine 1905. u Mamićevoj radionici radilo je šest naučnika, a isto toliko i 1906., 1909. i 1910.⁹⁶ Radionica je imala od 1902. stalnu potporu Zemaljske vlade u iznosu od 1470 kruna. Potpora se s vremenom smanjivala. To potvrđuje i podatak da je 1896. iznosila 898 forinta (1796 kruna). Zemaljska erarska radionica za umjetnički obrt u Sarajevu primala je potporu od 54.000 kruna, a radionica u Foči 400 do 500 kruna.⁹⁷ Na žalost, vrlo oskudni arhivski podatci ne dopuštaju nam spomenuti sve naučnike i pomoćnike koji su radili u Mamićevoj radionici. Osim Nikole Mamića, koji je radio sve do smrti, najduži radni vijek ostvario je Niko Babić (1873. – 1942.). Duže ili kraće vrijeme radili su i Anto Meštrović (1869. – 1923.), Jako Višević (r. 1873.), Dane Džalto (1876. – 1942.), Ivo Gadža (1873.), Jakov Šuker (r. 1866.), Pašaga Karaosomanović, Ale Brkić, Anto Banić (r. 1874.), Mehmed Karalić, Mato Tomašević, Ahmet Klinac, Nazif Hozo, Ilija Babić i Pero Kalanović Puhalo (1876. – 1930.). Neki od onih koji su naukovali u Mamićevoj radionici iskoristili su poticaje Zemaljske vlade i otvorili vlastitu radionicu. Tako je Jakov Šuker otvorio radionicu u Sarajevu, Jako Višević u Beču, a Mehmed Karalić u Livnu.⁹⁸ Poticaj se sastojao u besplatnu dobivanju potrebna alata. Najveći dio drvenih predmeta za inkrustaciju (peškune, kutije, okvire za slike, štapove, lepeze, cigaršpice itd.) izrađivao je za Mamićevu radionicu livanjski stolar Stipo Šeremet (rođen

⁹⁵ Dlusterš, 1894, 457.

⁹⁶ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, 322; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1909, 111; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1910, 134; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1911, 149.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Bosanski glasnik, 1900, 218.

Sl. 3. Majstori, kalfe i šegrti Mamićeve radionice
U sredini sjede za stolom braća Mamić: Anto (lijevo) i Nikola (desno)
(Livno, 1894.)

u Livnu 1872.).⁹⁹ Poslije Prvoga svjetskoga rata za radionicu je stolarske radove najviše izvodio livanjski stolar Niko Jurkić (1892. – 1962.).

Za nadzor nad radom Mamićeve radionice Vlada je imenovala Marka Nanija, ravnatelja Trgovačke škole u Livnu, za povjerenika. Nani je šegrtima ujedno bio i stručni nastavnik crtanja.¹⁰⁰ Bečki dvotjednik

Kaufmännische Zeitschrift velike zasluge za napredak u tehnologiji rada i lijepo uspjehe na međunarodnim izložbama Vladine (Mamićeve) inkrustatorske radionice pripisuje upravo Marku Naniju. Nani je u slobodno vrijeme dragovoljno poučavao Mamićeve šegrete crtanju.¹⁰¹ Podatak o dragovoljnosti treba uzeti s velikom rezervom. Naime, premda postoji mogućnost da u početku pouka u crtanju nije bila plaćena, podatci iz drugi izvora otkrivaju da su „naučnike livanjske radionice podučavali sistematicno u crtanju na Vladin trošak osposobljeni učitelji Trgovačke škole u Livnu“.¹⁰² Ta izvrsna suradnja prekinuta

⁹⁹ Stipo Šeremet otac je akademskih slikara Ive i Luke Šeremeta. Stipina obitelj dugo je živjela u drugoj kući braće Mamić (preko puta radionice), u današnjoj Ulici kneza Mutimira (od 1939. u vlasništvu obitelji Stipe Tadića). U toj kući rođeno je petero Stipine djece, a među njima i budući slikari Ivo i Luka. O velikom prijateljstvu koje se razvilo iz poslovne suradnje svjedoči činjenica da je svim Stipinim sinovima rođenim u Livnu krsni kum bio Ante Mamić, a ženskoj djeci Antina supruga Ana. Šeremetova stolarska radionica, sve do preseljena u Sarajevo (1912.), bila je u Mamićevu kući. Kod Šeremeta je zanat izučio Niko Jurkić, koji će kasnije u toj radionici nastaviti s vlastitim stolarskim obrtom.

¹⁰⁰ Marko Nani rođen je u Splitu 1855. godine. U Livnu je započeo raditi 1885. godine kao učitelj u gradskoj osnovnoj školi. Izradio je i nacrt za novu zgradu osnovne škole u Livnu (zgrada sadašnje Srednje strukovne škole). Bio je prvi ravnatelj livanjske Trgovačke škole u razdoblju od 1886. do 1892. godine. U sarajevskom Zavodu za umjetnički obrt bio je prvi ravnatelj. Umro je u Sarajevu 1918. godine (Marković, 1923, 35).

¹⁰¹ *Kaufmännische Zeitschrift*, br. 14, 15. VII. 1901. Autor članka, koji je izlazio u nastavcima pod naslovom „Bosnien – Herzegowina – Cettinje“ (putopis) je Adolf Ružička, carski savjetnik. Članak je u osnovi preradeno predavanje koje je Ružička održao, 25. II. 1901., Bečkom klubu komercijalista. Posebna vrijednost članka za ovu temu je obilje važnih informacija o umjetničkom obrtu u Bosni i Hercegovini.

¹⁰² *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1906, 322. Prema obračunu raspodjele godišnje novčane subvencije koju je Mamićeva radionica primala od zemaljske vlade (ukupno 1470 kruna za 1903. godinu), učitelju Joci Jagodiću pripadala je godišnja nagrada u iznosu od 480 kruna (Arhiv Bosne i Hercegovine, Inv. br. 116, 27-7, rezbarenje drveta u Livnu).

je 1892. odlukom Zemaljske vlade, kojom je Marku Naniju povjereni mjesto ravnatelja umjetničko-obrtnog ateljea u Sarajevu.¹⁰³ Za novoga ravnatelja Trgovačke škole u Livnu postavljen je Nikola Maraković, učitelj Trgovačke škole u Bijeljini.¹⁰⁴ Maraković je nastavio s nadzorom nad Mamićevom radionicom i poučavanjem njegovih pomoćnika i naučnika. Budući da se u Livnu zadržao samo godinu dana, nije ostavio dubljeg traga u radu Vladine radionice za inkrustaciju. U rujnu 1893.

umjesto Marakovića za ravnatelja je postavljen Mihovil (ponegdje Mijo, Mile i Miloš) Ratković. Ratković je imao ista zaduženja glede Vladine radionice i Mamićevim naučnicima imao što pokazati. Nije se zadržao samo na tome, već ih je učio pjevati po notama.¹⁰⁵

Nakon premještaja Ratkovića iz Livna u Bihać (1900.), Zemaljska je vlada odmah za svoga povjerenika u radionici u Livnu imenovala Jocu

Sl. 4. Splitska ulica u Livnu
(strijelicama označene Mamićeve kuće)
Razglednica Livna iz 1935. godine

Jagodića, učitelja Trgovačke škole u Livnu, koji će te poslove uspješno obavljati sve do konca austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁶

Međunarodne izložbe i priznanja

U drugoj polovici 19. stoljeća organiziran je velik broj međunarodnih izložbi koje su predstavljale pregled duhovnih, tehničkih i materijalnih dostignuća u svijetu. Radi isticanja vlastite uloge u svijetu, međunarodne izložbe bile su mjesto odmjeravanja svjetskih imperijalnih i kolonijalnih sila. Austrougarske vlasti trudile su se svijetu prikazati dostignuća svoje uprave u širenju europske kulture i života u Bosni i Hercegovini. Na brojnim svjetskim i međunarodnim izložbama eksponati bosanskohercegovačkoga umjetničkoga obrta,

¹⁰³ *Sarajevski list*, br. 41, 6. IV. 1892.

¹⁰⁴ Nikola Maraković (Dvor na Uni, 1858. – Zagreb, 1934.) pisao je poučne knjige za djecu i udžbenike. Za vrijeme njegova jednogodišnjega ravnateljskoga mandata u livanjskoj Trgovačkoj školi radio je po drugi put i Silvije Strahimir Kranjčević, koji je zajedno s Marakovićem premješten iz Bijeljine. Marakovićev sin Ljubomir najpoznatiji je hrvatski književni kritičar u razdoblju između svjetskih ratova (Lončarević, 1997, 181-195.)

¹⁰⁵ Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Dinara, 1909, 16. „Starac Milovan“, kako su Ratkovića (rođen 1848. u Udbini) od milja zvali u Livnu, dao je veliki obol kulturnom životu Livna. U cijelom razdoblju svog rada u Livnu (1893. – 1899.) bio je zborovoda Činovničkog zbora i glazbe u Livnu. U tom se zboru prelijepim glasom isticao prvi tenor Antun Hangi, autor poznatog djela *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*. U zajedničkim nastupima činovničke i vojničke glazbe dirigirao je Ratković. (O Ratkoviću i koncertu u korist siromašne školske djece u Livnu vidi u: *Bošnjak*, br. 9, 1. III. 1894. i *Bošnjak*, br. 37, 16. IX. 1897.).

¹⁰⁶ Joco Jagodić svojim dugogodišnjim radom u ostavio je duboki trag u livanjskom školstvu. Rođen je 1865. u Požegi. Gimnaziju je završio u Vinkovcima, a Trgovačku akademiju u Grazu. Na službu u Bosni i Hercegovini došao je svibnju 1891. godine. Radio je kratko vrijeme u Brčkom i Tuzli. U Livno je došao 13. kolovoza 1892. godine. Do 1910. radio je kao učitelj Trgovačke škole, a te godine postavljen je za ravnatelja te škole. Na mjestu ravnatelja ostao je sve do prestanka rada škole (*Osobnik Joca Jagodića, službenički dosjei, Arhiv Bosne i Hercegovine*). Umro je 19. lipnja 1922. godine. Veliki sprovod koji su mu priredili Livnjaci bio je dokaz njegove obljuženosti u livanjskom puku (*Kronika Franjevačkog samostana na Gorici kod Livna*, sv. I., 1833. – 1962., 229.).

Sl. 5. Oglas za božićnu izložbu u Beču (1893).¹⁰⁷

zbog svojih egzotičnih i pitoreskних formi, s jasnim porukama orijentalizma, privlačili su veliku pozornost. Bosna i Hercegovina je za austro-Ugarsku i europsku publiku imala posebnu atraktivnost – čar Orijenta. Donekle ukroćeni, europski je Orijent imao nesporну neodoljivu privlačnost i egzotičnost.¹⁰⁸ Bosna i Hercegovina je od 1884. predstavljana kao omiljeno dijete Monarhije.

Nakon prve svjetske izložbe u Londonu 1851., na kojoj se glorificirao napredak industrijske tehnologije, uslijedila je 1867. svjetska izložba u Parizu, na kojoj je naglasak bio na kulturi i obrazovanju. Na toj izložbi, zahvaljujući majstoru Sulejmanu Vrepcu, livanjski inkruštatorski vez ostvario je prvu veliku međunarodnu afirmaciju. Vrepčeva osvojena brončana medalja bila je i prva medalja koju je netko iz Bosne i Hercegovine (tada još u sastavu Osmanskoga Carstva) dobio na jednoj svjetskoj izložbi. Veliku pozornost privukli su Vrepčevi radovi izloženi 1879. na izložbi u Zagrebu.

¹⁰⁷ Wiener caricaturen, br. 51, 17. XII. 1893. Slične oglase za božićne izlože, u razdoblju od 1890.. do 1898. objavljivale su i druge bečke novine: Wiener Zeitung, Neue Freie Presse, Das Vaterland, Welt Blatt dr. Obavijest o održavanju vrlo popularne božićne izložbe na kojoj su se prodavale rukotvorine vladinih radionica u Bosni i Hercegovine donio je i prestižni časopis Mittheilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie - Monatsschrift für Kunst und Gewerbe, XII, 1893, 547.

¹⁰⁸ Andre Gingrich, austrijski etnolog i antropolog, tu specifičnu vrstu odnosa između Austrije i Bosne i Hercegovine naziva „pogranični orijentalizam“.

Od utemeljenja (1887.) Umjetničko-obrtnog zavoda za Bosnu i Hercegovinu u Beču (popularno nazivan „Bosanski ured“) započinje stalno izlaganje za prodaju predmeta iz bosanskohercegovačkih radionica umjetničkoga obrta.¹⁰⁹ Od 1890. svake godine u mjesecu prosincu u Zavodu je bila organizirana odlično posjećena božićna izložba.¹¹⁰

Livanjski inkruštatorski radovi pojavljivali su se odmah nakon okupacije u austrijskim muzejima i bazarima.¹¹¹ U razdoblju od 1889. do 1900. godine radovi iz bosanskohercegovačkih radionica umjetničkoga obrta bili su predstavljeni na brojnim izložbama: Beč (1889. i 1890.), Karlsruhe (1891.), Temišvar (1891.), Trst (1891.), Zagreb (1891.), Budimpešta (1896.), Bruxelles (1897.), Beč (1898.) i Pariz (1900.).¹¹²

Na izložbi povodom 25. obljetnice utemeljenja austrijskoga Muzeja za umjetnost i industriju 1889. godine bosanskohercegovačke su rukotvorine izložene kao posebno blago. Lijepa muzejska dvorana ukrašena je isključivo bosanskim radovima koji su zgradu odjenuli u praznično ruho.¹¹³ Na velikoj gospodarskoj

163

¹⁰⁹ Wiener Montags-Journal, br. 619, 4. XII. 1893; Neues Wiener Journal, br. 764, 9. XII. 1895.

¹¹⁰ Pišući o božićnoj izložbi održanoj u prosincu 1894. Todor Zurunić ističe svakodnevno dupke ispunjene prostorije dvorana Zavoda i velike promjene u razmišljanju prošjećenih Bečana, koji su doskora drhtali samo kada bi se izustilo ime Bošnjak i kojima se od strave u danu livanjski cigarluk prividao na snu kao handžar... Bečani su se počeli privikavati i cijeniti radove povezanih Evropejaca. Pa i ova izložba, koja se sada priređuje svake godine na želju publike, donosi za nas veliko odlikovanje u mnogobrojnim posjetama koje primamo – te je već postao običaj da se na badnje veče pod božićnim drvcetom u svakoj otmjenijoj kući nađe i umjetničkih proizvoda bosanskih (Zurunić, 1895, 16-17).

¹¹¹ U bečkom Orientalnom muzeju još 1879. bili su izloženi proizvodi livanjskoga drvoveza – Livnoer Arbeit - Cigarrenspitze (Neue Freie Presse, br. 5217, 6. III. 1879.), a na Orientalnom bazaru u Badenu (kod Beča) türkische Cigarrenspitze iz Livna (Badener Bezirks-Blatt, br. 86, 19. VII. 1888.).

¹¹² Najbolja prilika tomu bijahu razne, u inozemstvu upriličene izložbe na kojima su se proizvodi bosansko-hercegovačkog umjetnog obrta prikazivali. Općinstvo posvđeđovalo je za bosanske proizvode najveći interes. Stvari su se sveudilj u većoj množini kupovale te se je činilo, da su tržišta osigurana. (BiH, 1896, 30).

¹¹³ Allgemeine Kunst-Chronik, br. 13, 1889, 235.

izložbi poljoprivrede i šumarstva, organiziranoj 1890. u Beču, pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa I., najzanimljiviji je bio, prema pisanju tjednika *Wiener Press*, paviljon kućne industrije u kojem su izloženi radovi iz umjetničko-obrtnih radionica u Bosni i Hercegovini.¹¹⁴ Posebnu pozornost posjetitelja privukao je *veličanstveni mali stol* (*Tischchen*, peškun)¹¹⁵ od šimširova drveta, izvezen zlatnom žicom u inkrustatorskoj tehnici, rad iz radionice Ante Mamića.¹¹⁶ Taj stolić otkupio je car Franjo Josip I. i poklonio ga bečkom Prirodoslovnom muzeju.¹¹⁷ Anto Mamić je na toj izložbi odlikovan pohvalnom diplomom. Donoseći članak o inkrustatorskim radionicama *Sarajevski list* spominje taj događaj ovim riječima: *Proizvodi iz tijeh radionica mogu biti ukras na stolovima najotmjenijih salona; šta više i samo Nj. Veličanstvo, naš premilostivi car i kralj, udostojio se kupiti za svoj prev. dvor jedan stol izragjen u našoj domaćoj radionici, a izložen godine 1890. na općoj privrednoj i šumarskoj izložbi u Beču. Mislim, da za finoću i ukus rada naših radionica boljega svjedočanstva i odlikovanja ne treba tražiti.*¹¹⁸

Sljedeće godine održane su međunarodne izložbe u Zagrebu, Karlsruheu, Trstu i Temišvaru. Na svim tim izložbama Zemaljska vlada predstavila je radove svojih umjetničko-obrtnih radionica. Izložba u Zagrebu organizirana je kao Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (pedeset godina postojanja). Zemaljska je vlada dala četiri tisuće forinta za izgradnju *Bosanskog paviljona*. U paviljonu je bilo najviše

¹¹⁴ Već je posebna izložba proizvoda zemaljskih radionica za umjetnički obrt u Livnu, Foči i Sarajevu, koju je Joseph Storck organizirao 1889. u Beču, pokazala obilje različitih vrsta bosanskih rukotvorina i privukla veliki interes publike (Österreichische Kunst-Chronik, br. 13. 15. VI. 1890.).

¹¹⁵ Die Presse, br. 181, 3. VII. 1890. Peškun je manji ili veći višekutni stol, koji je izrađivan i u formi sjedalice. Podrijetlo mu je perzijsko.

¹¹⁶ Wiener Presse, br. 24, 16. VI. 1890.; Österreichische Kunst-Chronik, br. 13, 15. VI. 1890.

¹¹⁷ Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseum, VI, 1891, 11.

¹¹⁸ Sarajevski list, br. 82, 15. VII. 1892.

izložaka bosanskohercegovačkih umjetničko-obrtnih škola, među kojima i livanjske. Posebnu pozornost zagrebačke publike privukle su inkrustirane lepeze: *Lepeze se mogu mjeriti s proizvodima iz prvog pariškog, kineskog ili japanskog ateliera. Ove su lepeze naročito prošle godine pobudile najveću senzaciju u Karlsruhu na izložbi, a i u Zagrebu uzdahnula je mnoga dama od čežnje, gledajući tri takve divotne lepeze u staklenoj škrinjici*. Zanimljivo je da nagradu na ovoj izložbi nisu dobili majstori čijim se radovima publika divila, već je izložbena porota nagradila politiku – Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine *počastnom diplomom*.¹¹⁹

Na izložbi u Karlsruheu (lipanj – rujan 1891.), koja je tematski bila posvećena cijeloj povijesti i razvoju lepeze, Bosna i Hercegovina predstavljena je *veličanstvenom i bogatom zbirkom* (oko 200 radova) iz Vladinih radionica u Livnu, Sarajevu i Foči.¹²⁰ Badenska velevojvodska obitelj razgledala je sve predmete iz Bosne najvećom pomnjom *te se nije mogla dosta nahvaliti liepe umjetne obrtnosti Bosne*.¹²¹ Budimpeštanski dnevnik *Pester Lloyd*, pišući o ovoj izložbi i proizvodima iz Livna, Sarajeva i Foče navodi *da uzbuduju svojom ljepotom, originalnosti i savršenosti* i da privlače najveću pozornost posjetitelja.¹²² U novinskim komentarima isticalo se da radionice u Livnu, Sarajevu i Foči nesumnjivo imaju veliku budućnost tim prije što u Europi nemaju konkurenциju.¹²³ Još za trajanja izložbe na većini izložaka stajala je oznaka da su prodani.¹²⁴

Jedna od najznačajnijih izložbi u posljednjem desetljeću 19. stoljeća bila je Milenijska izložba u Budimpešti 1896. godine, kada je Mađarska slavila „svečanost milenija“ – tisućgodišnjicu svoga državotvornoga

¹¹⁹ Ibler, 1892, 20.

¹²⁰ Die Presse, br. 191, 14. VII. 1891.

¹²¹ Narodni list, br. 57, 18. VII. 1891. Vijest o ovoj izložbi Narodni list zaključuje ovim riječima: *Moramo se veseliti da je Bosna stupila u red onih kulturnih zemalja, koje se mogu u umjetnoj obrtnosti natjecati s inače visoko razvitim zemljama*.

¹²² Pester Lloyd, br. 191, 14. VII. 1891.

¹²³ Die Presse, br. 191, 14. VII. 1891.

¹²⁴ Wiener Zeitung, br. 213, 18. IX. 1891.

života, odnosno dolaska Mađara na obale Tise i Dunava. Izložba je otvorena 2. svibnja, a zatvorena 2. studenoga.¹²⁵ Otvorenje ove izložbe predstavljalo je jedan od najzanimljivijih događaja toga vremena. Austrougarskoj upravi posebno je bilo stalo da se vidi što je sve učinjeno tijekom osamnaestogodišnje vladavine u Bosni i Hercegovini. Potvrdit će to i riječi cara Franje Josipa I. prilikom posjeta bosanskohercegovačkog paviljona nakon

priliku da se nagledaju orijentalnih prizora u srcu izložbe. Malo je onih koji su vjerovali da su prekrasni nakiti umjetničkog obrta uistinu bosanski a ne kineski, a bogato izvezeni sagovi bosanski, a ne perzijski.¹²⁸ Proizvodi radionica iz Livna, Sarajeva i Foče spadali su u zapaženije predmete na izložbi.¹²⁹ Ta krasna roba ima prođu po svoj Evropi, te je s nje Bosna upravo izašla na glas. Posebno pozornost privukli su predmeti livanjske radionice (pribor za jelo) pa je jedna garnitura otkupljena za bečki dvor.¹³⁰

Rózsa György, Panoramski pogled na Milenijsku izložbu u Budimpešti 1896.

Sl. 6. Rózsa György: Izložbeni prostor Milenijske izložbe u Budimpešti (1896.)

čega je zahvalio na *udivljenju vrijednoj izložbi kojom je prikazan začudan razvitak Bosne i Hercegovine*.¹²⁶ Ono što je strance privlačilo nije bila modernizacija i industrijalizacija zemlje, nego njezine etnografske specifičnosti, točnije „egzotičnost“. Ta se egzotičnost ponajviše manifestirala u izlošcima radionica za umjetnički obrt, koji su bili smješteni u najznačajnijem i najposjećenijem desnom dijelu paviljona industrije, gdje su u improviziranim radionicama bosanski zanatnici, na očigled ljubopitljive svjetline zgotovljivali svoju robu.¹²⁷ Mnogobrojni posjetitelji imali su jedinstvenu

Milenijska izložba važna je i za kulturnu povijest Livna jer su radovi livanjske radionice dobili opće priznanje, a Anto Mamić veliko priznanje za svoj dotadašnji rad – medalju (*Mitarbeiter*

¹²⁸ Špicer, 1896, 216-217.

¹²⁹ Malo podalje svjetlucaju ti se pod stakлом u ormarama izložene stvari zemaljskih radionica za umjetnički obrt u Sarajevu, Foći i Livnu. Sve je vanredno fino i baš umjetnički izrađen pribor za gospodske odaje, pribor za pušače, ženski nakit i lepeze. Tu su u droz zlatom i srebrom vezeni sandučići i kutije, dršci za kišobrane, štapovi i noževi, okviri za slike i fotografije, lepeze, pribor za pisaći stol, tanjuri, vase... broševi, dugmeta za manžete. Ornament je mahom arapski, u konceptiji uzoran, u izradbi pravilan i čist, ornamentalne su kompozicije većinom od gosp. direktora sarajevske radionice za umjetni obrt. (Dlusterš, 1896, 805)

¹³⁰ Papić, Oslobodenje, Sarajevo, 26. 8. 1984.; Leka, Čusto, 2004, 53.

¹²⁵ Sarajevski list, br. 54, 6. V. 1896.; br. 120, 7. X. 1896.

¹²⁶ Sarajevski list, br. 54, 6. V. 1896.

¹²⁷ Sarajevski list, br. 78, 1. VII. 1896.

medaille) na koju je bio posebno ponosan.¹³¹ Izložba Bosne i Hercegovine bila je naročito atraktivna jer se njome nastojala dati vjerna, upravo savršena slika o preporodu nekadašnjih turskih pokrajina.¹³²

Na međunarodnoj izložbi u Bruxellesu 1897. (10. V. – 8. XI.), koja je bila u znaku lijepih umjetnosti, Bosna i Hercegovina bila je predstavljena u posebnom paviljonu. U središtu paviljona, oko biste Franje Josipa, u staklenim vitrinama bili su izloženi proizvodi zemaljskih radionica umjetničkoga obrta. Belgijski kralj Leopold II., nakon višekratnog posjeta paviljonu, izjavio je *kako je bosanskohercegovačka izložba najkrasnija točka čitave izložbe i da je Belgija zahvalna Herceg-Bosni na sudjelovanju.*¹³³

Povodom pedesete obljetnice stupanja na prijestolje cara i kralja Franje Josipa I., u Beču je 30. travnja 1898. otvorena jubilarna izložba. Bosanskohercegovački paviljon bio je posjetiteljima vrlo zanimljiv, a posjetio ga je i car osobno iskazujući sve pohvale za ostvareni napredak Bosne i Hercegovine. Donoseći

vijest o izložbi, a posebno ističući dostignuća umjetničkoga obrta, sarajevska *Nada* zaključuje: *Ističemo s opravdanom ponosom da su ti proizvodi biser cijele izložbe i da se naš svijet može slobodno podićiti ovim dokazom svog talenta.*¹³⁴ Naši izlagaci s izlošcima kućne radinosti *udešenim po prastarim uzorcima* ostvarili su *posvemašni uspjeh.*¹³⁵ U bosanskohercegovačkom paviljonu sve je djelovalo kao *čarobno smišljena bajka, koja je ovamo na bečki Prater dolepršala iz carstva kićene iztočnjačke fantazije.*¹³⁶

Svjetska izložba u Parizu 1900. godine trebala je označiti početak novoga stoljeća te je pripremana sa željom da se nadmaše sve dotadašnje izložbe.¹³⁷ Uz austrijski i mađarski paviljon, Bosna i Hercegovina jedina je od svih pokrajina Austro-Ugarske Monarhije imala svoj samostalni paviljon. Namjera je bila *uvjeriti Europu da se čine napor i kako bi se civilizirao okupirani teritorij i promovirao ekonomski napredak.*¹³⁸ Austro-Ugarska je bila silno ponosna na to kako je za samo dvadesetak

Sl. 7. Cigaršpic s jantarom iz Mamićeve radionice
Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno
(foto: Perica Džeko)

Sl. 8. Detalj

¹³¹ *Pester Lloyd*, br. 297, 15. XI. 1896.; *Bosanska pošta*, br. 5, 12. I. 1897. Iste medalje na toj izložbi dobili su i neki poznati javni djelatnici: Kosta Hörmann, Ludwig Kuba, Ćiro Truhelka, Philip Ballif, Karl Patsch, Marko Nani i dr. Na izložbu u Budimpešti išao je Anto Mamić. Boraveći u Budimpešti više od mjesec dana, iskoristio je to vrijeme za stručno usavršavanje (tehnološki postupci u radu sa zlatom i srebrom, crtanje, bojenje i dr.).

¹³² Špicer, 1896; Baotić, 2012, 116.

¹³³ *Nada*, br. 17, 20. VIII. 1897, 339; *Bošnjak*, br. 31, 5. VIII. 1897.

¹³⁴ *Nada*, br. 12, 3. VI. 1898., 190.

¹³⁵ *Nada*, br. 20, 3. X. 1898., 320.

¹³⁶ *Dom i svjet*, br. 17, 1. IX. 1898, 338.

¹³⁷ O ovoj izložbi vidi više u: Šamić, 2001.

¹³⁸ Baotić, 2012, 122.

godina uljudila jednu malu nerazvijenu zemlju, kako joj je otvorila brojne mogućnosti i učinila ju dijelom Europe. Za pokazivanje svoga uspjeha i dokazivanje vlastite moći nije žalila sredstva. Najskuplje paviljone na ovoj izložbi imala je Austro-Ugarska.¹³⁹ Veliku specijalnu nagradu (*Grand prix*) u VI. klasi (industrija i trgovina) doobile su na toj izložbi zemaljske radionice umjetničkoga obrta u Livnu, Sarajevu i Foči (*école des arts décoratifs*).¹⁴⁰ Bila je to i posljednja značajna izložba na kojoj se Bosna i Hercegovina predstavila vlastitim paviljonom. Kállayevom smrću (1903.) prestalo je i promicanje austrougarske kulturne misije na europskom Orijentu.

Od divljenja do propadanja inkrustatorskoga obrta u Livnu

U cijelom razdoblju austrougarske uprave Mamićeva radionica ostvarivala je solidnu zaradu. To potvrđuje i činjenica da su braća Mamić u razdoblju od 1892. do 1894. izgradili dvije nove kuće katnice i jednu manju kupili. Za nekoliko godina sačuvani su podatci o strukturi i broju inkrustiranih predmeta i finansijskom poslovanju.¹⁴¹ U godinama za koje su sačuvani podaci ukupni godišnji prihodi radionice bez subvencije iznosili su od 4 do 5 tisuća forinta, troškovi materijala (ćeresta) od 1600 do 1800 forinta, a plaće pomoćnika od 800 do 900 forinta. Iz sredstava potpore Zemaljske vlade, kako je već rečeno, isplaćivane su stipendije naučnicima i honorar učitelju crtanja. U vremenu najveće potražnje za predmetima

¹³⁹ U pola godine, koliko je izložba trajala, bosansko-hercegovački paviljon posjetile su stotine tisuća posjetitelja, brojni diplomati, pa i onodobni francuski predsjednik Émile Loubet.

¹⁴⁰ Das Vaterland, br. 225, 17. VIII. 1900.

¹⁴¹ Anto Mamić je na stranicama kalendarja *Bošnjak* predviđenim za bilješke vodio urednu evidenciju o broju izrađenih rukotvorina, njihovim cijenama te mjesecnim i godišnjim prihodima. Poklonom obitelji Mamić knjižnici Franjevačkoga samostana Gorica sačuvana su godišta toga kalendarja za 1896., 1899., 1900., 1901., 1902., 1903. i 1907., a time i dragocjeni podatci o poslovanju radionice za navedene godine.

drvoveza cijene su bile prilično visoke. Tako su štapovi 1896. prodavani po cijeni od 5 do 10 forinta, lule 5 do 7 forinta, držači za kišobrane 4 do 6 forinta, broševi 3 forinta, cigaršpici od 3 do 4 forinta itd.¹⁴² Isti izvor otkriva da su prihodi od prodaje po narudžbama izvan Livna („poslano poštom“) bili gotovo dvostruko veći od prihoda ostvarenih prodajom u Livnu.¹⁴³

Radionica Ante Mamića u početku rada nalazila se u livanjskoj mahali Perkuša, Moschee gasse, na kućnome broju 14, u stambenoj zgradi s dućanom, koju je izgradio Antin otac Pero.¹⁴⁴ Nakon očeve smrti radionica je 1893. preseljena u novu kuću koja je izgrađena u Ćurčića mahali (Spalato Strasse 44), na lijevoj obali rijeke Bistrice (danas Ulica kneza Mutimira).¹⁴⁵

U posljednjem desetljeću 19. stoljeća zahtjevi tržišta za proizvodima livanjskoga veza dostigli su svoj vrhunac. Na žalost, u tim se godinama naslućivao i početak nezaustavljiva pada. Uzrok pada krio se u tome što su se obrtom počeli

¹⁴² U vrijeme džepni satovi mogli su se kupiti za 3 forinta, četrnaest karatni zlatni prsten za 3 forinta, violina za učenike od 3 do 6,5 forinta, godišnja preplata za popularni časopis *Nada* iznosila je 6 forinta, kilogram livanjskog planinskog masnog sira koštao je 1,60 kruna, zidni sat u stilski izrađenoj orahovoj kutiji prodavao se po cijeni od 8 forinta (Kalendar *Bošnjak*, 1899. – oglasni dio, Kalendar *Napredak*, 1907. – oglasni dio, *Obzor*, 13. XII. 1902.).

¹⁴³ Nekoliko sačuvanih poštanskih predatnica iz austrougarskog razdoblja u pismohrani obitelji Mamić otkriva imena nekolicine naručitelja Mamićevih radova: Jovo Mitričević, poznati sarajevski zlatar koji je zajedno s Antonom Mamićem izlagao svoje radove na izložbi u Budimpešti 1896., Jakob Eisberg, židovski trgovac iz Sarajeva, poznata trgovačka kuća *Tašaković i Hasanović*, iz Sarajeva, Marian Formanek, žandarmerijski natporučnik, iz Sarajeva, Stjepan Franceschi, trgovac iz Imotskog, Johann Žitek, časnik, iz Mostara, Ivan Kulier natporučnik u Trembowli (Galicija).

¹⁴⁴ Zapisnik muške mladeži za školsku godinu 1880./81. Katoličke pučke škole u gradu Livnu (Arhiv FSG).

¹⁴⁵ Prema upisu u zemljische knjige Općinskog suda u Livnu (knj. br. 44). Označavanje kuća otežano je zbog činjenice da u vrijeme pisanja ovog teksta kuće u gradu Livnu nisu još uvijek doobile kućne brojeve! U austrougarskom razdoblju današnja Ulica kneza Mutimira zvala se službeno Spalato Strasse, a neslužbeno i Mamićeva ulica, vjerojatno zbog činjenice da su kuće braće Mamić bile među prvim izgrađenim u Donjem gradu – Donjoj mahali (Hrvatski dnevnik, br. 290, 1909.).

baviti i oni koji do kraja nisu savladali umijeće inkrustiranja. Još veći problem bio je u svjesnoj prijevari uporabom loših materijala, prije svega „novog srebra“.¹⁴⁶ Ta je slitina bila tvrđa od pravoga srebra, a kako nije dobro umetana u drvo, brzo je ispadala, i s vremenom bi pocrnila. Premda je još 1880. za Bosnu i Hercegovinu, po uzoru na obje države Monarhije, donesena naredba o „čistini zlatne i srebrne robe“ (punciranju) i nadziranju te robe, propis je stavljen *in suspenso* i to, s jedne strane, zbog lošeg stanja kujundžija u Sarajevu, a s druge strane zbog procjene da taj propis u Bosni i Hercegovini zbog malog prometa zlata i srebra nije ni potreban. Naime, polazilo se od procjene da samo mali broj obrtnika radi, i to u neznatnim količinama, sa zlatom i srebrom (inkrustatori i kujundžije), a da se sve vrjednije stvari od zlata i srebra uvoze. Osim toga, nesolidni „majstori“ upotrebljavali su i loše drvo. Začuđujuće je da Zemaljska vlada nije odmah poduzela oštrijе mjere na zaštitu od krivotvorina. Tek je 1896. u Sarajevu utemeljen ured za punciranje čija se mjerodavnost protezala na cijelu zemlju. Punciranje izvan Sarajeva obavljali su okružni i kotarski porezni uredi, koji su radili sukladno posebnim instrukcijama. Broj obrtnika u Bosni i Hercegovini koji se bavio proizvodnjom i prodajom zlatne i srebrne robe, u 1896. godini, bio je 225, od čega 154 proizvođača. Najveći dio od toga broja otpadao je na Sarajevo s 34 obrtnika, Mostar 31, Livno 23, Tuzla 18 i Travnik s 14 obrtnika.¹⁴⁷ I ovaj podatak ukazuje na snagu livanjskoga obrtništva u tom razdoblju.

Osim zemaljske (Mamićeve) radionice, registrirane radionice za inkrustaciju imali su 1899. godine u Livnu i Ivo Marijanović (1869.

¹⁴⁶ Tzv. novo srebro (alpaka, pakfong, bijela mned, maden) je slitina bakra i nikla, ili cinka. Novo srebro služilo je kao zamjena srebru za izradu nakita, kovanica i dr.

¹⁴⁷ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1906, 437.

– 1927.), Anto Meštrović (1869. – 1923.),¹⁴⁸ Mehmed Karalić, Stipo Pervan (1871. – 1954.), Ivo Tadić Ninin (1868. – 1947.) te Stipo Tadić Ninin.¹⁴⁹ Devedesetih godina 19. stoljeća, u razdoblju najveće potražnje za proizvodima livanjskog drvoveza, u Livnu se tim obrtom bavilo stotinjak osoba u 25 kuća.¹⁵⁰ U tom razdoblju Livno je imalo najveći broj inkrustatorskih radionica u Bosni i Hercegovini. Bilo je to zlatno doba livanjskoga drvoveza. Na žalost, pored registriranih inkrustatorskih radionica, poveći broj predmeta livanjskog veza plasiran je na tržiste iz ilegalnih radionica. Tomu je, svakako, doprinijela i činjenica da je zemaljska uprava do 1909., u nedostatku vlastita zakonodavstva, primjenjivala analogne propise austrijskog i ugarskog-hrvatskog obrtnog prava. U praksi je vrijedilo pravilo da se obrti u gradovima mogu obavljati uz običnu prijavu vlastima, bez dokaza o ospozobljenosti, premda je to prema starim esnafskim uredbama bio temeljni uvjet koji je morao ispuniti svatko tko se htio baviti nekim obrtom. Ograničenja su se odnosila na neke druge razloge: malodobnost, kazneno djelo, prijestup iz koristoljublja, neporočnost i sl. Ovakva praksa otvorila je put bespravnom radu, koji je nanosio veliku štetu pravim obrtnicima. Bečki dvotjednik *Unteroffiziers-Zeitung*, u članku pod naslovom *Der Bosniak*, ističe još jedan razlog koji je doveo do smanjena interesa austrijskoga tržišta za predmetima umjetničkoga obrta iz Bosne i Hercegovine. Naime, Beč su

¹⁴⁸ Nakon što je inkrustatorski obrt počeo propadati, Meštrović se isključivo bavio zlatarskim obrtom. Zlatarski obrt izuzeo je kod Mate Tadića Ninina (bili su djeca od brata i sestre). Meštrović je u razdoblju od 1921. do 1923. bio gradonačelnik Livna (Tadić, 1999, 70).

¹⁴⁹ *Bosanski glasnik*, 1900, 218. Našim istraživanjima nismo pronašli podatke o djelovanju ovih radionica.

¹⁵⁰ U gradu Livnu je 1885. godine bilo 208 tvorničara, obrtnika i trgovaca i 862 pomoćna radnika, nadničara i sluga (*Štatistika mesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine*, 1886, 205). Prema popisu obavljenu 1910. u industriji drva i rezbarskih stvari u glavnom zvanju radilo je 56 osoba, a nuzgredno još 15 osoba (*Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. oktober 1910.*, 1912, 63).

(ponajviše u i oko zabavnoga parka Prater) preplavili ulični preprodavači (Bosnische Hausierer, galantari, kućeberi, torbari, nosavci), koji su se predstavljali kao „Bošnjaci“ (*moderni Bošnjaci gotovo uvijek su bili Dalmatinci*) nudeći po niskim cijenama bosanske rukotvorine koje *nisu vidjele Bosne*.¹⁵¹ Problem krivotvorenih rukotvorina koje su prodavali dalmatinski „torbari“ bio je predmet rasprava u bečkom Carevinskom vijeću. U jesen 1902. u parlamentu se vodila žustra rasprava o prijedlogu zakona o zabrani kućarenja (ulične trgovine čiji su nositelji bili galanatari).¹⁵² U takvoj situaciji Mamić je angažirao svoga bivšega šegrta Pašagu Karaosmanovića da kao ovlašteni trgovacki putnik prodaje inkrustatorske proizvode i za njih prikuplja narudžbe. Karaosmanović će 1906. zamijeniti Pero Kalanović, koji je u Beču neko vrijeme radio za Mamićevu radionicu kao trgovacki agent. Premda su se inkrustatorske radionice zatvarale, a tržište reagiralo smanjenim interesom za proizvodima umjetničkoga obrta, bosanskohercegovački Sabor je na sjednici održanoj početkom kolovoza 1910. prihvatio izvješće u kojem se ne uvažava realno stanje, nego se upravo *brizi uprave ima zahvaliti da ovih zanata nije nestalo već su nanovo procvali*.¹⁵³

¹⁵¹ *Unteroffiziers-Zeitung*, br. 7, 1. 4. 1917. U istom članku spominje se da su ulični trgovci iz pograničnih mesta Bosne i Hercegovine prema Dalmaciji, a ponajviše iz Livna („gdje gotovo svaka kuća ima umjetnika“), prodavali umjetničke rukotvorine svojih sugrađana u većim austrijskim i njemačkim gradovima i prije 1878. godine.

¹⁵² Galantari koji su prodavali krivotvorene produkte *Livnoer Arbeit* potjecali su najčešće iz naselja zapadnog dijela Imotske krajine: Studenci, Lovreć, Medov Dolac, Svib, Dobranje (*Studenci*, br. 1(51), 2012.). Zbog loše robe i nelojalne konkurenциje austrijskim trgovcima i obrtnicima, austrijski zastupnici u Carevinskom vijećuinicirali su donošenje zakona o zabrani njihova rada. Zastupnik dr. Rudolf Heilinger optužio je galantare da, osim ugrožavanja austrijskih trgovaca i obrtnika, krivotvorinama i niskim cijenama uništavaju i umjetnički obrt u Livnu („tvrtke Mamić i Tadić“). Galantare su gorljivo branili hrvatski zastupnici iz Dalmacije Juraj Biankini i Josip Perić (*Bozner Nachrichten*, br. 288, 14. XII. 1902., *Obzor*, br. 278, 280, 288 i 291, 1902.).

¹⁵³ *Sarajevski list*, br. 188, 8. VIII. 1910.

Radionica za umjetni drvorezni domaći zanat U LIVNU

ANTO MAMIĆ

preporučuje svoje na daleko poznate u originalnim bosanskim motivima solidno i elegančno izragjene

Drvoveze (Inkrustation)

srebrom i zlatom kao: cigaraluke, lule, različite broševe, narukvice, lance, štapove, držala za pera i sun-cobrane, igle za kravate i šešire, lepeze, kašike i vilice, noževe za papir, vase, tintarnice, posušila, okvire za slike, kutije za duhan i za nakite i t. d. i t. d.

U sve napomenute predmete se može umetnuti zlatom ili srebrom po želji cijelo ime, monogram ili koje druge rečenice uz najpovoljnije cijene.

Napomenutom robom trguje na malo i veliko, trgovcima šaljem robu na izbor.

Umjerene cijene! — Brza postuga! — Najlijepša izrada.

Nalozi iz pokrajine kretom pošte.

Cijenici se šalju badava i franko.

Sl. 9. Oglas za Mamićevu radionicu¹⁵⁴

Zbog tehnološke složenosti i estetskih zahtjeva visoku kvalitetu u inkrustatorskom obrtu nije bilo lako postići.¹⁵⁵ Umjetnički obrt, koji je hrano velik broj Livnjaka zbog nesavjesnih

¹⁵⁴ Objavljen u: *Pravila hrvatskog društva „Napredak“ za potpomaganje naučnika i đaka Hrvata katolika*, Sarajevo, 1906.

¹⁵⁵ U srednjem vijeku nije postojalo razlikovanje između umjetnosti i umjetničkog obrta. Sva se umijeća (umjetnosti) ravnopravno tretiraju kao tehničke vještine, a veličina umjetnika rezultat je njegove sposobnosti da njima ovlađa. Razlika između „visoke“ i „niske“, „primjenjene“ i „slobodne“ umjetnosti započela je tek u razdoblju renesanse kada su se umjetnici počeli odvajati od pripadnika mehaničkih umijeća koji su svrstani u *artes minores* (Pelc, Umjetnički obrti, digitalno izdanje, <http://www.muzej-marindrzic.eu/leksikon-marina-drzica-online-izdanje-lmzk-i-dmd>).

obrtnika bio sve više kompromitiran, a reagiralo je i tržište smanjenim interesom. Izgubljeno povjerenje kupaca teško se vraćalo. Cjelokupno stanje utjecalo je na to da se u Mamićevoj radionici broj šegrti i kalfa stalno smanjivao. Cijene inkrustatorskim proizvodima strahovito su padale. Radionica je pretrpjela velik gubitak smrću Antina brata Nikole (1868. – 1913.), vrsna crtača ornamenata.¹⁵⁶ Još uvijek pod patronatom Zemaljske vlade Mamićeva je radionica dočekala kraj Prvoga svjetskoga rata. Ostale livanjske inkrustatorske radionice postupno su se gasile, tako da nijedna nije dočekala kraj austrougarske uprave.¹⁵⁷

170

Nikolu Mamića nakon Prvoga svjetskoga rata zamijenio je kao crtač ornamenata, u kraćem razdoblju, njegov najstariji sin Pero (1898. – 1947.), zvan Peso.¹⁵⁸ Od 1922., nakon služenja vojske, glavninu poslova u radionici pomalo preuzima stariji Antin sin Stipo (1900. – 1949.), koji je vrlo mlađ započeo u očevoj radionici svladavati sve tajne inkrustacije.

U poslijeratnom razdoblju potražnja za livanjskim vezom znatno se smanjila, a država je vrlo malo činila u poticanju novoga razvoja toga obrta. Kada je tridesetih godina 20. stoljeća nastupila velika ekomska kriza, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije odobrilo je skromnu finansijsku potporu da ne bi došlo do potpuna propadanja ovoga umjetničkoga obrta. Cijena proizvoda stalno je padala, a stari je majstor morao otpuštati svoje pomoćnike. Ipak, sve do uoči Drugoga svjetskoga rata, Mamićeva radionica donekle je uspješno poslovala, a predmeti cijenjena livanjskoga umjetničkoga obrta osobito su se dobro prodavalii u Dubrovniku.¹⁵⁹

Godine 1936. umro je stari majstor Anto. Autor kratke novinske vijesti u povodu Antine smrti napisat će: *Njegovom smrću nestaje starog izdanka hrvatske korjenike u našem Livnu. Pokojnik je bio uzor skromnosti i poštenja, bio je rijetko poštovan i voljen, čelik značaj, koji je predano radio za hrvatsku stvar. Posebno treba istaknuti da je pokojnik marom i studijem svoj obrt razvio do umjetničkih vrjednota, pa je Livno samo i jedino njegovom zaslugom značilo jedan*

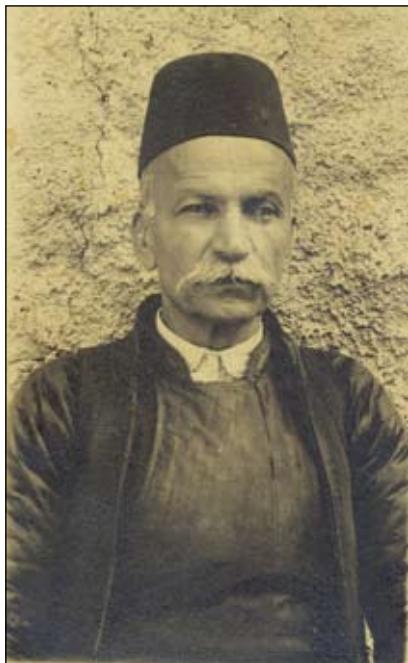
¹⁵⁶ Na 29. svibnja zaklopio je oči jedan od najinteligentnijih građana Hrvata u Livnu nakon duge i teške bolesti u 45. godini života. Da odstrani ili ublaži svoju tešku unutarnju bolu, podvrgao se je prošle godine operaciji u Splitu, i premda se činilo, da je već posve ozdravio, napane ga opet bolest, koja ga nakon 4. mjesecnog ležanja rastavi od njegovog milog brata, supruge i osmero nejake dječice. Na 30. svibnja isprati ga do hladnog groba mnoštvo građanstva, činovništva i svećenstva s „Dinarinom“ glazbom i zastupnici drugih ovdašnjih hrvatskih društava. Pokojnik je bio sin siromašnih zanatljačkih roditelja, pa sa svojim starijim bratom Antonom prigrli drvorestvo i u njemu postiže zamjernu vještinu. Njihovu radionicu uze pod pokroviteljstvo Zemaljska vlada, te svojom neobičnom marljivošću i radinošću stekoše lijep imetak, te se svrstaje među bogatije i uglednije obitelji livanjske. Pokojnik je osim toga vrlo rado čitao, te je svojim bistrim shvaćanjem potpomagao skoro sve ovdašnje hrvatske institucije, za koje je po osvjedočenju držao da su dobre. S toga je bio neko vrijeme gradski zastupnik, zatim potpredsjednikom i odbornikom mnogih ovdašnjih društava, koja su ga na svu njegovu čednost voljela imati u svom starješinstvu. (Hrvatski dnevnik, br. 124, 3. VI. 1913.). Ostalo je zabilježeno da je na prijedlog Nikole Mamića proslavljen Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo „Dinara“ dobilo svoje ime (Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo „Dinara“, 1909, 18). Anto je teško podnio gubitak mlađega brata Nikole. Odužio mu se tako da skrbeći o velikoj obitelji nikad nije pravio razliku između svoje i djece pokojnoga brata. Nikomu nije bilo tijesno, nikomu ništa nije nedostajalo. I koliko je god bilo uspjeha na poslovnome planu, u životu nije sve išlo bez problema. Stoički je podnosio gubitak supruge, djece, roditelja, braće...

¹⁵⁷ Tamo je (Livno, op. a.) počelo i vezenje na drvetu srebrom i zlatom i došlo se do krasnih uspjeha priznatih na velikim svjetskim izložbama, ali slaba državna zaštita i staleška neukost poče unositi nesolidnost u ovaj lijepi posao te se drži još jedino solidna radionica Ante Mamića. (Marković, 1923, 52)

¹⁵⁸ O Perinu slikarskome umijeću vidjeti u: Tudor, Jadranski dnevnik. br. 96, Split, 29. IV. 1936. Talent za umjetničko stvaralaštvo (slikarstvo, arhitektura, glazba, književnost) naslijedili su još neki potomci Ante i Nikole Mamića (Tadić, rukopis, 2016).

¹⁵⁹ Stranci pokazuju veliki interes za naš drvovez, te nijedan Englez ne odlazi iz Dubrovnika (gdje se prodaju livanjski drvovezki proizvodi) bez lule izrađene u Livnu, kao što i najomjenije dame oduševljeno uzimaju broševe i narukvice. (Kaić, 1940, 150)

*voljen tip umjetničke rezbarije i veza srebrrom u drvu.*¹⁶⁰

Sl. 10. Anto Mamić
(Livno, 1925.)

Oca je naslijedio njegov sin Stipo Mamić (1900. – 1949.), i to u svemu:¹⁶¹ u radinosti i čestitosti, u majstorluku i u uljudnosti. Uoči izbjijanja Drugoga svjetskoga rata uspio je, s

¹⁶⁰ Autor dopisa je dr. Ivo Tudor, livanjski odvjetnik (*Jadranski dnevnik*, br. 76, 31. III. 1936.). Glasnik „Napredak“ (br. 5, Sarajevo, svibanj 1936., 58) donio je ovu vijest: *Na 26. ožujka tek. god. preminuo je naš dugogodišnji član i jedan od prvih odbornika naše podružnice, pok. Anto Mamić. Pokojnik je bio jedan od osnivatelja ovdašnje Hrvatske trgovачke banke i štacionice d.d. i sudjelovao pri podizanju naše dične „Dinare“. Smrću pok. Ante gubimo u Livnu opet jednog starinu Hrvata, koji je na svakom mjestu bio i od inovjeraca cijenjen i poštivan.* Do kraja života bio je član Udruge obrtnika u Livnu. Godinu i pol dana pred smrt biran je Cenzurni odbor za dodjelu zajmova obrtnicima od strane Zanatske banke u Sarajevu (*Jadranski dnevnik*, br. 191, 31. X. 1934.).

¹⁶¹ Umjetnička crta u obitelji podarila mu je i vrhunski dar za glazbu. Premda bez formalne glazbene izobrazbe vodio je punih deset godina pjevački zbor i limenu glazbu proslavljenog Hrvatskog pjevačko-glazbenog društva „Dinara“ iz Livna. I Stipin stric Ivo (1865. – 1899.), prvi domaći učitelj glazbe, podučavao je, koncem 19. stoljeća, livanjske mladiće pjevanju i sviranju violine.

još dvojicom pomoćnika u radionici, barem donekle podići posao.

Uspješno poslovanje prekinuto je izbjijanjem Drugoga svjetskoga rata i svim strahotama koje je rat donio. Stalna partizanska „oslobađanja“ Livna, ubojstva i pljačke koje bi slijedile, natjerali su majstora Stipu, kao uostalom i brojne druge Livnjake, na izbjeglištvo u Zagreb.¹⁶² U Livnu je tako, poslije osamdesetak godina, ugašena posljednja radionica livanjskoga veza. Tradiciju toga obrta u Livnu više nije imao tko nastaviti. Na žalost, poslije Drugoga svjetskoga rata komunistička vlast nije prepoznala vrijednost ovoga umjetničkoga obrta i nije ništa učinila na njegovu oživljavanju. Štoviše, njima svojstvenim revolucionarnim nasiljem onemogućili su članove obitelji Mamić, kao jedine koji su očuvali tradiciju livanjskoga drvoveza, u korištenju vlasničkih prava u obiteljskoj stambeno-poslovnoj zgradbi. Radionica i stambeni prostor nezakonito su ustupljeni „narodnoj miliciji“, a Stipi Mamiću, kao „reakcionarnom elementu“, poslana je jasna poruka da njegov povratak u Livno nije poželjan.

U ratu i neposredno nakon rata majstor Stipo će, u novim okolnostima, nastaviti obrt u Zagrebu (Petrinjska 25). Nepočudan novim komunističkim vlastima završit će kao osuđenik u zloglasnom zatvoru u Staroj Gradiški. U zatvoru je, pod nikad razjašnjenim okolnostima, stradao 1949. godine. Radionicu livanjskoga veza preuzeala je Stipina udovica Paula Mamić (1908. – 1986.). U radionici je kao glavni majstor radio Mijo Habunek (1926. – 2003.) iz Ivana, koji je 1940. godine, na preporuku Hrvatskog radiše, započeo učiti zanat u radionici Stipe Mamića u Livnu.¹⁶³ Kao pomoćnici radili su Hrvoje Mamić (1931. – 1988.), sin Stipin, te Livnjaci Rade (1929. – 1987.) i Ante (1934. – 2008.) Perić. Od 1953. godine radionicu preuzima Vlatko Mamić (Livno, 1930. – Zagreb, 2005.), najstariji sin Stipe Mamića. Radionica livanjskoga veza solidno je poslovala sve do

¹⁶² Tadić, 2011, 515–516.

¹⁶³ Pedesetih godina prošlog stoljeća majstor Habunek se preselio u Crikvenicu i započeo baviti drvorezbarstvom.

1959. godine. Proizvodi radionice plasirani su preko zagrebačkog poduzeća Rukotvorine diljem Europe. Antipoduzetnička klima i visoki porezi u gradu Zagrebu prisilili su Vlatka i njegovu majku Paulu da u prosincu 1959. godine definitivno otkažu obrt i zatvore vrata

Tehnologija i estetika inkrustatorskoga veza

Mamićeva radionica bila je smještena u prizemlju obiteljske kuće (prodana 1965. novim vlasnicima) u glavnoj livanjskoj ulici (danas

172

Sl. 11. Stipo Mamić na izložbenom štandu u Beogradu (1938.)

svoje radionice u Petrinjskoj ulici.¹⁶⁴ Livanjski vez (*Livnoer Arbeit*), obrt koji je proslavio Livno i livanjske majstore, tako se ugasio u Zagrebu na stotu obljetnicu svoga postojanja.¹⁶⁵

Ulica kneza Mutimira). Sastojala se od dviju prostorija. U jednoj prostoriji bila je talionica srebra i zlata, tokarski stroj za drvo na nožni pogon i stroj za valjanje žice (*valc-mašina*). U drugoj prostoriji nalazili su se radni stolovi s alatkama te staklene vitrine u kojima su bile izloženi gotovi proizvodi livanjskoga veza.

Postupak inkrustacije sastojao se od više faza. Srebro i zlato za inkrustaciju dobivalo se najčešće taljenjem¹⁶⁶ ruskih rubalja, austrijskih talira i turskih zlatnih i srebrnih medžidija. Poslije taljenja slijedio je proces lijevanja već rastaljenog metala u pripremljen kalup koji mu daje oblik. Lijevanje je vrlo stara tehnika koja

¹⁶⁴ Podatke o poslovanju radionice poslije Drugoga svjetskoga rata i tehnologiji inkrustatorskog rada priopćio je autoru Vlatko Mamić u pismu od 23. travnja 2004. Dodatni podatci temelje se na kazivanju Klare Tadić, r. Mamić (1905. – 1997.), kćeri Ante Mamića.

¹⁶⁵ Možda bi ispravnije bilo kazati da je riječ o sto godina njegova kontinuiranoga praćenja u pisanim povjesnim vrelima. Određeni modaliteti tehnike inkrustacije bili su vjerojatno poznati i ranije, poglavito u livanjskom zlatarstvu i puškarstvu.

¹⁶⁶ Zagrijavanje metala do temperature kod koje prelazi iz čvrstog stanja u tekuće.

Sl. 12. Cigaršpic fra Mije Kutleše
iz radionice Ante Mamića,
Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno
(foto: Perica Džeko)

se koristila za razne kovine. Kujundžije su je koristili za dobivanje raznih formi od srebra i zlata na taj način što su rastopljeno sredstvo razlijevali u željezne kalupe manjih ili većih formi (površina) ili u šipke. Rastaljeni se metal u kalupu ohladi i skrutne te je spremjan za daljnju obradu. Poslije hlađenja zlata i srebra isto se moralno dorađivati kovanjem. Nakon taljenja, srebro i zlato prolazili su postupak raskivanja u tanke ploče (lim). Poslije je taj postupak osuvremenjen uvođenjem ručnih strojeva za valjanje (*valc-mašina*). Postupkom valjanja metal veće debljine ulazi među valjke koji ga svojim okretanjem stanjuju, a ujedno i pomicaju. Promjenom razmaka valjaka mijenja se debljina ili se komadu daje odgovarajući oblik.

Sljedeća faza bila je izvlačenje žice za vez. Izvlačenje je postupak kod kojeg se od deblje žice dobiva tanja i duža žica smanjivanjem njezina promjera. Za izvlačenje srebrne i zlatne žice služila je sprava srmaduš (srmenđuš). Riječ je o metalnoj ploči s konusnim rupama različite veličine. Šiljast vrh žice umetao se u onu rupu koja je tek neznatno uža od promjera žice. Pri izvlačenju na suprotnu stranu koristila su se robusna kliješta pri čemu su pokreti morali biti što polaganiji i ravnomjerniji kako ne bi došlo do savijanja materijala. Žica se provlačila više puta kroz sve uže rupe dok ne bi postala žilava poput opruge. Na koncu je žicu trebalo prekaliti (opustiti zagrijavanjem). Na taj su se način dobivale žice različitih debljina,

Sl. 13. Detalj

sve do debljine vlasti kose.¹⁶⁷ Kao lubrikant koristilo se ulje i rijetko vosak. Na izvlačenju dovoljne količine žica različita promjera bili su angažirani pomoćnici majstora i šegrti. Izvlačenje žice na ovakav način krilo je i određene opasnosti. Majstoru Anti Mamiću žica je prilikom izvlačenja trajno oštetila vid na lijevome oku. Zlatne i srebrne žice spajale su se lemljenjem. Lemljenje je postupak kojim se dijelovi plemenitih kovina zagrijavanjem spajaju u nerazdvojan trajan i čvrst spoj. Vrši se uz pomoć lema, tankog komada metala, kojemu je temperatura tališta niža od dijelova koji se spajaju, i flurona, sredstva za olakšavanje lemljenja.¹⁶⁸

Za predmete po kojima se inkrustiralo koristilo se najčešće orahovo, kruškovo ili šljivovo drvo. Koristila se i ebanovina i jantar. Pokušaj s inkrustacijom u slonovači nije uspio zbog velike tvrdoće materijala. Postupak

¹⁶⁷ O ovom tehnološkom postupku u knjižici *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896.* (str. 109) nalazimo sljedeće ispisane retke: *Među ovima valja na prvom mjestu spomenuti industriju srebra. Motivi ove starodrevne umjetnosti kreću se skroz u krugu tradicionalnih formi iako su tehnička pomagala dosta primitivna. O razdiobi posla nema tu ni govora. Kujundžija sam topi srebro, sam ga lijeva u komade, sam kuje šipke i plojke, sam toči žice čudnovate finoće i sam priregjuje lehem, kojim one šipke, plojke i žice u kićene ornamente spaja.*

¹⁶⁸ Dobar postupak lemljenja općenito podrazumijeva da se ciklus lemljenja obavi u što kraćem vremenskom razdoblju. Na taj način smanjuje se mogućnost potrošnje sredstva za olakšavanje lemljenja (flurona), pregrijavanja dijelova ili ishlapljivanja niže topivih sastojaka u lemu i problema koji iz toga slijede.

Sl. 14. Cigaršpic sa zaštitnom kutijom, Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno (foto: Perica Džeko)

inkrustacije nastavljao se finim glaćanjem predmeta. Sljedeća faza bila je ocrtavanje ili crtanje kod koje se željeni motivi prenose na drvenu podlogu suhom olovkom.

Umjetnička kvaliteta veza ogledala se prvenstveno u sigurnosti i preciznosti crteža.¹⁶⁹ U tehnološkom postupku postavljanje preparativnog crteža za inkrustatore od ključne je važnosti. Slikarstvo i umjetnost vezenja potpuno su sinkroni, što otvara pitanje međusobnih utjecaja.¹⁷⁰

Ponekad su se koristile šablone koje su izrađivane na povošćenom debljem papiru kako bi se što duže mogao koristiti. Najčešći motivi šara bili su: kružići (čivije), vijuge, kovrče (spirale), ribice i listići te „zvizdice“ (rozetice).

¹⁶⁹ Umjetnički obrti su obrti koji se odlikuju proizvodima i uslugama visoke estetske vrijednosti, dizajnom, likovnim i drugim rješenjima uz naglašenu kreativnost i individualnost majstora obrta – umjetnika. Tradicijski obrti su obrti oni za koje je potrebno posebno poznavanje zanatskih vještina i umijeća u obavljanju djelatnosti te koji se obavljaju pretežnim udjelom ručnog rada, a koji se tehnikama proizvodnje i rada, namjenom i oblikom oslanjaju na obrasce tradicijske kulture, pa u tom smislu mogu simbolizirati lokalni, regionalni ili nacionalni identitet. <http://ok-smz.hr/tradicijski-i-umjetnicki-obrti/>

¹⁷⁰ Tomaso Garzoni, talijanski pisac, isticao je da se za niz profesija umjetničkog obrta prepostavlja dobro ovladavanje crtačkim umijećem. Primjerice, za zlatare, koji pripadaju jednoj od najvažnijih skupina primjenjenih umjetnosti *potrebno je da dobro crtaju, jer crtež je ključ svih vještina*. Zlatarstvo je, kao i kiparstvo i slikarstvo, spoj crtačke i tehničke vještine (Pelc, Umjetnički obrti, digitalno izdanje, <http://www.muzej-marindrzic.eu/leksikon-marina-drzica-online-izdanje-lmzk-i-dmd>)

Nerijetko su zahtjevi bili složeniji. Tako je majstor Anto Mamić za dar caru i kralju Franji Josipu I. izvezao stol (peškun) i četiri stolice s motivom državnoga grba i brojnim drugim motivima, na što je potrošena velika količina zlata i srebra.

Sl. 15. Kutija ukrašena livanjskim drvovezom, Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno (foto: Perica Džeko)

Nakon crtanja motiva raznim specijalnim nožićima (tur. igdije) i dlijetima: ravnim, ovalnim, poluovalnim, špicastim, vršilo bi se zasijecanje drvene površine i izradba pličih ili dubljih kanalića (žljebova). Dubina zasijecanja ovisi o vrsti šare i iznosi od jednog do tri milimetra. Nožići su imali mnogo oblika i veličina jer je svaki od njih davao različite vrste crta. Od alata još su se koristila različita svrdla, škripc (mendele), tokarski stroj za drvo (strug), pilice, šestari, pincete, šila, pribor za lemljenje srebra i zlata, čekići različitih veličina,

turpije (strugači) za drvo i metal različite finoće nasjeka za finalnu obradu i različitog poprječnog presjeka (okrugle, poluokrugle, plosnate, kvadratne, trokutaste, špicaste, igličaste), razne škare i brusni papir s različitom finoćom brusnih zrnaca. U izdubljene žljebove, koji su u dubini nešto širi, umetala se hladnim postupkom pripremljena srebrna ili zlatna žica. Žica se lagano ukucavala u kanaliće čekićima pazeći da se ne dobije reljefni oblik. Svaka neravnina morala se ukloniti turpijanjem¹⁷¹ i brušenjem¹⁷² brusnim papirom dok se ne bi savršeno izravnala s površinom materijala u koji je umetnuta. U posljednjoj fazi pristupalo se bojenju. U početcima za bojenje su korišteni prirodni materijali koji su se dobivali iskuhavanjem kore različitih vrsta drveća, trava i lišća. Taj postupak zamijenjen je suvremenijim sredstvima koja su se pojavila na tržištu. Poslije je za bojenje najčešće korištena kombinacija zelene galice (željezni sulfat, FeSO_4) i carske vodice (ćezap). Bojenje se tri puta ponavljalо sve dok drvo ne bi dobilo potpuno crnu boju. Nakon sušenja inkrustirani bi se predmet ispolirao vunenom krpom i istucanim drvenim ugljenom,¹⁷³ kako bi se postigao što veći sjaj, a ornamenti od srebra i zlata došli što više do izražaja. Za postizanje sjaja koristilo se i jestivo ulje te pčelinji vosak. Za sve faze bilo je potrebno vrijeme i strpljenje. Vez je bio vrlo minuciozan, za što je trebalo oštro oko i sigurna ruka.

Najstarije vrijedne i dosta iscrpne podatke o estetskom i tehničkom aspektu livanjskoga rada pronašli smo u članku pod naslovom *Naše drvorezbarske radionice*, objavljenu 1892.

¹⁷¹ Obrada metala skidanjem strugotine. Obavlja se sa raznim profilima i oblicima turpija.

¹⁷² Ručno izglađivanje površine inkrustiranog predmeta brusnim papirom prije obrade poliranjem.

¹⁷³ Postupak za postizanje glatke i visokosjajne površine inkrustiranog predmeta. U tu svrhu koristile su se i razne vrste četki i pasti za poliranje. Politura se pravila i od šelaka (prirodne smole) i 96 postotnog špirita. Obično se jedan litar špirita miješao s 200-300 grama šelaka.

u *Sarajevskom listu*.¹⁷⁴ Nakon dužeg uvoda, u kojem daje pregled značajki glavnih povijesnih stilova u svjetskoj umjetnosti, autor nastavak članka posvećuje narodnom bosanskom stilu, o kojem ispisuje ove retke:

Prijegjimo stoga na narodni bosanski stil. Ovaj se poglavito očituje na čilimima, koji se u ovim zemljama izraguju, za tijem u drvorezbarskim radnjama. Ove zadnje sastoje se u tome da se žica od srebra i zlata urezuje u drvo tako vješto i potpuno da to čini pravu umjetninu. A sve to biva u spomenutim motivima narodnog stila koje ovom prilikom imam pred očima. Smiješno bi bilo tvrditi, da su pojedinosti njegove originalne, a iz prije navedenog vidjesmo, da nije drugčije ni u većine drugijeh naroda.¹⁷⁵ Motreći ovaj narodni stil, što ga vidismo na cigarlucima, štapovima, kopčama, i t.d., što ih drvorezbarske radionice izraguju, opazićemo, da najveći upliv na stvaranje tog štila imaju motivi istočnijeh naroda, a osobito persijski, arapski,

175

¹⁷⁴ *Sarajevski list*, br. 82, 15. VII. 1892. Članak je potpisani inicijalom „M.“ S obzirom na autorovo izvrsno poznavanje povijesti umjetnosti, a posebno inkrustatorske problematike, opravdano je pretpostaviti da je njegov autor Marko Nani, koji se u vrijeme objavljuvanja članka već preselio iz Livna u Sarajevo.

¹⁷⁵ Od bosanskohercegovačkog zavoda (biroa) u Beču, najčešće od Josepha Storcka, Mamićeva radionica dobivala je ponešto gotovih nacrta. Osim toga Mamić je nabavio i izvrsnu knjigu njemačkog arhitekta Heinricha Dolmetscha *Der Ornamentenschatz: ein Musterbuch stilvoller Ornamente aus allen Kunstepochen. 85 Tafeln*, Stuttgart 1889., koja je sadržavala pregled ornamenata svih umjetničkih razdoblja. Još od 15. stoljeća objavljivane su mnogobrojne zbirke uzoraka različitih sadržaja: od zbirki s ornamentima do gotovih predložaka namijenjenih zlatarima, drvorezbarima, veziljama i dr. Koncem 19. stoljeća izišle su iz tiska i dvije knjige Aloisa Studničke, ravnatelja Obrtničke škole u Sarajevu: *Zbirka za prostoručno crtanje II: Intarzije*, Sarajevo, 1898. i *Teorija crtanja na temelju geometrijskog oblikoslovija uz prijegled geometrijskih ornamenata i pouku o crtačem priboru*, Sarajevo 1899.

grčki i bizantski.¹⁷⁶ Oblici persijsko-arapski najviše se svigaju muhamedonskom življu, a to je posve naravno, jer tijem ono daje donekle izražaja svojemu vjerskom čuvstvu, kojemu je kolijevka daleki istok. Iza ovoga uplivisu najviše grčki motivi, ali i to većinom na izradi kutija i sličnih stvari. Temelj pak narodnom slogu i rekao bih upravo ono, što ga je do samostalnosti uzbudilo, jesu ružice (zvjezdice), koje se u svijetu drvorezbarskim radnjama najradije izraguju. A roba sa dosta ružica – koliko je iskustvo do sada pokazalo – najbolje se prodaje. Pa i to je dokaz da je pravi narodni izražaj ljepote. Kulturno-estetskom historiku našeg naroda biće zadatak da riješi to pitanje: otkud je i kada prvi put taj osjećaj u nakitima ponikao, a svakako mislim, da će to biti povod, ona klica koja u narodu uvijek živi, da naime ljubi i njeguje cvijeće a osobito ružice, premda i taj običaj kao da je primljen sa istoka. Istina je, da se već u starom misirskom, za tijem asirskom, bizantinskom i persijsko-asirskom stilu nalaze šare slične ružicama: ali one u svijetu tim slogovima nijesu bitna sastojina, nego sporedna stvar, kojom većinom obrube ispunjavaju.

Sl. 16. Broš s monogramom iz radionice
Ante Mamića¹⁷⁷,
(foto: Perica Džeko)

¹⁷⁶ Adolf Cuvaj, u članku objavljenu u *Neues Wiener Tagblatt* (br. 239, Wien, 1. IX. 1910.), ističe da je povijest narodne umjetnosti u Bosni i Hercegovini stara koliko i sam narod. Za bosanski orientalni stil navodi da je na kraju izrastao u neovisan umjetnički pokret. Na izložbi u Budimpešti (1896.) Marko Nani i Anto Mamić ustanovili su *da Persijanci imaju isti drvorez kao što je naš* (Marković, Popović, 1951, 336).

¹⁷⁷ Vjenčani dar Ante Mamića kćeri Klari s naknadno inkrustiranim slovom „S“ (zet Stipo).

Radnici koji do sada radiše, a i sada rade u tijem radionicama, jesu sami domaći ljudi i dječaci, koji ne znaju ništa o geometriji, a još manje o ornamentima i stilovima raznijeh naroda; nego oni iz sopstvene unutrašnje pobude počeše davati izražaja svome čuvstvu o ljepoti, upotrebljavajući pri tome malo ne isključivo samo ružice, što se – narodu najbolje dopalo, jer su ti radnici i sami iz naroda, te s njim zajedno i osjećaju. Po tome možemo uvidjeti da su oni taj stil osnovali, da ga sami dalje usavršuju te njima pripada prva zasluga, što su stvorili nešto, čime se narod može ponositi i što će mu vazda u kulturnoj javnosti lijepo ime ostaviti. Tiha čud i proregjana jednostavnost proviruje iz onih geometrijskih okruglih likova, koji većinom narodni taj vez ispunjavaju. Tu su te ružice koje radnici zovu zvjezdicama. Razlikuju ih tri vrste: zvjezdice s ribicama, čivijama i gole, koje se sastoje iz samijeh ribica, bez onog izvanjskog okruglog ovojka. Uz ove ružice dolaze najviše kovrče, koje nas vrlo sjećaju na arabeske,¹⁷⁸ a ima ih sitnih i velikih. Za tijem slijedi tronjak, a to su tri latice s ribicama; a gdje ima mnogo takvih latica u ovalnom produženju zovu to radnici: barjak. Za obrube imadu: vijugu s čivijama i kovrču kovrčavu.¹⁷⁹ To bi bilo malo ne svi oblici koje su naši radnici sami izmislili, te im kako se vidi dali narodna imena. Uz to rade

¹⁷⁸ Arabeska će postati osnova apstraktne umjetnosti u dekoraciji koja isključuje prikazivanje realnih prizora iz prirode i slika stvarajući osebujnom maštom specifičan kanon ljepote što ponekad ostaje izgubljen uslijed pretjeranih geometrijskih vijuga. Realizam ustupa mjesto stiliziranoj dekoraciji koja potpuno deformira oblike pretvarajući ih u zamršene geometrijske spletovе u kojima se jedva naziru daleki refleksi cvjetnih i biljnih elemenata isprepletenih u delikatne vijuge s puno sugestivne širine i odlično prostudiranih pravaca, odnosno linija (Hrvatska enciklopedija, 1999, 319).

¹⁷⁹ Marković u citiranom radu spominje sljedeće najčešće motive „šara“: čivije (mali kružići), vijuge, kovrče (spirale), ribice i listice, te „zvizdice“ (rozetice). Nerijetko su zahtjevi bili složeniji. Tako je majstor Anto Mamić za dar caru i kralju Franji Josipu I. izvezao stol (peškun) i četiri stolice s motivom državnog grba i brojnim drugim motivima, na što je potrošena velika količina zlata i srebra.

*oni i sa drugim likovima, ali ti su većinom uzeti iz stranih slogova.*¹⁸⁰

Kada smo već kod radionica, spomenućemo nešto i o tehničkoj strani njihovih radnja. Posao je to fin i lijep, ali tegotan. Proizvodi tih radnja jesu doista uzorni. Uzmi slobodno cigarluk ili koji drugi prijedmet iz naše koje mu drago radionice, pa ga pomnivo razgledaj i doista ne ćeš se moći načuditi onoj preciznosti izrade, onoj besprimjernoj tačnosti u razmacima između pojedinih crta; onoj velikoj pravilnosti upotrijebljenih likova i nadasve skladnoj i lijepoj simetriji koja se opaža kod tankog i ma kako formiranog prijedmeta. Istina, da u današnje vrijeme kojekakve umjetnine, filigranske radnje i slične stvari, nisu nikakova rijetkost, ali su to većinom fabrikati proizvedeni makinama, dočim su bosanske drvorezbarske radnje plod mukotrpnog rada ljudskih ruku, te je donekle svaki pojedini prijedmet original. S toga su postali toliko obljuhljeni i poznati po cijeloj Jevropi, Aziji i čak u Americi. Od uvijek su se Jevropejci divili besprimjernoj, žilavoj istrajnosti u Indu, (Indijaca, op.a.) koji ničim drugim nego svojim prstima izraguju kroz toliko vijekova kašmirske šalove, koji se u lјusku oraha mogu spremiti. Kinezi su poznati kao najveći protivnici svijeh novina i mašinerijskih radnja, pa od davnih vremena važe kao najveći vještaci u izradi svile, porculana i papira; a tu vještinu postigoše samo ustrajnim radom svojih ruku, s čega su tako na glas i došli. A kada posmotrimo kako naši radnici taj dosta naporni posao od rana jutra pa do kasne noći s osobitim naprezanjem svog vida izvršuju, to se čovjek ne može načuditi tolikoj marljivosti, što samo služi za pohvalu tijem radnicima i čitavome narodu.

Sl. 17. Motivi na inkrustatorskim radovima

1

2

3

4

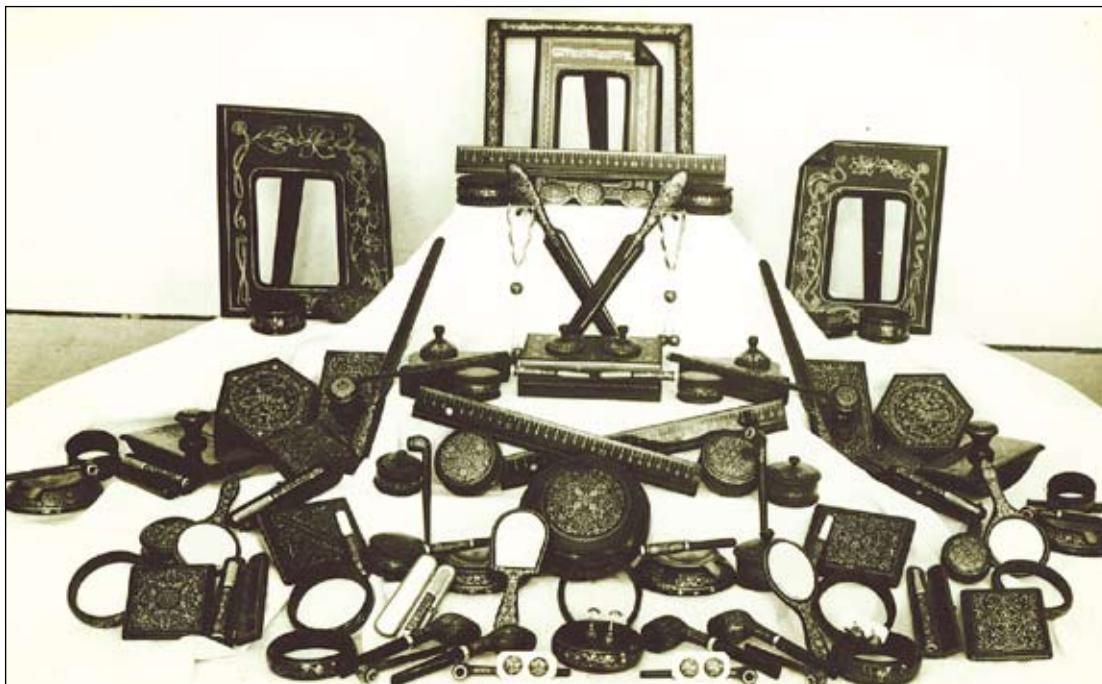
5

6

¹⁸⁰ Na radovima nastalim poslije Prvog svjetskog rata, kada je poslove u Mamićevoj radionici sve više preuzimao Antin sin Stipo, nalazi se cijeli niz posve novih motiva. Tronjci, barjaci, jednostavne i višestruke kovrče vrlo su rijetko zastupljeni. Stilizirani biljni i geometrijski ornamenti su i dalje bili najčešći ukraši. Vremenom se orijentalna ornamentika oblikovana u raznim zemljama Istoka pretapala postupno u takve transformacije da je vrlo teško odrediti njihovo točno podrijetlo.

¹⁸¹ Najčešći ukrasni motivi: 1) obična kovrča s čivijom; 2) višestruka kovrča (kovrčava kovrča); 3) tronjak; 4) ružica („zvizdica“); 5) barjak; 6) vijuga s čivijama.

Sl. 18. Inkrustirani predmeti iz Mamićeve radionice (1935.)

Zajednička odlika dobrog livanjskog drvoveza jest preciznost i minucioznost izrade, zanatska solidnost i čistoća izvedbe. U cjelini uvezši, tehnika, kompozicija i stil dosezali su razinu rafinirana umjetničkoga rada. Skladni oblici, sastavljeni, često, od raznih dekorativnih detalja, debljih i tanjih geometrijskih i biljnih ornamenata kao što su grančice, listići i cvjetovi izrađeni od deblje ili tanje zlatne i srebrne žice skladno se podčinjavaju osmišljenoj kompoziciji cjeline. Ukrasni se dijelovi isprepliću u zajedničkoj sintezi raznih elemenata isprepletenih jednih s drugima, ali nikad na štetu općeg efekta i cjeline ansambla. Selekcija oblika i motiva obavljala se krajnje obazrivo. Ovi ukrasi održavaju smisao umjetnika za ukus, mjeru i eleganciju. Fantastičnim spletom pretežito floralnih motiva stvarali su specifičan ansambl apstraktnih ili poluapstraktnih stiliziranih formi koje se međusobno isprepliću i prožimaju.

I na onim radovima kod kojih se stječe dojam prenatrpanosti ornamenata, što se može dovesti u vezu sa strahom od praznoga prostora (*horror vacui*), majstorska ruka ostvaruje sklad. *Promatramo li fini ornament što se poput paučine*

*prostire po inkrustiranim predmetima, nikad nam ne će pasti na um da razmišljamo da li je ondje na pravom mjestu ili nije. A on je lagano razasut po plohi i gdje god se nalazio ukrašava cjelinu poput bršljana koji nije dio hrasta, ali ga ipak lijepo kiti.*¹⁸² To je vrijeme kada se domaći zanatnici, nakon svladanog tehničkog postupka, bogatstvom specifičnih motiva i oblika udaljavaju od prvotnih utjecaja, kada njihove vlastite kreacije nadilaze istočnjačke uzore. Inkrustirani predmeti Mamićeva livanjskoga veza predstavljaju remek-djela u ovoj vrsti umjetničkoga izražavanja, kako elegancijom i raznovrsnošću oblika i motiva tako i usavršenom tehnikom izvedbe.

Kombinacije raznih ornamenata, što se izvode u ovoj tehnici, iziskuju veliko strpljenje umjetnika, izvrsno osjećanje i precizno vladanje alatima, naročito kad se izvode minuciozni ornamenti. Minucioznost je oslobođena svake površnosti koja bi mogla ugroziti cijeli pothvat. U austrougarskom razdoblju izrada postaje preciznija, ukras složeniji, a vrste ukrašavanih predmeta brojnije. U općem usponu umjetničke

¹⁸² Truhelka, 1954, 257.

Sl. 19. Rukohvat štapa za hodanje
iz Mamićeve radionice,
Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno
(foto: Perica Džeko)

obrade Mamićeva je radionica dospjela najviši stupanj savršenosti. Visoka invencija, odlično poznavanje tehnika i materijala – sve je to u cjelini doprinijelo visokom dometu primjenjene umjetnosti koja su, u većini slučajeva, takva da se mogu uspoređivati s velikim djelima ove vrste na Istoku i Zapadu.

Svaki od inkrustiranih predmeta ima svoju formu u kojoj su, prema namjeni, određene i proporcije, simetrija, ritam oblika i ukrasa. Najbolji majstori uspijevali su vlastitom invencijom i transpozicijom ornamentike postići eleganciju oblika. Ornamente ili uzorke iscrtavao je majstor, a njegovi su pomoćnici izradivali žljbove za umetanje žice. Često se radilo o kombinaciji istih motiva u izmijenjenoj kompozicijskoj shemi. Radovi loših majstora izrađeni su s primjetno manje invencije i umjetničke kreacije, s više šablonu i shematske obrade. Osim toga, kod tih radova, već na prvi pogled, uočljiva je lošija tehnička izvedba. Nesavladan tehnološki postupak, loši materijali i loši crteži rušili su dobru reputaciju livanjskoga drvozeza.

Zaključak

Jedna od najoriginalnijih, gotovo isključivo Orijentu svojstvenih tehnika dekoracija, jest inkrustacija. Njezino podrijetlo vodi nas na Istok, gdje je inkrustacija u umjetnosti i obrtu doživjela nedostajan procvat. Postupak inkrustiranja sastoji se u tome da se željen crtež urezuje u predmet koji treba ukrasiti, bio on od čelika, bronce, drveta ili slonove kosti, a potom se nastalo udubljenje ispunjeno srebrnom ili zlatnom žicom odgovarajuće debljine. Ta, naoko jednostavna tehnika ukrasa u stvari je neobično dugotrajan i težak posao, tako da je i najmanji takav rad barem ispit strpljivosti. Riječ je o obrtu koji je tražio vrhunsku preciznost i koji je izrađivao najfinije ornamente na različitim drvenim predmetima kako bi se na njima popunile praznine i dao glamurozan i upečatljiv izgled. Ova tehnika, unesena u Bosnu s Istoka, služila je u početku isključivo ukrašavanju oružja. U razdoblju osmanske uprave čovjek ovih prostora nije poznavao veće dragocjenosti od oružja. To je bilo njegovo bogatstvo, njegov jedini ponos i oružje mu nikada nije bilo preskupo. Obradivači srebra izradivali su za oružje najljepše kovane ili lijevane okove, koji su često bili ukrašeni dragim kamenjem.

Stoljećima su narodi u Bosni i Hercegovini razvijali i izučavali stare, umjetničke zanate spajajući u njima vlastito nasljeđe, ali i nasljeđe Istoka i Zapada, pretačući tako specifikume različitih svjetova u svoju posebnost. Inkrustacija zlatnom i srebrnom žicom u drvetu umjetnički je obrt po kojem se ime Livna pročulo diljem Europe. U inozemstvu su produkti toga obrta bili poznati pod njemačkom inačicom *Livnoer Arbeit*. Podatci prikupljeni za ovaj rad ukazuju da je Livno „rodno mjesto“ toga umjetničkoga obrta u Bosni i Hercegovini te da se livanjski drvovez razvio iz zlatarskog i puškarskog obrta. Premda se Livno u osmanskom razdoblju isticalo kao jedno od glavnih trgovачkih središta u Bosni i Hercegovini, umjetnički obrt inkrustacije proslavit će ga diljem Europe. Prva međunarodna afirmacija livanjskoga umjetničkoga obrta dogodila se na Svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine, na kojoj je izloženo

nekoliko inkrustatorskih radova Sulejmana Vrepca, za koje je dobio brončanu medalju.

Uspješnim oživljavanjem umjetničkih obrta koje su austrougarske vlasti provele osamdesetih godina 19. stoljeća livanjski drvovez snažno je zakoračio u Europu. Radionica za inkrustaciju, koju je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine otvorila 1886. godine u Livnu i čije je vođenje povjerila Anti Mamiću, bila je i ostala u cijelom razdoblju svoga postojanja najprepoznatljiviji nositelj jamstva visoke umjetničke kvalitete livanjskoga drvoveza. Livanjski vez u drvu dio je kulturne baštine Livna i srž je njegova identiteta, ali, na žalost, već dugo više nije i dio njegove žive baštine. Rijetki očuvani predmeti livanjskoga drvoveza, danas izloženi u vitrinama Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica u Livnu, svjedoče o vrijednosti i privlačnosti jednoga fragmenta bogatog livanjskog kulturnog nasljeđa i dio su legitimnog ponosa jednoga grada. Nadamo se da smo sjećanjem na početke i razvoj najpoznatijega livanjskoga umjetničkoga obrta pomogli u prepoznavanju, definiranju i afirmaciji kulturnoga nasljeđa i identiteta Livna.

Kratice

ANUBiH

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

JLZ

Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb

SANU

Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd

Starine JAZU

Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Izvori i literatura

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine

Rezbarenje drveta u Livnu, inv. br. 116, 27-7.

Zbirka dosjea Vladinih službenika

Arhiv Franjevačkoga samostana Gorica – Livno (AFSG)

Kronika Franjevačkoga samostana na Gorici kod Livna, sv. I., 1833. – 1962.

Liber matrimoniorum parochiae de Livno in Campo superiori 1836. – 1882. (sv. II.)

Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Livno od 1849. do 1950.

Zapisnik stanja duša – Status animarum XIX-XX saec.

Ostavština obitelji Mamić (dokumenti, fotografije)

Novine, časopisi, glasila, kalendarji, izvještaji

Allgemeine Kunst-Chronik, novine, br. 13, Wien, 1889.

Annalen des k.k. Naturhistorischen Hofmuseum, Band VI, Wien, 1891.

Badener Bezirks-Blatt, br. 86, Baden bei Wien, 19. VII. 1888.

Bosanska pošta, novine, br. 5, Sarajevo, 12. I. 1897.

Bosanska vila, br. 2, Sarajevo, 1887.

Bosanski glasnik za 1900. (Bosnischer Bote), glasilo, Sarajevo, 1900.

Bosanski glasnik za 1904. godinu, Sarajevo, 1904.

Bosanski glasnik za 1918. godinu, Sarajevo, 1918.

Bošnjak, kalendar, Sarajevo, 1896., 1899., 1900., 1901., 1902., 1903. i 1907.

Bošnjak, novine, br. 21, Sarajevo, 26. V. 1892.

Bošnjak, br. 9, Sarajevo, 1. III. 1894.

Bošnjak, br. 31, Sarajevo, 5. VIII. 1897.

Bošnjak, br. 37, Sarajevo, 16. IX. 1897.

Bozner Nachrichten, novine, br. 288, Bozen (Bolzano), 14. XII. 1902.

Das Vaterland, novine, br. 225, Wien, 17. VIII. 1900.

Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. oktober 1910., Sarajevo, 1912.

Die Presse, novine, br. 181, Wien, 3. VII. 1890.

Die Presse, br. 191, Wien, 14. VII. 1891.
Dom i sviet, br. 17, Zagreb, 1. IX. 1898.
Glas Hercegovca, novine, br. 51, Mostar, 18. XII. 1886.
Hrvatski dnevnik, novine, br. 290, Sarajevo, 1909.
Hrvatski dnevnik, br. 124, Sarajevo, 3. VI. 1913.
Innsbrucker Nachrichten, novine, br. 199, Innsbruck, 1. IX. 1886.
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., Zagreb 1906.
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907., Zagreb 1909.
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910., Sarajevo 1910.
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911., Sarajevo 1911.
Jadranski dnevnik, br. 191, Split, 31. X. 1934.
Jadranski dnevnik, br. 76, Split, 31. III. 1936.
Jadranski dnevnik, br. 96, Split 29. IV. 1936.
Kaufmännische Zeitschrift, novine, br. 14, Wien, 15. VII. 1901.
Mittheilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie - Monatsschrift für Kunst und Gewerbe, XV (1880 / 174), Wien, 1. III. 1880.
Mittheilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie - Monatsschrift für Kunst und Gewerbe, XII, Wien, 1893.
Morgen-Post, novine, br. 238, Wien, 28. VIII. 1886.
Nada, časopis, br. 1, Sarajevo, 1. I. 1895.
Nada, br. 11, Sarajevo, 1. VI. 1896.
Nada, br. 17, Sarajevo, 20. VIII. 1897.
Nada, br. 12, Sarajevo, 3. VI. 1898.
Nada, br. 20, Sarajevo, 3. X. 1898.
Napredak, kalendar, Sarajevo, 1907.
Napredak, glasilo, br. 5, Sarajevo, svibanj 1936.
Narod, novine, Split, 1886.
Narodni list, novine, br. 93, Zadar, 27. XI. 1886.
Narodni list, br. 96, Zadar, 4. IX. 1886.
Narodni list, br. 57, Zadar, 18. VII. 1891.
Narodna politika, br. 48, Zagreb, 24. II. 1929.
Neue Freie Presse, novine, br. 5217, Wien, 6. III. 1879.

Neue Freie Presse, br. 7904, Wien, 28. VIII. 1886.
Neues Winer Journal, novine, br. 764, Wien, 9. XII. 1895.
Neues Wiener Tagblatt, br. 239, Wien, 1. IX. 1910.
Novo doba, br. 289, Split, 15. XII. 1930.
Novi čovjek, novine, Sarajevo, 1926.
Obzor, br. 292, Zagreb, 1879.
Obzor, br. 278 (3. XII.), 280 (5. XII.), 288 (16. XII.) i 291 (19. XII.), Zagreb 1902.
Oslobodenje, novine, Sarajevo, 26. VIII. 1984.
Österreichische Kunst-Chronik, novine, br. 13, Wien, 15. VI. 1890.
Osvit, br. 45, Mostar, 13. VI. 1900, 7-8.
Pester Lloyd, novine, br. 191, Budapest, 14. VII. 1891.
Pester Lloyd, br. 297, Budapest, 15. XI. 1896.
Politika, novine, br. 10880, Beograd 12. IX. 1938.
Sarajevski list, novine, br. 41, Sarajevo, 6. IV. 1892.
Sarajevski list, br. 82, Sarajevo, 15. VII. 1892.
Sarajevski list, br. 54, Sarajevo, 6. V. 1896.
Sarajevski list, br. 78, Sarajevo, 1. VII. 1896.
Sarajevski list, br. 120, Sarajevo, 7. X. 1896.
Sarajevski list, br. 188, Sarajevo, 8. VIII. 1910.
Sport und Salon, Bildende Künste: Das Haus-und Kunstgewerbe in Bosnien und der Herzegowina, br. 26, Wien, 28. VI. 1902.
Studenci, list župe sv. Ilije u Studencima, Studenacki galantari – putujući trgovci, br. 1(51), Studenci 2012.
Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885., Sarajevo, 1886.
Unteroffiziers-Zeitung, br. 7, Wien, 1. IV. 1917.
Wiener Montangs-Journal, novine, br. 619, Wien, 4. XII. 1893.
Wiener Presse, novine, Wien, 1890. i 1891.
Wiener caricaturen, novine, br. 51, Wien, 17. XII. 1893.
Wiener Zeitung, novine, br. 29, Wien, 1880.
Wiener Zeitung, br. 213, Wien, 18. IX. 1891.
Wiener Zeitung, br. 187, Wien, 16. VIII. 1900.

Literatura

Andrejka 2004

Andrejka, J. *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878.*, Ljubljana 2004, reprint izdanja tiskanog u Celovcu 1904.

Azbóth 1888

Azbóth, J. *Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien*, Wien 1888.

Bajić-Žarko 2004

Bajić-Žarko, N. *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split 2004.

Baotić 2012

Baotić, A. *Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama*, Sophos, br. 5, Sarajevo 2012, 107-130.

Baras 1978

Baras, F. *Splitska trgovina u francuskim vojnim izveštajima iz 1806. godine*, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Splitu, Split 1978, 199-205.

Bejić 1957

Bejić, A. *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine, IV, Sarajevo 1957, 33-62.

Benac 1966

Benac, A. *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo 1966.

Bogićević 1949

Bogićević, V. *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustankom 1875 godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1949, 215-232.

BiH 1896

Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896. – izdanje Izložbenog ureda bosanskohercegovačke Zemaljske vlade, Sarajevo 1896.

Chaumette-Des-Fossés 2012

Chaumette-Des-Fossés, A. *Putovanje po Bosni 1807. i 1808. godine*, Zagreb 2012.

Čelebi 1979

Čelebi, E. *Putopisi – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1979.

Ćurčić 1926

Ćurčić, V. *Starinsko oružje*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. XXXVIII., Sarajevo 1926, 109-138.

Dembicki 1871

Dembicki, J. *Der westliche Theil von Bosnien – Etnographisch-handelspolitische Skizze*, Mittheilungen geographischen Gesellschaft, Wien 1871, 162-176.

Dlustuš 1894

Dlustuš, Lj. *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, br. 9, Sarajevo 1894, 455-458.

Dlustuš 1896

Dlustuš, Lj. *Milenarna izložba u Budimpešti*, Školski vjesnik, br. 11-12, Sarajevo 1896, 789-834.

Dlustuš 1901

Dlustuš, Lj. *Svjetska izložba i internacionalni nastavni kongres 1900. u Parizu*, Školski vjesnik, br. 9-10, Sarajevo 1901, 624-638

Dolmetsch 1889

Dolmetsch, H. *Der Ornamentenschatz: ein Musterbuch stilvoller Ornamente aus allen Kunstepochen. 85 Tafeln*, Stuttgart 1889.

Džaja 1962

Džaja, M. *Stari zanati u Livnu i neki običaji u vezi s njima*, Dobri Pastir, sv. I-IV, Sarajevo 1962, 276-287.

Đaković 1979

Đaković, L. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1979.

Enciklopedija likovnih umjetnosti 1964

Enciklopedija likovnih umjetnosti, br. 3, JLZ, Zagreb 1964.

Exner 1890

Exner, W. *Die Hausindustrie Oesterreichs: Ein Commentar zur hausindustriellen Abtheilung auf der allgemeinen Land- und Forstwirtschaftlichen Ausstellung*, Wien 1890.

Falke 1891

Falke, O. *Bosnische Tauschierarbeiten*, Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbe-Vereins zu: Monatshefte für d. gesammte dekorative Kunst, München 1891. (<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bkgvm>)

Firdus 1967

Firdus, A. *Livno od najstarijih vremena* (rukopis), Sarajevo 1967.

Gaćić 2013

Gaćić, D. *The ‘embroidery of Livno’ on smoking accessories*, Journal of the Academie internationale de la pipe, vol. 6, Liverpool 2013, 203-207.

Giljferding 1972

Giljferding, A. *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.

Hadžibegović 2004

Hadžibegović, I. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

Handžić 1978

Handžić, A. *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 28-29, Sarajevo, 1978, 254.

Hangi 1990

Hangi, A. *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1990.

Hauptmann 1978

Hauptmann, F. *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, ANUBIH, knj. 18, Sarajevo 1987, 99-211.

Hrvatska enciklopedija 1999

Hrvatska enciklopedija, sv. 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999.

Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Dinara 1909

Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Dinara u Livnu: Povjesne crtice izdane o otvorenju Dinarinog doma, Zagreb 1909.

Ibler 1892

Ibler, J. *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskog društva u Zagrebu godine 1891.*, Zagreb 1892.

Ivanković 2001

Ivanković, A. *Duvanjska prezimena*, Tomislavgrad 2001.

Jolić, Drmić 2010

Jolić, R., Drmić, I. *Župa Vinica*, Tomislavgrad 2010.

Ilijić 1914

Ilijić, S. *Domaći zanati i kućna industrija u Bosni i Hercegovini*, Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Splitu, br. 2, Split 1914, 41-44.

Jukić 1990.

Jukić, I. F. *Zemljopis i poviestnica Bosne* – reprint 1990.

Jurin-Starčević 2006

Jurin-Starčević, K. *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*, Radovi, vol. 38, Zagreb 2006, 113-154.

Juzbašić 2002

Juzbašić, Dž. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBIH, knj. 35, Sarajevo 2002.

Kaić 1940

Kaić, A. *Drvovez u Livnu*, Hrvatski radiša (kalendar), Zagreb 1940, 148-150.

Karamehmedović 1980

Karamehmedović, M. *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo 1980.

183

Kreševljaković 1935

Kreševljaković, H. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)* – Sarajevo, Zagreb 1935.

Kršnjavi 1880

Kršnjavi, I. *Die erste Kunst und Kunstegewerbe Ausstellung in Agram*, Wiener Zeitung, br. 29, Wien 1880.

Kruševac 1960

Kruševac, T. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo 1960.

Krzović 1987

Krzović, I. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878.-1918.*, Sarajevo 1987.

Leka, Čusto 2004

Leka, A., Čusto, A. *Jedan novi svijet – Bosna i Hercegovina na međunarodnim izložbama*, Znakovi vremena, br. 22-23, Sarajevo 2004, 148-157.

Lončarević 1997

Lončarević, V. *Ostvareni ideali (I)*, Obnovljeni život, 52, 2, Zagreb 1997, 181-195.

Ljubunčić 1926

Ljubunčić, S. *Zlatne ruke*, Novi čovjek, br. 59, Sarajevo 1926.

Mandić 1962

Mandić, D. *Chroatii catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago-Roma 1962.

Mandžeralo 1987

Mandžeralo, S. *Gospodari kamena*, Sarajevo – Livno 1987.

Mandžeralo 1999

Mandžeralo, S. *Zlatne ruke*, Sarajevo 1999.

Mandžeralo 2006

Mandžeralo, S. *S Vidoške gradine*, Livno 2006.

Marković 1923

Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Marković, Popović 1951

Marković, S., Popović, C. Đ. *Nekoliko podataka o livanjskom vezu srebrnom žicom u drvetu*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. VI, Sarajevo 1951, 333-338.

Mazalić 1967

Mazalić, Đ. *Leksikon umjetnika – slikara, vajara, graditelja, zlatara i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967.

Morpurgo 1962

Morpurgo, V. *Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI. stoljeću*, Starine JAZU, knj. 52 i 53, Zagreb 1962, 210-238.

Mrazović 1879

Mrazović, L. *Umjetnička i umjetno-obrtna izložba u Zagrebu*, Obzor, br. 292, Zagreb 1879.

Novak 1961

Novak, G. *Povijest Splita*, knj. II., Split 1961.

Opširni popis Kliškog sandžaka 2007

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2007.

Papić 1984

Papić, M. *Na svjetskim izložbama u prošlom vijeku*, Oslobođenje, Sarajevo, 26. VIII. 1984.

Pejanović 1953

Pejanović, Đ. *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941 godine*, Sarajevo 1953.

Pelc

Pelc, M. *Umjetnički obrti*, Leksikon Marina Držića, digitalno izdanje, <http://www.muzej-marindrzic.eu/leksikon-marina-drzica-online-izdanje-lmzk-idmd>

Petrić 1961

Petrić, M. *Porijeklo stanovništva, Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 31-90.

Renner 1896

Renner, H. *Durch Bosnien und die Hercegovina, Kreuz und quer: Wanderungen*, Berlin 1896.

Reynolds-Cordileone 2003

Reynolds-Cordileone, D. *Kavaljeri, kostimi, umjetnost: Kako je Beč doživljavao Bosnu 1878. – 1900.*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 32, Sarajevo 2003, 135-148.

Reynolds-Cordileone 2016

Reynolds-Cordileone, D. *The Austrian Synthesis: Folk Arts and Viennese Craft 1878-1900*, https://www.academia.edu/9638888/The_Austrian_Synthesis_Folk_Arts_and_Viennese_Craft_1878-1900, pristupljeno 8. III. 2016.

Reynolds-Cordileone 2016a

Reynolds-Cordileone, D. *Swords into Souvenirs: Bosnian Arts and Crafts under AustroHungarian* https://www.academia.edu/9291484/Swords_into_Souvenirs_Bosnian_Arts_and_Crafts_under_Austro-Hungarian, pristupljeno 10. III. 2016.

Sarić 2010

Sarić, S. *Bugojno i njegova okolina u vrijeme austro-ugarske uprave 1878-1918.*, Sarajevo 2010.

Soldo 1995

Soldo, J. A. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. I., Sinj 1995.

Spaho 1994

Spaho, F. Dž. *Livno, u turskim povijesnim vrelima i u putopisu Evlike Čelebije*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 145-151.

Šamić 2001

Šamić, J. *Pariz – Sarajevo 1900: Sto godina Svjetske izložbe i bosanski paviljon*, Sarajevo 2001.

Šimunković 2000

Šimunković, Lj. *Prehrana bosanskog izaslanika Omer-bega Babića i njegove pratnje u splitskom lazaretu*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, br. 16, Split 2000, 287-317.

Spicer 1896

Spicer, M. *Naša pisma: S Milenijske izložbe u Budimpešti*, Nada, br. 11, Sarajevo, 1. VI. 1896., 216-217.

Tadić 1999

Tadić, D. *Na tragu korijena: Bilješke o livanjskim Tadićima*, /rukopis/, Livno 1999.

Tadić 2011

Tadić, D. *Uspon i stradanje hrvatskog građanstva u Livnu tijekom 19. i 20. stoljeća*, Pasionska baština Bosne i Hercegovine 2, (Zbornik rada VII. i VIII. Međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionske baštine „Muka kao nepresušno nadahnuće kulture“, Vitez 2010, Buško blato 2011, 502-517.

Tadić 2013

Tadić, D. *Livanjski Kaići*, Zagreb 2013.

Tadić 2014

Tadić, D. *Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave*, Cleuna, časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, br. 1, Livno 2014, 239-281.

Tadić 2015

Tadić, D. *Livanjski vez*, Kalendar svetog Ante za 2016. godinu, Sarajevo 2015, 149-158.

Tadić 2016,

Tadić, D. *Livanjski Mamići* /rukopis za tisk/, Livno 2016.

Teinović 2013

Teinović, B. *Grad od željeza i sedefa*, Banja Luka 2013.

Traljić 1965

Traljić, S. *Izvoz bosanske robe preko splitske luke u 18. stoljeću*, Pomorski zbornik, knj. 3, Zadar 1965, 811.

Truhelka 1942

Truhelka, Č. *Uspomene jednog pionira*, Zagreb 1942.

Truhelka 1954

Truhelka, Č. *Umjetnost dekoriranja u bosanskoj metalnoj industriji*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 251-257.

Tudor 1935

Tudor, I. *Zanati u Bosni i Hercegovini*, Jadranski dnevnik, br. 245, Split, 19. X. 1935.

Tudor 1936

Tudor, I. *Livno u umjetničkom i slikarskom pogledu*, Jadranski dnevnik, br. 96, Split 29. IV. 1936.

Vujić 1995

Vujić, Ž. *Izložba u Zagrebu 1881. godine*, Život umjetnosti, Zagreb, br. 56/57, Zagreb 1995, 14-19.

Zlatar 1988

Zlatar, B. *Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku, Gradska kultura na Balkanu XVI – XIX vek*, SANU, posebna izdanja knj. 36, Beograd 1988.

Zurunić 1895

Zurunić, T. *Naša božićna izložba u Beču*, Nada, br. 1, Sarajevo, 1. I. 1895, 16-17.

Fotografije:

Perica Đeko, Livno, sl. 6, 9, 10, 11, 12 i 15 i privatne obiteljske zbirke: Vlatko i Ante Mamić (Zagreb) i Damir Tadić (Livno)

Livnoer Arbeit

Key words: artisan craft, Livno, Livnoer Arbeit, wood embroidery, incrustation, Vienna, Mamić

For centuries the peoples in Bosnia and Herzegovina developed and studied old, artisan crafts combining in them the heritage of East and West, blending the specific features of different worlds into their specialty. One of the most original decoration technique, almost exclusively inherent to the Orient, is incrustation. With time, oriental ornamentation, formed in different lands of the East, gradually blended in such transformations that it became very hard to discern its exact origin. Its origin leads us to the East, where incrustation in art and craft achieved an elusive advance. This particular artisan craft sought ultimate precision and crafted the finest ornaments on various wooden objects in order to fill empty spaces and add a glamorous and distinctive appearance. In the process of incrustation, the wooden object that needs to be decorated is covered with a preparatory drawing of various ornaments. Then channels are hollowed out or incised according to this drawing and gold or silver wire of appropriate thickness is pressed into these channels with the tapping of a hammer. This seemingly simple technique of decorating is unusually time-consuming and hard work. The incrustation

with gold or silver wire in wood is an artisan craft by which the name of Livno became known across Europe. In Bosnia and Herzegovina it was known under the name *Livno embroidery*, and abroad under the German variant *Livnoer Arbeit*. Incrustation with silver and gold wire on wood experienced its full development during the period of Austro-Hungarian rule of Bosnia and Herzegovina. The data collected for this paper indicates that Livno is the „birth place“ of this artisan craft in Bosnia and Herzegovina and that Livno's wood embroidery developed from the goldsmith and gunsmith crafts. The full international recognition of this craft, represented by works from the Government's atelier for marquetry and in Livno led by Anto Mamić, was achieved through numerous exhibitions in Vienna, Zagreb, Trieste, Timisoara, Brussels, Karlsruhe, Budapest and Paris. Due to numerous oversights by relevant authorities, this once lucrative artisan craft was exposed to ruin at the end of the Austro-Hungarian rule. In Livno, the tradition of the Livno embroidery completely shut down in 1942. The craft transferred to Zagreb definitively shut down in 1959. The Livno wood embroidery is a part of Livno's cultural heritage and at the core of its identity, but, unfortunately, has not been a part of its living heritage for a long time.

Legende uz fotografije (ilustracije)

Eno je, umačše se!

Jela Duvnjak

(Ne)redovito sklapanje braka
u livanjskome kraju

(NE)REDOVITO SKLAPANJE BRAKA U LIVANJSKOME KRAJU

Jela Duvnjak

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

Gorička cesta b. b.

fmglivno.jela.vrdoljak@gmail.com

UDK: 392.5(497.6 Livno)

Stručni rad

Primljeno: 6. XII. 2016.

Prihvaćeno: 18. XII. 2016.

188

Autorica u tekstu opisuje običaj sklapanja braka otmicom, dogovorenom i prividnom, te različite stavove društvene zajednice i Crkve o ovoj tradiciji u livanjskome kraju. U tekstu je obuhvaćeno razdoblje od kraja devetnaestoga do sredine dvadesetoga stoljeća s osvrtom i na suvremeno razdoblje. Autorica je u tekstu koristila terensku građu prikupljenu izravnim intervjuom s kazivačima te dostupnu stručnu literaturu.

Ključne riječi: tradicija, Livno, običaj, sklapanje braka, otmica, crkvene zabrane, društvene promjene, suvremenih običaji

Idea za ovaj rad nastala je tijekom proučavanja uloge franjevaca u životu i kulturi livanjskoga naroda kroz devetnaesto i cijelo dvadeseto stoljeće. Iz jednoga rada, koji opisuje borbu franjevaca ovoga kraja s ružnim svadbenim običajem u kojem se djevojke kradomice odvode momkovoj obitelji, gdje mladić i djevojka započinju nevjenčan život, nastala je potreba da se istraži taj običaj kao i utjecaj Crkve na takvo sklapanje braka. Činjenica je da su u život livanjskoga kraja utkane kršćanske vrijednosti upravo zahvaljujući djelovanju franjevaca. Stoga je zanimljivo prije svega pratiti promjene koje su okarakterizirane kao pošast među narodom do gotovo normalne pojave. Ovo posljednje odnosi se na gledišta Crkve, jer je u narodu već prije to shvaćeno kao normalna pojava. Međutim, od sredine 20. stoljeća livanjski je kraj podložan suvremenim utjecajima koji u današnjem vremenu daju jednu sasvim drukčiju sliku. Tradicionalni oblici polako su nestajali, ali su nastupili novi

načini nevjenčanog života prije braka o kojima će se dati i kratak osvrt.¹

Otmica se u literaturi definira kao manje ili više nasilno pribavljanje ženskog bračnog partnera. U literaturi postoji tipizacija otmica na fingiranu, tj. obostrano dogovorenou, djelomice dogovorenou, u koju djevojčina obitelj nije upućena, a mladi par i ženikova obitelj su u dogовору, i pravu otmicu.² Dogovorna, odnosno fingirana otmica jedva da se može nazvati otmicom jer se njoj najčešće pribjegavalo radi izbjegavanja zahtjevne svadbene procedure, odnosno troška, a visu sudionicibili u dogovoru. Takve vrste otmica zapravo su reducirani oblici svadbe jer se u skraćenu postupku dolaskom po udavaču i njezina prevođenja u ženikovu kuću obvezatno obavljaju pojedine simbolične radnje svojstvene svadbi (primjerice, pucanje pri odvođenju i dolasku mladoženji).³

¹ Autorica se, osim kratkim osvrtom na osnovne tipove otmice, ne bavi terminologijom i različitim oblicima tradicionalnog nevjenčanog braka, o čemu već postoji literatura; Rajković, 1974; Mijaković, 199; Lončar, 2005.

² Lončar, 2005, 230.

³ Vitez, 2003, 21-22.

Pojava otmice djevojke nalazi svoje korijene već na početku organizacije ljudskoga društva. Kroz dugo povjesno razdoblje dominirala je nasilna otmica. Nastala je kao pokušaj razrješavanja situacije koja bi za ženika mogla imati negativan ishod. U nasilnoj otmici otmičari ne vode računa o volji djevojke, nego vrše nasilje da bi brzom akcijom osigurali uspješan pothvat. Rezultat je to onoga stadija patrijarhalnoga društva u kojem je žena kao osoba značila vrijednost roda.⁴

Takvi se odnosi u društvu mijenjaju onda kada žene stječu pravo sudjelovanja u obiteljskom odlučivanju o radu i kućnim potrebama. S vremenom će se to očitovati u izbjegavanju neželjena braka koji joj nameću stariji muški ukućani. Otkazivanje ovakve vrste poslušnosti patrijarhalnoj normi ujedno je i prvi oblik borbe za pravo žena da odlučuju o svome životu. Rezultiralo je to bježanjem djevojke iz kuće voljenomu momku.⁵ S druge strane, i mlađi je muškarac već imao pravo pokazati svoju volju kod izbora bračnoga druga. Otac i glavar obitelji do tada su bili glavni akteri u izboru i dovođenju žene sinu. Djevojka je mnogo kasnije, i prije svega tajnim dogовором s mladićem, izborila pravo samostalnoga odlučivanja o izboru bračnoga druga. Stoljećima je ona bila samo objekt o kojem su odlučivali pripadnici dobno i radno najspasobnije skupine.⁶

Utvrđeno je da je stočarsko stanovništvo dinarskog i središnjeg balkanskog područja nositelj tradicije otmice i njezinih potonjih oblika. Ti su običaji u jačoj mjeri ostali vezani za patrijarhalne sredine s izraženijom tradicijom nego što su to drugi krajevi.⁷

Odvođenje djevojke kradom pojava je koja je prisutna i kod ostalih Hrvata u Bosni i Hercegovini,⁸ o kojoj Nikola Buconjić govori u svojoj knjizi iz 1908. godine: *Gdje se roditelji djevojački odupiru braneći svoju kćer, da ne ode za odabranog momka, ondje momak odvede*

*djevojku kradom, ali s njezinom privolom. Djevojka stanuje kod koga od momkove rodbine, dok se prijatelji ne izmire pa ne dogje do redovitih zaruka i vjenčanja.*⁹

U visočkoj nahiji sredinom prošloga stoljeća također su zabilježene otmice kod svih triju etničkih skupina.¹⁰ Djelo koje najviše rasvjetljava pojam otmice, njezinu srž i rasprostranjenost na području Bosne i Hercegovine je *Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini* autorice Vesne Čulinović-Konstantinović, koja se bavila proučavanjem ovoga običaja kod svih naroda bivše Jugoslavije.¹¹

Sklapanje braka otmicom tradicija je koja se kod Južnih Slavena zadržala duže nego drugdje u Europi.¹² Prema izvješću bosanskih fratara iz 19. stoljeća djelomičan uzrok ovoj pojavi, u kojoj je evidentan i djevojčin pristanak, jest u izbjegavanju *prava prve bračne noći*.¹³ U Kraljevoj Sutjesci organizirala su se skupna vjenčanja¹⁴ upravo da bi se izbjegla ta pojava.¹⁵

U livanjskom se kraju ni na terenu ni i u literaturi ne bilježi pojava ili pak sjećanje na nasilnu otmicu.¹⁶ Podatci o otmici bilježe se i u susjednim krajevima, i to u omiškim Poljicama,

⁹ Buconjić, 1999, 97.

¹⁰ Filipović, 1949, 173-174.

¹¹ Čulinović-Konstantinović, 2000, 145-169.

¹² I kod drugih naroda dolazilo se do žene kupovinom i otmicom na izvjesnu stupnju ekonomskoga i društvenoga razvoja. Djevojka je predstavljala vrijednost i u očevu domu i za kuću u koju odlazi pa se naknada za nju davala ne samo kod otmice nego i kad se ustupa mirnim putem. U starini indeoeuropskih naroda brakovi su ponajviše zaključivani kupovinom djevojaka. Tako je bilo i kod starih Grka, Rimljana, Tračana, Litvanaca, Germana, Slavena, pa i u našoj sredini. Đorđević, 1984, 174-175.

¹³ Čulinović-Konstantinović, 2000, 155. Pravo prve noći (*lat. jus primae noctis*) u francuskom jeziku ima značenje i gospodareva prava, odnosno pravo gospodara nekog imanja na razdjevišenje djevica pod svojom vlašću, što je u Bosni i Hercegovini poznato za vrijeme vladavina Osmanlija (https://hr.wikipedia.org/wiki/Pravo_prve_noći, 9. ožujka 2013.).

¹⁴ Filipović, 1949, 170.

¹⁵ Prema kazivanju kolege etnologa dr. sc. Zvonke Martića.

¹⁶ Kazivači se ne sjećaju da je bilo prisilnih otmica (*umicanja*) što se objašnjava riječima: *Umicale su se koje su tile*.

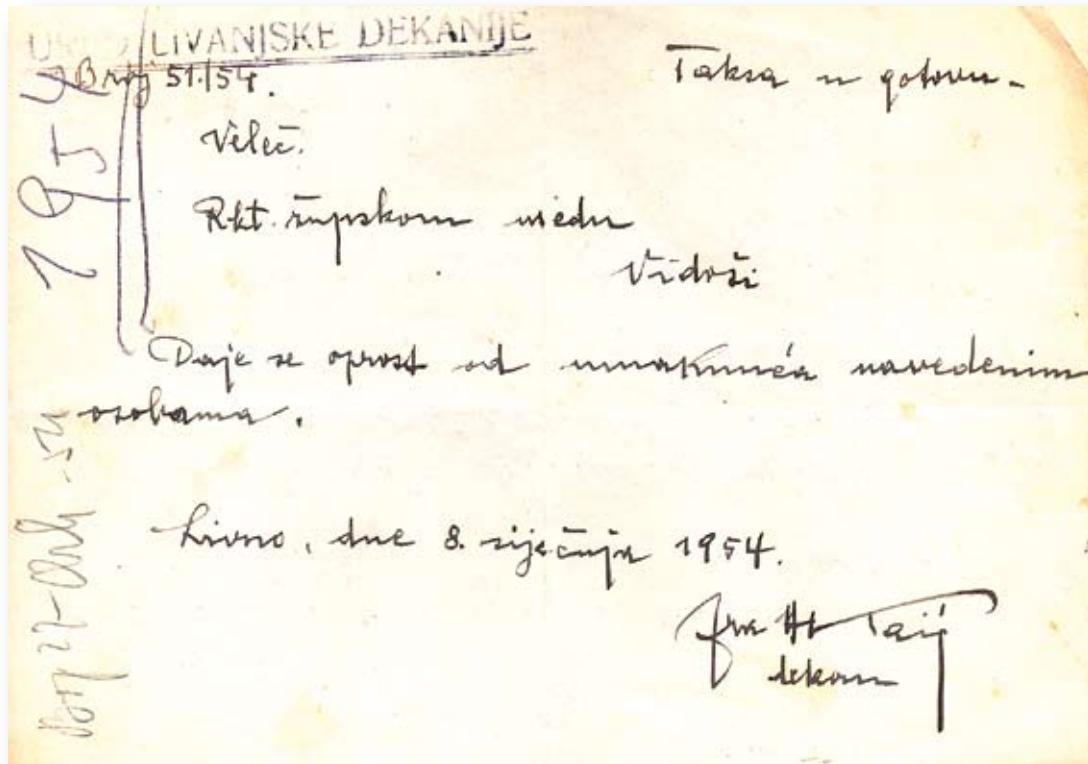
⁴ Čulinović-Konstantinović, 2009, 91.

⁵ Čulinović-Konstantinović, 1971, 229.

⁶ Čulinović-Konstantinović, 1987, 229.

⁷ Čulinović-Konstantinović, 1971, 230.

⁸ Autor u predgovoru navodi da se opisani običaji pored ostalih odnose i na Livno.

Sl. 1. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup.sp.23-24, kut. 131/16)

no ta pojava izumire već u 17. stoljeću¹⁷ dok podatci potvrđuju se u Bosni nasilno otimanje djevojaka događalo i krajem 19. stoljeća.¹⁸ Pravu otmicu spominje Dinka Alaupović-Gjeldum. Najčešći razlog bilo je mladićevo siromaštvo, a djevojčino bogatstvo pa je to bio način da se siromah domogne djevojčine dote, ili pak u slučaju kada se mladiću djevojka sviđala, a on njoj ne. U tom bi slučaju mladić sam ili sa skupinom seoskih mladića dočekao djevojku negdje na osami i ošišao ju. Tako obilježena djevojka, iako preko volje, pristala bi na brak jer je znala da ju više nijedan seoski mladić ne će zaprositi. Otmica se događala kada je momak bio uvjeren da do djevojke ne može doći nikako drugčije.¹⁹

Navedeni podatci navode na zaključak da je odvođenju djevojke, u XX. i XIX. stoljeću,

prethodilo nasilno odvođenje koje je poslijepredraslo u jedan blaži oblik.²⁰

Prema navedenoj terminologiji otmice moglo bi se zaključiti da je u livanjskome kraju riječ o nekoj vrsti djelomično dogovorene otmice iako neki od autora koji su istraživali ovu temu koriste naziv i dogovorno odvođenje.²¹

Dogovorena otmica ili umicanje

Pored redovitog načina sklapanja braka uz suglasnost roditelja, u livanjskom je kraju vrlo čest oblik koji se najčešće naziva *umicanje djevojke*. Na terenu su se mogli čuti i manje korišteni termini *otimanje* ili *uskakanje*, koji se odnose na isti običaj. Iako

¹⁷ Čulinović-Konstantinović, 1971, 236.

¹⁸ Čulinović-Konstantinović, 2000, 145-149.

¹⁹ Alaupović-Gjeldum, 2005, 465.

²⁰ U Bosni i Hercegovini zabilježen je i svojevrstan način kupovine djevojke u slučajevima kada se siromašan najamnik ne može oženiti te ode u službu nekom gospodaru kojem služi određen broj godina nakon čega ga oženi svojom kćeri ili kojom drugom djevojkom (Lilek, 1898, 19).

²¹ Lončar, 2005, 230.

se u literaturi uskakanje spominje kao pojava različita umicanju, na terenu se ona smatrala istovjetnom. Najranije podatke u literaturi o pojavi umicanja u livanjskome kraju nalaze se u *Glasniku Zemaljskoga muzeja* u Sarajevu, gdje se umicanje javlja u slučaju kada roditelji ne daju svoj pristanak. U vrijeme istraživanja (1961.) postojalo je mišljenje da je u prošlosti to ipak bio češći slučaj.²²

Prvobitan razlog ovoj pojavi bilo je protivljenje djevojčinih roditelja što je poslije postalo pomodarstvo unatoč žestoku protivljenju Crkve pa su se umicale i one koje su se smjele udati za svoga momka.²³

Najviše podataka o običaju umicanja našlo se ipak prilikom terenskoga istraživanja u nekoliko livanjskih sela, gdje su kazivači pripadnici hrvatskoga naroda i različite životne dobi. Prisjećanje na takve događaje izazivalo je veselje bez ikakvih negativnih konotacija s objašnjenjem: *U moje vrime svak se umico. Bilo je više umicanja nego što se išlo na pravo silo.*

Umicanje se najčešće događa u situacijama kada se roditelji protive tom braku zbog različitog imovinskog stanja ili je bila riječ o mladićevim osobnim karakteristikama. Zanimljivo je objašnjenje dobiveno na terenu u kojem se kao razlog za otmicu ističe nepovjerenje između momka i djevojke izazvano *kudenjem* (ogovaranjem) seoskih žena nakon što se sazna za moguću ženidbu. Navode se tako primjeri u kojima se djevojka na dan svoje prošnje, kao regularnog tijeka svadbenih običaja, umakne za istoga momka. Postojale su i drugčije situacije, iako rijede, u kojima se djevojka umakne za drugoga izbjegavajući prošnju ili se već isprošena umakne za drugoga.

I tijekom umicanja djevojke su izražavale svoju nesigurnost i neodlučnost za kojega momka trebaju poći, pogotovo ako je djevojka bila naočita, ili kako se još u Livnu kaže *prava*

*cura.*²⁴ Umicanje djevojke za njezinu je obitelj bio sramotan čin više zbog osude župnika nego same zajednice.²⁵ Posljedica toga bili su izostanci ženidbenih oglasa koji se lokalno nazivaju *navišćenja* ili *navistiti se*.

Vrijeme umicanja sukladno je vremenu sklapanja braka, tj. događalo se nakon božićnoga vremena pa sve do poklada. Umicanja su se najčešće događala za vrijeme *derneka* kada se plesalo kolo iz kojeg se često mogao čuti uzvik: *Eno je, umače se!* Ipak se ono češće događalo u kasnu noć, što bi bilo uglavnom popraćeno veseljem kod momkove obitelji, skupljanjem svih ukućana i susjeda. Najčešće je u tom sudjelovalo više momaka idući pješice. Prepričavaju se pojedinačni slučajevi umicanja u vrijeme adventa i korizme sredinom prošloga stoljeća, što je izazvalo negodovanje momkove obitelji nedopuštanjem ulaska djevojke u kuću.²⁶ Uobičajeno je da djevojka ostaje kod momka ili njegove obitelji dva do tri dana. Potom odlazi s momkovim ocem ili drugim muškim članom obitelji u roditeljsku kuću na svojevrstan proces mirenja. Ako je ishod pozitivan, djevojka ostaje u roditeljskoj kući te se rade pripreme za vjenčanje. Postojale su situacije da roditelji ne primaju djevojku natrag te ona boravi kod

²⁴ P. B. sidio (bio u vezi) s M. K. On i V. i još dvojica-trojica su je išli umaknut. Kad su je vodili i došli do Paćice (potoka), tu se posvadali i P. B. je tio vratit curu. Na to mu je V. reko ako je P. ne će ženit, on će je odvest sebi. Kad su došli blizu sela, P. B. je otišao obavijestiti čaću, a V. je krenuo s curom prema svojoj kući, ali se P. B. predomislio i odlučio da će cura ipak s njim.

²⁵ Prema kazivanju Marije Jozić, reakcija njezina oca nakon što mu se kćer umakla bila je: *Neka ona ide kod fra Andela, ja ne ču.*

²⁶ Dogodio se i slučaj umicanja na Čistu sridu kojeg se kazivači prisjećaju s jednom humorističnom notom: *Kad su je doveli, skupili se momci i riže se pršut. To je bio skandal. Di ćeš na Čistu sridu jist pršut. Materi mladoženjinom nije bilo svejedno, ali ajde se ti usprotivi. S njom došla i njena strina, a naveće došli po nju čaća i stric. Ona ne će kući! Kad šta je... kod nji u kući bili svi debeluškasti, rekla im ona: Ovde se dobro jide, ne ču kući i gotovo.*

svojih susjeda dok se oni ne udobrovolje.²⁷ U rijetkim situacijama djevojka ostaje po nekoliko tjedana ili se čak ne vraća, što znači da ostaje bez svoga ruha (*sejsena*)²⁸ i svatova.

Iako se za umaknute djevojke koristio termin *samodošla*, koji nalazimo u naputcima za župnike sredinom prošloga stoljeća, u livanjskom se kraju koristio za rijetke slučajevе kada djevojka sama dolazi k mladiću. U istraživanjima sredinom prošloga stoljeća zabilježen je jedan slučaj u kojem je djevojka sama otišla momku i koju su potom nazvali *samodošlom*.²⁹ Samovoljan dolazak djevojke u kuću ipak nije česta pojava i okarakterizirana je kao lošiji izbor što najbolje opisuje izrjeka *teško zemlji kuda vojska prode i curi koja sama dođe*. Međutim, *samodošla* je naziv za „otetu“ djevojku kod Hrvata u sjevernim krajevima Bosne i Hercegovine, što je moglo biti razlogom za takav sveobuhvatan pojам. U livanjskom je kraju kod malog broja ispitanika poznat i naziv *došla* za umaknuto djevojku. Ipak, u sljedećem se primjeru mogu nazrijeti elementi samovoljnog dolaska djevojke u momkovu kuću. Dogodila se u slučaju kada po mišljenu djevojčinih roditelja prošnja kasni iz neopravdanih razloga: *Odala N. N. s njim dugo. Mater je spremila i spakirala, a čaća joj reko: – Ajde ti sinko, kad ti uđeš u njegovu kuću, onda je gotovo.* Iz ovog proizlazi i zaključak da je sam ulazak djevojke u momkovu kuću znak pripadnosti momkovoj obitelji, što je istovjetno značenju sklapanja braka. U prilog tomu služi i podatak da umaknuta djevojka „stoji ispod lampe,“ isto kao i djevojka, odnosno žena nakon regularnog sklapanja braka. Stajanje na odraćenu mjestu je uloga svake nove mlade žene koja će ubrzano uslužiti svoje ukućane.

²⁷ M. Duvnjak priča za svoju sestru koja se umakla za momka kojeg majka nije odobravala. S obzirom na roditeljsku zabranu koja se odnosila na njegovo siromaštvo, djevojci je to bio jedini način. Međutim, majka djevojci zabranjuje da se vrati, te je ona ostaje i duže nego što je uobičajeno. Tek nagovaranjem susjeda i na kraju upletanjem oca, djevojka se vratila kući.

²⁸ Tur. *seisana* – teretna tegleća životinja, obično konj (Klaić, 1980, 1204).

²⁹ Kajmaković, 1961, 203.

Kod regularnog načina sklapanja braka prošnjom, odnosno *silom*, vjenčanje se obavlja unutar mjesec dana. Kod slučaja umicanja vjenčanja se u većini slučajeva priređuju zadnju nedjelju prije poklada, što se objašnjava kao jedan oblik kažnjavanja momka i djevojke.

Umicanja djevojke, iako rijetka pojava, javlja se još u 90-im godinama 20. stoljeća kada za to nisu postojale prethodne zabrane roditelje, nego je to bila iznenadna odluka momka i djevojke. U tom razdoblju umicanje se događalo nakon večernjeg izlaska (*diska*) u kasne noćne sate, nakon čega su se također okupljali prijatelji i obitelj. Međutim, kao i u svim prethodnim slučajevima, zbog umicanja bi izostalo ženidbeno oglašavanje. Događalo se, iako vrlo rijetko, da u malim sredinama, kao što je livanjska, zaručeni parovi zajedno žive prije vjenčanja zbog čega nije izostajalo ženidbeno oglašavanje dok je samo poimanje umicanja povlačilo sankcije sve do samog nestajanja te pojave.³⁰

Crkvene zaprjeke

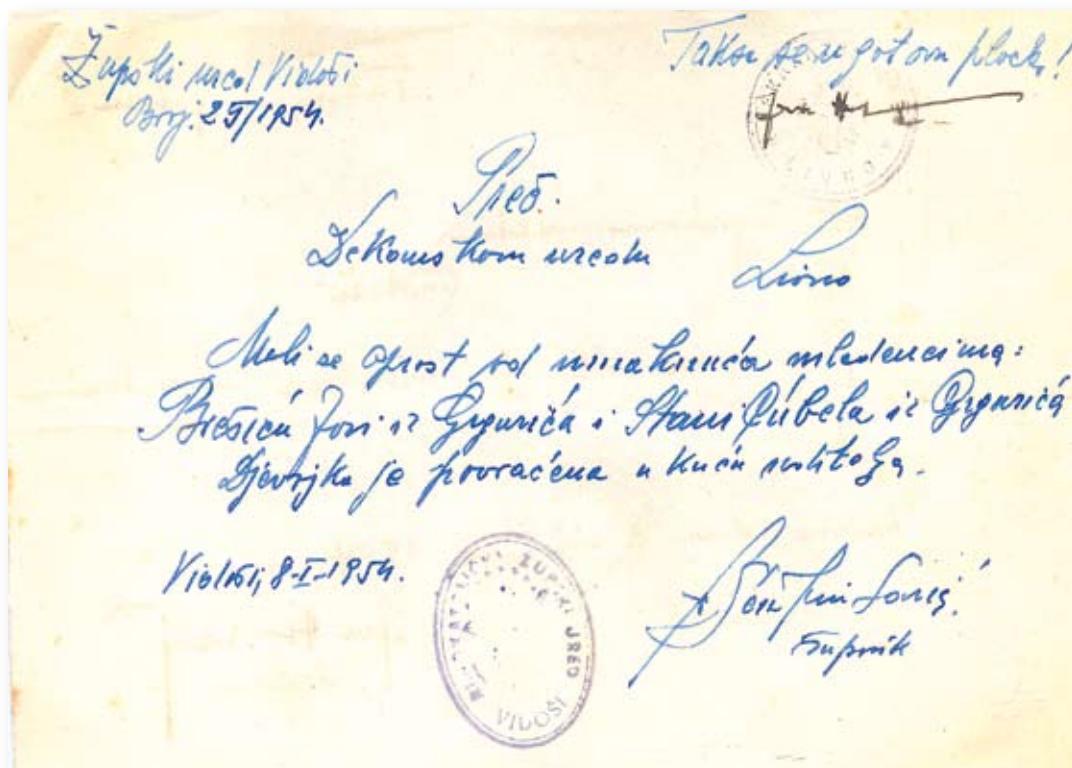
Od samih je početaka Crkva imala svoje ovlasti nad ženidbom vjernika iako je i iza Milanskoga edikta³¹ formalno vrijedilo rimsко pravo koje je primilo mnogo kršćanskih misli i načela.³² Nakon što je 380. godine kršćanstvo postalo državnom religijom, Rimsko Carstvo slabi te Crkva sve više preuzima brigu o svemu onome što je od vitalnoga interesa za život ljudi te tako ženidba ulazi u područje izravna interesa Crkve.³³ Tu je vlast prvi počeo pobijati Martin Luther (1483. – 1546.) i drugi reformatori

³⁰ Još je uvijek crkvena praksa da se na kraju mise čitaju ženidbeni navještaji parova koji sklapaju brak u sljedećem tjednu.

³¹ Milanski edikt je uredba koju je dao izraditi Konstantin Veliki zajedno s Licinijem, carem Istoka, po kojoj je kršćanstvo postalo ravnopravno sa svim drugim religijama čime je kršćanstvo izašlo iz katakombi i definitivno izvojevalo pobjedu nad paganstvom i tako krenulo u novu eru slobode. (Franzen 1970, 52; Cezarejski, 2004, 723-730; Goluža, 1998, 53-54)

³² Jeličić, 1942, 36.

³³ Svažić, 2005, 6-7.

Sl. 2. Odgovor na molbu i dobivanje oprosta (AFSG, Žup.sp.23-24, kut. 131/16)

naukom da ženidba nije sakrament, nego čisto svjetovna stvar. Odgovarajući na učenja reformacije, Tridentski sabor svečano potvrđuje i svečano naučava sakramentalnost braka i ženidbe, njegovu jednost i nerazrješivost.³⁴ U vrijeme Francuske revolucije 1791. prvi se put uvodi građanska ženidba kao jedinstven tip ženidbe koji država određuje za sve svoje građane, neovisno o njihovoj vjeroispovijesti. Na taj se način uvodi sustav odvajanja građanskog područja od onoga religioznoga, koji sve do naših dana ostaje prisutan u većini pravnih poredaka. Religiozna ženidba privatna je stvar Crkve i onih građana koji je žele, ali bez ikakvih posljedica za građanski pravni poredak.³⁵

O najranijoj borbi svećenika protiv pojave nasilna ili dogovorna otimanja djevojke bez privole njihove obitelji govori i nadbiskup Augustin Miletić 1828. godine: *Sabor Tridentinski stavglia u veliko prokletstvo sve*

*otimace Udadbenicza, Divojaka, Udovicza i drugi xenski glava, i pomagače te nadalje zapovijeda da se oteta djevojka vrati kući jer se u protivnom ne može vjenčati.*³⁶

O zabrani ovakva načina sklapanja braka govori se i 1908. godine: *Da se preprijeći noćno odvagjanje djevojke, uvedene su neke crkvene kazne, što ih mora snositi momak i djevojka. Te kazne određuju svaki biskup u svojoj biskupiji. Odvede li momak djevojku silom proti nejzine*

³⁴ Miletić, 1828,7; Čulinović-Konstantinović, 2000, 151. Otmica kao ženidbena zaprjeka nastala je kao posljedica otmice ženske osobe radi ženidbe. Ova je zabrana uvedena na Tridentinskom koncilu kao odgovor na običaj nametanja ženidbe putem otmice ženske osobe i moralne diskreditacije koju ona mora podnijeti tako da je sklapanje ženidbe moralno gotovo neizbjegivo. Ova odredba želi zaštiti ne samo slobodu ženidbene privole, nego također dostojanstvo žene i same ženidbe, zato zaprjeka traje i onda kad ženska osoba jednom oteta slobodno pristaje na ženidbu dajući privolu po sebi prikladnu za stvaranje valjane ženidbene veze. Zaprjeka ne postoji onda kada ženska osoba, odijeljena od otmičara i smještena na sigurno i slobodno mjesto, svojevoljno izabere ženidbu (Svačić, 2005, 26).

³⁵ Jeličić, 1942, 36.

³⁶ Svačić, 2005, 7.

*volje, mora je opet pustiti na potpunu slobodu, tako da ni najmanje ne stoji pod njegovim utjecajem, pa ako onda izjavi, da se odlučuje poći za nj dobro s dobrim, inače svak sebi.*³⁷

U dalnjem se tekstu daju upute župnicima u slučaju kada se djevojka ipak umakne te se nalaže da se ona vrati u roditeljsku kuću, a zatim da se od nadbiskupskog ordinarijata zatraži oprost (sl. 1. i 2).³⁸ I nakon dobivena oprosta mladencima ostaje kazna izuzimanja iz nedjeljnoga navještaja o njihovoj ženidbi i obavljanju obreda vjenčanja kod pobočnog oltara, a nevjesta ne smije nositi *duvak*.³⁹ Također, postojale su kazne za djevojčinu i momkovu obitelj, koja je pristala na otmicu, u vidu zabrane sklapanja kumstva, nemogućnost postajanja prokuratorom i godišnjeg blagoslova obitelji.⁴⁰

Nadalje, u ženidbenom pravu Katoličke Crkve stoje upute župnicima u slučaju umicanja djevojaka, koje se, kako je već navedeno, nazivaju *samodošle*. Naredbe započinju riječima: *Budući da u Bosni vlada porok umicanja djevojaka prije vjenčanja po selima, stoga su nadbiskupski Ordinariat vrhbosanski i banjalučki biskupski ordinariat, izdali u tom pravcu upute, kako će župnici postupati, ne bi li se taj porok iskorijenio.* Potom se traži obvezivanje kućnoga starještine izjavom da neće dopustiti djevojkama napuštanje roditeljskoga doma prije vjenčanja. Isto tako, traži se od zaručnika zakletva da ne će sklapati novih veza radi ženidbe i udaje.⁴¹ Protivljenje Crkve ovom načinu sklapanja braka ogleda se i u Zakoniku kanonskoga prava iz 1917., gdje stoji zabrana sklapanja braka nakon otmice i nasilna odvođenja.⁴² I podatci na terenu govore

o kaznama zbog otmice. Prema sjećanju, kazna se sastojala u davanju *pobira* (određene količine domaćih proizvoda), zatim izostanka blagoslova obitelji i izostanka *duvaka* kao svadbenog oglavlja te nedjeljnog navještanja.⁴³

Da bi pristupili obredu vjenčanja, momak i djevojka morali su preko svoga župnika tražiti oprost nadbiskupskog ordinarijata. U Zakoniku kanonskoga prava iz 1983. među ženidbene zaprjeke ili smetnje za valjano sklapanje braka, između ostalog, navodi se nasilno odvođenje ili otmica ženske osobe ili njezina nasilnoga zadržavanja (kan. 1089), kao i mogućnost traženja oprosta od mjesnih ordinarija.⁴⁴

Prema izvješću pojedinih bosanskih franjevaca iz 19. stoljeća vidljivo je da se uzroci te pojave traže u siromaštvu, zatim klevetanju rodbine i obitelji te želji za bogatijim bračnim drugom, odnosno bogatijim zetom ili snahom.⁴⁵ Nadalje, uzroci te pojave traže se i u visokim troškovima svadbe s prošnjom, koju se uz roditeljsku zabranu djevojkama nudilo kao jedino rješenje. I u riječi *samodošla* prepoznaje se samovoljan djevojčin pristanak bez prisile. Bosanski franjevci, koji su ovu pojavu uočili kod svih triju konfesija, skloni su tvrdnji da su katolici to preuzeli od drugih konfesija. Ipak, činjenice govore da su ti običaji iz prošlih vremena ostali svojstveni planinskim sredinama za razliku od ravničarskih prostora gdje su komunikacije bile lakše i gdje je bio veći utjecaj državne administracije i zakona.⁴⁶ Iako se u livanjskome kraju nisu događale nasilne otmice, nego su one bile dogovorne, ipak su smatrane zaprjekom u sklapanju braka sve do devedesetih godina 20. stoljeća, dakle do vremena njihova nestanka. S obzirom na to da se u zadnje vrijeme, odnosno nakon tog razdoblja, sve više prakticira zajednički život prije braka, koji se protivi kršćanskemu nauku, moglo

³⁷ Kozinović, 1964, 37.

³⁸ U Imotskoj krajini bio je običaj da dekan u ime biskupa naredi pokoru za momka i djevojku u molitvi i postu. Župnik ih u vrijeme pučke Mise sa svijecom u ruci stoeći pred oltarom pita *prošćenje* od cijelog puka kod kojeg svako za sebe govori: *Pitam prošćenje najprvo u Boga Svemogućega, pa u župnika, pa u svog puka na što puk odgovra: Bog ti prostio.* Kutleša, 1993, 287.

³⁹ Tur. *duvak* - svadbena koprena nevjeste. Klaić, 1980, 333.

⁴⁰ Kozinović, 1964, 37.

⁴¹ Kozinović, 1964, 36.

⁴² Blažević, 2004, 127.

⁴³ Na vjenčanju umaknute mlade nisu imale *duvak* (mladenkin veo), nego *bošču* (bijela, trokutasta marama od platna koju je udana žena nosila umjesto kape). Papić, 2015, 290.

⁴⁴ Blažević, 2007, 119-121.

⁴⁵ Čulinović-Konstantinović, 2000, 156.

⁴⁶ Čulinović-Konstantinović, 2000, 157.

bi se pretpostaviti i kažnjavanje istog, što ne nalazimo u literaturi koja se bavi tim pitanjima ženidbenoga zakonika.⁴⁷ No, i odgovor jednog od livanjskih svećenika na pitanje postoje li kaznene mjere za predbračni život, govori o tome da se na to sada već gleda kao na gotovo normalnu i uobičajenu pojavu.

Neke pojave suvremenoga načina sklapanja braka

Prema Čulinović-Konstantinović, ženidbeni običaji doživljavaju promjene u kontekstu društvenih promjena te se uklapaju u novu sliku kulturnoga mozaika ili se gube iz tradicije s nestajanjem osnovnih, za njih uzročnih trenutaka.⁴⁸ Takve su se promjene na globalnoj razini preslikale i na lokalnu zajednicu, u ovom slučaju na livanjski kraj. Umicanje djevojke bilježimo i u devedesetim godinama 20. stoljeća. Međutim, to više nije zbog roditeljskih zabrana, nego je preraslo u zabavni čin. Običaj više nije imao negativne konotacije, što je dokaz da su se i običaj i reakcija prilagodili novim uvjetima i načinima života. Umicanje se objašnjava kao preostao oblik tradicije koji se prilagođava suvremenim životnim zahtjevima u skladu s društveno-ekonomskim razvojem. Po tome je običaj umicanja, koji se provodio gotovo do kraja 20. stoljeća, samo rudiment jedne starije tradicije. Pri usporedbi nekadašnjeg umicanja djevojaka i današnjeg slobodnog predbračnog života, kazivači su skloni izjednačavanju tih dvaju pojmoveva. Izričito negodovanje i osuđivanje izraženo je u pojavi rastavljenih brakova, a naročito kod starijega stanovništva.

Danas je umicanje sasvim iščezla pojava, ali se događa jedan drukčiji vid sklapanja braka, onaj državni s odgodom sklapanja crkvenoga braka. U zadnjih 15-ak godina mladići ili djevojke podrijetlom iz Livna, koji sa svojim partnerima rade i žive u europskim zemljama (najčešće u SR Njemačkoj), koji su u većini slučajeva također iz

Livna, vjenčavaju se državnim, ali ne i crkvenim brakom. U stvari, riječ je o odgodi crkvenoga vjenčanja koje se usko veže uz organiziranje svadbe u rodnome mjestu. S obzirom na to da zbog zauzetosti domaćih svadbenih salona velik broj budućih bračnih parova vjenčanje pravi u ljetnim mjesecima, svadba se odgađa i po godinu dana.

Poveznica ove pojave s tradicionalnim je u prividnu ili stvarnu negodovanju djevojčine obitelji, pogotovo starijih ženskih osoba. Kazivačice u životnoj dobi od oko 70 godina smatraju da je svaka suvremena praksa u kojoj mladići i djevojke žive skupa prije nego što sklope brak identična nekadašnjem umicanju. Suvremeno društvo općenito takvu praksu prihvata ne osuđujući kašnjenje crkvenoga sklapanja braka. S obzirom na to da se u Livnu događa kontinuirano iseljavanje stanovništva u zapadnoeuropeiske zemlje, ovakvo se sklapanje braka uklapa u cjelokupnu društvenu sliku.

195

Zaključak

Običaji i tradicionalne društvene norme mogu postojati samo dok postoji nekakva organska veza s kulturnim sadržajem društva koje ih je stvorilo ili prihvatilo.⁴⁹ Činjenica je da je pojava umicanja djevojaka kao tradicionalnoga neredovitoga oblika sklapanja braka bila vezana za patrijarhalan ustroj obitelji, što se mijenja sredinom 20. stoljeća. Iako više nije vezano za patrijarhalnu obitelj, umicanje se javlja još gotovo pola stoljeća kasnije, ali se mijenjaju uzroci i postupci njegova izvođenja. U 21. stoljeću javljaju se neki novi oblici (ne)redovitoga načina sklapanja braka koji su nedopustivi prema crkvenim zakonima, a ne nailaze na odobravanje ni kod manjega dijela lokalnoga stanovništva, uglavnom žena starije životne dobi.

Promjene običaja pratile su i livanjski kraj koji je, istovjetno s drugim planinskim područjima, imao polaganiji društveni i gospodarski razvoj. Oblici ponašanja u okviru patrijarhalne

⁴⁷ Škalabrin, 1995; Blažević, 2007.

⁴⁸ Čulinović-Konstantinović, 1971, 230.

⁴⁹ Čulinović-Konstantinović, 1971, 227.

strogosti razlikovali su se ovisno o mogućnosti komuniciranja s okolinom, odnosno o načinu prihvaćanja novina u lokalnoj zajednici. Dvadeseto stoljeće je stoljeće konstantnih i sveobuhvatnih mijena koje su započele snažnim utjecajem državne uprave, administracije i ekonomije na tradicijsku društvenu kulturu sela.⁵⁰

Danas, u suvremenom načinu sklapanja braka, prije svega u oblicima (ne)redovita načina sklapanja braka, ne mogu se nazrijeti tradicionalni elementi umicanja. Ono što bi moglo biti poveznica između suvremenih načina sklapanja braka s tradicionalnim je u konačnici sklopljen brak s manjom ili većom odgodom. Neki tradicionalni elementi još su uvijek prisutni u suvremenim svadbenim običajima. Prije svega to se odnosi na sakupljanje svatova uoči svadbe kod momka i djevojke, što danas nosi naziv momačka ili djevojačka večer. Sljedeći od tradicionalnih elemenata je odlazak momkovih svatova po djevojku prije te odlazak momkovoj kući nakon vjenčanja kada mlada ljubi dovratak i čini znak križa. Tek je u nekoliko posljednjih godina nestala *marama*, odnosno trka nakon dolaska mladičevoj kući. Najizrazitiji tradicionalni element koji je prisutan u svadbenim običajima jest prebacivanje jabuke, danas naranče, preko momkove kuće. Na isti se način današnjim slavljenjem zajedničkoga života s mnogobrojnom rodbinom i susjedima daje na znanje da je mладencima važno prihvaćanje njihove rodne sredine, kao što je to bilo i u prošlosti. Ona je još donedavno bila važan regulator društvenoga ponašanja u seoskome društvu.⁵¹

Početna misao o tome koliki su utjecaj franjevci imali na tradicijske oblike livanjskoga kraja, pogotovo o utjecaju na sklapanje braka otmicom, dovila je do zaključka da se tradicionalni odnosi ne mijenjaju zbog nametnutih propisa i kažnjavanja, nego oni prestaju kada za to više nema društvenoga okvira u kojima je on nastao i razvijao se.

⁵⁰ Čulinović-Konstantinović, 2009, 93.

⁵¹ Čulinović-Konstantinović, 2009, 90.

Iako su franjevci zaslužni za opstojnost katoličkoga puka u Bosni i Hercegovini i u livanjskome kraju, te su time stekli velik utjecaj u narodu, ipak nisu uspjeli svojim utjecajem učiniti da nestane jedan običaj koji svoje korijene vuče stoljećima unatrag.

Do 20. stoljeća sačuvali su se oni na području Bosne i Hercegovine podjednako kao i na nekim područjima susjednih država. Najduže su se ti običaji zadržali u sastavu života planinskoga stočarskoga stanovništava i u ruralnim kulturama kod svih triju naroda u Bosni i Hercegovini.⁵²

Ovim radom nisu iscrpljene sve informacije o (ne)redovitim oblicima sklapanja braka, nego se može promatrati kao svojevrsno polazište za neka daljnja istraživanja.⁵³

Kratice

AFSG

Arhiv Franjevačkoga samostana Gorica, Livno

GZM

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

GZMBiH

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo

⁵² Čulinović-Konstantinović, 2000, 146-147.

⁵³ Iskrena zahvala svim kazivačima i kolegama, napose Vedrani Premuž-Đipalo i Zvonki Martiću, na konstruktivnim savjetima i usmjeranjima.

Literatura

Alaupović-Gjeldum 2005

Alaupović-Gjeldum, D. *Običaji i vjerovanja sela župe Konjevrate i Mirlović Zagore*, Zagreb 2005, 451-490.

Blažević 2007

Blažević, V. *Vodič kroz crkveno pravo za vjernike*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb 2007.

Blažević 2004

Blažević, V. *Ženidbeno pravo Katoličke crkve*, Pravno-pastoralni priručnik, Zagreb 2004.

Buconjić 1999

Buconjić, N. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, pretisak, Mostar 1999.

Cezarejski 2004

Cezarejski, E. *Crkvena povijest*, Split 2004.

Čulinović-Konstantinović 1971

Čulinović-Konstantinović, V. *Od umicanja divojak silom*, Poljički zbornik, Zagreb 1971, 227-240.

Čulinović-Konstantinović 1987

Čulinović-Konstantinović, V. *Odraz društvenih odnosa u narodnoj poeziji o otmici nevjeste*, Adrias, sv. 1., Split 1987, 227-249.

Čulinović-Konstantinović 2000

Čulinović-Konstantinović, V. *Tadicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini*, GZM (E), sv. 48/49, Sarajevo 2000, 145-169.

Čulinović-Konstantinović 2009

Čulinović-Konstantinović, V. *Obiteljski i društveni aspekti običaja i promjene*, Izazov tradicijske kulture, Zagreb 2009, 80-97.

Đorđević 1984

Đorđević, T. *Naš narodni život*, Beograd 1984.

Filipović 1949

Filipović, M. S. *Život i običaji narodni u Visočkoj Nahiji, Običaji u ličnom i porodičnom životu*, Beograd 1949, 146-185.

Franzen 1970

Franzen, A. *Pregled povijesti crkve*, Zagreb 1970.

Pravo prve noći 2013

https://hr.wikipedia.org/wiki/Pravo_prve_noći, 9. ožujka 2013.

Jelčić 1942

Jeličić, V. *Kanonsko ženidbeno pravo Katoličke crkve*, 36, Sarajevo 1942.

Klaić 1980

Klaić, A. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1980.

Kozinović 1964

Kozinović, K. M. *Ženidbeno pravo Katoličke crkve*, Sarajevo 1964.

Kajmaković 1961

Kajmaković, R. *Ženidbeni običaji*, GZM (E), n. s., sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 203-219.

Kutleša 1993

Kutleša, S. *Život i običaji u imockoj krajini*, Imotski 1993.

Lilek 1898

Lilek, E. *Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini*, GZMBiH, X, Sarajevo 1898, 5-92

Lončar 2005

Lončar, S. *Propitivanje pristupa istraživanju neredovnih oblika predbračnog i bračnog života na primjeru Krivog Puta*, Senjski zbornik 32, Senj 2005, 223-272.

Mijaković 1999

Mijaković, M. *Nevjenčani brak*, Etnološka tribina 22, vol. 29, Zagreb 1999, 163-187.

Miletić 1828

Miletić, A. *Naredbe i uprave biskupa namistnika aposctolski proshasti i sadascnega*, Rim 1828.

Papić 2015

Papić, A. *Crkveno-pučki običaji i vjerska usmena lirika*, Župa Ljubunčić, Sarajevo 2015, 267-293.

Rajković 1975

Rajković, Z. *Tradicijski oblici nevjenčanog braka u svjetlu pojma „pokusni brak“*, Zagreb 1975.

Svažić 2005

Svažić, E. *Ženidbeno pravo* (skripta), Rijeka 2005.

Vitez 2003

Vitez, Z. *Hrvatski svadbeni običaji*, Zagreb 2003.

Zubac-Ištuk 1994

Zubac-Ištuk, R. *Narodno blago i običaji livanjskog kraja, Umicanje*, Vinkovci 1994.

(Ir)regular marriage in the area of Livno

Key words: tradition, Livno, custom, marriage, abduction, church prohibition, cultural changes, contemporary customs

In her paper, the author describes the occurrences of (ir)regular marriage in the area of Livno from the middle of the last century until some of its contemporary forms. Primarily, presented are different viewpoints and contradictions in the community, as well as the church aspect regarding this occurrence, in particular the role of the Franciscans. Its traditional forms are expressed through the occurrence of a consensual *abduction* of girls that has its roots in the beginnings of the organisation of human society, with the addition that during a long historical period violent abductions prevailed. Marriage by abduction is a tradition that has been maintained by South Slavs longer than elsewhere in Europe. The secret taking of girls is an occurrence present among Croats in Bosnia and Herzegovina, as well as among other ethnic groups. In the area of Livno, it occurred most often in situations when the parents opposed the marriage because of different financial status or the young man's personal characteristics, whereas the distrust between a young man and woman, caused by the gossip of rural women after the possible marriage became known, is especially emphasised. An inevitable role in this custom was played by the Franciscans, who were trying to prevent this kind of marriage by all means. According to the report of Bosnian Franciscans from the 19th century, a partial cause of this occurrence, in which the consent of the girl is evident, they interpret as an attempt to avoid the right of the wedding night or as a consequence of poverty. This so called abduction of girls, although rare, is still present in the 90s of the 20th century, even when no previous prohibition of the parents exists, only the will of the young man and woman. However, because of these abductions, as well as in all previous cases, the church proclamation of marriage did not occur. Various literature that deals with issues of marriage law, describes the prohibition of marriage by abduction and various provisions in

case it does occur, such as seeking forgiveness, absence of marriage proclamation, prohibition of wearing solemn wedding headdress, absence of blessing etc., which was confirmed by field research. Even though the abductions in the Livno area were not violent but consensual, they were considered an impediment to marriage until the time of their disappearance in the 90s of the 20th century. Given that in recent times, that is, after the period of *abductions*, cohabitation before marriage becomes a common practice, which is still in opposition to the Christian worldview, a punishment of the same can be assumed, but is lacking from literature and practice of the church legal system. Even the answer of a priest from Livno confirms that cohabitation before marriage is seen as an almost normal and common occurrence. Nowadays, a widespread occurrence in Livno is the marriage of young men and women of Livno origin, who live and work in European countries (most often Germany) and who have a civil marriage ceremony, but not a religious ceremony. Namely, the religious ceremony is postponed in order to organise the wedding in their birth place. The community generally accepts this practice and does not condemn the delay of the church marriage. Given the continuous emigration to Western European countries from our area, this kind of marriage fits the overall image of society.

At the end, it can be concluded that the occurrence of abducting, which occurred even at the end of the 20th century, is a remaining form of tradition that adapts to the demands of modern life in accordance with social and economic development. The initial thought about the influence of Franciscans on marriage by abduction has led to the conclusion that traditional relations do not change because of imposed regulations or punishment, but they disappear together with the social framework in which they originated and evolved. This paper did not exhaust all information on (ir)regular marriage, but can rather be viewed as a kind of starting point for some further research.

Josip Gelo

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zvonicima i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA ZVONICIMA I ZAPADNOM PROČELJU CRKVE SV. PETRA I PAVLA NA GORICI U LIVNU

Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b., Livno, BiH
josip.gelo@fmgg-livno.com

UDK: 7.025.3/.4(497.6 Gorica Livno)
Pregledni rad
Primljeno: 30. XI. 2016.
Prihvaćeno: 22. XII. 2016.

200

U tekstu je dan kratak povijesni osvrt na gradnju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu od dobivanja bujuruldije i fermana za gradnju crkve prije same njezine gradnje. Opisano je stanje u kom su se nalazili zvonici i zapadno pročelje crkve prije konzervatorsko-restauratorskoga zahvata, vrste oštećenja, pripremne aktivnosti, konzervatorsko-restauratorska istraživanja, izrada elaborata i sam konzervatorsko-restauratorski zahvat. Navedene su metode uklanjanja biološkoga obraštaja, skrama, bitumena, malahitnih mrlja, zatim postupci desalinizacije kamena, uklanjanja oštećenih i izrade novih sljubnica te injektiranja zidova, ugradnje karbonskih užeta te rekonstrukcijskih zahvata u kamenu.

Ključne riječi: konzervacija, restauracija, rekonstrukcija, elaborat, statika, crkva, pročelje, zvonik, kamen

Historijat crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu

Crkva sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu trobrodna je bazilika sa širom i višom središnjom lađom i dvjema uskim bočnim lađama. Dok izvana odiše romanskim stilom, u njezinoj se unutrašnjosti osjeća duh baroka. Spada među prve sakralne objekte u Bosni i Hercegovini za koje se u vrijeme otomanske okupacije Bosne i Hercegovine dobilo dopuštenje za gradnju.¹ U drugoj

polovini 19. stoljeća pod pritiskom zapadnih sila, posebice Austro-Ugarske Monarhije, Osmanlije provode u Carstvu brojne reforme, koje su kršćanima donijele veća prava i slobode. Tu su situaciju franjevci provincije Bosne Srebrene znali iskoristiti. Na provincijskom kongresu 1852. godine donijeli su odluku o tome da će od sultana u Istanbulu zatražiti dopuštenje za gradnju četiriju novih samostana, triju župnih crkava i obnovu samostanskih crkava u Kreševu, Kraljevoj Sutjesci i Fojnici.² Livanjski franjevac fra Lovro Karaula, kustos Provincije, zadužen je da u ime Provincije poradi na tome da se od osmanlijskih vlasti dobije dopuštenje za spomenute gradnje. O tome je pregovarao s Čamil-pašom. Potom je sultan Abdul-Medžid naredio bosanskoj valiji Huršid-paši da na teren uputi carskoga arhitekta inženjera Ešref-efendiju koji bi

¹ U vrijeme otomanske okupacije Bosne i Hercegovine kršćanima nije bilo dopušteno graditi nove crkve. Franjevački samostan podignut početkom 14. stoljeća uz rijeku Bistrigu na arheološkom lokalitetu Groblje sv. Ive uništen je najvjerojatnije u vrijeme Kandijskoga rata, a posljednja crkva posvećena sv. Petru u Rapovinama srušena je 1685. godine. Gotovo 200 godina u livanjskom kraju ne postoji nijedna crkva, crkvica ili kapela i sama ta činjenica dala je poseban značaj gradnji samostana i crkve.

² Barun, 2011, 11.

Sl. 1. Kamena ploča pronađena u temeljnom kamenu

utvrdio stvarne potrebe franjevaca za gradnjom samostana i crkava i ucrtao objekte na traženim lokacijama. Između ostalih, radilo se o dvjema crkvama u livanjskome kraju: o samostanskoj crkvi na Gorici i župnoj u Vidošima. Carski je inženjer došao u Livno na Goricu uz pratnju provincijskoga vikara fra Lovre Karaule krajem siječnja 1853. Čim je Ešref-efendija dostavio izvješće sa skicama i nacrtima, bosanski je valija Hursid Mehmed izdao bujuruldiju kojom je dopušten početak radova na crkvi i samostanu na Gorici, a u travnju iste godine sultan Abdul-Medžid izdaje fermane za gradnju samostana i crkava po mjerama Ešref-efendije.³

Radovi na gradnji crkve na Gorici trajali su od 1854. do 1906. godine. U proljeće 1854. započeli su građevinski radovi, a 30. kolovoza iste godine u nazočnosti franjevaca, Rašid-bega i austrijskoga vicekonzula Spiridona Rajkovića položen je temeljni kamen (sl. 1).⁴ Građevinski su radovi izvođeni prema nacrtima

splitskoga arhitekta Franje Moisea. Njegove nacrte nadopunio je 1903. godine hrvatski arhitekt Josip Vančaš i time dao crkvi konačan oblik koji ona ima i danas. U prvih šest godina gradnje crkva je sagrađena, pokrivena drvenom šindrom, popločana kamenim pločama i iznutra ožbukana. Zvonici nisu građeni istodobno kada i crkva. Oni su dograđeni naknadno. Najprije se od 1887. do 1888. godine gradio južni zvonik, a nakon dostavljenja nadopunjena Vančaševa projektnoga rješenja od 1903. do 1906. godine sagrađen je i sjeverni zvonik. Sukladno Vančaševu projektnomu rješenju crkva je prikladno popločana, 1906. oslikao ju je Marko Antonini, a na postojećim osmostranim nosačima unutar crkve izrađeni su armiranobetonски svodovi.⁵ Arhitektonska ljepota njezina interijera posebno dolazi do izražaja kada dodemo u njezin središnji dio i dignemo pogled prema zasvođenom bačvastom stropu koji svojim arhitektonskim rješenjima, otvorima za prozore, dekoracijama između lukova i oslikanim plohama odiše posebnom ljepotom.⁶ Ne samo pogled na njezinu

³ Barun, 2009, 97-98.

⁴ Prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova i zamjene dotrajalih kamenih blokova restauratori su u temeljnom kamenu pronašli dvije kamene ploče: jedna nam govori o polaganju kamena temeljca i nazočnima dok je na drugoj natpis: *Kad su bratja Bogom složna dila su im svaka možna.*

⁵ Crkva sv. Petra i Pavla na Gorici spada među prve objekte u BiH koji su rađeni armiranom betonskom konstrukcijom.

⁶ Gavran, 1995, 9-10.

unutrašnjost nego i pogled izvana na njezino zapadno pročelje s povišenim srednjim dijelom, različitim visinama krovova i tornjevima na sporednim lađama jasno upućuje na trobrodnu baziliku koja je od svoje gradnje do danas duhovno središte livanjskoga kraja.

Zatečeno stanje

Zidni plaštevi i zvonici, prije konzervatorsko-restauratorskoga zahvata, imali su neu jednačen izgled. Građeni su od nekoliko vrsta kamena koji su se razlikovali po boji. Nisu ugrađivani prema nekom osmišljenom projektu, nego su slagani bez određena koncepta. Sve evidentnija raznovrsna oštećenja i onečišćenja na kamenim elementima u zidnim plaštevima alarmirala su franjevačku zajednicu na Gorici da je potrebno učiniti konzervatorsko-restauratorske zahvate. Kameni elementi nisu se pokazali dovoljno otpornima na agresivne klimatske uvjete kojima su bili izloženi. Simbioza prirodnoga propadanja kamena i utjecaj atmosferilija na kamene elemente rezultirala je raznovrsnim onečišćenjima i oštećenjima. Budući da su crkvai samostan proglašeni nacionalnim spomenikom, franjevačka je zajednica zatražila mišljenje federalnog Zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu i Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu. Zaključeno je da je potrebno izraditi elaborat o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima.⁷ Izradi elaborata prethodilo je 3D snimanje pročelja i zvonika.⁸ Nakon toga Služba za nepokretnu baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda iz Zagreba na čelu s

dipl. ing. arh. Josipom Velnićem provela je konzervatorsko-restauratorska istraživanja.⁹ Podizanjem skele osiguran im je pristup do svakog kamenog elementa što im je omogućilo detaljan uvid u stanje svakog ugrađenog kamena. U svibnju 2011. uzeti su uzorci i u laboratoriju izvršene analize kamena i žbuke. Mineraloško-petrografskom analizom kamena utvrđeno je da su pročelje i zvonici crkve na Gorici građeni od nekoliko varijeteta kamena vapnenca s istim vrstama čestica, no s određenim razlikama u strukturnim karakteristikama, a mjerena vodoupojnosti kamena pokazala su minimalne vrijednosti.¹⁰ Proučavanjem zatečena stanja i provedbom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja ustanovljeno je da su nastala oštećenja na pročelju i zvonicima posljedica statičkih poremećaja, fizikalno-kemijskih oštećenja i onečišćenja anorganskoga i organskoga podrijetla (sl. 2). Statički su poremećaji prouzročili velik broj pukotina na zidnim plaštevima, koje su se pružale vertikalno od vrhova naniže, a neke čak cijelom površinom plašta građevine. Najkritičnija i najveća pukotina nalazila se u dodiru zapadnoga pročelja crkve s južnim zvonikom što je na jugozapadnom kutu južnoga zvonika dovelo do mravljenja i odlamjivanja dijelova profilnih kamenih elemenata razdjelnoga vijenca. Ovaj je problem uočen već prije pa se pukotine, koje su vjerojatno nastale za

⁷ Gvardijani samostana u traganju za najkvalitetnijim rješenjem susretali su se s Ferdinandom Mederom i Marijem Braunom, ravnateljima Hrvatskoga restauratorskoga zavoda u Zagrebu, i Lidjom Mićić, ravnateljicom federalnoga Zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu. Nakon nekoliko sastanaka, koji su se održali tijekom 2010. i 2011. godine, usuglašeno je da Hrvatski restauratorski zavod u Zagrebu napravi elaborat konzervatorsko-restauratorskih radova, a da će nakon uvida u elaborat federalni Zavod za zaštitu spomenika dati svoju suglasnost.

⁸ 3D snimanje uradilo je gospodarsko društvo za građevinarstvo, projektiranje, zastupanje i usluge IGA plan d. o. o. iz Ilijaša.

⁹ Gvardijan Franjevačkoga samostana na Gorici fra Andelko Barun 23. ožujka 2011. potpisao je ugovor o izradi elaborata konzervatorsko-restauratorskih radova s Hrvatskim restauratorskim zavodom (br. U-123/11). Početkom svibnja 2011. djelatnici Zavoda proveli su istraživačke radeve na terenu, a 17. listopada 2011. donijeli su elaborat u samostan. Fra Andelko Barun odnio je elaborat u federalni Zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu radi dobivanja suglasnosti na elaborat. Usp. Samostanska kronika VI, 417.

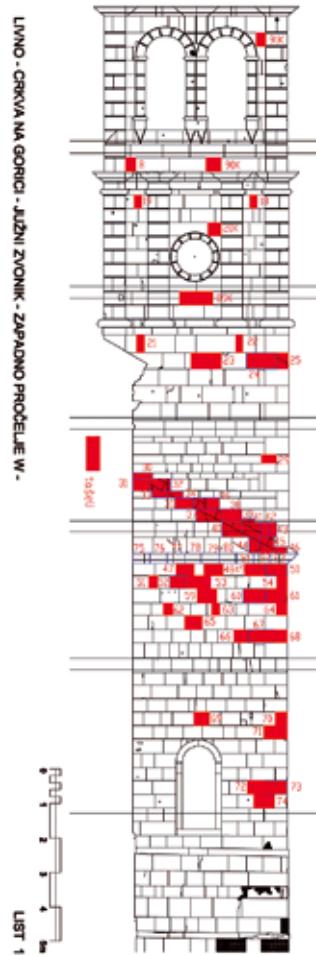
¹⁰ Mineraloško-petrografska analiza kamena rađena je u Mineraloško-petrografskom zavodu Geološkog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, a mjerena vodoupojnosti kamena rađena su Karstenovim cilindrom na sedam mjesta. Usp. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja pročelja zvonika i zapadnog pročelja franjevačke crkve sv. Petra i Pavla, Laboratorijsko izviješće str. 1-14.

Sl. 2. Detalji nastalih oštećenja

vrijeme potresa, pokušalo sanirati cementnom žbukom. Mjerenja su pokazala da se južni zvonik nagnuo 8 cm, a sjeverni 4,5 cm (sl. 3). Ta je činjenica iziskivala izradu statičkoga projekta.¹¹ Oštećenja fizikalnoga i kemijskoga karaktera na zidnim plaštevima i zvonicima rezultirala su oštećenjima, pukotinama,

¹¹ Samostanska kronika VII, 6.

Sl. 3. Južni zvonik

lomovima, osipanjem pa čak i potpunim propadanjem pojedinih kamenih blokova i profilirane kamene plastike. Ona su nastala kao posljedica prodiranja vode. Zbog nedovoljne kosine limenoga opšava u vrijeme topljenja snijega i uslijed obilnih kiša voda je prodirala na pojedine dijelove vijenca i, spuštajući se kroz zidni plašt, izbjigala nekoliko metara niže na sljubnice kamenih blokova. Voda je u zidove

nekontrolirano prodirala kroz pukotine, rupe i oštećenu vapnenu žbuku na sljubnicama. U zimskom razdoblju ona bi se svakodnevno zamrzavala i odmrzavala. Uslijed velikih dnevnih temperturnih oscilacija i procesa smrzavanja i odmrzavanja došlo je do najvećih oštećenja na kamenim elementima.¹² Rupe nastale na zidnim plaštvima i zvonicima dijelom su, također, posljedica korodiranja željeznih spojnica. Proces korodiranja, a time i širenja i bubrežanja željeznih spojnica, doveo je do razaranja kamenih blokova, njihova odlamanja pa čak i do potpuna nestanka dijelova profilne kamene plastike. Bakarni oksid, koji je nastao oksidacijom bakarne limarije na pokrovu i na istacima zidnih plaštova, slijevao se s vodom niz zidne plašteve i prodirući u strukturu kamena prouzročio njegova onečišćenja i stvaranje malahitnih mrlja. Onečišćenja su nastala i kao posljedica slijevanja bitumena koji se na opšavima koristio kao izolacijski sloj između kamena i bakrene limarije.¹³ Na razaranja kamenih elemenata uz agresivne klimatske utjecaje znatno su utjecala i onečišćenja organskoga podrijetla: naslage algi, lišajeva i mahovine. Ta su onečišćenja uzrokovala kemijska i fizikalna oštećenja stvarajući organske i anorganske kiseline koje su dovele do razaranja površina kamenih blokova, njihova otapanja i sniženja površina. Laboratorijska istraživanja zabilježila su postojanje topljivih soli i postojanje kalcijeva sulfata (gipsa). Iako nisu pronađene u visokoj koncentraciji, uslijed izmjene vlaženja i sušenja kamena došlo je do otapanja i kristalizacije soli u kamenu i samim tim do procesa eflorescencije

¹² Usp. Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskog postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu, 6.

¹³ Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja pročelja zvonika i zapadnog pročelja franjevačke crkve sv. Petra i Pavla: Opis karakterističnih oštećenja, 2-8.

i subflorescencije što je rezultiralo osipanjem, ljuškanjem i pucanjem kamena.¹⁴

Konzervatorsko-restauratorski zahvat

U travnju 2011., prije izrade elaborata konzervatorsko-restauratorskih radova i prije samog konzervatorsko-restauratorskoga zahvata, poduzeće Li-grad d. o. o. iz Livna saniralo je potkrovле crkve. Kamenje koje je ispalo iz unutarnjeg dijela lastavica vraćeno je natrag, a rupe su popunjene cementnom žbukom.¹⁵ U svibnju i lipnju iste godine zamijenjeni su prozori na pročelju i zvonicima,¹⁶ a u prosincu su na zvonicima napravljene nove željezne konstrukcije zvona u obliku slova A s osloncima na temeljnim pločama i gumenim amortizerima.¹⁷ Nakon provedenih pripremnih aktivnosti i izrade elaborata konzervatorsko-restauratorskih zahvata, provedena je natječajna procedura i za izvođača radova izabrana tvrtka

¹⁴ Topljive soli uglavnom su hidroskopnije od kamena te uslijed povećanja vlažnosti zraka dolazi i do povećanja vlage u kamenu, a procesi sušenja i vlaženja kamena dovode do eflorescencije (otapanja i kristalizacije soli u kamenu), a kad volumen kristala, koji svojom čvrstoćom nadmašuju čvrstoću kamena, dosegne volumen pore u kamenu, nastupa proces subflorescencije. Usp. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja pročelja zvonika i zapadnog pročelja franjevačke crkve sv. Petra i Pavla, Opis karakterističnih oštećenja, str. 12.

¹⁵ Tom je prigodom s pročelja crkve skinut drveni kip sv. Petra i predan je Muzeju za potrebe stalnog postava sakralne zbirke, a franjevci su odlučili napraviti isti od čvrstoga materijala i postaviti ga natrag na pročelje. Usp. Samostanska kronika VI, 414-415.

¹⁶ Usuglasnostis federalnim Zavodom za zaštitu spomenika, kako bi se sačuvao izvorni izgled, željezni okviri starih prozora demontirani su, pjeskareni, poinčani i stavljeni s vanjske strane uz ugrađene aluminijske prozore profila tipa *feal termo 85* sa sigurnosnim staklima IZO 331/16/331 lamistal. Na spoju prozora s postojećim kamenom ugrađene su parne brane tipa *hano-stretch FI-Fi*, a zazor su popunjeni trakom za brtvljenje tipa *hannoband BG1*. Usp. Samostanska kronika VI, 438-440.

¹⁷ Elektrifikaciju i konstrukciju uradilo je poduzeće Grgurin d. o. o. iz Kaštel Gomilice. Usp. Samostanska kronika VI, 477.

Sl. 4. Konzervatorsko-restauratorski zahvat

Neir d. o. o. iz Splita.¹⁸ Konzervatorsko-restauratorski zahvat započeo je u lipnju 2012., a završio u studenome iste godine (sl. 4).

Tim restauratora poduzeća Neir primijenio je nekoliko različitih metoda u svom konzervatorsko-restauratorskom postupku. Biološki obraštaj na neoštećenim zonama kamena prskan je fungicidnom i baktericidnom otopinom po površini kamenih elemenata.¹⁹ Nakon toga biološki je obraštaj čišćen strojno pod kontroliranim tlakom. Skrame s kamena uklonjene su mikropjeskarenjem, a nakupine

bitumena mehanički uz uporabu alata. Malahitne mrlje koje su se pojavile na pojedinim kamenim blokovima sanirane su otopinom pripremljenom od amonijeva karbonata, destilirane vode, etilendiamintetraoctene kiseline i amonijeva hidroksida, kojoj se kao punilo dodala celulozna pulpa.²⁰ Ekstrakcija i stabilizacija soli u kamenu izvršena je prskanjem 8 %-tne otopine barijeva hidroksida po površini kamena i tako je kalcijev sulfat pretvoren u netopljiv barit.²¹ Dotrajale vapnene i naknadno urađene cementne sljubnice mehanički su uklonjene uz uporabu alata, postavljene su cjevčice za injektiranje, a nove su sljubnice zapunjene paropropusnom žbukom

¹⁸ Tvrka Neir d. o. o iz Splita imala je najbolje reference i zbog toga je izabrana. Radila je na vrlo značajnim restauratorsko-konzervatorskim projektima kao npr. crkvi sv. Duje u Splitu, na katedralama u Trogiru i Osijeku. Voditelj gradilišta bio je dipl. ing. građevine Jure Karoglan, voditelj restaurator akademski kipar i restaurator Ozren Radovanović, a stručni nadzor u ime federalnog Zavoda za zaštitu spomenika vršio je Kantonalni zavod za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa iz Sarajeva, a u ime investitora radove je nadzirao dipl. ing. građevine Marinko Mostarac. Projekt i nadzor staticke sanacije objekta izvršio je dipl. ing. građevine Darko Kulić.

¹⁹ Korištena je 2 %-tina fungicidna i baktericidna otopina BiS C5405 tvrtke Saponia.

²⁰ Pri tretiranju korištena je otopina BiS C5404 tvrtke Saponia. Usp. Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskoga postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu, 17.

²¹ Usp. Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskog postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu, str. 20.

otpornom na vodu i mraz.²² Kroz postavljene cjevčice na zidnim plaštevima, sukladno sanacijskom projektu, injektirana je žbuka. Kameni blokovi koji su pretrpjeli značajnija oštećenja prepiljeni su, a oštećenja odstranjena mehaničkim obijanjem. Oštećeni profilirani kameni elementi iz vijenca demontirani su. Uz pilastre na zapadnom pročelju crkve napravljeni su vertikalni prorez, postavljena karbonska sidra, ugrađeno je dvokomponentno epoksidno ljepilo i u prorene postavljena karbonska vlakna Ø 10 dok su na zvonicima, na zapadnome pročelju i uz zabat napravljeni horizontalni prorez u koje su ugrađena karbonska vlakna Ø 6.²³ Sukladno projektu statičke sanacije u vertikalne i horizontalne prorene ugrađena su ukupno 202 metra karbonskih vlakana: 158 m u horizontalne i 44 m u vertikalne prorene.²⁴

Uz provedene konzervatorsko-restauratorske metode na zidnim plaštevima bilo je nužno uraditi rekonstrukciju u prirodnom kamenu na mjestima gdje je došlo do značajnijih oštećenja, stoga su oštećeni kameni elementi na zapadnom pročelju zamijenjeni kamenim tašelima selina kamenom, a rekonstrukcije na zvonicima rađene su bihacitom. Manja oštećenja na kamenim elementima detaljno su očišćena od prašine i sitnih dijelova kamena dok su na malo veća oštećenja postavljeni trnovi od inoksnih šipki i mreža. Rekonstrukcija svih manjih oštećenja rađena je smjesom umjetnoga kamena. Klizišni problemi koji su se pojavili kod južnoga tornja posljedica su načina njegove gradnje. Za razliku od dogradnje sjevernoga zvonika, čija

je gradnja nastavljena na ravnim blokovima, dogradnja južnoga zvonika nastavljena je na kamenim blokovima kosoga oblika. To je prouzročilo klizišne probleme, pucanje kamenih elemenata i vijenca u dužini od 5,5 m. Statički problemi na južnome zvoniku posebno su došli do izražaja kada su restauratori detaljno očistili sve pukotine i ocijenili da su oštećenja veća nego se pretpostavljalo.²⁵ Uz suglasnost goričkoga gvardijana poduzeće Neir dovelo je dipl. ing. građevine Darka Kulića radi izrade projekta statičke sanacije objekta. On je uradio statički projekt kojim je predviđao ugradnju karbonskih užeta, a ujedno je vršio i nadzor nad izvođenjem sanacijskih radova. Kosi elementi na kojima je zvonik bio nazidan zamijenjeni su ravnim tašelima kamena bihacita debljine 20 i

Sl. 5. Odljev kipa sv. Petra, prije vraćanja na zapadno pročelje crkve

²² Za popunjavanje sljubnica korištena je žbuka tvrtke Remmers (Fugenmortel). Usp. Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskog postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve Sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu, 23.

²³ Pri ugradnji karbonskih užeta korišteno je dvokomponentno ljepilo naziva Eporip, površine su premazane proizvodom Mapewrap Primet 1, a potom je nanesen proizvod Mapewrap 11, a karbonska su užeta prije ugradnje umočena u proizvod Mapewrap 21. Usp. Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskog postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu, str. 25.

²⁴ Samostanska kronika VII, 8.

²⁵ Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru izradio je elaborat o statičkoj sanaciji prije početka konzervatorsko restauratorskih zahvata i naznačio da se radovi trebaju izvoditi prema elaboratu Hrvatskog restauratorskog zavoda s napomenom da bi trebalo ugraditi ojačanja karbonskim vlknima ako bi se pukotine pojavljuvale i poslije zahvata. Usp. Samostanska kronika VII, 5-6.

Sl. 6. Sadašnje stanje na zapadnom pročelju crkve

15 cm. Dotrajaо vijenac na južnome zvoniku zamijenjen je nanovo isklesanim profilnim kamenim elementima, a na sve istake postavljen je limeni opšav. Sa željeznih spojnica koje su učvršćivale zvonik prikladnim je sredstvima očišćena hrđa nakon čega su spojnice zaštićene epoksidnom smolom. Oštećen vijenac na zapadnom pročelju u dužini 2,8 m također je zamijenjen nanovo isklesanim kamenim elementima. Korozija sa željeznih rešetki na tornjevima uklonjena je mikropjeskarenjem nakon čega su rešetke obojene. Nakon svršetka svih konzervatorsko-restauratorskih radnji bili su evidentni različiti tonovi boja kamenih blokova i nanovo ugrađenih demodeliranih elemenata. Zidni plaštevi su, stoga, ujednačeni toniranjem akrilnim bojama i potom zaštićeni nanošenjem hidrofobne zaštite. I na koncu kip sv. Petra, odliven u umjetnom kamenu, vraćen je na zapadno pročelje crkve na Gorici (sl. 5).

Zaključak

Na crkvu sv. Petra i Pavla na Gorici, spomeniku kulture BiH i duhovnome središtu livanjskoga kraja, završen je konzervatorsko-restauratorski zahvat u skladu s projektnom dokumentacijom (sl. 6). Naime, zbog različitih vrsta kamena, a time i zbog različite reakcije na atmosferilije, elaborat konzervatorsko-restauratorskih radova ostavio je alternativnu mogućnost prema kojoj bi se pročelje i tornjeve moglo prekriti tankim slojem hidrofobne vapnene žbuke i tako ograničiti termički uzrokovano stezanje i širenje na samo jednu vrstu materijala. Federalni Zavod za zaštitu spomenika i samostanska zajednica na Gorici odlučili su postupiti prema elaboratom predviđenim radnjama. U konzervatorsko-restauratorskom zahvatu primijenjene su predviđene konzervatorsko-restauratorske metode i izvršena je rekonstrukcija oštećenih kamenih elemenata. Proces propadanja time je privremeno zaustavljen, no zbog samog značaja ovoga spomenika kulture Zavod za zaštitu spomenika i izvođač radova preporučuju stalno praćenje stanja na objektu.

Izvori

Dokumentacija restauratorsko-konzervatorskog postupka na sjevernom i južnom zvoniku i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla Franjevačkoga samostana u Livnu

Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja pročelja zvonika i zapadnog pročelja franjevačke crkve sv. Petra i Pavla: Opis karakterističnih oštećenja, Zagreb 2011.

Kronika Franjevačkoga samostana na Gorici kraj Livna, svezak VI.

Kronika Franjevačkoga samostana na Gorici kraj Livna, svezak VII.

208

Literatura

Barun 2009

Barun, A. *Franjevački samostan u Livnu; Franjevački samostan na Gorici u Livnu*, Livno 2009.

Barun 2011

Barun, A. *Franjevački samostan Gorica Livno*, Zagreb 2011.

Gavran 1995

Gavran, I. *Franjevački samostan i crkva Gorica – Livno*, Livno 1995.

Conservation and restoration works on the bell towers and western facade of the church of St. Peter and Paul on Gorica in Livno

Key words: conservation, restoration, reconstruction, study, statics, church, facade, bell tower, stone

The Franciscan monastery and church of St. Peter and Paul on Gorica in Livno belong to the national cultural monuments of Bosnia and Herzegovina. The church is by its appearance a three-aisled basilica with a wider and taller central nave and two narrow side aisles. While its exterior exudes the Romanesque style, in its interior one senses the spirit of the Baroque. It is also one of the first sacral objects in Bosnia and Herzegovina for which the Franciscans received a building permit during the Ottoman occupation. Its construction was carried out in stages and lasted from 1854 to 1906. The towers were not built at the same time as the church, but were added later. The exterior walls on the front and towers were built out of several kinds of stone that differ in colour and have not been incorporated according to a designed concept. While the construction of the north tower continued on flat stone blocks, the construction of the south tower continued on stone blocks of oblique form, which led to sliding problems and breaking of stone elements and cornices in the length of 5,5 m. Under the influence of atmospheric conditions and as a result of the natural process of stone decay, various impurities and defects occurred. The encountered state demanded urgent and professional conservation and restoration works. The examination of the encountered state and implementation of conservation and restoration research revealed that the damages are a consequence of static disturbances, physical and chemical damage, and contamination of inorganic and organic origin. The static disturbances caused a large number of cracks on the exterior walls, which resulted in the penetration of water that due to great temperature fluctuations froze and then melted, thereby destroying the stone elements. The resulting cracks on the exterior wall of the front and bell towers extended vertically from the top down, some of them extended over the entire surface of the exterior wall of the building. Damages

of physical and chemical nature on the exterior wall and bell towers resulted in damages, cracks, breaks, dissipation and even complete decay of certain stone blocks and profile stone plastic. The Croatian Restoration Institute from Zagreb, with the consent of the Federal Institute for the Protection of Monuments, conducted a study on the conservation and restoration works, while the implementation project for static rehabilitation was designed by the construction engineer Darko Kulić. The company Neir Ltd. from Split carried out the conservation and restoration works from June to November 2012. The biological fouling was sprayed with fungicidal and bactericidal solutions, and after their application, the surface of the stone was washed out with a pressure control machine. Malachite stains were removed with a solution of ammonium carbonate, ammonium hydroxide, ethylenediaminetetraacetic acid and distilled water. Damaged joints, skims and bitumen were removed mechanically, while the desalination of stone was carried out by spraying the stone elements with an 8 % solution of barium hydroxide. New joints were made after the cleaning of the old ones, and then mortar was injected through tubes placed in the walls. In accordance with the project of static rehabilitation of the building, slits were made both vertically and horizontally on the western facade and on the towers, into which carbon ropes were placed. Significantly damaged stone elements were removed, and in their place, newly carved stone elements of saline and bihacite were placed. The damaged elements on the cornice and bell towers were also replaced with newly carved profiled stone elements. Minor damages were reconstructed with artificial stone, and at the end of all restoration and conservation works, sheet metal was placed on the cornices and the final toning of the exterior wall was carried out with acrylic paint, which resulted in a more uniform appearance of the western facade and towers. The process of deterioration has been temporarily halted, however, due to the significance of this cultural monument, the Institute and the contractor recommend constant monitoring of the state of the building.

Suzana Damiani

Konzervatorsko-restauratorski radovi
na zidnome osliku samostanske crkve
sv. Petra i Pavla na Gorici

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA ZIDNOME OSLIKU SAMOSTANSKE CRKVE SV. PETRA I PAVLA NA GORICI

Suzana Damiani
Trg žrtava fašizma 2
10290 Zaprešić
gsm: ++385 98 9550 938
suzanadamianai65@gmail.com

UDK: 7.025.3/.4:7.021.333] (497.6 Gorica Livno)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. VII. 2016.
Prihvaćeno: 22. XII. 2016.

212

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnome osliku u samostanskoj crkvi sv. Petra i Pavla na Gorici izvodili su se tijekom ljetnih mjeseci od 2002. do 2013. godine. Radovima je obuhvaćena zidna površina oslika gotovo čitave crkve izuzevši neke dijelove donjih zona zidova do vijenca i donjega dijela zida pjevališta.

Nepovoljni uvjeti u kojima je crkva godinama bila izložena ratovima, potresima, utjecaju vlage i atmosferilija te nekim neadekvatnim tretmanima, uzroci su oštećenja kao što su pukotine, ljuštanje, osipanje žbuke i slikanoga sloja, naslage soli, prljavštine i preslika te neadekvatne rekonstrukcije.

Radovi koji su se izvodili metodologijom utvrđenom tijekom proba, uglavnom su se sastojali od nekoliko osnovnih postupaka kao što su čišćenje i desalinizacija, konsolidacija žbuke i slikanoga sloja, injektiranje delaminacija i kaverni, odstranjivanje propale i trusne žbuke, reintegracija u svim slojevima žbuke, rekonstrukcija dekorativnoga oslika te retuš i reintegracija slikanoga sloja. Tijekom istraživanja vezanih uz oslik crkve otkriveno je da je nekoliko većih kompozicija rađeno po uzoru na grafike Gustavea Doréa.

Ključne riječi: crkva sv. Petra i Pavla na Gorici, zidne slike, Marko Antonini, oštećenja, konzervatorsko-restauratorski radovi

Samostanska crkva sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu kroz svoju je stogodišnju burnu povijest prošla razne nedaće koje su na njezinoj strukturi i izgledu ostavile zamjetljive tragove. Ratovi, potresi, izloženost vlazi, snijegu i ledu, suncu i vjetru, unatoč vjernoj brizi fratara, prouzročili su na crkvi oštećenja koja je trebalo sustavno sanirati. Dio radova na sanaciji, onaj na osliku unutrašnjosti

crkve, izvođen tijekom niza godina, ukratko je opisan u ovome tekstu.¹

Zidni oslik crkve

Kako je to vidljivo na nacrtu za obnovu samostanske crkve na Gorici, crtežu arhitekta

¹ U radovima su, osim autorice, sudjelovali i suradnici: Kristina Matković, Sara Ridički, Siniša Ćular, Tomislav Sikinger, Miroslav Jelenčić, Tomica Paradi, Ana Božičević, Nives Jakovina, Goran Koprek i Ivan Damiani.

Sl. 1. Natpis na plohi prozorske niše na sjevernome zidu crkve, potpis Otto Antoninija
(foto: S. Damiani)

Josipa Vančaša,² izgled unutrašnjosti crkve i njezine dekoracije osmislio je ovaj ugledni arhitekt.³ Prema njegovim, nešto izmijenjenim projektima, crkvu su 1906. oslikali Marko Antonini i njegov sin Otto⁴, slikari iz Zagreba, podrijetlom Talijani (sl. 1).

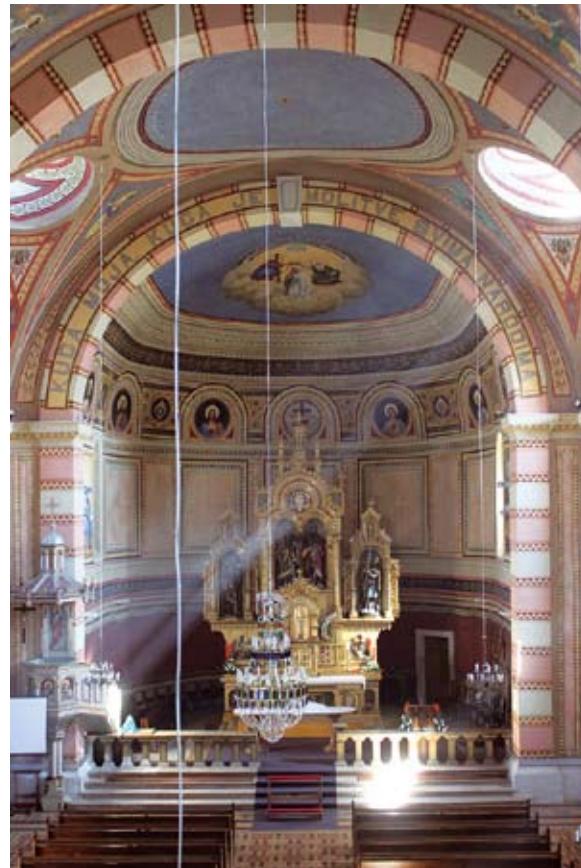
Osim dekorativnoga oslika u vidu bordura, imitacije arhitektonske dekoracije (profilacije, istaci, okviri, kameni elementi, vijenci), koji naglašava strukturu unutrašnjosti te ornamentalnih geometrijskih i vegetabilnih motiva bliskih narodnim ukrasima i motivima tkanina (draperije), ikonografski program obuhvaća niz medaljona s prikazima svetaca i nekoliko većih figuralnih kompozicija. Svetci prikazani u medaljonima većinom su vezani za franjevački red, a nekoliko medaljona prikazuje domaće svetce i blaženike.⁵ U svetištu se u medaljonima nalaze i prikazi Srca Isusova i Srca Marijina te likovi četiriju evanđelista, a u manjim medaljonima prikazani su kerubini. Na koru su dva medaljona, jedan s likom sv. Cecilije, a

² J. Vančaš, Projekt za dogradnju unutrašnjosti i dekorativni oslik franjevačke crkve na Gorici u Livnu, 1903. (AFSG)

³ Damjanović, Zadro, 2014, 219–229.

⁴ Osim u podatcima iz Kronike samostana Gorica, o autorstvu svjedoči natpis na zidu kora: *Slikao Marko Antonini, 1906.* te, za vrijeme restauratorskih radova pronađen, reljefno izrađen grb i natpis: *A. Otto* na jednoj od prozorskih ploha sjevernog zida.

⁵ Opis ikonografskog programa daje Ignacije Gavran (Gavran, 1994, 199–213.)

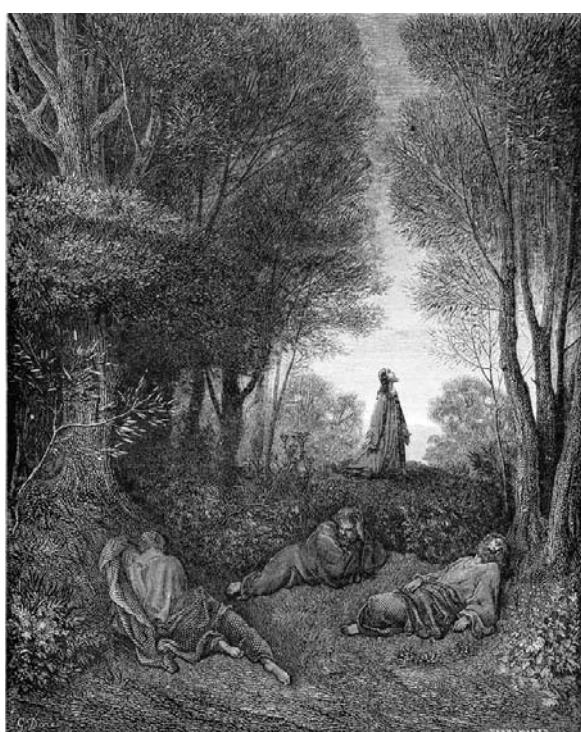
Sl. 2. Unutrašnjost crkve, pogled prema svetištu
(foto: S. Damiani)

drugi s likom kralja Davida. Pandantivi, koji se spuštaju sa središnjih svodnih polja na stupove, ukrašeni su likovima lebdećih anđela koji nose svete simbole (njih dvanaest) (sl. 2).

Veće figurativne kompozicije motivski su složenije. U konchi svetišta prikazano je *Krunjenje Bogorodice* slikovima Oca i Sina i prikazom Duha Svetoga kao golubice u medaljonu. Na bočnim zidovima svetišta dvije su slike – *Predavanje ključeva sv. Petru i Obraćenje sv. Pavlu*. S objiju strana svetišta, na istočnim zidovima bočnih brodova te na zapadnim zidovima s objiju strana pjevališta, nalazi se po jedna kvadratna kompozicija – lijevo od svetišta prikaz *Branitelja bezgrješnog začeća*, a desno *Isusovo rođenje*. Na zapadnim zidovima kompozicije prikazuju *Početak gradnje crkve na Gorici i Kamenovanje sv. Stjepana*. Najveće kompozicije nalaze se na koru: prikazi *Posljednje večere* na sjevernome i *Molitve na Maslinskoj gori* na južnome zidu

Sl. 3. Gustave Doré – *Isusovo rođenje*, grafika (Biblija – ilustracije G. Doré, 1984.)

Sl. 4. Gustave Doré – *Molitva na Maslinskoj gori*, grafika (Biblija – ilustracije G. Doré, 1984.)

polukružnoga su formata i uokvireni imitacijom profilnih kamenih okvira.

U potrazi za predloškom ovih slika, posebno značajno oštećene slike *Molitva na Maslinskoj gori*, otkriveno je da su četiri slike rađene po uzoru na grafike – ilustracije za Bibliju Gustavea Doréa.⁶ Predlošci za slike *Obraćenje sv. Pavla*, *Isusovo rođenje* (sl. 3) i *Kamenovanje sv. Stjepana* gotovo su doslovno interpretirane, a boje koje su korištene skladno su uklopljene u okolnu dekoraciju. Slika *Molitva na Maslinskoj gori* donekle je modifirana prikaz originalne kompozicije zbog prilagodbe posve različitom, polukružnom formatu (sl. 4). Likovi su nešto udaljeniji jedan od drugoga, a lik Krista prikazan je nešto veći nego na originalu. Drveće s desne strane slike djelomice je prilagođeno formatu tako da je dodano nekoliko stabala kojih na originalnoj grafici nema. Lijeva polovica slike gotovo je u potpunosti oštećena i u tijeku je rekonstrukcija toga dijela slike po uzoru na grafiku predloška. Predlošci za ostale kompozicije nisu pronađeni, a vjerojatno je jedina autorova originalna slika ona s prikazom gradnje crkve.

Na slikama se nalaze i dekorativni elementi kao što su zvjezdice aplicirane na površinu svoda metalnim listićima ili „zlatnom“ pastom te „trodimenzionalne“ zvjezdice odlivene u gipsu i „pozlaćene“ (na mjestima gdje je slikana draperija „pričvršćena“ na zid na donjem dijelu zida svetišta i oko aureole Bogorodice na sceni *Branitelji bezgrješnog začeća*).

Posebno je zanimljiv dekorativni element medaljona – okrugle limene ploče, perforirane i dekorirane oslikom četverolisnog ornamenta kojim je zatvoren otvor na središnjem svodnom travaju (sl. 5). Taj otvor služio je za ozračivanje i ventilaciju, odnosno predstavljao je put za prolaz vodene pare koja je u slučajevima skupljanja većega broja ljudi, naročito u zimskim i kišnim razdobljima, povećavala relativnu vlagu unutar prostora. Ta bi se vлага kondenzirala na hladnim površinama zidova, podova, svoda i prozora i tako uzrokovala oštećenja. Otvor u svodu koji

⁶ Biblija, 1984.

je pokriven perforiranim pločom, omogućavao je da topao i vlažan zrak u opisanim uvjetima prođe u područje potkovlja gdje je hladan zimski ili jesenski zrak privlačio vlagu te se tako sprijeći ili smanji kondenzacija na plohamu unutar crkve.

Stanje zidnih slika prije konzervatorsko-restauratorskih radova

Zidne slike rađene su nakon što je crkva već bila u funkciji od 1860. godine i nakon što je, prema nekim izvorima, već bila ožbukana 1875., a nakon toga i posvećena 1891. godine.⁷ O tom razdoblju svjedoče slojevi žbuke koji se nalaze ispod sloja na kojem su izvedene zidne slike. Na njima se, na sloju bijelog vapnenoga naličja, mjestimično uočavaju jednostavne dekoracije u vidu crvenih linija. Ta je žbuka naknadno natučena, a na nju je nanesen nov sloj žbuke, na mjestima jednoslojan, a na mjestima dvoslojan (sl. 6). Takva stratigrafija vidljiva je na kamenim zidovima dok je naknadno izведен svod armirano-betonske konstrukcije⁸ pokriven samo slojem žbuke na kojoj je oslikan sloj.

Oštećenja koja su nastala tijekom godinâ na samom objektu i zidnim slikama mogu se podijeliti na dvije osnovne skupine: oštećenja nastala djelovanjem mehaničkih sila i vibracija (pukotine) i oštećenja nastala vlagom. Pukotine na svodu između stropne ploče i vanjskoga zida (sl. 7) nastale su skupljanjem betona, a na tjemenima armirano-betonskih lučnih nosača pukotine su posljedica vlaka izazvanog savijanjem.⁹ Na kamenim dijelovima nosača pukotine su još uočljive na luku zabatnoga zida i svodnoj konstrukciji svetišta. Duge i duboke pukotine veće su i značajnije izražene s unutrašnje strane zida svoda svetišta i prostiru se gotovo čitavom debjinom zida. Pukotine u sloju žbuke također su rezultat mehaničkih sila te skupljanja žbuke sušenjem, što je značajno na

⁷ Gavran, 1994, 200 – 204.

⁸ Gavran, 1994, 202; Glibić, Čolak, 2012, 69, 75.

⁹ Glibić, Čolak, 2012, 79.

Sl. 5. Medaljon na svodu koji zatvara otvor za ventilaciju (foto: S. Damiani)

Sl. 6. Donji sloj žbuke u svetištu – vidljiva jednostavna dekoracija i natučenja (foto: S. Damiani)

Sl. 7. Pukotina na spoju zida i svoda unutar prozorske niše (foto: S. Damiani)

plohamama na kojima je korišten portland cement. Vjerojatno je da je velik dio pukotina nastao i uslijed vibracija prouzročenih potresima i detonacijama za vrijeme rata. Jedan manji dio pukotina nastao je uz delaminacije žbuke koja se zbog djelovanja vlage osipala i pritiskala površinu te izazvala puknuća.

Vлага nije razorno djelovala samo na žbuku nego i na slikani sloj. Naime, govorimo o različitim izvorima vlage. Na donjim dijelovima zidova vlaga se kapilarno penjala na visine i više od dva metra te je na mjestima isparavanja taložila soli koje su svojom kristalizacijom razarale koheziju žbuke.¹⁰ Drugi važan izvor vlage je likvidna vlaga koja je prouzročila oštećenja krova te stvorila niz pukotina i oštećenja na zidovima. Soli koje je vlaga transportirala kroz zidove kristalizirale su se na površini (eflorescencija) i pod površinom (subflorescencija) te su uzrokovale oštećenja žbuke i oslikanog sloja. Subflorescencija se manifestira oslabljenom kohezijom žbuke koja se ljušti, osipa i otpada sa zida, a s njom i slikani sloj (sl. 8). Ta oštećenja nastala su djelovanjem kristalizacijskih i hidratacijskih tlakova unutar strukture žbuke.¹¹ Površinska kristalizacija manifestira se pojmom igličastih i pahuljastih nakupina soli ili pojmom teško uklonjivih tvrdih bjeličastih inkrustacija (sl. 9).

Osim razaranja uslijed kristalizacije soli, likvidna vlaga koja je prodirala kroz strukturu zida djelovala je na eroziju žbuke unutar sljubnica kamenih elemenata na kojima žbuka nije u potpunosti karbonatizirala te nije bila dovoljno vezana. Takva oštećenja uzrokovala su pojavu kaverni unutar strukture zida djelujući dalje i na površinu zida. Na mjestima je uočljiva potpuna delaminacija slojeva žbuke od zida.¹²

Većina oštećenja slikanoga sloja posljedica su djelovanja već opisanih oštećenja (pukotine

Sl. 8. Ljuskanje i osipanje oslikanog sloja i žbuke – oštećenja nastala zbog vlage i soli
(foto: S. Damiani)

i soli) koja su ga oslabila. Ta se oštećenja uglavnom manifestiraju nabreknućima i ljuštenjem, praškastim osipanjem pigmenta te pojavom sloja bjeličastog vela i inkrustacije soli na površini. Na pojedinim mjestima došlo je i do diskoloracije pigmenta te do ispiranja slikanoga sloja uslijed djelovanja erozije tekućom vodom. Neki dijelovi zidnih slika naknadno su

Sl. 9. Kristalizirane soli na slici *Obraćenje sv. Pavla* (foto: S. Damiani)

¹⁰ Prije konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnom osliku, oko crkve izvedena je drenaža te je tako izvor kapilarne vlage prekinut, a zidovi osušeni.

¹¹ Malinar, 2003, 22.

¹² Ta je delaminacija bila najizraženija na donjoj polovini slike *Obraćenje sv. Pavla*.

„popravljeni“ ili rekonstruirani pa se na njima nalaze slojevi pigmenata bez veziva koji su se lako uklanjali vodom. Na većini slika, iz nekog razloga, tamnosmeđi pigment (pečena umbra) nije vezan te se praškasto osipao (vidljivo na habitima franjevačkih svetaca). Razlog te pojave nije sasvim jasan, ali vjerojatno je riječ o naknadnim intervencijama samoga autora pri čemu nije korišteno vezivo.

Konzervatorsko-restauratorski radovi

Ponukani brojnim oštećenjima zidnoga oslika, nastalih tijekom gotovo stogodišnje povijesti, fratri samostana obratili su nam se 2002. godine s molbom da se oslik pregleda i predloži plan restauriranja. Tijekom sljedećih godina oslik crkve restauriran je u fazama tako da je svake godine restauriranju podvrgnut određen dio zidne površine. Pritom se uglavnom vodila briga o hitnosti, tj. o značaju i težini pojedinih oštećenja.

Radovima je prethodio opis i priprema dokumentacije o zatečenu stanju te analiza uzroka nastalih promjena. Problemi prodora vlage uglavnom su već bili riješeni (drenaža i popravak krovišta), no neki postupci preventivne konzervacije morali su se izvesti na dijelovima zidnih slika kojima je prijetilo otpadanje. Strukturalne pukotine pregledali su i pratili arhitekti staticari koji su utvrdili da one nisu aktivne.

Oslik je tijekom radova bio podvrgnut postupcima koji se mogu podijeliti u nekoliko osnovnih grupa. Površine slika prvo su očišćene od slojeva paučine, prašine i prljavštine, a potom od naknadnih preslika i intervencija. Posebna je pozornost posvećena odstranjuvanju soli nakupljenih na površini i pod površinom slikanoga sloja zbog prodora vlage. Odsoljavanje se izvodilo mehanički površinskim četkanjem, ispiranjem vodom te kemijski, smjesom AB 57 (sl. 10).¹³

Sl. 10. Odstranjanje soli s površine slike
(foto: S. Damiani)

Delaminacije i šupljine unutar zida i između slojeva žbuke sanirane su injektiranjem smjese na bazi vapna dok su dijelovi izrazito propale žbuke na mjestima šablonske dekoracije odstranjeni. Sva oštećenja u žbukanom sloju reintegrirana su vapnenom žbukom i punilom koje sastavom odgovara originalnim slojevima žbuke. Pritom se koristilo vapno i pjesak lokalne provenijencije. Najdublja oštećenja i pukotine ispunjene su vapnenom žbukom krupnoga granulata koja se koristila i za reintegraciju vezne žbuke kamenih elemenata. Takva oštećenja slojevito su reintegrirana žbukom sve sitnijega granulata prema površini slike. Dijelovi dekorativnoga oslika u originalu rađeni su nešto grubljom žbukom koja je ostavljala površinu djelomično hrapavom i zrnatom te je za reintegraciju tih dijelova korištena nešto krupnija granulacija pjeska, a žbuka je obrađena drvenim gladilicama. Sloj *intonaca* na slikama i medaljonima finije je granulacije, a površina je zaglađena te je na tim mjestima korištena žbuka s punilom kamenoga praha, naročito na mjestima plitkih i sitnijih oštećenja.

Dekorativni dio oslika koji je otpao ili je zbog lošeg stanja odstranjen, rekonstruiran je korištenjem modela izrađenih tako da su pratili originalan postupak. Rekonstrukcije su prilagođene ostacima originalnoga oslika koji je očuvan u najvećoj mogućoj mjeri. Dekorativni elementi retuširani su totalnim retušem (oponašanje poteza i načina slikanja originala), a slike su retuširane metodom *tratteggio*. Na nekim dijelovima slika bila je

¹³ Mora, Mora, Philipot, 1984, 342.

Sl. 11. Radovi na slici *Obraćenje sv. Pavla*, 2002.
(foto: S. Čular)

Sl. 12. *Posljednja večera*, stanje prije konzervatorsko-restauratorskih zahvata
(foto: S. Damiani)

Sl. 13. Detalj naknadne rekonstrukcije 40-ih godina XX. stoljeća (foto: S. Damiani)

potrebna rekonstrukcija značajno oštećenih detalja, što je izvedeno na temelju komparativne analize. Pojedine faze radova bile su usmjerene na specifičnu problematiku dok se većina postupaka izvodila kontinuirano tijekom godina.

Radovi su započeli 2002. godine na zidnoj slici u svetištu s prizorom obraćenja sv. Pavla. Zidna slika značajno je oštećena vlagom i solima, a dio zidne slike na sloju *intonaca*, koji se odvojio od donjega sloja žbuke, prijetio je otpadanjem. Taj dio slike morao je biti podvrgnut injektiranju, što je zahtijevalo prethodno učvršćivanje površine i vezivanje za stabilan dio slike. Pri zaštiti površine slike primjenjena je *facing* metoda japanskim papirom i slojem pamučne gaze vezanima 25 %-tnim termoplastičnim sintetičkim smolama otopljenima u acetonu (*mowilith*). Rub slike konsolidiran je obrubljinjanjem laganom žbukom, a zatim je izvedeno injektiranje vapnenom smjesom. Soli s površine zidne slike odstranjene su kemijskim putem, odstranjen je *facing* te su slijedili ostali opisani postupci (sl. 11).

Svetište do zone vijenca originalno je bilo oslikano tek na dijelu zida oko tadašnjeg zidanog oltara.¹⁴ Naknadnim mijenjanjem oltara izvedena je nevjesta rekonstrukcija dekorativnog oslika na većem dijelu zida oko i iza sadašnjeg drvenog oltara koji prije nije bio vidljiv pa nije ni bio oslikan kao okolni zid. Kako je ta rekonstrukcija bila izvedena pigmentima bez veziva, taj je oslik skinut, zid opran od ostataka pigmenta, a na površini, originalno oslikanoj jednostavnom imitacijom kamenih kocaka, izvedena je rekonstrukcija koja povezuje oslik. Rekonstruirani dio obuhvatio je motiv zastora, ukrašena šablonski izvedenim ornamentima, te dio plohe zida s uokvirenim imitacijama kamenih ploča izvedenih marmorizacijom. Poseban su problem predstavljalje naknadno uvedene instalacije struje tik uz kameni zid koje su zatvorene slojem vavnene žbuke na kojoj je također izvedena rekonstrukcija.

Godine 2005. otpočelo se s radovima na zidovima pjevališta crkve. Površina zida očišćena je od prljavštine, starih retuša i debelih naslaga inkrustacija soli na sjevernome zidu pjevališta, na slici *Posljednja večera* (sl. 12). Isti postupak izvršen je i na slici *Molitva na Maslinskoj gori* s tom razlikom da je velika površina stare

¹⁴ Novi oltar naručen je 1908. g. iz Tirola (Barun, 2009, 146.)

rekonstrukcije slike izvedena na nemarno nabačenu neravnu sloju vrlo tvrde bijele žbuke te oslikana u vodi topljivim vezivom, ili bez veziva, djelomično retuširana i ostavljena *in situ* jer nije bilo dovoljno informacija za rekonstrukciju (sl. 13).

Prethodne je godine srušen pod pjevališta, originalno građen od drvenih greda, a s

Sl. 14. Medaljon sv. Klare – stanje tijekom početne faze rekonstrukcije (foto: S. Damiani)

Sl. 15. Medaljon sv. Klare – stanje tijekom završne faze rekonstrukcije (foto: S. Damiani)

donje strane na stropu narteksa oslikan na sloju trstike na koju je nabačen sloj žbuke, te zamijenjen novom, čvršćom konstrukcijom. Oslik je rekonstruiran prema prethodno izrađenoj dokumentaciji i prema fragmentima originalnoga oslika koji su očuvani tijekom rušenja.

Veće rekonstrukcije rađene su na pojedinim dijelovima oslika s motivom draperije i neba unutar niša bočnih oltara te na najoštećenijem medaljonu s likom sv. Klare. Dijelovi lika sv. Klare rekonstruirani su usporedbom s ostalim likovima, uzimajući u obzir karakter lika, dok je habit u najvećoj mjeri kompariran s onim s lika sv. Janje Asiške (sl. 14 i 15).

Zaključak

Od 2002. godine konzervirano je i restaurirano oko dvije tisuće četvornih metara oslika, ispunjenih bogatom ornamentalnom dekoracijom, s više od trideset medaljona s portretima te devet velikih slika. Radovi su opisani u pratećoj dokumentaciji koja uključuje opis tehnološke građe, stanja, oštećenja, postupaka, korištenih metoda i materijala. Ono čega u toj dokumentaciji nema su detalji koji su poznati samo onomu koji je godinama u blisku susretu sa zidovima i svodovima crkve upoznavao svaki potez autorova kista i njegovih suradnika, uočavao svaku njihovu grješku, promatraču odozdo nevidljivu, pokušavajući rekonstruirati taj komadić povijesti nastanka osebujne dokumentacije unutrašnjosti crkve. Nema u njoj ni opisa onoga ugodaja mira i sigurnosti koji, unatoč velikoj visini, naporu i zamoru, daje samostansko okruženje, brigu i zanimanje fratara i sestara te njihovo veliko povjerenje i zahvalnost. U nadi da će izvedeni radovi omogućiti da u unutrašnjosti crkve još mnoge generacije dožive specifičnu atmosferu kojom odiše njezin oslik, želimo zahvaliti svima koji su omogućili da svoje profesionalno i životno iskustvo obogatimo radeći na zidnim slikama u samostanskoj crkvi na Gorici u Livnu.

Literatura

Barun 2009

Barun, A. *Samostanska crkva sv. Petra i Pavla na Gorici*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009, 139-148.

Biblija 1984

Biblija: s ilustracijama Gustavea Dorëa, Mladinska knjiga, Ljubljana – Zagreb 1984.

Damjanović, Zadro 2014

Damjanović, D., Zadro, S. *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučoj Gorikod Travniku, na Gorici i Livnu i u Tolisi: prilog povijesti arhitekture historicizma u Bosni i Hercegovini*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 38/2014, Zagreb 2014, 219-229.

220

Gavran 1994

Gavran, I. *Samostanska crkva na Gorici kod Livna*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 199-213.

Glibić, Čolak 2012

Glibić, M., Čolak, I. *Osam konstrukcijskih slika o osam kamenih crkava*, Mostar 2012.

Malinar 2003

Malinar, H. *Vlaga u povjesnim građevinama; Sistematika; Dijagnostika; Sanacija*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb 2003.

Mora, Mora, Philipot 1984.

Mora, P., Mora, L., Philipot, P. *Conservation of Wall Paintings*, Butterwords 1984.

Conservation and restoration works on the mural of the monastery church of St. Peter and Paul on Gorica

Key words: Church of St. Peter and Paul on Gorica, mural, Marko Antonini, damages, conservation and restoration works

Conservation and restoration works on the mural of the monastery church of St. Peter and Paul on Gorica were carried out during the summer months of the years 2002 until 2013. The works included the surface of the mural of almost the whole church, except some parts of the lower walls to the cornice and the lower part of the wall of the choir.

The unfavourable conditions, in which church stood in over the years, exposed to wars, earthquakes, influenced by humidity and the elements, as well as some inadequate treatments,

are the cause for damages such as cracks, flaking, crumbling plaster and paint layer, layers of salt, dirt, replications and inadequate reconstruction.

The works, which were carried out with the methodology established during tests, mainly consisted of several basic procedures such as cleaning and desalination, consolidation of plaster and paint, injection of delaminations and caverns, removal of decayed and unstable plaster, reintegration in all layers of plaster, reconstruction of decorative paint and retouching and reintegration of the painted layer. During the research related to the mural of the church, it was discovered that several larger compositions were modelled after the graphics of Gustave Doré.

Dubravka Rakoci • Nikola Reiser • Igor Rončević • Đuro Sede
r • Karina Sladović • Ljubomir Stahov • Ivan Šeremet • Hrv
Matko Vekić • Munir Vejzović • Ivan Vitez • Mirjana Vo
dopija • Zlatan Vrklian • Anton Vrljić • Stanko Vrtove
Škerlj • Ivan Picelj • Aleksandar Srnec • Vjenceslav
Richter • Boris Guina • Boris Dogan • Marija Br
Anka Žagar • Božo Biškupić • Ivo Frangeš • T
onko Maroević • Vesna Krmpotić • Jean
Paljetak • Ante Stamać • Dražen Katu
es Le Goff • Josip Biffel • Bonaven
narić • Tomislav Durbešić • Giorgio
nko Kauzlar tura Duda • Slavko Mihalić
slav Mićanović • Bra
ic Atač • Krešimir Bagić
nko Čegec • Dino

B

edrag Todorović • Matko Trebotić • Drago Trumbetaš
ta Zelenko • Kažimir Hraste • Anton Cetin • Josip
arija Tomaz • Josip Butković • Ana Vivoda
unimir Mrkonjić • Boris Maruna • Luko
nko Maković • Miro
Pejaković

Vlado Gotovac • Hrvolje
Milana Vučković • Zvo
n Golub • Danijel Šokec • Jacqu
kner • Željko Kipke • Robe
nko Maković • Miro
Segato • Matteo Massagrande • Zvo
Louis Depierreis • Alain Finkielkraut • Zvo
anka Košković • Petra Balækic • Duje Medić • M
c • Miro Vučo • Branislav Vučanović • Josip Zanki • Vla
je Šercar • Robert Šimrank • Ivica Šiško • Miroslav Šutej • Pr

Željka Markov Darovana zborka suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić

DAROVANA ZBIRKA SUVREMENE HRVATSKE GRAFIKE IZ ZBIRKE BIŠKUPIĆ

(Formiranje suvremene grafičke zbirke u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno)

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
fmgglivno.zeljka.markov@gmail.com

UDK: 76(497.5)
Pregledni rad
Primljeno: 20. X. 2016.
Prihvaćeno: 9. I. 2017.

224

Prigodom ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine Božo Biškupić, nekadašnji ministar kulture RH, kolezionar, izdavač poetsko-likovnih edicija i grafičkih mapa, darovao je Franjevačkom samostanu Gorica u Livnu odabrane grafičke listove iz svoje bogate umjetničke zbirke. Darovana grafička zbirka bila je podloga za formiranje suvremene grafičke zbirke u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno. Tekst donosi pregled i osvrt na darovanu građu.

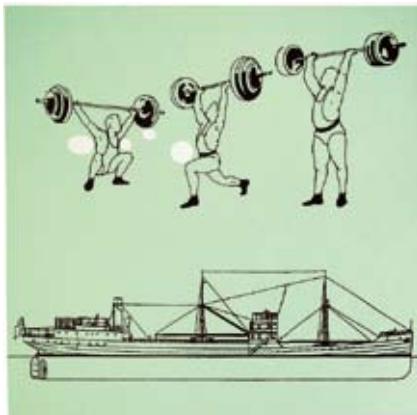
Ključne riječi: grafika, FMGG Livno, Zbirka Biškupić, donacija, bibliofilsko izdanje

Donacija suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić¹, koju je Božo Biškupić darovao Franjevačkom samostanu Gorica u Livnu, neprocjenljiv je

doprinos u formirajući suvremene grafičke zbirke muzeja i galerije na Gorici. Umjetničkoj zbirci Franjevačkoga muzeja i galeriji Gorica – Livno, koja obuhvaća zbirku starih majstora, modernu zbirku te zbirku slika i crteža Gabriela Jurkića, nedostajala je zbirka suvremenoga izričaja. Donacijom grafika iz Zbirke Biškupić postavljeni su temelji suvremenoj grafičkoj zbirci u FMGG-u Livno.

U zbirci FMGG-a Livno prije donacije Zbirke Biškupić bilo je pohranjeno 65 grafičkih listova. Gotovo cijela umjetnička zbirka, pa tako i nekolicina tih grafika, rezultat su sljeda fratarskih ostavština kao i dar uzajamna prijateljstva franjevaca s umjetnicima. Među najzastupljenijim djelima bile su grafike akademskoga umjetnika Ivice Šiške, Ivana Lackovića Croate, Zorice Turkalj, Hame Čavrka te grafička mapa *Samo tebe volim, oj Kroacijo*. Iako ovaj tekst donosi pregled darovane građe iz Zbirke Biškupić, ne može se ne spomenuti

¹ Zbirka Biškupić osnovana je 1964., a 1976. zaštićena je kao kulturno dobro. <http://www.min-kultura.hr/naple/hrv/sazeci.htm> (Preuzeto 27. 1. 2016.) U zbirci se nalaze djela uglednih domaćih umjetnika, no zastupljeni su i brojni autori iz drugih zemalja – Italije, Luksemburga, Slovenije, BiH, Srbije, Makedonije pa čak iz Alžira. Zastupljeni su umjetnici svih generacija, od velikana moderne do suvremenih mlađih autora. „Ne možemo govoriti o stilskoj cjelini ili nekoj koherentnoj grupaciji, već se može promatrati pojedine umjetnike i njihove opuse unutar zbirke koji svaki na svoj način karakteriziraju stilski razvoj i promjene u hrvatskoj likovnoj umjetnosti“, istaknula je Marina Majić, autorica koncepcije izložbe i izbora djela, prigodom donacije grafika gradu Splitu. <http://www.min-kultura.hr/default.aspx?id=3848> (Preuzeto 27. 1. 2016.)

Sl. 1. Nina Ivančić, bez naziva, 2002., serigrafija, 410x410 mm (foto: Perica Džeko)

i donacija fra Jozu Vrdoljaku, koja je također obogatila novu grafičku zbirku dvjema grafičko-pjesničkim mapama Virgilija Nevjestača: *Ballade finale* Virgilija Nevjestača i Francois-a Villona te *Poesies*, zbirka pjesama posvećena Antunu Branku Šimiću. Nakon donacije Zbirke Biškupić i donacije fra Jozu Vrdoljaku oformljena je suvremena grafička zbirka u FMGG-u Livno koja zajedno s bibliofilskim izdanjima trenutno obuhvaća 616 grafičkih listova.

Pojedinci koji su zaslužni za formiranje zbirki u današnjem Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno

Franjevci, koji su od XIII. st. čuvari kulturnoga blaga u BiH, ne bi kroz povijest ostvarili ništa bez zajedništva. Zbirke u goričkom samostanu prikupljale su se tijekom niza stoljeća. Svaki je franjevac prema svome afinitetu prikupljaо građu iz različitih povijesnih razdoblja. Prema riječima fra Bone Vrdoljaka, novi Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno postupno jestasao uz samostansku knjižnicu i na plodonosnom višestoljetnom radu livanjskih franjevaca. Među njima izdvojeno mjesto pripada fra Lovri Karauli (1800. – 1875.), graditelju samostana i velebne crkve sv. Petra i Pavla na Gorici, koji je već u svoje vrijeme upozoravao na mnogobrojne arheološke lokalitete i poticao mlade franjevce da se brinu o kulturnoj baštini i da ju čuvaju.

Sl. 2. Nives Kavurić Kurtović, bez naziva, 1979., serigrafija, 473x670 mm (foto: Perica Džeko)

Pod njegovim izravnim utjecajem slijedili su ga fra Grgo Lozić (1810. – 1976.), fra Filip Kunić (1821. – 1871.), fra Mijo Sučić (1820. – 1865.), fra Anto Brešić (1855. – 1938.), fra Vladimir Dolić (1853. – 1942.) i mnogi drugi.² Fra Grgo Lozić, poznat kao „arheološki pionir“, u tom vremenu obilazi sve poznate arheološke lokalitete, vrijedne spomenike kulturne baštine livanjskoga, kupreškoga i glamočkoga kraja. Da bi se očuvali od zaborava i uništenja, bilježi ih i opisuje u svojim bilješkama *Adnotationes variae*.³ Fra Alojzije Čubelić (1855. – 1946.) posvećuje pozornost katalogizaciji knjiga, periodike i arheološkim predmetima koji su pristizali u samostan. Fra Andeo Kaić (1894. – 1983.) popunjava periodiku, skuplja arheološke spomenike i posebnu pozornost posvećuje sakralnoj i etnografskoj zbirici dok je svojim umjetničkim slikama i akvarelima s motivima Livna i bliže okolice⁴ zabilježio arhitekturu grada šezdesetih godina XX. st. i istodobno dao svoj prinos umjetničkoj zbirici. Fra Miroslav Džaja (1887. – 1972.) kao plod svoga pedesetogodišnjega rada unosi među muzejske zbirke samostana svoju filatelističku zbirku i

² Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 10.

³ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 11-12.

⁴ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 10.

Sl. 3. Vasilije Josip Jordan, *Samotar*, serigrafija, 637x640 mm (foto: Perica Džeko)

pinakoteku.⁵ Mnogi su franjevci tijekom svoga dušobrižničkoga djelovanja spašavali povijesne i kulturne spomenike uz pomoć i doprinos svojih suvremenika – malih ljudi koji su, družeći se sa svojim duhovnicima, podupirali njihov rad donoseći pronađene predmete u samostan.⁶

Devedesetih godina XX. st. došlo je do pomaka u viziji samostanskih zbirki. Dugogodišnje poznanstvo i bliska suradnja nekoliko istomišljenika 90-ih godina XX. st. uz blagoslov subraće iz samostana na Gorici i livanjske fratarske zajednice rezultiralo je izrastanjem bogate samostanske zbirke u modernu muzejsko galerijsku ustanovu: Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno. Dakako da je za postojanje i djelovanje te muzejsko-galerijske ustanove zaslužno mnogo pojedinaca, no za njezino formiranje u modernu kulturnu ustanovu u ključnim prekretnicama devedesetih godina XX. st. svakako su zasluzni fra Bono Vrdoljak, fra Tomo Maganjić, fra Jakov Kuprešanin i njegova majka Kaja Kuprešanin te Božo Biškupić, koji je zahvaljujući prijateljstvu s akademskim umjetnikom Ivicom Šiškom došao u doticaj s fratarskom zajednicom u

Sl. 4. Zdenka Pozaić, *Raspeti Krist*, 1998., drvorez, 870x550 mm (foto: Perica Džeko)

Livnu.⁷ Od osnutka Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno mr. sc. Božo Biškupić moralna je potpora franjevcima i voditeljima te kulturne institucije. Zajedno s Ivicom Šiškom, profesorom na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, radili su 1995. godine na izboru slika i crteža iz ostavštine Gabriela Jurkića za memorijalni postav njegov umjetničkih djela u novoosnovanome franjevačkome muzeju. To je ujedno bio i prvi stalni postav. Kao ministar kulture Republike Hrvatske podupro je projekt izgradnje nove mujejske zgrade, a potom i projekte postavā za dio mujejskih zbirki.

Nakon smrti fra Bone Vrdoljaka, duhovnoga utemeljitelja Franjevačkoga muzeja i galerije Gorice – Livno, Božo Biškupić svojim savjetodavnim i donatorskim djelima nadalje nastoji pomagati voditeljima te kulturne institucije.

Kako bi zadovoljio sve aspekte muzeja kao znanstvene, obrazovne i društvene institucije, muzej se nakon niza kapitalnih ulaganja okrenuo i prema izdavačkoj i izlagačkoj djelatnosti iako sve mujejske zbirke još nisu bile predstavljene. S vremenom se muzej suočio s još jednim problemom s kojim se suočavaju sve kulturne

⁵ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 10-11.

⁶ Više o nastanku samostanskih zbirki pisao je dr. fra Bono Vrdoljak, *Franjevački muzej i galerija na Gorici u Livnu*, Arheološka zbirka Franjevačkoga muzeja u Livnu, Split 1999, 9 - 17. ; Josip Gelo, *Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno*, Cleuna, Livno 2014, 11-28.

⁷ Za formiranje Franjevačkoga muzeja i galerije Gorice – Livno kao moderne i javne ustanove zaslužni su mnogi pojedinci iz Livna kao i pojedine kulturne institucije iz Hrvatske koji su svojim savjetodavnim djelima pomagali fra Boni Vrdoljaku. U ovom su članku spomenuti samo oni koji su najzaslužniji za njegovo osnivanje.

Sl. 5. Miro Vuco, *Pobunjeni grad*, 1992.,
grebanjem skidanje sloja lesonita, građenje
matrice ljepilima, 658x978 mm
(foto: Perica Džeko)

Sl. 6. Tomislav Buntak, bez naziva, bakropis,
138x140 mm (foto: Perica Džeko)

institucije: otkupom nove muzejske grade. Na našim prostorima rijetki su muzeji i galerije koji u svome proračunu imaju osigurana sredstva za otkup umjetničkih djela, napose kada govorimo o regionalnim muzejima. Sasvim je sigurno da većina muzeja ovisi o donacijama, i financijskim i umjetničkim. Bez sličnih potpora muzeji ne mogu pratiti aktualna likovna zbivanja i svojoj publici ponuditi uvijek nove i zanimljive sadržaje. Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno imao je sreću zbog svoga dugogodišnjega prijateljstva s Božom Biškupićem, koji je zapravo idejni nositelj i vizionar koji u muzejima vidi edukativnu sponu između kulture i njezine publike. Tu činjenicu potkrjepljuju podatci o njegovim donacijama kroz nekoliko desetljeća. Donirao je 12 grafika u akciji „Hrvatski umjetnici i Zbirka Biškupić za ranjeni Mostar 1992. – 1997.“, koje se čuvaju u širokobriješkoj franjevačkoj galeriji, Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu darovao je ukupno 100 grafičkih listova u 11 grafičkih mapa, Zavičajnomu muzeju Rovinj 38 grafičkih listova, Muzeju Vukovar u progonstvu 147 grafičkih listova, Gradskom muzeju u Drnišu 21 svezak s 42 grafička lista *Hrvatska 1991.*, francuskom Musée des Beaux – Arts u Pau 12 grafičkih listova, Modernoj galeriji Zagreb tri grafička lista Mire Vuće, Landes museum Joaneum u Gracu 12 grafika, Muzeju savremene umetnosti u Beogradu 36 grafika, Kabinetu grafike HAZU 20 grafika, bečkom Museum

des 20. Jahrhunderts 24 grafike, Gradskoj i sveučilišnoj knjižnici Osijek ukupno 144 grafička lista u 30 grafičkih mapa, Narodnoj knjižnici „Hrvatski skup“ u Pučišću na Braču 22 sveska s 44 grafička lista *Hrvatska 1991.*, Gradskoj knjižnici i čitaonici Pula 22 sveska s 44 grafička lista *Hrvatska 1991.*, Galeriji Skurjeni Zaprešić sedam grafika, Narodnoj knjižnici u Supetru na Braču 22 sveska s 44 grafička lista *Hrvatska 1991.*, Narodnoj biblioteci u Varšavi 12 grafika, Biblioteci „Antun Gustav Matoš“ u Parizu 44 grafike, briselskoj Bibliothèque royale Albert I. 437 grafika, pariškoj Bibliothèque nationale 108 grafika, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu više od 1400 listova, a Gradu Splitu je 2008., u povodu osnivanja prvoga hrvatskoga Muzeja grafike, darovao 1540 grafičkih listova hrvatskih umjetnika, nastalih nakon 1950. godine.⁸

Kao pokretač i poticatelj kreativnoga ozračja u Hrvatskoj i u BiH gdje žive Hrvati, pa i u svijetu, počeo je darivati brojna umjetnička djela i izdanja kako bi se proširila svijest o hrvatskome stvaralaštvu te kako bi se pedagoško-andragoški djelovalo poticajno na nove naraštaje. Donacija kolekcije originalnih grafika FMGG-u odgovara Biškupičevoj nakani da ojača lokalne zbirke što aktualnijom i svježom građom i da posvjedoči

⁸ Podatke o svim donacijama dao je donator mr. sc. Božo Biškupić.

Sl. 7. Ivan Lacković Croata, iz mape: *XX. st.*
obojeni bakropis, 318x246 mm
(foto: Perica Džeko)

228

raspone hrvatskih likovnih zanimanja i dometa.⁹

Da bi darovana zbirka u FMGG-u bila što kompleksnija i davala, već u svom malom obujmu, jezgrovit presjek hrvatskoga stvaralaštva, Biškupić nije darovao samo svoja vlastita izdanja, to jest grafičke listove što ih je sam poticao i dao tiskati, nego je pribavio mnoštvo grafika iz drugih izvora, uglavnom iz donacija svojih prijatelja umjetnika ili čak otkupom.

Darovnica iz Zbirke Biškupić obuhvaća donaciju od 234 grafička lista u 17 bibliofilskih izdanja i grafičkih mapa, 302 samostalna grafička lista hrvatskih umjetnika i 186 monografskih izdanja, kataloga izložba i periodičnih publikacija. Prema tome možemo reći da je za formiranje suvremene grafičke zbirke u FMGG-u Livno zaslužan upravo Božo Biškupić.

Sl. 8. Dragutin Trumbetaš, iz mape: *Gastarbeiter*,
1975., serigrafija, 428x403 mm
(foto: Perica Džeko)

Donacija bibliofilskih izdanja

Sedamdesetih godina prošloga stoljeća, na tragu Vollardove zamisli i ostvarenja o ispreplitanju dviju umjetnosti, umjetnosti slike i umjetnosti riječi, svoj nakladnički pothvat započinje Božo Biškupić koji osmišljava, grafički oblikuje i često piše predgovore svojim bibliofilskim izdanjima.¹⁰ Božo Biškupić stupio je u vezu s mlađim graverima i crtačima i izazvao ih da se okušaju u opsežnijim zadatcima. Uskoro će im se privučeni rezultatima, pridružiti i mnogi drugi slikari, pjesnici, kritičari, među kojima i neki od naročita ugleda, pa će se kolekcija crteža i edicija povećati i kvantitativno i kvalitativno.¹¹ U predgovoru što ga je napisao za mapu *Trag* 1979. godine, Božo Biškupić otkriva razloge koji su ga naveli da se stavi u službu grafike i pjesništva: *Surađujući već desetak godina na bibliofilskim izdanjima i potičući izvođenje različitih grafičkih mapa i knjiga, osjetio sam potrebu za jednom kolektivnom edicijom raznih generacija i stilskih usmjerenja. Takva bi edicija trebala u sažetom i karakterističnom isječku predstaviti život i raznolikost suvremenog izraza i stvaralačkog bogatstva naše sredine.*¹²

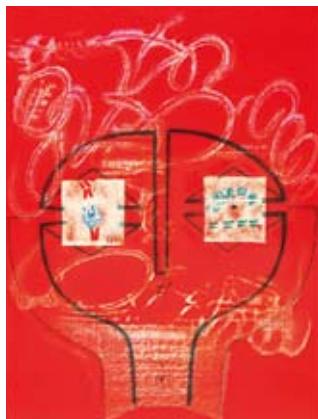
Osim što bibliofilска izdanja imaju svoju povijesnu, kulturnu i umjetničku vrijednost,

⁹ „Kad sam radio mape, nisam ih ni kupovao nego sam ih s grafičarima sam radio, a nisu bile ni namijenjene prodajama. Poklanjao sam ih muzejima po cijelom svijetu, New Yorku, Bruxellesu, Washingtonu, nacionalnoj biblioteci u Parizu...“, nabroja Biškupić i dodaje da je tom zbirkom promovirao hrvatsku kulturu i umjetnost u vrijeme kad se to nije moglo. <http://www.vecernji.hr/zanimljivosti/tajna-zbirka-umjetnina-bivseg-ministrabozbe-biskupica-236961> (Preuzeto 26. 1. 2016.)

¹⁰ Maštrović, 2002, 33.

¹¹ Maroević, 2002, 13.

¹² Depierris, 1997, 60.

Sl. 9. Anton Cetin, *Eve series 1977 No. 1*, serigrafija, 710x538 mm (foto: Perica Džeko)

činjenica je da su ta izdanja bila limitirana, pojedine naklade vrlo male i neke od njih otisnute prije gotovo četrdeset godina. Do takvih je izdanja danas vrlo teško doći i za one koji cijene spoj dviju grana umjetnosti, poezije i grafičkoga poteza, ona su neprocjenljiva vrijednost. Neka od njih sada se nalaze i u FMGG-u Livno.

U povodu ulaska Hrvatske u Europsku uniju i u prigodi otvorenja izložbe suvremene hrvatske grafike, pod nazivom *Izložba 164 grafike*, mr. sc. Božo Biškupić darovao je Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno i bibliofilski niz *Hrvatska 1991*. To je prvo darovano bibliofilsko izdanje.

Tijekom 2014., 2015. i 2016. godine Biškupić je darovao još 16 bibliofilskih izdanja i grafičkih mapa pa se među vrlo vrijednim izdanjima, koja su sada u vlasništvu FMGG-a Livno, nalaze i *Male proze kojima se kiša uspinje natrag u nebo* Anke Žagar i Nevenke Arbanas, *Sjaj baštine – Hommage À Ivan Mažuranić* Ive Frangeša i Dubravke Babić, *Trn – Prolegomena za jedno neistraženo razdoblje naive* Bože Biškupića i Ivana Lackovića Croate, *Krležin Thanatopolis – U počast Miroslavu Krleži 1893. – 1981.* Tonka Maroevića i Ivana Lackovića Croate, *2000 Jahre Bonn* Ivana Lackovića Croate, *Izgubljeni biser Vesne Krmpotić* i Ivana Lackovića Croate, *Uza smrt lokva Jean-Louisa Depierrisa i Ivice Šiška, Divlji bog Zvonimira Mrkonjića i Biserke Barićić, Kurenti* Nevenke Arbanas, *Vlati dna Hame Čavrka, Nebo Maje S. Franković, Zrcalni*

Sl. 10. Zlatko Keser, *Sjene*, 2004., linorez, 680x520 mm (foto: Perica Džeko)

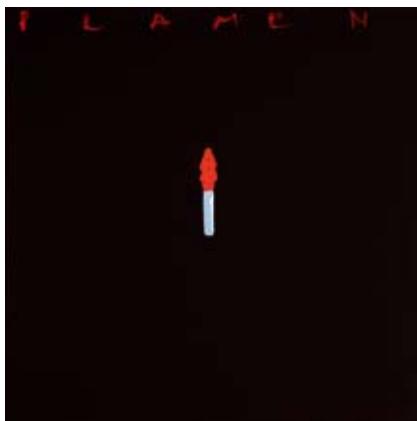
tragovi Željka Lapuha, *Vatromet* Nevenke Arbanas i Maje S. Franković, *Podravina – In memoriam Anatole Jakovsky* Ivana Lackovića Croate, *Meseci na fašniku* Ivana Lovrenčića i *Volim te/ Je t' aime* Maje S. Franković.

229

Hrvatska 1991.

Riječ je o 22 sveska uglednih hrvatskih pjesnika, pisaca, umjetnika, francuskih povjesničara, filozofa te talijanskih pjesnika i slikara koji su dali svoj odgovor na uznemirujuću zbilju u Hrvatskoj 1991. godine. U biblioteci *Hrvatska 1991.* zastupljeni su Krešimir Bagić, Branko Čegec, Bonaventura Duda, Tomislav Durbešić, Ivan Golub, Vlado Gotovac, Dražen Katunarić, Zvonko Maković, Tonko Maroević, Boris Maruna, Miroslav Mićanović, Slavko Mihalić, Luko Paljetak, Hrvoje Pejaković, Ante Stamać, Milana Vuković, Anka Žagar, Nevenka Arbanas, Dubravka Babić, Josip Biffel, Josip Botteri, Dragica Cvek-Jordan, Hamo Čavrk, Vasilije Josip Jordan, Zlatko Keser, Željko Kipke, Eugen Kokot, Nikola Koydl, Zlatko Kauzlarić Atač, Ivan Lacković Croata, Željko Lapuh, Ljubomir Stahov, Ivica Šiško, Danijel Šokec, Matko Trebotić, Dino Trtovac, Munir Vejzović, Zlatan Vrkljan, Alain Finkielkraut, Jacques Le Goff i Pascal Bruckner; Roberto Sanesi, Giorgio Segato i Matteo Massagrande.¹³

¹³ Bibliofilска izdanja Zbirke Biškupić 1972. – 2002., 19.

Sl. 11. Boris Bučan, *Plamen*, serigrafija,
420x420 mm (foto: Perica Džeko)

Sl. 12. Edo Murtić, bez naziva,
1983., serigrafija, 523x363 mm
(foto: Perica Džeko)

230

Grafičko-pjesnička mapa *Hrvatska 1991.* primjer je inspirativne sinergije koja je nastala u dramatičnim i traumatičnim trenutcima hrvatskoga Domovinskog rata. Bio je to zajednički vapaj hrvatskih stvaratelja i intelektualaca te njihovih kolega iz inozemstva za pomoć i prekid rata u Hrvatskoj. Hrvatska kulturna scena s inozemnim je kolegama potvrdila da je bol jedan od preduvjeta za rađanje velike umjetnosti.

Anka Žagar i Nevenka Arbanas, *Male proze kojima se kiša uspinje natrag u nebo*

Knjiga pjesama *Male proze kojima se kiša uspinje natrag u nebo* Anke Žagar prvi je put objavljena 23. prosinca 2000. u Zagrebu u biblioteci Speculum koju je osnovao, uređivao i grafički oblikovao Božo Biškupić. Predgovor je napisao Tonko Maroević. Pjesme su otisnute na 160-gramskom Hahnemühle papiru u tiskari Puljko u Zagrebu u 69 primjeraka. Slog je složen u albertusu, 14 točaka. U svakom primjerku nalazi se 20 grafičkih listova Nevenke Arbanas u tehnici bakropisa, mekog voska, suhe igle i akvatinte u boji. Grafike je autorica otisnula u svome ateljeu na 160-gramskom Hahnemühle

papiru formata 260x190 mm. Knjiga je izdana u suradnji autoricâ i Zbirke Biškupić.¹⁴

Fantazmagorični naslov grafičko-pjesničkoga izdanja *Male proze kojima se kiša uspinje natrag u nebo* Anke Žagar i Nevenke Arbanas uvodi nas u snolik svijet dviju umjetnica koje su zajedno kreirale svoju mapu za one istančanjega ljudskoga senzibiliteta. *Nefigurativni potezi Nevenke Arbanas vode se logikom lirske asocijativnosti i nježnog pobuđivanja delikatnih svjetlosnih sugestija. Bez služenja ilustrativnošću Nevenka Arbanas je svojim rafiniranim listovima ponudila prozračnim stihovima Anke Žagar mogućnost komplementarnog zrcaljenja. Okupane u svjetlosti i odnjegovane u opuštenosti mašte, verbalne i grafičke fakture darovitih i iskusnih autorica uspostavljaju dijalog onkraj svih tehničkih ograničenja i poetoloških divergencija.*¹⁵

Ivo Frangeš i Dubravka Babić, *Sjaj baštine – Hommage À Ivan Mažuranić*

Tekst Ive Frangeša *Sjaj baštine* prvi je put objavljen 30. svibnja 1990. u Zagrebu u biblioteci Tempora, koju je osnovao, uređuje i grafički

¹⁴ Žagar, Arbanas, Zagreb 2000. Podaci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u FMGG-u Livno.

¹⁵ Žagar, Arbanas, 2000, (s. p.), iz predgovora T. Maroevića *Prozoliko snoliko*.

Sl. 13. Matko Vekić, iz mape: *Kavez I-X*, 2008., serigrafija, 495x520 mm (foto: Perica Džeko)

oblikuje Božo Biškupić. Tekst je tiskan na 150-gramskom Hahnemühle Bütten papiru, i to 57 primjeraka numeriranih arapskim brojkama i pet primjeraka namijenjenih nacionalnim bibliotekama u Zagrebu, Bruxellusu, Parizu, Vatikanu i Washingtonu označenima slovima A, B, C, D i E.

U svakom primjerku nalaze se 24 grafike Dubravke Babić, nadahnute epom Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića*. Grafike su izvedene u tehnici bakropisa i akvatinte i otisnute na 230-gramskom Hahnemühle Bütten papiru formata 195x135 mm. Slog u excelsioru, 10 točaka, složio je Vladimir Jaugust, a tekst otisnuo Damir Jambrek u zagrebačkoj tiskari Grafikon. Knjiga je izdanje Zbirke Biškupić.¹⁶

U svome tekstu pod nazivom *Mažuranić klasik* Ivo Frangeš, oslanjajući se na T. S. Eliota, tumači razliku između univerzalnog i nacionalnog klasika u svjetskoj književnosti pokušavajući odrediti te rastumačiti značaj Mažuranićeva djela u hrvatskoj književnosti. Pjesan *Smrt Smail-age Čengića* zauzima čelno mjesto unutar hrvatske preporodne i romantičarske književnosti i jedno je od najvećih imena cjelokupne hrvatske literature, pravi klasik u eliotovskom značenju toga pojma.¹⁷

Sl. 14. Maja S. Franković, bez naziva, 2006., litografija, 375x303 mm (foto: Perica Džeko)

Dubravka Babić svojim jelikovnim rješenjima u ciklusu o Smail-agi Čengiću iskazala svu dramu doživljenu prema povijesnim vrelima. U njezinim se djelima zrcali drama sukoba, mučenja, patnje i sućuti koju je iščitala iz epa *Smrt Smail-age Čengića*. U pojedinim djelima forma je podređena prići i deskriptivnoga je karaktera, a u neka je unijela suvremena likovna promišljanja i istaknula svu slobodu kao i mogućnosti grafičke tehnike te dala svoj umjetnički obol Ivanu Mažuraniću u čast.

231

Božo Biškupić i Ivan Lacković Croatia, Trn

Knjiga Bože Biškupića i Ivana Lackovića Croatia objavljena je prvi put 6. listopada 1981. u Zagrebu u biblioteci Iris, koju je osnovao Božo Biškupić. Urednica je Ljerka Tomljenović-Biškupić, a grafički ju je opremio Božo Biškupić. Tekst je otisnut na 150-gramskom Hahnemühle Bütten papiru u 49 primjeraka. Tisak GrafiKon, Zagreb. Slog je složen iz pisma excelsior 10 točaka. U svakom primjerku nalazi se 12 bakropisa Ivana Lackovića Croatia koje je autor ručno otisnuo na 230-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru, formata 175x125/260x190 mm. Knjiga je izdanje zbirke Biškupić u Zagrebu.¹⁸

¹⁶ Frangeš, Babić, 1990, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka 49 koji se nalazi u FMGG-u Livno.

¹⁷ <http://www.matica.hr/vijenac/534%20-%20535/> (Preuzeto 26. 1. 2016.)

¹⁸ Biškupić, Lacković, 1981, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka 42 koji se nalazi u fundusu FMGG-u Livno.

Sl. 15. Zlatko Prica, bez naziva, 1962., bakropis,
197x179 mm (foto: Perica Džeko)

232

Božo Biškupić u tekstu pod nazivom *Prolegomena za jedno neistraženo razdoblje naive* piše o značenju i ulozi društava naivnih likovnih umjetnika Hrvatske. Piše o inicijativi nekoliko samoukih umjetnika naive koji su šezdesetih godina XX. st. tražili svoje mjesto jer im je zagrebačka Galerija primitivne umjetnosti zatvorila vrata. Među devetero umjetnika i dvoje novinara koji su bili zaslužni za osnutak DNLUH bio je i Ivan Lacković. Društvo je postiglo svoju misiju tako da je organizacijski povezalo i stvorilo uvjete i mogućnosti djelovanja većine naivnih umjetnika.¹⁹

Glavni protagonist u Lackovićevim djelima uvijek je običan mali čovjek. Podravina i njezini stanovnici preslika su opće slike i duha društva. Lacković kroz pojednostavljenu stilizaciju uvijek šalje simboličnu poruku, ponekad ironično, a ponekad s izrazitim senzibilitetom i ljubavlju. Lackovićev grafizam njegov je *najizvorniji doprinos bilo da sudjeluje u slikarstvu bilo da je vlastiti izraz*.²⁰

Sl. 16. Boris Demur, *Spira mirabilis*, 2002., akvatinta, suha igla, 320x248 mm
(foto: Perica Džeko)

Tonko Maroević, Ivan Lacković Croata, Krležin Thanatopolis (Krležin grad smrti) – U počast Miroslavu Krleži 1893. – 1981.

Tekst Tonka Maroevića *Krležin Thanatopolis* prvi je put objavljen 26. travnja 1988. u Zagrebu u biblioteci Tempora, koju je osnovao, uređuje i grafički oblikuje Božo Biškupić. Prijevod na njemački sačinila je Charlotte Ivir. Tekst je tiskan na 150-gramskom Hahnemühle Bütten papiru i to: 41 primjerak numeriran arapskim brojkama i pet primjeraka, označenih slovima A, B, C, D i E, namijenjenih nacionalnim bibliotekama u Zagrebu, Beču, Budimpešti, Bruxellesu i Parizu. U svakom primjerku nalazi se 20 akvareliranih bakropisa Ivana Lackovića Croate otisnutih na 230-gramskom Hahnemühle Bütten papiru formata 125x100/195x135 mm. Slikar je knjige ukrasio četirima originalnima minijaturama u kombiniranoj tehnici (tuš, gvaš). Slog je uradio Vladimir Jaugust (excelsior, 10 točaka), a tekst otisnuo Damir Jambrek u tiskari Grafikon u Zagrebu. Knjiga je izdanje Zbirke Biškupić.²¹

Zatvoreni krug mrtvačkog plesa naslov je predgovornika akademika Tonka Maroevića *Krležinu Thanatopolisu* u kojem se on osvrće na Krležin životopis obilježen smrću koja je,

¹⁹ Biškupić, Lacković, 1981, (s. p.)

²⁰ Depierris, 1997, 53.

²¹ Maroević, Lacković, 1988, (s. p.). Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u FMGG-u Livno.

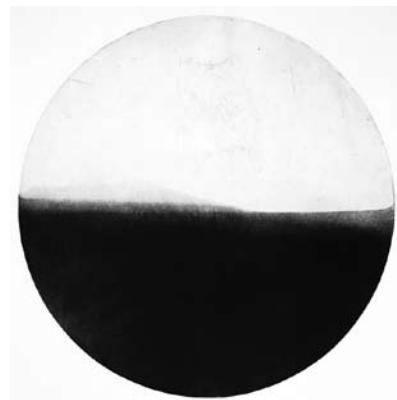
Sl. 17. Igor Konjušak, *Kompozicija*, 2012.
suha igla, 1015x435 mm (foto: Perica Džeko)

nedvojbeno je, odredila književni opus najvećega hrvatskoga pisca. Ivan Lacković Croata uradio je *hommage* velikomu piscu upravo inspiriran temom koja je zaokupljala i samoga Krležu.

Narativno i s određenom dozom humora, no ponajprije podređeno simboličkoj poruci, Lacković na liniji mrtvačkog plesa svoju imaginaciju srodnici korespondira s piščevom: povijest žrtava je solidarno združila predstavnike dvaju prilično udaljenih naraštaja i sasvim različitih sredstava izraza. Za Lackovića je Krleža tribun poniženih i umorenih, tumač blatne panonske zemlje i njezine kasnobarakne civilizacije, zagovornik „zemljaške“ poetike i suborac Krste Hegedušića, njegova idealnog uzora i jedinog izravnijeg učitelja – kojemu je također posvetio memorijalnu grafičku mapu. U opusu ovoga pisca prepoznao je seljačku lamentaciju i vojničko prokletstvo, i skustvo nepravde i izazov otpora, punatski i galženjački duh, a prije svega sočni kajkavski govor svojega zavičaja,²² svijet koji na svojim grafičkim pločama opisuje upravo Lacković.

Ivan Lacković Croata, *2000 Jahre Bonn*

2000 Jahre Bonn grafička je mapa izdana 1989. u izdanju Zbirke Biškupić. Mapa sadrži pet grafičkih bakroreza u formatu 320x250/

Sl. 18. Igor Čabraja, bez naziva, 2013.
akvatinta, 322x317 mm (foto: Perica Džeko)

530x390 mm. Listovi su u 27 primjeraka ručno otisnuti na 300-gramskom Hahnemühle papiru za bakrorez, koje je umjetnik potom oslikao. Autor predgovora je Božo Biškupić. Prijevod: Charlotte Ivir. Obrada: Copy Studio Zagreb. Tekst je tiskan u tiskari sveučilišne izdavačke kuće Liber u Zagrebu.²³ Primjerak IX/X nalazi se u fundusu FMGG-a.

Mapa *2000 Jahre Bonn* je *hommage* ne samo gradu Bonnu već i svim Lackovićevim zemljacima koji traže sreću i nov život na obalama tudihi riječi kulturu i prijateljstvo hrvatskoga naroda.²⁴ U svome predgovoru Božo Biškupić je istaknuo simboliku Lackovićevih grafika koje su nastale u povodu 2000. obljetnice postojanja grada Bonna. Karakterističan lik Lackovićeva

²³ Lacković, 1989, (s. p.) Die Graphikmappe *2000 Jahre Bonn* ist 1989 in der Edition der Sammlung Biškupić, Zagreb, herausgegeben. Sie enthält 5 graphische Kupferstichblätter im Format 320x250/530x390 mm. Die Blätter sind in 27 Exemplaren handgedruckt auf 300 g/m Hahnemühle Bütten Kupferdruck Papier und vom Künstler aquarelliert. Verfasser des Vorworts ist Božo Biškupić. Übersetzung: Charlotte Ivir. Satz: Copy Studio Zagreb. Der Text wurde in der Druckerei des Universitätsverlags Liber in Zagreb gedruckt. Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u FMGG-Livno. (Prijevod izvornog teksta: Janja Vrdoljak-Rimac)

²⁴ Na poziv dr. Franje Basića, župnika Stiftskirche u Bonnu, Lacković priređuje izložbu u društvenim prostorijama župe. Tim povodom Zbirka Biškupić izdaje mapu bakropisa *2000 Jahre Bonn*, koju na svečanu prijmu u Gradskoj vijećnici izdavač i umjetnik predaju gradonačelniku dr. Danielsu kao dar gradu slavljeniku. Depierris, 1997, 176.

²² Maroević, Lacković, 1988, 10-11.

Sl. 19. Ivan Kožarić, *Trag*, 1979., bakropis,
388x493 mm (foto: Perica Džeko)

234

Čovjeka sa svjetiljkom je lik koji mjeri svijet kao Diogen i širi svjetlo prijateljstva u potrazi za sljedećim prijateljem. Nije slučajnost da su mnogi njegovi sunarodnjaci otišli u svijet i na nepoznatim obalama pronašli mogućnost novoga života. Kao i u ovoj prilici što se sada pruža, umjetnik je simbolično preuzeo riječ u njihovo ime.

Iz dubine vremena dolazi *Chorus pauperum* (*Ples siromašnih*) koji naizgled odjekuje Beethovenovim simfonijama. Alegorijski ženski lik iz Podravine koji u rukama drži *Zvjezdana vrata* iz Bonna predstavlja otvorena vrata koja ljubazno pozivaju sve novoprdošle koji u ovo staro žarište kulture donose nove, posebne kulturne vrijednosti i pomažu izgraditi europsku kuću.²⁵ Biškupić-Lackovićeva grafička linija usporediva je sa svjetlošću koja, zahvaljujući njihovu civilizacijskom napretku, sve narode povezuje u jednu veliku zajednicu.

Vesna Krmpotić i Ivan Lacković Croata, Izgubljeni biser

Knjiga Vesne Krmpotić i Ivana Lackovića Croate prvi je put objavljena 27. siječnja 1987. u Zagrebu u ediciji IRIS koju je osnovao, uređuje i grafički oblikuje Božo Biškupić. Tekst je otisnut na 150-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru (excelsior, 10 točaka) u

Sl. 20. Ivan Fijolić, *HEMAN*, 2012., serigrafija,
385x293 mm (foto: Perica Džeko)

49 primjeraka u tiskari Grafikon u Zagrebu. U svakom primjerku nalazi se 12 bakropisa Ivana Lackovića Croate koje je autor ručno otisnuo na 230-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru. Knjiga je zajedničko izdanje pjesnika, slikara i Zbirke Biškupić.²⁶

U svojoj prepoznatljivoj stilizaciji i ritmizaciji pojedinih detalja, ali podređenoj fabuli, Lacković je u svojoj likovnoj poetici oslikao pjesnikinjinu potragu po svojim uspomenama za izgubljenim biserom. Slikajući, Lacković teži ponovnoj svezi s pramajkom Zemljom.²⁷ Vraća se u svoje djetinjstvo jer čovjek ne može pobjeći od onoga što jest. Ponavljajući elementi koji se pojavljuju kroz njegov umjetnički opus nose u sebi simboličko značenje. O značenju svojih likova okrenutih leđa, bijelim krovovima, bodljikavoj žici, strašilima, ljudima s maskama, sprovodima govorio je umjetnik Jean-Louis Depierris u jednom pismu: *Vezan sam uz vrijeme i zemlju. Nitko ne može živjeti izoliran već mora biti slika društva i sredine sa svim njegovim manama, a ne registrator povijesti i vremena već njegov pjesnik sa svim simbolima prolaznosti i upozorenja koja ne moraju nikome biti pouka niti sud...*²⁸ Lacković je pjesnik linije kojom bilježi život.

²⁶ Krmpotić, Lacković, 1987, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u FMGG-u Livno.

²⁷ Depierris, 1997, 12.

²⁸ Depierris, 1997, 40-42.

²⁵ Lacković 1989, (s. p.), Iz predgovora Bože Biškupića.

Sl. 21. Marijan Molnar, *Tri riječi – Fraternite*, 2011., serigrafija, 269x212 mm
(foto: Perica Džeko)

Jean-Louis Depierris i Ivica Šiško, *Contre la mort la plaque – Uza smrt lokva*

Poema Jean-Louis Depierrisa *Uza smrt lokva* prvi je put objavljena 29. prosinca 1978. u Zagrebu u biblioteci Arbor, koju je osnovao, uređivao i grafički oblikovao Božo Biškupić. Prepjev na hrvatski i podatke o pjesniku uradila je Đurđa Šinko-Depierris. Slog je složen u pismu aster 9, 12 točaka. Pjesme su otisnute na 160-gramskom vélin d'Arches blanc papiru u 57 primjeraka u tiskari Sveučilišne naklade Liber u Zagrebu. U svakom primjerku nalazi se 12 bakropisa i akvatinti Ivice Šiška, koje je autor otisnuo na bijelom 230-gramskom Hahnemühle Bütten papiru. Svaki je primjerak obogaćen dvama originalnim perocrežima. Knjiga je zajedničko izdanje slikara Ivice Šiška i Zbirke Biškupić.²⁹

Mapa *Uza smrt lokva* namijenjena je suradnji inozemnih autora s našim umjetnicima.³⁰ Takva izdanja služila su zajedničkoj afirmaciji dvojice umjetnika i prikaz je uspješne sinergije između dviju kultura. Bakropisi Ivice Šiške pripadaju njegovu ranijem ciklusu. Amorfni oblici koji izranjavaju iz bakrenih pločalikovne su preobrazbe

Sl. 22. Dubravka Rakoci, bez naziva, serigrafija, 380x588 mm (foto: Perica Džeko)

235

inspirirane prirodom. Fluidnost njegovih linija govori o vječitoj i beskonačnoj lakoći postojanja kojom ovaj svijet funkcioniра. Šiško progovara o toj tajnoj svezi i međusobnu prožimanju koje je očima nevidljivo, a i te kako prisutno. Šiško razvedenošću svojih linija progovara o vječitim mijenama i beskrajnoj transformaciji prirode.

Zvonimir Mrkonjić i Biserka Baretic, *Divlji Bog*

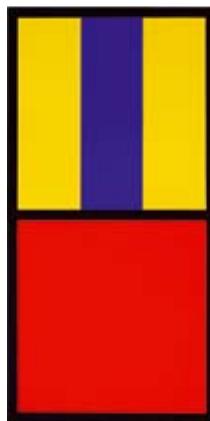
Knjiga pjesama *Divlji Bog* Zvonimira Mrkonjića prvi je put objavljena 7. listopada 1987. u Zagrebu u biblioteci Arbor koju je osnovao, uređuje i grafički oblikuje Božo Biškupić. Predgovor je napisao Tonko Maroević, a na francuski prepjevali Đurđa i Jean-Louis Depierris. Slog je uradi Vladimir Jaugust (excelsior, 10 točaka). Pjesme su otisnute na 150-gramskom Hahnemühle Bütten papiru u 57 primjeraka u tiskari Grafikon u Zagrebu. U svakom primjerku nalazi se 12 bakropisa Biserke Baretic, otisnutih na 230-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru. Knjiga je zajedničko izdanje pjesnika i Zbirke Biškupić.³¹

Teško je reći bi li itko mogao bolje od akademika Tonka Maroevića predstaviti sinergiju između pjesnika Zvonimira Mrkonjića

²⁹ Depierris, Šiško, 1978., (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka 51 koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

³⁰ Maroević, 2002, 16.

³¹ Mrkonjić, Baretic, 1987, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka 31 koji se nalazi u zbirci FMGG-a Livno.

Sl. 23. Ivan Picelj, *Varijacija 0016ZC*, serigrafija, 600x300 mm (foto: Perica Džeko)

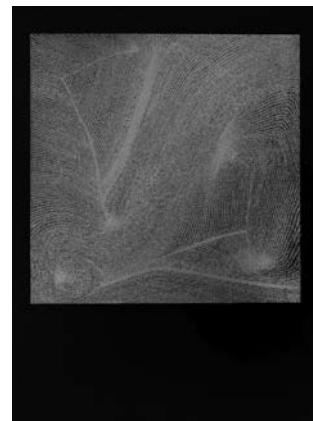
236

i slikarice Biserke Baretić. Njegov kritički osvrt u predgovoru pod naslovom *Vjernost pjesništvu/slikarstvu* daje novu dimenziju mapi i doprinosi zaokupljenoj cjelini zbirci *Divilji Bog*. Prema riječima Tonka Maroevića, pjesnika i slikaricu najlakše je povezati u znaku beskompromisna poniranja u vlastitu nutrinu i gotovo apsolutne predanosti mediju kojim se bave. Riječ je o vjernosti pjesništvu i slikarstvu kao punoj stvaralačkoj slobodi i načinu kristalizacije beskonačnosti, koja nekom niti ionako uvijek započinje od čovjekova bića. Prema njegovu sudu riječ je o djelu nastalu u duhu remboovskoga izraza.

Nevenka Arbanas, *Kurenti*

Kurenti, mapa bakropisa Nevenke Arbanas, objavljena je 1990. godine u izdanju Zbirke Biškupić i sadrži 12 grafičkih listova otisnutih u Hayterovo tehnici, formata 530x390 mm, na 230-gramskom Hahnemühle Bütten papiru u 30 primjeraka. Predgovor mapi napisao je Tonko Maroević. Tekst je otisnut u tiskari Sveučilišna naklada d. o. o., Zagreb.³²

Bitna dvoznačnost između ljudskih i životinjskih naznaka primorskih zvončara privukla je Nevenku Arbanas kao uvjetan predložak³³ pri istraživanju mogućnosti

Sl. 24. Vjenceslav Richter, bez naziva, serigrafija, 600x600 mm (foto: Perica Džeko)

Hayterove tehnike. Slojevitost je jedna od temeljnih značajki opusa Nevenke Arbanas. Najveća poznavateljica grafičkih tehnika i njihova spoja u mapi *Kurenti* predstavila nam je svu ljepotu grafičkoga medija i njegovih beskonačnih mogućnosti. Ciklus *Zvončari*, prema riječima Tonka Maroevića, svakako znači pouzdan domet i čvrstu točku u dosadašnjem opusu Nevenke Arbanas. U njemu je došlo do najodređenije sprege organskih i anorganских poticaja, ali i do najuspješnije sinteze crtačke vještine i slikarske usmjerenosti, do eminentno grafičkog učinka crte i boje na bogato artikuliranoj plohi, sa stupnjevanjem i moduliranjem tonova upravo haptičkih svojstava.³⁴

Hamo Čavrk, *Vlati dna*

Mapa grafika *Vlati dna* objavljena je 1984. u ediciji Zbirke Biškupić. Predgovor je napisao Damir Grubić, a mapa sadrži osam grafičkih listova u tehnici akvatinte u bojama formata 530x390/325x252 mm. Listove je umjetnik otisnuo u svome ateljeu na bijelom 230-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru u 23 primjeraka. Tekstovi su otisnuti u tiskari Grafikon u Zagrebu.³⁵

³² Arbanas, 1990, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka 19 koji se nalazi u FMGG-a Livno.

³³ Arbanas, 1990, (s. p.), iz predgovora Tonka Maroevića *Zvončari* Nevenke Arbanas.

³⁴ Arbanas, 1990, (s. p.), iz predgovora Tonka Maroevića *Zvončari* Nevenke Arbanas

³⁵ Čavrk, 1984, (s. p.) Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u FMGG-a Livno.

Sl. 25. Vatroslav Kuliš, *TV-HRT*, serigrafija, 666x460 mm (foto: Perica Džeko)

Damir Grubić u svome tekstu, naslovljenu *Izgubljeni vrtovi mora*, govori o neobičnu čovjeku iz sela i njegovoj potrazi za skrivenim podmorskim vrtovima. Poput neobična starca Hamo Čavrku u svome ciklusu *Vlati dna* zaneseno istražuje i donosi svoju viziju nepoznatih i neistraženih fantastičnih svjetova. Akvatintna monokromija i višebojnosc, tonski rasponi i isijavanja svjetlosti izmjenjuju se brzinom kombiniranja matrice. Svjetlost ponekad isijava iz dubine i biva zastirana kaligrafskim prepletom, a ponekad, što je osobitost njegova grafičkoga senzibiliteta, nad crnim superponira dijafanost svojega oblika kao u negativu svjetlopisa.³⁶

Maja S. Franković, *Nebo*

Mapa grafika *Nebo* Maje S. Franković objavljena je 2002. u izdanju Zbirke Biškupić u Zagrebu. Predgovor mapi napisala je Iva Körbler, a bilješku o slikarici Božo Biškupić. Mapa sadrži osam grafičkih listova u tehnikama bakropisa, réservagea i akvatinte, formata 530x390/325x250 mm. Listove je autorica otisnula u Ateljeu Franković u Rijeci, na bijelom 230-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru, u 27 primjeraka. Tekst je otisnut u Tiskari Puljko u Zagrebu.³⁷

³⁶ Bassin, Šimat, 2004, 90.

³⁷ Franković, 2002, (s. p.). Podatci preuzeti iz primjera 27 koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

Sl. 26. Karina Sladović, *Jedra blizu otoka Pržnjaka*, 2012., bakropis, akvatinta, suha igla, 490x787 mm (foto: Perica Džeko)

Iva Körbler u predgovoru pod nazivom *Askeza u kojoj se krije obilje* donosi pregled grafičkoga korpusa Maje S. Franković koji se, prema njezinim riječima, temelji na naslijedu apstraktno-lirske geometrije i na vizualno vrlo pročišćen način korespondira sa slobodnim prostorno-kompozicijskim odnosima odabrana formata. Umjetnica je to koja ...uzima iz realnog svijeta, rastavlja, pa potom sastavlja...³⁸ O svome djelu umjetnica sama govori: Volim tiskati istu matricu na sto različitih načina, istražiti sve mogućnosti, otkriti one njezine strane koje prije nisu bile vidljive.³⁹ Maja S. Franković umjetnica je koja otkriva tisuću lica zarobljenih u tiskarskoj preši.

Željko Lapuh, *Zrcalni tragovi*

Mapa *Zrcalni tragovi* Željka Lapuha objavljena je 2001. u izdanju Zbirke Biškupić u Zagrebu. Predgovor mapi napisala je Vesna Kusin, a bilješku o slikaru Božo Biškupić. Mapa sadrži osam grafičkih listova u tehniци bakropisa, formata 530x390 mm. Listove je autor otisnuo u Ateljeu Čavrku u Zagrebu na 300-gramskom Hahnemühle Bütten Kupferdruck papiru u 27 primjeraka. Tekst je otisnut u Tiskari Puljko u Zagrebu.⁴⁰

³⁸ De Pra Cavalleri, 1998, 20, bilj. 4.

³⁹ De Pra Cavalleri, 1998, 20.

⁴⁰ Lapuh, 2001., (s. p.) Podatci preuzeti iz primjera 21 koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

Sl. 27. Marija Kokeza, bez naziva, 2012., sitotisak, 815x540 mm (foto: Perica Džeko)

238

Lapuhove irealne figure, bliske mitskom i nadrealnom, nimalo jednostavne u metaforičkom smislu, spajaju u svom duhovnom oku ne samo iskustva metafizičkoga slikarstva (*pittura metafisica*), sjajno mimikriranog u konstruktivizam oblika, već nas vode mnogo dalje, u prošlost europskoga slikarstva, ali i hermetičko-ezoterijsku tradiciju Europe, od renesanse do danas.⁴¹

U svojoj prepoznatljivoj maniri, bilo u slikarstvu bilo grafici, Lapuh svoje crtačke konstrukcije dovodi do perfekcionističkih kompozicija. On i u bakropisu s lakoćom postiže prozračnost i masivnost forme stvarajući skladne, iako napete odnose među sabitim ili distanciranim likovima, postavljenima u apstraktan, dakle, svaki mogući prostor. Lapuhovo djelo, bez obzira na format ili tehniku, ostaje monumentalno u oblikovanju, poruci i estetici.⁴²

Nevenka Arbanas i Maja S. Franković, *Vatromet*

Grafička mapa *Vatromet/Fireworks* Nevenke Arbanas i Maje S. Franković prvi je put objavljena 24. travnja 2003. u Zagrebu u nakladi Nacionalne

Sl. 28. Ivica Šiško, bez naziva, 1990., akvatinta, 638x480 mm (foto: Perica Džeko)

i sveučilišne knjižnice za nakladnika dr. Josipa Stipanova. Urednica ove grafičke mape je mr. Mikica Maštrović, a predgovor je napisala Daina Glavočić. Prijevod na engleski jezik uradio je Graham McMaster. Slog (*helvetica*) složen je u tehnici svilotiska u ateljeu Lama. U svakom primjerku nalazi se osam grafičkih listova rađenih u tehnici dubokoga tiska u boji. Grafike su autorice otisnule u svojim ateljeima na 285-gramskom Fabriano Rosaspina „bianco“ papiru formata 355x275 mm u 30 primjeraka.⁴³

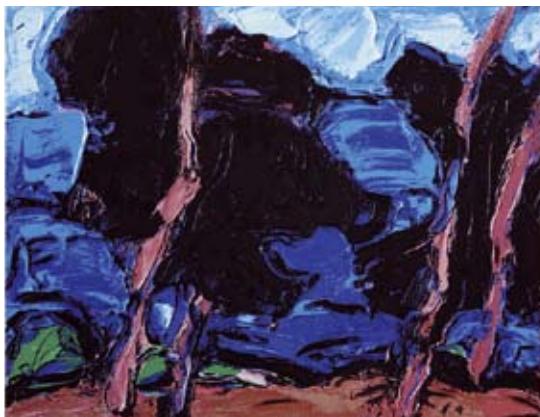
Simboličan naziv grafičke mape *Vatromet* odgovara susretu dviju hrvatskih majstorica grafičke linije. To su autorice koje su hrvatskoj grafici svojim istraživanjem grafičkih tehniku i vještina dale neizbrisiv trag u razvoju suvremenoga grafičkoga otiska. Kombinacijom dubokoga i visokoga tiska postigle su slojevitu pitoresknost grafičkih tekstura pretvarajući svoje otiske u taktilnu sliku. *Vatromet* je spoj *ne samo slikarskog (boja) već i grafičkog (tehnika) elementa utisnutog u papir*.⁴⁴ U rukama ovih umjetnica granice u grafičkoj tehnologiji neprestano se pomiču.

⁴¹ <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=67361> (Preuzeto 15. siječnja 2016.)

⁴² Lapuh 2001, (s. p.), Iz predgovora Vesne Kusin *Zrcalni tragovi*.

⁴³ Arbanas, Franković, 2003, Podatci preuzeti iz primjerka 30 koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

⁴⁴ Glavočić, 2003, (s. p.)

Sl. 29. Đuro Seder, bez naziva, serigrafija,
378x470 mm (foto: Perica Džeko)

Ivan Lacković, *Podravina – In memoriam Anatole Jakovsky*

Mapa *Podravina* Bože Biškupića i Ivana Lackovića Croate prvi je put objavljena 26. travnja 1985. u Zagrebu u ediciji Taurus, koju je osnovao, uređuje i grafički oblikuje Božo Biškupić. Prijevod na francuski jezik učinila je Đurđa Šinko-Depierris, a predgovor mapi i biobibliografske podatke o slikaru učinio Božo Biškupić. Slog je složen u excelsioru, 10 točaka, a tekst otisnut na 150-gramskom Hahnemühle Bütten papiru u 57 primjeraka u tiskari Grafikon u Zagrebu. U svakom primjerku nalazi se 12 obojanih bakropisa Ivan Lackovića Croate, koje je autor otisnuo u svome ateljeu na 230-gramskom Hahnemühle Bütten papiru. Mapa je izdanje Zbirke Biškupić.⁴⁵

U svome predgovoru *Lacković – Priroda i sudsina* Božo Biškupić nastoji čitatelju približiti i pojasniti ulogu i značaj Lackovićeve umjetnosti u europskim okvirima te zašto Lacković neosporno pripada korpusu suvremene europske umjetnosti XX. stoljeća. Pritom detaljno analizira Lackovićevu stvaralačku poetiku u kontekstu svjetske naivne umjetnosti.

Iako je mapa posvećena Anatoleu Jakovskom, velikom francuskom teoretičaru naivne umjetnosti, Lackovićeva je umjetnost istodobno, ne samo u mapi *Podravina*, već i

Sl. 30. Nevenka Arbanas, *Listovi*, 2010.,
bakropis, akvatinta, 494x480 mm
(foto: Perica Džeko)

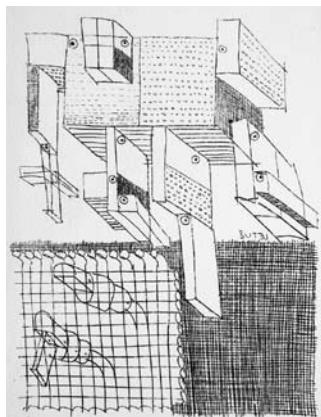
općenito, posvećena zavičaju i malomu čovjeku. Univerzalnost Lackovićeva grafizma i njegov simbolizam trebamo tražiti u srednjoeuropskoj kršćanskoj tradiciji, posebno onoj nadahnutoj potresnim apokaliptičkim vizijama posljednjega suda ili prizorima grijeha i iskupljenja. Poput njemačkoga romantičnoga slikara Caspara Davida Friedricha, on određene simbole i znakove (paučinu ili suho granje, križeve ili grbove) uzima izravno iz prirode. Lackovićevi ljudski likovi, kao i kod C. D. Friedricha, odaju sudsbinu usamljenika u mističnoj povezanosti s ambijentom.⁴⁶ Lackovićeva sklonost za elementarne prirodne i životne cikluse ujedno je i kritika suvremenoga svijeta i pozivanje na povratak jednostavnosti i skromnosti kao temeljnim ljudskim počelima na kojima se zasniva smisao života.

Ivan Lovrenčić, *Meseci na fašniku*

Mapa *Meseci na fašniku* Ivana Lovrenčića izrađena je u kolovozu 1975. u tehniци kamenotiska (litografije), a svaki je list autor doslikao i dopunio originalnim zlatnim listićima. Izdanje obuhvaća trideset primjeraka signiranih i numeriranih arapskim brojkama od 1 do 30 i deset autorskih primjeraka označenih

⁴⁵ Lacković, 1985, (s. p.). Podaci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

⁴⁶ Lacković, 1985, (s. p.), Iz predgovora Bože Biškupića, *Lacković – Priroda i sudsina*.

Sl. 31. Miroslav Šutej, bez naziva, 1977.,
bakropis, akvatinta 220x158 mm
(foto: Perica Džeko)

240

rimskim brojkama od I do X. Svaka se mapa sastoji od 12 dorađenih otisaka, naslovnice, jednog predgovornog lista i zaključnog lista na kojem su otisnuti podatci o autoru i mapi. Mapa je izrađena u grafičkoj radionici Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, na bijelom 145-gramskom Zerkall-Butten papiru formata 660x485 mm. Na svaki je list utisnut suhi znak izdavača. Predgovor je napisao Tonko Maroević, a grafički opremio Božo Biškupić. Tisak i uvez mape uradio je Antun Bičanić, akademski slikar-grafičar. Slog je složio Vladimir Jaugust. Izdavač mape je Zbirka Biškupić u suradnji s autorom.⁴⁷

Kroz svoj osebujan likovni duktus Ivan Lovrenčić isprepleo je dvije životne teme u svoju likovnu alegoriju. Temu mijene, promjene, cikličnosti i vječite potajne želje za preobrazbom u mapi *Meseci na fašniku* prikazuje dvanaest mjeseci preobraženih u ljudske figure sa zastrašujućom maskom. *Fašnik je mogućnost i pokušaj da čovjek jednom godišnje promijeni svoju svakodnevnicu. Da pojavama, događajima, običajima – koji u toj svakodnevničkoj imaju svoju ozbiljnost i dostojanstvo – promijeni značaj, da im dade drugo lice, da se naruga. Tako čovjek nadvladava ili prkosí neminovnostima,*

Sl. 32. Hamo Čavrk, *Vlati DNA*, akvatinta u boji,
320x249 mm (foto: Perica Džeko)

ili dobiva satisfakciju za svoju nemoć...⁴⁸ Uz svoj prepoznatljiv stiliziran rukopis Lovrenčić je zadovoljio neutaživu glad suvremenoga čovjeka za hedonizmom i nedopuštenim, koja mu je u društveno prihvatljivim okvirima dopuštena u pokladno vrijeme, i prenio ju, barem u mašti, na cijelu kalendarsku godinu.

Maja S. Franković, *Volim te/Je t'aime*

Mapa grafika *Volim te/Je t'aime* Maje S. Franković objavljena je 2006. u izdanju Zbirke Biškupić u Parizu. Predgovor mapi napisao je Tonko Maroević, a bilješku o slikarici Božo Biškupić. Mapa sadrži pet grafičkih listova u tehnici litografije u boji formata 500x350/355x250 mm. Listove je autorica otisnula u litografskom ateljeu Cite Internationale des Arts u Parizu, na bijelom 285-gramskom Fabriano Rosaspina papiru, u 15 primjeraka. Tekst je otisnut u tiskari Zambelli u Rijeci. U muzeju se nalazi 12. primjerak.⁴⁹

U svome predgovoru *Peterolisni credo: Afektivna grafika Maje S. Franković Tonko Maroević* kritički se osvrnuo na autoričinu grafičku mapu naslovljenu *Volim te/Je t'aime*. Ljubav kao vječita inspirativna tema u umjetnosti nije zaobišla ni veliku umjetnicu Maju S. Franković koja je spontano i ekspresivno

⁴⁸ Paljetak, 2001, 28, bilj. 143.

⁴⁹ Franković, 2006, (s. p.), Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

⁴⁷ Lovrenčić, 1975, (s. p.), Podatci preuzeti iz primjerka koji se nalazi u fundusu FMGG-a Livno.

odala i utkala svoje osjećaje na papir. Težinu i uvjerljivost svoje poruke Maja S. Franković ponajprije zasniva na energizmu pokreta i emanaciji boje. Mapa *Volim te/Je t'aime* ispunjena je jakim emocionalnim nabojem i kao cjelina jakog pozitivnog predznaka potvrđuje autoričinu sreću življenja kroz neposrednost bavljenja, kroz lakoću i svježinu likovnoga govora izrazite prvočnosti i vitalnoga otiska.⁵⁰

Darovana zbirka suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić

U prvoj darovnici od 28. lipnja 2013., kada je i službeno darovana zbirka grafika suvremenih hrvatskih umjetnika Franjevačkom samostanu Gorica i predana na upravljanje Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno, darovano je 164 pojedinačnih grafičkih listova. Tom je prigodom otvorena i izložba pod nazivom *Izložba 164 grafike*.

Vrijednost grafičke zbirke krije se upravo u 82 raznorodne umjetničke poetike renomiranih i dugo prisutnih imena hrvatske likovne scene, a koja čine tu darovanu kolekciju. Veliki povjesničari umjetnosti, poput Uwe M. Schneede, o suvremenoj umjetnosti govore kao o vremenu u kojem *nema jedinstvenih stilova; naprotiv to je povijest osobnih htijenja različitih ličnosti*.⁵¹

I upravo nam ta kolekcija daje uvid u svestranost i inventivnost hrvatskih umjetnika koji, oslanjajući se na svjetske suvremene tendencije, u svoje likovne rukopise unose originalna likovna promišljanja temeljenja na vlastitim iskustvima. Kolekcija svakako nije sveobuhvatna i u cijelosti ne predstavlja sve umjetnike s hrvatske likovne scene, ali su zastupljeni oni ključni akteri koji su bili nositelji novih promišljanja na hrvatskoj umjetničkoj sceni. Autori su zastupljeni djelima iz različitih stvaralačkih ciklusa. Zanimljiv je uvid u radove pojedinih autora iz njihovih ranih ili

kasnih stvaralačkih faza koje nam prikazuju njihovu umjetničku preobrazbu. Na liniji profesor – student – profesor umjetnici kroz svoj rad preobražavaju utjecaj svojih mentora, nadograđuju stare tehnike i kroz nove medije na svoje otiske unose osobni pečat, kao i pečat vremena.

Kako bismo se lakše snašli u bogatu i razvedenu univerzumu suvremene hrvatske grafike, akademik Tonko Maroević podijelio je građu u četiri temeljne skupine. U prvoj, naslovljenoj *Figura*, nalaze se listovi predstavljačke, mimetičke ili narativno sugerirajuće orientacije, bilo da su izvedeni tradicionalnim ili pak suvremenijim, distingviranjim (pa i reduktivno ironičnim) načinom. Drugu skupinu, imenovanu *Znak*, obilježava potreba da se vizualni govor okupi oko nekog aluzivnog i simboličkog oblika. Treća skupina, *Struktura*, naglašava traženje nekog zajedničkog nazivnika u optičkoj organizaciji, u kompozicijskoj uravnuteženosti građe. Četvrtu je skupinu nazvao *Trag* ukazujući pritom na dosegнуту autonomiju i vrijednost osobnoga rukopisa kao ekspresije umjetnikova temperamenta.⁵² Sigurno je da pojedini autori u kolekciji nisu zastupljeni svojim najboljim djelima, ali je razvidan njihov prepoznatljiv duktus. Darovane grafike dio su grafičko pjesničkih cjelina dok su druge samostalni radovi iz umjetničkih stvaralačkih ciklusa.

Skupina *Figura*

U skupini *Figura* predstavljeni su umjetnici kojima je figuracija temelj njihova likovnoga promišljanja. Kod te je skupine motiv ili priča primaran interes likovnih rješenja. Različiti umjetnički senzibiliteti, podređeni klasičnu mediju, temelj su mnogih stilskih tendencija koje predstavljaju svu živopisnost hrvatske likovne scene. Zastupljena je najstarija i srednja generacija predstavnika suvremene hrvatske scene.

U skupini *Figura* zastupljeni su: Ivica Antolčić, Dubravka Babić, Vladimir Blažanović,

⁵⁰ Franković, 2006, Iz predgovora T. Maroevića, *Peterolisni credo*, Afektivna grafika Maje S. Franković.

⁵¹ Horvat-Pintarić, 2009, 25.

⁵² Maroević, 2013, 6.

Josip Botteri Dini, Zlatko Bourek, Tomislav Buntak, Dragica Cvek-Jordan, Toni Franović, Nina Ivančić, Vasilije Josip Jordan, Nives Kavurić-Kurtović, Rudi Labaš, Ivan Lacković Croata, Željko Lapuh, Zvonimir Lončarić, Ivan Lovrenčić, Vladimir Meglić, Dimitrije Popović, Zdenka Pozaić, Đuro Pulinika, Nikola Reiser, Hrvoje Šercar, Josip Škerlj, Matko Trebotić, Dragutin Trumbetaš, Munir Vejzović, Stanko Vrtovec, Miro Vuco, Branko Vujanović, Josip Zanki, Vlasta Zelenko-Sokolić.

Skupina *Znak*

Prema H. Matisseu veličina jednoga umjetnika mjeri se kvantitetom znakova koje je on unio u plastični jezik.⁵³ U skupini *Znak* zastupljeni su autori koji su u svom umjetničkom istraživanju pronašli svoj sustav – mrežu vizualnog znaka i pretvorili ga u svoj likovni jezik. Umjetnikova emocija pretočena u aluzivnu strukturu njegov je odgovor na postojeću zbilju. Ovu skupinu zastupaju predstavnici najstarije i srednje generacije suvremene hrvatske likovne scene: Gordana Bakić, Biserka Baretić, Boris Bućan, Anton Cetin, Boris Demur, Josip Diminić, Maja S. Franković, Zlatko Keser, Gordana Kovačić-Macolić, Nikola Koydl, Slaven Macolić, Edo Murtić, Zlatko Prica, Matko Vekić, Ivan Vitez, Zlatan Vrkljan.

Skupina *Struktura*

Umjetnici koji su zastupljeni u skupini *Struktura* svoju umjetnost grade na postulatima geometrijske apstrakcije, konstruktivizma i minimalizma. Njihove umjetničke invencije sinteza su više vrsta umjetnosti. Riječ je o svestranim likovnim umjetnicima čija djelatnost obuhvaća poeziju, slikarstvo, grafiku, kiparstvo, ambijent, scenografiju, instalaciju, akciju, insceniranu fotografiju i performans. U njoj su pretežno zastupljeni autori starije i srednje generacije suvremene umjetnosti: Igor Čabraja, Joško Eterović, Ivan Fijolić, Ivana Franke, Mladen

Galić, Dean Jokanović Toumin, Duje Jurić, Igor Konjušak, Ivan Kožarić, Vlado Martek, Marijan Molnar, Nika Radić, Dubravka Rakoci, Igor Rončević, Ivan Šeremet, Robert Šimrak, Predrag Todorović, Mirjana Vodopija, Anton Vrlić.

Skupina *Trag*

Zajednička osobina koja povezuje autore u skupini *Trag* snažan je individualizam. Osim dviju mladih umjetnica uglavnom je riječ o autorima koji su dugo prisutni na hrvatskoj suvremenoj sceni. Njihove vizualne fantazije plod su različitih introspeksijskih izvora, stilskih usmjerenja i metferske dosljednosti. Ovu skupinu predstavljaju: Nevenka Arbanas, Hamo Čavrk, Kažimir Hraste, Dalibor Jelavić, Marija Kokeza, Eugen Kokot, Ante Kuduz, Vatroslav Kuliš, Tihomir Lončar, Matko Mijić, Kristina Obad, Đuro Seder, Karina Sladović, Ljubomir Stahov, Ivica Šiško, Miroslav Šutej.

⁵³ Weltruski, 1982, 143.

Donacije kao povod novih izložaba

Od 2013. do 2015. godine pristizale su nove donacije iz Zbirke Biškupić, koje su bile i povod novih izložaba. Izložba *Sjaj baštine – Hommage à Ivan Mažuranić 1814. – 1840.*, na kojoj su predstavljene grafike Dubravke Babić, nastala je u povodu donacije te grafičko-pjesničke mape FMGG-u te obilježavanja 200. obljetnice rođenja Ivana Mažuranića.

Na izložbi u Sarajevu 2015. suvremena se hrvatska grafika predstavlja u još bogatijem i cjelovitijem sastavu. Za već dogovorenou izložbu u Sarajevu 2015. Biškupić je darovao FMGG-u ključne predstavnike hrvatske suvremene scene poput Richtera, Picelja i Srneca te djela tek svršenih studenata kako bi se dobio što jezgrovitiji uvid u domete i svu kompleksnost hrvatske suvremene grafike. Među značajnijim imenima koja su obogatila zbirku su i Boris Guina, Marija Branka Košković, Boris Dogan i Josip Butković. Tom se donacijom kolekcija povećala s 82 na 93 zastupljena autora.

U staroj generaciji hrvatskih umjetnika koji su postavili temelje suvremenoj hrvatskoj umjetnosti zastupljena su najveća imena hrvatske likovne scene: Murić, Kožarić, Richter, Picelj, Srnec, Prica, Šutej, Jordan, Keser, Nives Kavurić-Kurtović, Koydl, Nevenka Arbanas, Šiško, Bučan, Dubravka Babić, Vejzović, Maja S. Franković i drugi. Srednjoj generaciji, koja je učeći od svojih starijih kolega mentora dopunila stare tehnike i koja eksperimentira novim tehnologijama, pripadaju Šimrak, Todorović, Ivana Franke, Vekić, Mirjana Vodopija, Čabraja i drugi. Najmlađu generaciju grafičara, koji su tek završili akademije i tek formiraju svoj umjetnički izričaj, zastupaju Marija Kokeza, Kristina Obad, Petra Balekić, Ana Vivoda, Marija Tomaz i Duje Medić.

Donacija knjižne građe

Izniman doprinos umjetničkoj zbirci FMGG-a kao i knjižnici na Gorici jest i dar knjižne građe od 186 monografskih izdanja renomiranih povjesničara umjetnosti, kataloga izložaba i periodičnih publikacija. Dar, kao jedan vid nabave određene građe, važan je za formiranje zbirki u kulturnim institucijama, pa i knjižnicama. Ponekad su ti darovi iznimno vrijedni, bilo da imaju veliku tržišnu vrijednost, bilo da su značajni za razvoj zbirke.⁵⁴

Bogaćenje knjižne građe u knjižnicama ključno je kako bi ona mogla zadovoljiti obrazovne i informacijske potrebe svojih korisnika. Ujedno knjižnica omogućava pristup lokalnim, regionalnim i globalnim izvorima znanja i informacija i time doprinosi razvijanju svih vrsta pismenosti te utječe na poboljšanje kvalitete života građana, ali i gospodarskog i društvenog razvoja lokalne zajednice te društva u cjelini.⁵⁵

S obzirom na to da je Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno stasao uz samostansku knjižnicu, kako je to ustvrdio i fra Bono Vrdoljak, možemo reći da je i darovana knjižna građa dio neprocjenljive cjeline i baze na kojoj se zasnivaju sve muzejske zbirke. Knjiga kao izvor znanja ne može biti drugo nego najvredniji dar budućim studentima i istraživačima. Ona je ključ u otkrivanju novih svjetova.

⁵⁴ Hebrang Grgić, 2011, 96.

⁵⁵ http://www.gkka.hr/?page_id=36 (Preuzeto 22. 1. 2016.)

Popis poklonjenih publikacija 2013., 2014. i 2015. godine.⁵⁶

1. Ljubo Babić, *S puta po Španjolskoj*, Grafički zavod Hrvatske i NSB, Zagreb, 1990.
2. Stane Bernik, *Bernardo Bernardini*, Grafički zavod Hrvatske i NSB, Zagreb, 1992.
3. Bože Biškupić, *Dimitrije*, Belus, Zagreb, 1994.
4. Aleksander Bassin, Margarita Šimat, *Hamo Čavrk*, NSB, Zagreb, 2004.
5. Josip Bratulić, *Želimir Janeš*, Grafički zavod Hrvatske i NSB, Zagreb, 1992.
6. Ješa Denegri, *Željko Kipke*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991.
7. Lia De pra Cavalleri, *Maja S. Franković*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 1998.
8. Jean-Louis Depierris, *Ivan Lacković Croata*, Hrvatski muzej naivne umjetnosti, Zagreb, 1997.
9. Jean-Louis Depierris, *Ivica Šiško*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1998.
10. Josip Depolo, *Ljerka Njerš*, grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
11. Josip Depolo, *Zlatan Vrkljan*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
12. Josip Depolo, *Munir Vežović*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
13. Josip Depolo, *Zlatko Keser*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
14. Grgo Gamulin, *Nikola Koydl*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
15. Grgo Gamulin, *Eugen Kokot*, Grafički zavod Hrvatske i NSB, Zagreb, 1991.
16. Dražen Katunarić, *Povratak barbarogenija*, Belus, Zagreb, 1995.
17. Vladimir Marković, *Barokni dvorci Hrvatskog zagorja*, NSB, Zagreb, 1995.
18. Tonko Maroević, *Dragica Cvek-Jordan*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
19. Tonko Maroević, *Dimitrije Popović*, Grafički zavod Hrvatske i Umjetnički muzej Cetinje, Zagreb, 1986.
20. Tonko Maroević, *Vasilije Jordan*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
21. Tonko Maroević, *Ivan Lacković Croata*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
22. Zvonko Maković, *Mauro Stipanov*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
23. Luko Paljetak, *Nevenka Arbanas*, NSK, Zagreb, 1997.
24. Mladen Pejaković, *Ante Jakić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
25. Hrvoje Pejaković, *Ivan Šarić*, NSB, Zagreb, 1993.
26. Zdenko Rus, *Marijana Muljević*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1992.
27. Mirela Purgar-Ramljak, *Ekspresionizam i hrvatska moderna umjetnost*, Art magazin *Kontura*, Zagreb, 2008.
28. Ive Šimat Banov, *Vladimir Gašparić Gapa*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
29. Ive Šimat Banov, *Josip Biffel*, NSB, Zagreb, 1994.
30. Mladenka Šolman, *Zorislav Drempetić Hrčić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
31. Marijan Špoljar, *Zvonimir Lončarić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
32. Berislav Valušek, *Ljubo de Karina*, Moderna galerija Rijeka, Rijeka, 1997.
33. Maja Vetrih, *Milena Lah*, Grafički zavod Hrvatske i NSB, Zagreb, 1991.
34. Feđa Vukić, *Penezić & Rogina: 30 do 30*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991.
35. Feđa Vukić, *Damir Matušić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.
36. Žarka Vujić, *Izvori muzeja u Hrvatskoj*, Art magazin *Kontura*, Zagreb, 2007.
37. Žarka Vujić, *Salon Ullrich o stotoj obljetnici*, Art magazin *Kontura*, Zagreb, 2010.
38. Josip Zanki, *Oltar*, Brevijar, Split, 2010.
39. Veselko Tenžera, *Likovne teme*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.
40. Luko Paljetak, *Ivan Lovrenčić, Križni put*, NK i Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.
41. Luko Paljetak, *Ivan Lovrenčić, Lapadski soneti Iva Vojnovića*, NSK i Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.
42. Luko Paljetak, *Ivan Lovrenčić*, NSK, Zagreb, 2001.

⁵⁶ Radovi su popisani kronološki kako su pristizali u FMGG Livno.

43. Mladen Pejaković, *Branko Ružić*, ALU, Galerija umjetnina grada Slavonskog Broda, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Zagreb, 1996.
44. Skupina autora, *Dragutin Trumbetaš*, Pučko otvoreno učilište Velika Gorica, Velika Gorica, 2001.
45. Božo Biškupić, *Nives Kavurić-Kurtović*, NSB, Zagreb, 1977.
46. Božo Biškupić i dr., *Ivan Lacković Croata*, NSB i Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.
47. Ljerka Šimunić i dr., *Miljenko Stančić*, Gradski muzej Varaždina, Varaždin, 1996.
48. Josip Depolo, *Figuracije u hrvatskom slikarstvu (1970. – 1995.)*, NSB, Zagreb, 1997.
49. Josip Depolo, *Branko Kovačević*, Umjetnička galerija Dubrovnik, Museum of Modern Art, Logos Split, Zagreb, 1986.
50. Josip Depolo, *Josip Botteri Dini*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.
51. Zdenko Rus, *Boris Demur*, Art magazin Kontura i moderna galerija, Zagreb, 2011.
52. Ljiljana Domić, *Nikola Koydl*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2007.
53. Radovan Ivančević, *Umjetničko blago Hrvatske*, Jugoslavenska revija Beograd i IRO Motovun, Motovun, (?)
54. Tonko Maroević, *Biserka Baretić*, NSB, Zagreb, 1990.
55. Tonko Maroević, Biserka Rauter-Plančić, *Munir Vejzović*, Galerija Klovićevi dvori i Art magazin Kontura, Zagreb, 2009.
56. Zvonko Maković, *Nikola Reiser*, Art magazin Kontura i galerija Mona Lisa, Zagreb, 2005.
57. Enes Quien, *Vladimir Maglić*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2006.
58. Gilbert Perlein, *Dalibor Stošić*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2009.
59. Petar Prelog i dr., *Bogumil Car*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2010.
60. Biserka Rauter-Plančić, *Grupa Contra*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2012.
61. Dunja Horvat, *Davorin Radić*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2009.
62. Ivanka Reberski, *Milan Berbuč*, Art studio Azinović, Zagreb, 2006.
63. Ivanka Reberski, *Vesna Sokolić*, Art studio Azinović, Zagreb, (?)
64. Ivanka Reberski, *Fantastični svjetovi Karine Sladović*, Denona, Zagreb, 2007.
65. Ive Šimat Banov, *Igor Konjušak*, Brevijar, Zagreb, 2008.
66. Margarita Sveštarov-Šimat, *Vladimir Blažanović*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2006.
67. Ive Šimat Banov, *Šime Vulas*, Moderna galerija, Zagreb, 2009.
68. Mladenka Šolman i dr., *Marica Mavec-Tomljenović*, Art dizajn, Zagreb, 2008.
69. Mladenka Šolman, *Ljubomir Stahov*, NSB, Zagreb, 1982.
70. Stanko Špoljarić, *Tihomir Lončar*, Kontura d. o. o., Zagreb., 1995.
71. Veselko Tenžera, *Ivo Šebalj*, NSB, Zagreb, 1983.
72. Ivan Vitez i dr., *Branko Vučanović*, Mtg topgraf, Zagreb, 2009.
73. Skupina autora, *Bibliografska izdanja Zbirke Biškupić 1972. – 2002.*, Galerija Klovićevi dvori i NSK, Zagreb, 2002.
74. Igor Zidić, *Hrvoje Šercar*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, (?)
75. Nevenka Arbanas, *Grafičke tehnike*, Gradski muzej Vukovar, Vukovar, 2006.
76. Igor Zidić, *Vatroslav Kuliš*, Školska knjiga, Zagreb, 2010.
77. Igor Zidić, *Vjekoslav Parač*, Moderna galerija i Art studio Azinović, Zagreb, 2010.
78. Ivica Župan, *Robert Šimrak*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2012.
79. Skupina autora, *Katalog izložbe Zbirka Biškupić*, NSB, Zagreb, 1981.
80. Tonko Maroević, Iva Korbler, *Zdenka Pozaić*, Art magazin Kontura, Zagreb, 2012.
81. Zvonko Maković, *Miroslav Šutej*, NSB, Zagreb, 1981.
82. Borivoj Popovčak, *Anton Vrlić*, Knjigra i NSK, Zagreb, 2009.
83. Mario Leković, *Matija Skurjeni – San i java*, Muzej „Matija Skurjeni“, Zaprešić, 2010.
84. Vesna Mažuran-Subotić, *Grgo Antinac*, HAZU – Gliptoteka, Zagreb, 2001.
85. Enes Quien, *Nikšić*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
86. Ivanka Reberski, *Realizmi dvadesetih godina u hrvatskom slikarstvu: magično, klasično,*

- objektivno*, Institut za povijest umjetnosti i Artresor studio, Zagreb, 1997.
87. Ive Šimat Banov, *Zavičajni muzej grada Rovinja*, Rovinj, 1998.
 88. Josip Bratulić, *Hrvatski exlibris*, Ex libris, Zagreb, 2007.
 89. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1997.
 90. Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 1996.
 91. Vinko Zlamalik, *Ivo Vojvodić*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 2011.
 92. Nadan Fabijanić, *Ivo Šebalj*, Kratis, Zagreb, 1999.
 93. Jelica Amruš, *Ivan Rein*, Galerija likovnih umjetnosti Osijek i Institut za povijest umjetnosti Zagreb, Zagreb, 1993.
 94. Stanko Špoljarić, *Davorin Radić*, Kratis galerija, Sveta Nedelja, 2006.
 95. Zoran Burojević, *Striegl*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2003.
 96. Luko Paljetak, *Ivan Lovrenčić – Nevjerna žena*, NSK i Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb, 2003.
 97. Božena Kličinović, *Frano Kršinić*, HAZU, 1998.
 98. Jagor Bučan, *Albert Kinert*, Art studio Azinović, Zagreb, 2002.
 99. Ive Šimat Banov, Joško Belamarić, *Kažimir Hraste*, Brevijar, Split, 2012.
 100. Grgo Gamulin, *Frano Šimunović*, Galerija umjetnina Bol, Bol, 1988.
 101. *Grafika* – Hrvatski časopis za umjetničku grafiku i nakladništvo, br. 3-23, 10 svezaka, Galerija Canvas, Zagreb, 2004. – 2010.
 102. Jasmina Bavljak, *Petlevski*, Galerija Klovićevi dvori i Muzej suvremene umjetnosti Skoplje, Zagreb, 1999.
 103. Vera Horvat-Pintarić, *Miroslav Kraljević*, Globus, Zagreb, 1985.
 104. Milan Bešlić, Kuzma Kovačić, AGM, Zagreb, 2013.
 105. Branko Franceschi, *Tomislav Buntak*, Fraktura, Zaprešić, 2012.
 106. Emilio Marin, *L'Augusteum di Narona*, Arheološki muzej Split, Split, 2004.
 107. Michael Gibson, *Edo Murtić*, Globus, Zagreb, 1989.
 108. Želimir Koščević, *Ante Kuduz*, Akademija likovnih umjetnosti, 2000.
 109. Vinko Zlamalik, *Ivo Vojnović*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1991.
 110. Boris Vrga, *Posavski Ante Ivan Antolčić*, Aura, Sisak, 2001.
 111. Mijo Ivurek, Mirko Kovačević, *Mladen Veža*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
 112. Zvonko Maković, *Julije Knifer*, Meandar i Studio Rašić, Zagreb, 2002.
 113. Branka Hlevnjak, *Cetin*, Art studio Azinović, Zagreb, 2004.
 114. Ante Glibota, *Ferdinand Kulmer*, Muzejsko-galerijski centar i Paris Art Centar, Zagreb, [s. a.]
 115. Zvonko Maković, *Ljubo Ivančić*, Artresor studio Zagreb, Zagreb, 1996.
 116. Josip Bratulić, *Hrvatske autorske čestitke*, Ex libris, Zagreb, 2011.
 117. Zbornik radova *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 1., Veliko Trgovišće, 2008.
 118. Zbornik radova *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 2., Veliko Trgovišće, 2009.
 119. Zbornik radova *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 3., Veliko Trgovišće, 2010.
 120. Zbornik radova *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 4., Veliko Trgovišće, 2011.
 121. Zbornik radova *Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, 5., Veliko Trgovišće, 2012.
 122. Kažimir Hraste, Siniša Majkus, Galerija umjetnina Split, Split, 2012.
 123. Kažimir Hraste, Kuzma Kovačić, Zavod HAZU, Split, 2012.
 124. Art magazin *Kontura*, (1992.) 7., (1993.) 13., (1994) 24. 26., (1995.) 35/36., (1998.) 57., 58/59., (1999.) 60., (2002.) 70., (2008.) 98-99., (2009.) 100. 102. 104., (2010.) 108.-111., (2011.) 112.
 125. Giorgio Segato, *Dimitrije Popović*, Skener studio, Zagreb, 1999.
 126. Joža Ladović, *Vilko Gecan*, Art studio Azinović, Zagreb, 1997.
 127. Miroslav Krleža, *Balade Petrice Kerempuha*, Art trezor naklada, Zagreb, 1996.

128. Silvio Levy, *Dina Lenković*, Zagreb, 2008.
129. Biserka Rauter-Plančić, *Virgilije Nevjetić*, Klovićevi dvori, Zagreb, 1998.
130. Dragan Mucić, *Prvih četrdeset godina HNK Osijek*, Matica hrvatska Osijek, 2010.
131. Guido Quien, *Slavko Peršić*, Velika Gorica, 2004.
132. Tonko Maroević, *Vojin Bakić*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1998.
133. Igor Zidić, *Matko Trebotić*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1988.
134. Ive Šimat Banov, *Marija Ujević*, Art magazin *Kontura*, Zagreb, 2007.
135. Draženka Jalšić, *Fedor Malančec*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 1998.
136. Zdenko Tonković, *Vaništa*, Napredak, AKD – Hrvatski tiskarski zavod, Zagreb, 1993.
137. Zdenko Tonković, *Oton Gliha*, Masmedia, Zagreb, 1993.
138. Zoran Kržišnik, *Jagoda Buić*, Globus, Zagreb, 1988.
139. Mario Lenković, *Rajski vrt*, Muzej Matija Skurjeni, Zaprešić, 2010.
140. Blanka Žakula, *Etno frizure Hrvatske*, Kulturni centar Gatalinka, Vinkovci, 2006.
141. Tonko Maroević, *Zlatko Šimunović*, Art studio Azinović, Zagreb, 2001.
142. Josip Depolo, Petar Infeld, *Mijo Kovačić*, Beč, 1999.
143. Jelka Radauš Ribarić, *The Folk Costumes of Croatia*, Spektar, Zagreb, 1975.
144. Andelko Badurina [et al.], *The Croats – Christianity – Culture – Art*, Ministarstvo kulture RH: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 1999.
145. Radoslav Putar, *Tošo Dabac*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980.
146. Vinko Zlamalik, *Bela Csikos Sesija*, JAZU, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1984.
147. *Enciklopedija hrvatskih prezimena*, Nacionalni rodoslovni centar, Zagreb, 2008.
148. Radoslav Katičić, Slobodan Prosperov Novak, *Dva tisuće pismene kulture na tlu Hrvatske*, Zagreb, 1987.
149. Michael Gibson, *Edo Murtić*, Globus, Zagreb, 1989.
150. Grgo Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća*, Naprijed, Zagreb, 1995.
151. Grgo Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Naprijed, Zagreb, 1995.
152. Grgo Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*, sv. II., Naprijed, Zagreb, 1997.
153. Grgo Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*, sv. II., Naprijed, Zagreb, 1997.
154. Ive Šimat Banov, *Kulturna ustanova galerija Kula*, Split, 2007.
155. Marina Kovač, *Ulaznica za drugi svijet*, Muzej Slavonije Osijek
156. M. Pejaković, N. Gattin, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Kršćanska sadašnjost, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.
157. Vojin Bakić, *Svetlosne forme*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2014.
158. Josip Vrančić, *Milivoj Uzelac*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1991.
159. Zdenko Tonković, *Vladimir Becić*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1988.
160. *Isusovačka baština u Hrvata*, Zagreb, 1992.
161. Ivanka Reberski, *Davorin Radić*, Art magazin *Kontura*, Zagreb, 2013.
162. Jakov Radovčić, Dragutin Gorjanović-Kramberger i krapinski pračovjek, Hrvatski prirodoslovni muzej, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
163. *50 godina Hrvatskog društva naivnih umjetnika*, Galerija Mirko Virius, HDNU, Zagreb, 2014.
164. *Od svagdana do blagdana. Barok u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1993.
165. Duško Kečkemet, *Zapis i sjećanja*, 1., Split, 2013.
166. *Trogirski evanđelistar*, Književni krug Split, Split, 1997.
167. *Uvijek Osijek*, Izdavački centar Revija Otvorenog sveučilišta Osijek, Osijek, 1992.
168. Miroslav Gašparović, *Dnevnići snoviđenja – Ostavština Virgilija Nevjetića*, MUO, Zagreb, 2014.
169. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 1., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1995.

170. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1995.
171. Mirko Mirković, *Descriptio Bosnae & Herzegovinae*, AGM, Zagreb, 1998.
172. Vera Horvat Pintarić, *Tradicija i moderna*, Zagreb, 2009.
173. Vera Horvat Pintarić, *Kritike i eseji*, Zagreb, 2012.
174. Vera Horvat Pintarić, *Umijeće opisivanja*, Zagreb, 2015.
175. B. Jakić, A. Hurm, *Hrvatsko-njemački rječnik*, Zagreb, 1999.
176. M. Uročić, A. Hurm, *Njemačko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1994.
177. M. Dejanović, J. Jernej, *Talijansko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1998.
178. Tatjana Garelić, Robert Frangeš-Mihanović (1872. – 1940.), Studio Moderne galerije „Josip Račić“, Zagreb, 2015.
179. Iris Biškupić-Bašić, *Svijet igračaka*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 2012.
180. Iris Biškupić-Bašić, *Svijet igračaka – Igračka ima srce*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 2013.
181. Katalog Boris Guina, Canvas galerija, Zagreb, 2007.
182. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007., Ministarstvo kulture, Zagreb, 2008.
183. *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008., Ministarstvo kulture, Zagreb, 2009.
184. Nevenka Arbanas, *Grafičke tehnike dubokog tiska*, Koprivnica 2015.
185. Krunoslav Kamenov, Željko Mucko, Zagreb, 2015.
186. Branko Fučić, *Majstor Albert iz Konstanza*, HAZU, Udruga Jenio Sisolski, Zagreb – Brseč, 2000.

Zaključna razmatranja

Svaka donacija, izložba ili spomen određene umjetničke građe revitalizacija je jedne umjetnosti koja se, u moru novih umjetnosti, na tren ponovo izdigne u jedno novo postojanje. Uvid u darovanu grafičku zbirku iz Zbirke Biškupić nastao je u namjeri da se stručnoj i široj javnosti prikaže građa koja je bila temelj formiranju suvremene grafičke zbirke FMGG-a Livno. Bez donacije Zbirke Biškupić FMGG Livno još bi dugo bio zakinut za jednu suvremenu zbirku. Stoga je donacija Zbirke Biškupić neprocjenljiv doprinos formiranju suvremene grafičke zbirke FMGG-a Livno. Ujedno, osvrт na donaciju još je jedan način da se zabilježi plemenita gesta donatora, ali i prigoda za isticanje važnosti samih donacija kulturnim institucijama.

Prije donacije Zbirke Biškupić muzejsko-galerijski fundus sadržao je 65 grafičkih listova. Nakon donacija Bože Biškupića i fra Joze Vrdoljaka oformljena je suvremena grafička zbirka koja trenutno obuhvaća 616 grafičkih listova. Darovana kolekcija suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić, iako nije sveobuhvatna, daje sažet presjek i omogućava uvid u kontinuiranu putanju razvoja hrvatskoga grafičkoga medija od prije sedamdeset godina pa sve do danas. Kolekcija je sadržajan rezime hrvatskoga likovnoga stvaralaštva u kojem se kroz individualne umjetničke prizme zrcale osobna, društvena, kulturno-istička i politička svakodnevica suvremenoga doba.

Predstavljajući građu i zastupljene umjetnike iz Zbirke Biškupić, razvidno je koliko je bilo neprocjenljivo zajedništvo nekolicine istomišljenika 70-ih i 80-ih godina XX. st. u Hrvatskoj te njihova spona s kolegama iz inozemstva. Naime, zahvaljujući njima, uspješno se promovirala hrvatska kulturna scena u svjetskim umjetničkim krugovima.

Darovana kolekcija grafičkih mapa Zbirke Biškupić mozaik je beskonačnih mogućnosti grafičkoga medija. Kolekcija prikazuje svu raznolikost i domete suvremene hrvatske grafike XX. i XXI. stoljeća. Mogućnosti koje nam grafički medij daje očituju se u djelima

navedenih autora koji nam prikazuju neslućene mogućnosti grafičkih tehniki: od klasičnih tradicionalnih tehniki dubokog, visokog ili kombiniranog tiska pa sve do računalne grafike.

Osim raznovrsnosti umjetničkih poetika, kao i uvid o uvođenju novih medija u stari grafički zanat, značaj kolekcije povećavaju i već završene edicije. Vrlo je teško doći do pojedinih grafičkih listova pogotovo od autora koji više nisu među nama. Činjenica da FMGG Livno ne bi mogao u tako kratkom vremenu prikupiti toliko djela renomiranih autora još više podiže vrijednost same kolekcije koja se sada nalazi u FMGG-u Livno.

Zadaća je Muzeja kroz razne izložbe, predavanja i radionice popularizirati novoosnovani fundus kako bi se promovirao grafički medij i bio poticaj novim projektima iz područja vizualnih umjetnosti.

Kratika

FMGG – LIVNO

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

NSB

Nacionalna i sveučilišna biblioteka

NSK

Nacionalna i sveučilišna knjižnica

Literatura

Arbanas 1990

Arbanas, N. *Kurenti*, Zagreb 1990.

Arbanas, Franković 2003

Arbanas N. i Franković, M. S. *Vatromet*, Zagreb 2003.

Bassin, Šimat 2004

Bassin, Šimat, M. *Dinamizam vlati i dijeljenje plohe*, Hamo Čavrak, Zagreb 2004, 90.

Biškupić, Lacković 1981

Biškupić, B., Lacković Croata, I. *Prolegomena za jedno neistraženo razdoblje naive*, Trn, Zagreb 1981.

Čavrak 1984

Čavrak, H. *Vlati dna*, Zagreb 1984.

Depierris, Šiško 1978

Depierris, J. L., Šiško, I. *Uza smrt lokva*, Zagreb 1978.

Depierris 1988

Depierris, J. L. Šiško, Zagreb 1988.

Depierris 1997

Depierris, J. L. *Ivan Lacković Croata*, Zagreb 1997.

de Pra Cavalleri 1998

de Pra Cavalleri, L. *Maja S. Franković*, Rijeka 1998.

Franeš, Babić 1990

Franeš, I., Babić, D. *Sjaj baštine: Hommage À Ivan Mažuranić*, Zagreb 1990.

Franković 2002

Franković, M. S. *Nebo*, Zagreb 2002.

Franković 2006

Franković, M. S. *Volim te/Je t'aime*, Pariz 2006.

Glavočić 2003.

Glavočić, D. *Vatromet*, Arbanas, N., Franković, M. S. *Vatromet*, Zagreb 2003, s. p.

Hebrang-Grgić 2011

Hebrang-Grgić, I. *Dar kao način izgradnje zbirki u Hrvatskim narodnim knjižnicama*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske 54, 3(2011), 95-106.

Horvat-Pintarić 2009

Horvat-Pintarić, V. *Tradicija i moderna*, Zagreb 2009.

Krmpotić, Lacković 1987

Krmpotić, V., Lacković Croata, I. *Izgubljeni biser*, Zagreb 1987.

Lacković 1989

Lacković Croata, I. *2000 Jahre Bonn*, Zagreb 1989.

Lacković 1985

Lacković Croata, I. *Podravina – In memoriam Anatole Jakovsky*, Zagreb 1985.

Lovrenčić 1975

Lovrenčić, I. *Meseci na fašniku*, Zagreb 1975.

Lapuh 2001

Lapuh, Ž. *Zrcalni tragovi*, Zagreb 2001.

Maroević 2002

Maroević, T. *Autorski oslikana knjiga*, Zbirka Biškupić Biblio filska izdanja 1972. – 2002. iz Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Zagreb 2002. 9-21.

Maroević 2013

Maroević, T. *Jezgrovit uvid u suvremenu hrvatsku grafiku*, Katalog Izložbe suvremene hrvatske grafike, Donacija Zbirke Biškupić, Livno 2013, 6.

Maroević, Lacković 1988

Maroević, T., Lacković Croata, I. *Krležin Thanatopolis: U počast Miroslavu Krleži 1893. – 1981.*, Zagreb 1988.

Maštrović 2002

Maštrović, M. *Biblio filska izdanja Zbirke Biškupić – dio kulturne baštine*, Zbirka Biškupić Biblio filska izdanja 1972. – 2002. iz Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Zagreb 2002, 32-35.

Mrkonjić, Barić 1987

Mrkonjić, Z., Barić, B. *Divlji bog*, Zagreb 1987.

Paljetak 1997

Paljetak, L. *Nevenka Arbanas*, Zagreb 1997.

Paljetak 2001

Paljetak, L. *Ivan Lovrenčić ili prizori iz jednostavnog života*, Zagreb 2001.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999

Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M. *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Weltruski 1982

Weltruski, J. *Slika i značenje*, Plastični znak, Zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti, Rijeka 1982, 137-150.

Žagar, Arbanas, 2000

Žagar, A., Arbanas, N. *Male proze kojima se kiša uspinje natrag u nebo*, Zagreb 2000.

Internetski izvori

<http://www.min-kulture.hr/naple/hrv/sazeci.htm>
(konzultirano 27. 1. 2016)

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3848>
(konzultirano 27. 1. 2016.)

<http://www.vecernji.hr/zanimljivosti/tajna-zbirka-umjetnina-bivseg-ministra-boze-biskupica-236961> (konzultirano 26. 1. 2016.)

<http://www.matica.hr/vijenac/534%20-%20535/>
(konzultirano 26. 1. 2016.)

<http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=67361>
(konzultirano 15. 1. 2016.)

http://www.gkka.hr/?page_id=36 (konzultirano 22. 1. 2016.)

The donated collection of contemporary Croatian graphic art from the Biškupić Collection

(Forming the contemporary graphic art collection in the Franciscan Museum and Gallery Gorica - Livno)

Key words: graphic art, FMGG, Biškupić Collection, donation, bibliophile edition

On the occasion of the Croatian accession to the European Union in 2013, Božo Biškupić, former minister of culture of RC, collector, publisher of poetic-artistic editions and graphic portfolios, donated a selection of graphic prints from his abundant artistic collection to the Franciscan monastery on Gorica, which were then handed into the care of the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno.

The donation of graphics from the Biškupić Collection was the foundation for the forming of the contemporary graphic art collection in the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno. Before the donation from the Biškupić Collection, the collection of the FMGG Livno held 65 graphic prints. After the donation from the Biškupić Collection and the donation by Fr Jozo Vrdoljak, the contemporary graphic art collection of the FMGG Livno was formed and together with the bibliophile editions, it currently encompasses 616 graphic prints. The grant from the Biškupić Collection, which is the topic of this paper, includes the donation of 234 graphic prints in 17 bibliophile editions and graphic portfolios, 302 graphic prints by Croatian artists and 186 monographic editions, exhibition catalogues and periodical publications. The paper describes seventeen donated graphic-artistic portfolios that are a joint creation of artists with poets, writers and art critics.

Special exhibitions and events were organised on the occasion of the donations, hence the paper offers an overview of the events, as well as insight into the donated materials. The first donation of individual graphic prints was

the reason for an exhibition of contemporary Croatian graphic art entitled *Exhibition of 164 graphics*. For easier orientation, the artists were for the exhibition divided into four groups according to the key of artistic origin: *Sign, Trace, Figure and Structure*. On the exhibition in Sarajevo, the Exhibition of contemporary Croatian graphic art was presented in an even richer and more complete form. The newly donated works of key protagonists of the contemporary Croatian scene, as well as works of fresh college graduates, gave a more complex and concise insight into the ranges of Croatian contemporary graphic art, but also enriched the newly founded collection.

The value of the new collection of graphic art lies precisely in 93 diverse artistic poetics of renowned authors of the Croatian art scene who make up this donated collection. In addition to the variety of artistic collections, as well as insight into the introduction of new media into the old graphic craft, the significance of the collection is increased by the completed editions. Some editions have been printed almost forty years ago and most graphic prints are very hard to come by, especially of those authors who are no longer among us.

The collection offers a concise cross section and insight into the continuous path of Croatian graphic art from seventy years ago until today. Even though not all Croatian artists are represented by this collection, it shows the most important representatives of the oldest generation, that is, the initiators of contemporary expression in Croatia, then the middle generation and its artists, who inherit their professors and improve graphic technology and its possibilities, as well as, finally, the youngest generation that is just being formed.

The older generation of Croatian artist, who laid the foundations of contemporary Croatian art, is represented by the greatest names of the Croatian art scene. To mention only a few names: Murtić, Kožarić, Richter, Picelj, Srnec, Prica, Šutej, Jordan, Keser, Nives Kavurić- Kurtović, Koydl, Nevenka Arbanas, Šiško, Bučan, Dubravka Babić, Vejzović, Maja S. Franković and others. The middle generation, who by learning from its older colleagues complemented old techniques and experiments with new technologies, is represented by Šimrak, Todorović, Ivana Franke, Vekić, Mirjana Vodopija, Čabraja. The youngest generation of graphic artists, who have just completed the academies and are still forming their artistic expression: Marija Kokeza, Kristina Obad, Petra Balekić, Ana Vivoda, Marija Tomaz and Duje Medić.

A donation as a form of procurement of certain material is necessary for the forming of collections in almost all areas of culture, including the donated material that completes this collection. It is a fact that without this donation, the FMGG Livno could not have collected so many works by renowned authors in such a short time period and would have been without a contemporary graphic art collection for a very long time.

It is the task of the Museum to popularise the newly established holdings, through various exhibitions, lectures and workshops, in order to promote the graphic medium that should stand as an encouragement for new projects from the field of visual arts.

Cijelu je jesen i zimu paša proveo u Livnu utvrđujući ga za obranu i skupljajući vojsku za napad. Tada su podignute neke kule i tabije, osobito u samu gradu, a među njima tzv. Atlagića od koje se do danas sačuvao tek trag nekog noćnoga kamenoga bastiona koji je samostalno branio južni istočni dio staroga Livna! Cijelu je jesen i zimu paša proveo u Livnu utvrđujući ga za obranu i skupljajući vojsku za napad. Tada su podignute i neke kule i tabije osobito u samu gradu, a među njima i tzv. Atlagića od koje se do

Tomislav Perković

Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699.
u livanjskome kraju i njegove
posljedice za katolički puk

ODJECI MOREJSKOGA RATA 1684. – 1699. U LIVANJSKOME KRAJU I NJEGOVE POSLJEDICE ZA KATOLIČKI PUK

Tomislav Perković
Podhum, Livno
livnot@net.hr

UDK: 94(497.6 Livno)“17“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. XII. 2016.

Prihvaćeno: 23. I. 2017.

256

Autor u ovome radu detaljno obrađuje nekoliko epizoda velikoga Morejskoga rata u Dalmaciji i njegove posljedice za katoličko stanovništvo livanjskoga kraja. Rad donosi i neke nove trenutke iz do sada neobjavljenih arhivskih izvora zahvaljujući kojima se unosi posve novo svjetlo u dosadašnje poimanje sveukupne livanjske povijesti iz razdoblja osmanske vladavine, poglavito etnodemografske.

Ključne riječi: Morejski rat, Dalmacija, Livno, Turci Osmanlije, seobe stanovništva

Uvod

Kada je veliki vezir Osmanskoga Carstva Kara Mustafa-paša Köprülü (Ćuprilić) svečano odjeven i zaognut u bogato izvezen plaš¹ napokon 14. srpnja 1683. stigao pod zidine Beča i zaposjeo ga s više od 200.000 vojske raznih rodova (konjaništva, pješaštva, topnika, s bezbrojnom komorom i drugom logistikom), malo je tko mogao i pomisliti da će konačan ishod toga pohoda biti katastrofalан za Osmanlije. U tom trenutku Osmansko je Carstvo, ma koliko zapravo slabo u svojoj srži, i dalje bilo velesila golemih vojnih razmjera čija se administrativna uprava, baš kao i za vrijeme njegove najveće moći sredinom XVI. stoljeća, protezala na tri kontinenta – Aziju, Afriku i Europu. Na više od 4.000.000 km² „zelenog mora“, koje je obasjavao polumjesec sa zlatnom zvjezdrom, u njegovu europskome dijelu stanje stalne napetosti održavao je tvrdokorni ljuti krš koji je već stoljeće i pol bio kost u grlu moćnoj sili. Bio je to prostor Kliškoga sandžaka.

U to je vrijeme Kliški sandžak obuhvaćao sav prostor od Kupresa na sjeveru do Klisa na jugu, odnosno cijelokupnu Dalmatinsku zagoru, koja se protezala od rijeke Krke na zapadu do ušća Cetine na istoku. Pa iako je Klis, po kojem su Osmanlije i nazvale taj prostor, u netom svršenu ratu što se vodio između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva od 1645. do 1669. – nazvanu *Kandijskim ratom* – bio zapravo oslobođen od Turaka, u njihovim je mislima i dalje sve ostalo po starom pa se želja za ponovnim osvojenjem te vrletne utvrde drevnoga hrvatskoga kraljevstva nije skrivala. Štoviše, osmanski su vojni stratezi, osobito lokalni begovi i paše, razrađivali planove kako ga ponovno preoteti. Tako je granica, više nego ikada, ovisila o volji pojedinca, osobito s turske strane,² zbog čega su mletački providuri upravo

¹ Mažuran, 1998, 246.

² O toj samovolji govore i brojni sultanovi fermani. Jedan je osobito zanimljiv jer se izravno odnosi na čuvare tvrđave Prolog i Nutjak... i glasi (u skraćenoj verziji): *Ti, plemeniti vezire i preuzvišeni mušire (...) koji upravljaš bosanskim vilajetom – trajna ti budi veličina! – i ti uzoru kadija i sudaca (...) naš gospodine kadijo okolica Kliških (...) uzmite na znanje čim stigne carski uzvišeni znak ovo: Raja državnog lena što spada bosanskoj blagajni predala*

na ovome dijelu nastojali pod svaku cijenu održati dobrosusjedske odnose s lokalnim feudalcima i moćnicima. Među njima posebno su se izdvajali Atlagići, Crničići, Firdusi i Durakbegovići, čiji će članovi obitelji upravo tih godina obnašati dužnosti Kliškoga, odnosno Ličkoga sandžaka.³ Mehmed-beg Durakbegović, kao Kliški sandžak, stanovao je u svojoj kuli u Livnu, a u službi čuvara kule nalazio se i Pavo Milanović koji će, kako ćemo to vidjeti, biti jedan od pokretača velike seobe livanjskoga katoličkoga puka u Sinjsku krajinu o čemu će tek biti riječi. Tako je nakon nešto više od jedva 10 godina mira koji je trebao biti trajan, *linija Nani*⁴ bivala zapravo trajno nestabilna zbog čega će se ovaj prostor naći u novom ratnom vrtlogu, još krvavijem i još surovijem od prethodnoga. Povijest ga je zapamtila pod nazivom Bečki rat, odnosno Morejski – (zbog sukoba oko otoka Moreje u Egejskome moru) – koji će se zapodjenuti između Venecije i Osmanlija. Vrhunac toga sukoba odigrat će se u Dalmaciji.

Poraz Turaka pod Bečom i početak rata u Kliškome sandžaku

Na vijest o skupljanju vojske i ratu „na česara“ ratni zanos obuze sve viđenije begove i age i u Bosanskom ejaletu.⁵ U Sarajevu, gdje su se imali skupiti sejmeni iz cijele Bosne, izdane su

je na Moju portu blaženstava molbu, u kojoj navodi, da (...) pri njoj nije nikakovih zaostataka bivalo, čuvari tvrđava Prologa, Nutjaka i Havale (nedaleko od Zadvarja, op. T. P.), a naročito zapovjednici imenom Abdul-Medžid, Mehmed i Mahmud s a m o d a s e d o m o g n u i o t m u (naglasio T. P.) pod izgovorom da je pri njima još hiljadu groša ostalo, toliko puta novac oduzimali, pošto bi je zatvorili i torturali, te tim veliki zulum činili (...) Stoga zapovijedam (...) te naređujem (...) da ove stvari (...) izvidiš i ispitaš (...) te to zabrani i dokini (...). U buduće ne daj da se protiv Moje carske zapovijedi išta događa i ne daj povoda da bi glede spomenutog odnošaja uslijedila Moja ponovna zapovijed! Pisano u Carigradu sredinom mjeseca redžeba 1093 (1683); *Tugra sultana Mehmeda Hana IV, sina Ibrahimova.* (Opširnije vidi: Pavich, 1903, 429)

³ Jačov, 1990, 60-62.

⁴ Najdetaljnije o tome vidi: Buzov, 1993, 1-38.

⁵ O svim detaljima administrativne podjele Bosanskog pašaluka vidjeti: Šabanović, 1982.

zapovjedi o najstrožoj zabrani prometa prahom i olovom. Čak su s dviju džamija skinuti olovni krovovi kako bi metal bio pretopljen u puščana zrna.⁶ Bosanski paša poduzimao je sve mjere da što prije dođe do novca tako da je narod naveliko globljen.⁷ U to je ime paša u pratnji velikoga broja konjanika boravio u Livnu kako bi pokupio danak od 1.200 reala.⁸ O tome je brojna svjedočenja ostavio i sam biskup makarski don Nikola Bijanković,⁹ koji je upravo u vrijeme rata pastorizirao svoje vjernike. *Turci su, piše biskup, veoma pohlepni; vole nagrade i darove,* stoga mu redovito na rastanku napominju da se sjeti *običajnih podavanja* prigodom ponovnog dolaska. Biskup zna da bez tih poklona *ne bi mogao posjećivati 20.000 svojih vjernika koji se nalaze pod turskom vlašću.*¹⁰

S pokretom vojske prema Beču povećavao se pritisak aga i begova na kršćanski svijet u pograničnim krajevima ejaleta, osobito u Dalmaciji. Naime, 14. rujna 1682. Hasan-beg Durakbegović, u pratnji velikoga broja ljudi s razvijenim zastavama, glazbom i pucnjavom iz pušaka, ušao je u Zemunik (kod Zadra) *kako bi pokazao nevjernicima čiji će grad uskoro biti.* Mještani su time bili žestoko pogodeni. Hasan-beg ih je još više izazivao maltretiranjem i uzneniravanjem njihovih žena, pa čak i starčadi. I kako *jedan mač drugoga iz korica izvlači*, Morlaci se podigoše na oružje i u bijesu ubiju Hasan-bega i gotovo cijelu njegovu pratnju. U sukobu je ubijeno 117 Turaka, precizira mletačko izvješće o tom krvavom *zemuničkom pokolju*.¹¹ Uskoro su za osvetu Turci u selu Pribude na Svilaji nabili na kolce četiri kršćanina i tako nabijene ostavili da skapavaju tri dana i tri noći. Dok su visjeli na kolcima, neprestance su zazivali Isusa i Mariju. Rasrđeni zbog toga, Turci su ih skinuli i njihova tjelesa bacili u vatrnu.¹²

⁶ Stanojević, 1962, 47, bilj. 12.

⁷ Muvekkit, 1999, 393.

⁸ Stanojević, 1962, 23.

⁹ Vidović, 1981.

¹⁰ Vidović, 1981, 98.

¹¹ Stanojević, 1962, 16, bilj. 38; Kosor, 1979, 164-165.

¹² Vidović, 1981, 38, bilj. 120.

Tako je na našem području ubrzo počeo krvav Morejski rat.

Poraz i rasulo goleme turske vojske pod Bećom 12. rujna 1683. doveo je do neočekivanog općeg ustanka među kršćanskim svijetom diljem Carstva. Buknuo je ratni plamen. Godine 1684. *miseca aprila na 29*, kako piše fra Pavao Šilobadović u svojoj kronici, udari 700 krajšnika na Buško blato i *zaplini 7 tisuća male živine, goveda i konja na 250, čeljadi turske 30, a toliko i posikli.*¹³ Isto se ponovi mjesec dana nakon toga, kada su krajšnici udarili na livanjsko selo Vržerale.¹⁴ Međutim, kako su Turci očekivali taj napad, ništa se značajnije nije dogodilo osim sporadičnih okršaja iako je vojska bila brojna.¹⁵ Ni sljedeće godine *istočno livanjsko bojište* nije mirovalo. Štoviše, početkom veljače skupi se 560 krajšnika i *otid/oš/e na Buk kod Buška Blata* odakle dotjeraše *male živine 4 hiljade, konja i goveda 8 stotina.*¹⁶ U tim naletima napokon su osvojene male, ali iznimno vrijedne tvrđave: Nutjak na srednjem toku rijeke Cetine i Zadvarje na donjem. Zadarski je nadbiskup te prve uspjehe javio papinskom državnom tajniku Alderanu Cibi koji mu je obećao poslati oružje što se nalazilo u Trstu da ga podijeli narodu.¹⁷

I dok su primorski krajšnici na svoju ruku provaljivali u istočni dio livanjske krajine, poglavito u Buško blato i na Duvanjsko polje, dotle su kotarski i zagorski krajšnici čistili Kotare od inače malobrojnih Turaka koji su u velikom strahu bili stjerani u jake tvrđave

¹³ Zlatović, 1889, 110; Soldo, 1993, 50-51.

¹⁴ Zlatović to nije uspio prevesti nego piše *porobi vražjega*, a Soldo pak piše *porobih vražerača* pridodajući upravo ovom pojmu bilješku broj 44, u kojoj je, očito bez velikog smisla, objašnjeno samo ovo: *ča – sigurno đavlja (čavla)*. Ne znajući, naši nam prevoditelji nisu obratili pozornost na to da pojам *Kamenšćica* zapravo znači planinu Kamešnicu, a što se drugo može robiti pod planinom osim velikog i plodnog sela Vržerala koje turski defteri ponekad nazivaju i Vražjim Raljama, kao npr. godine 1528. – 1530. (TD br. 157) Godine 1604., selo je brojilo 37 muslimanskih kuća i samo jednu kršćansku pa je posve razumljiv pohod krajšnika na to selo.

¹⁵ Zlatović, 1889, 110; Soldo, 1993, 51.

¹⁶ Zlatović, 1889, 110; Soldo, 1993, 51.

¹⁷ Stanojević, 1962, 64; Soldo, 1995, 13. Usporedi također i: Jačov, 1983, 93-95, listine br. 85 i 87.

u unutrašnjosti. Potkraj studenoga 1683. združeni drniški, šibenski i kotarski krajšnici navališe na Drniš i osvoje ga *protiv volje mletačkih vlasti*. Turska posada nakon kraćeg otpora sporazumno napusti grad. Krajšnici ga potom opljačkaju i zapale.¹⁸ Bio je to junački pothvat samoorganiziranog stanovništva na čijem su čelu stajali harambaše i serdari odlučni da pod svaku cijenu protjeraju *neprijatelje Križa* sa svoje stoljetne zemlje. Pritisnuta neočekivanim udarima Morlaka, Republika sv. Marka ubrzo je poslala u Zadar izvanrednog providura Dominica Moceniga da smiri situaciju. Međutim, kada se on susreo s *četredeset morlačkih glavara pod oružjem i u svom odijelu*,¹⁹ među kojima su bili i Stojan Janković, Smoljan Smiljanić, Šimun Bartulačić i *governatore della nazione Crouata* Franjo Posedarski, ostao je zapanjen jer nije očekivao baš tako odlučne i organizirane narodne glavare i njihovu spremnost na sve ili ništa. Stoga mu i nije ostalo ništa drugo nego službeno povesti podanike Republike u otvoren rat protiv *neprijatelja Križa*. Izrađen je ratni plan osvajanja turskoga teritorija, a cilj je bio protjerivanje Turaka iz tvrdih gradova Knina, Sinja, Imotskog i Livna i naseljavanje kršćanskoga stanovništva na njihova mjesta.²⁰ Međutim, te će akcije do kraja dovesti tek njegov naslijednik Pietro Valier, koji će 30. listopada 1685. naslijediti Moceniga.²¹ Za to je vrijeme bosanski paša pojačavao te utvrde s nešto vojske, koje je zbog teškog rata na sjevernim granicama Carstva i inače nedostajalo pa se silom i represalijama nastojalo sačuvati mir i podaničku vjernost naroda, ali i spriječiti njegov odlazak, koji se iz nekih dijelova već bio počeo doseljavati na oslobođene krajeve. Prema Jačovu, samo u razdoblju od siječnja do travnja 1684. godine na ustaničkom se teritoriju naselilo više od 4.000 *morlačkih porodica koje su imale oko 20.000 ratnika*.²² Ipak, prepunućenost oslobođenoga teritorija i nedostatak hrane

¹⁸ Kosor, 1979, 166.

¹⁹ Jačov, 1990, 65.

²⁰ Jačov, 1983, 102, listina br. 95.

²¹ Soldo, 1995, 15-16.

²² Jačov, 1990, 65.

prisiljavalo je mnoge na povratak. Naime, teško je prijeći kućni prag i napustiti rodno ognjište, primjećuje Soldo.²³

Ohrabreni uspjehom subraće po vjeri i oružju, kršćanski podanici s bosanskomletačke granice, inače podanici *islamskoga barjaka*, predvođeni Matom Živko/viče/m i Matom Nakićem, uskočiše u oslobođeni teritorij i bivaju razmješteni u trogirsko zaleđe te oko Ostrovice, Bribira i Skradina. Prema mletačkim izvješćima zajedno ih je bilo gotovo 5.000 duša od kojih blizu 2.000 sposobnih za oružje.²⁴ Imajući u vidu pored prethodnih i ovo doseljavanje, Mocenigo o tome izvješćuje Senat: *Na zadarskom, šibenskom, trogirskom i splitskom teritoriju žive tri vrste Morlaka: prvi su stari podanici; drugi su podanici koji su se doselili za vrijeme prošloga rata* (Kandijskoga, op. T. P.), *i treći su oni koji su se doselili za vrijeme sadašnjih nemira. Najbrojniji su*, nastavlja izvanredni providur, *oni na zadarskom teritoriju nad kojima upravu imaju serdari Franjo Posedarski, Šimun Bartulačić, Smoljan Smiljanić i Stojan Janković. Šibenski su pak potčinjeni serdaru Iliju Nakiću* (valjda Mati op. T. P.), *a trogirski guvernaduru Trogira. Kliški pak svojim harambašama, a splitski kapetanu Splita koji zbog toga nosi titulu kapetan Kaštelana.*²⁵

Zahvaljujući istraživanjima Vjeke Omašića,²⁶ osobito dr. fra Karla Kosora,²⁷ imamo očuvan popis tih morlačkih obitelji koje su, predvođene svojim harambašama i kapetanima, naselile spomenuto područje. S obzirom na to da je riječ o prezimenima koja su od iznimne važnosti za proučavanje podrijetla livanjskih katoličkih prezimena, taksativno ćemo ih donijeti onako kako su zapisana u popisima, a onda ćemo im više detalja posvetiti tijekom daljnjega izlaganja. Prema tim dokumentima datiranima

| Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk

na 2. travnja, odnosno 2. svibnja 1684., došlo je oko 350 obitelji s ukupno 1.400 duša od kojih je 557 bilo sposobno za oružje. Obitelji koje je predvodio *capitan* Stjepan Anetić brojale su gotovo 550 članova, među kojima se spominju i članovi obitelji *Kouaceuich*, ali i *Chouaceuich*, i *Chouaceuich-Giosipouich*, te *Chosich*, prezimena odreda starosjedilačka u livanjskom kraju, osobito na prostoru saromiške nahije, tj. župe Donjeg polja (Ljubunčić).²⁸ Harambaša *Petar (H)Reljanovic*²⁹ doveo je gotovo 70 obitelji među kojima se posebno ističu četiri obitelji *Pasducouich* i jedna obitelj *Iuanouich* s 15 članova. Pastuhovići i Ivanovići su starosjedioci u livanjskome kraju.³⁰ Harambaša *Matio Nachich* doveo je 49 obitelji, među kojima su bili osobito brojni članovi obitelji *Zepina* (ukupno 13 obitelji toga prezimena) koje su mogle dati 33 svoja člana sposobna za oružje. Nema dvojbe da je riječ o prezimenu *Džepina*, koje je evidentirao biskup Dragičević godine 1743. na Grgurićima.³¹ Harambaša *Mate Brakuz (Brachus)* doveo je 34 obitelji, među kojima nam je posebno zanimljiva ona zapisana kao *Milin Milacouich*, te dvije obitelji *Garchouich*, s ukupno 20 članova. Njih spominjemo jer je vjerojatno riječ o *renegatu* prezimena *Milak* te prezimenu *Grković*. Prvi su starosjedioci u Lusniću, a drugi u Grkovcima, u tzv. donjem Livanjskom polju (nahija Saromiše). Među obiteljima koje je doveo harambaša Stipan Goreta, posebno se izdvajaju *Omarceni* (dvije obitelji sa 16 članova) te *Zvane i Luka Herzegh*, kako je to upisivač zapisao. Prezime *(H)Erceg* posebno naglašavamo jer se ono pojavljuje i u popisu katoličkih obitelji livanjskoga

²³ Soldo, 1995, 14.

²⁴ Jačov, 1990, 65, bilj. 22; Usپoredi također i: Omašić, 1974, 81-83.

²⁵ Jačov, 1990, 67.

²⁶ Omašić, 1974, 81-152.

²⁷ Kosor, 1979, 169-170, osobito u Prilozima na str. 184-192.

²⁸ Godine 1743. Kovačevića je bilo u Čajiću, Rujanima i Ljubunčiću, a Čosića u Strupniću (Mandić, 1962, 18-19). Istodobno, diljem Bosne evidentirano je ukupno 15 obitelji *Jozipovich* s više od 120 članova. U livanjskoj pak župi u selu Dobrom evidentirana je obitelj Mijina sa svega šest odraslih članova (o. c., str. 21.).

²⁹ Godine 1743. u Vržeralima je registrirana obitelj Vida Relje s pet članova (Mandić, 1962, 23).

³⁰ Mandić, 1962, 17-24; Petrić, 1961, 31-90.

³¹ Ivanova obitelj sa sedam članova (Mandić, 1962, 22).

kraja, i to konkretno u selu Ljubunčiću,³² a Petrić ga je u svojim istraživanjima osim kod Hrvata registrirao i kod Srba ikavaca u Priluci i Čelebiću kao doseljenike iz Rujana i Strupnića.³³ Zasigurno ne ćemo pogriješiti ako naglasimo prezime *Omarcen* jer je zapravo riječ o starosjedilačkom i očito drevnom katoličkom prezimenu Omrčen čija je matica u buškoblatskom kraju.³⁴ Osim njih, ovdje su još i obitelji Nikole Bilića, Ilike i Nikole Samardžije, Tome Biluša te Petra i Nikole Babića, sve redom katolici evidentirani u zapadnom dijelu livanjske krajine (nahija Saromiše/vo/), a ovom popisu treba dodati i obitelj Pave Ljubičića i Mate Grabovca, prezimena koja je evidentirao biskup Dragičević 1743. u Čajiću i Grabovici, odakle se smatra da je uopće poteklo prezime Grabovac,³⁵ odnosno po kome je ovo selo i dobilo svoje ime.³⁶ Oni su bili pod „bandirom“ harambaše Mije Blaževića. Junačina Luka *Xiukouich* doveo je *suae famiglie* među kojima se nalaze i: *Mathio Galich, Jacomo Babich, Zorzi Sarich, Vido Xiukouich, Doymo Bilogriuich, Piero Galiotouich*, a također i *Zuane Bilusich, Michael Bilogriuich, Gasparo Duyich, Luca Bilusich, Iuiza Susa, Jerco Scorich* u banderiji *capitan Iuiza Silov*.³⁷

Sudeći prema navedenim prezimenima, reklo bi se da je to većina onih što su evidentirani u najstarijim livanjskim maticama kao malobrojni u grahovsko-glamočkom kraju, kako se to može zaključiti malo podrobnjom analizom Dragičevićeva izvješća iz 1743. Dakako, i opet i ponovno u prostoru župe Ljubunčića, tj. nahije Saromiš(ev)o. Napokon, u spisima providura Cornara spominju se novi

³² Godine 1743. u Ljubunčiću su evidentirane dvije obitelji Erceg s tek 10 članova – Dujmova i Petrova (Mandić, 1962, 19).

³³ Petrić, 1961, 66 i 70.

³⁴ Godine 1743. u buškoblatskom je kraju evidentirano ukupno šest obitelji toga prezimena od čega dvije u Prisoju, a četiri u Grabovici. Ukupno su brojale čak 91 člana (Mandić, 1962, 24).

³⁵ Vrčić, 1996, 221.

³⁶ Drmić, 1981, 29.

³⁷ Kosor, 1979, 191.

stanovnici Kaštela koji su doselili iz Livna: Ivan Lakić, Luka Milanković, Marko Bakonjin, Marin Sikirica i Ivan Ugljan.³⁸ A neki od njih evidentirani su i u šibenskoj blizini o čemu nam svjedoče i upisi u starim maticama dolačke župe.³⁹ Potvrdom obiteljske predaje staroga livanjskoga roda Bralić (Bralo), koji su većinsko hrvatsko katoličko prezime upravo u ovom području o kojem smo prethodno razmatrali,⁴⁰ do daljnjega ćemo završiti ovo naše izlaganje o identifikaciji Morlaka koji su doselili, kako to kaže Mocenigo, za vrijeme sadašnjih nemira, kao i više nego jasnu postojbinu odakle su se to uputili. Braliće susrećemo u *banderiji* harambaše *Stipigeuich alias Peraiza*. Čitamo Dragičevićev popis iz 1743. i pronalazimo u Čaprazlijama dvije obitelji *Stipichevich*, Josipovu i Dujmovu s po pet članova, te u Donjim Rujanima Matinu obitelj sa šest članova.⁴¹ Recimo još na koncu da su u spomenutoj banderiji osim navedenih prezimena ubilježeni i Mate Rajčić, Mate Vulić i Petar Mihaljević, ali i još neki koje susrećemo u najstarijim livanjskim maticama koje nam svjedoče da su stanovali raštrkani po livanjsko-

³⁸ Omašić, 1974, 82, bilj. 4.

³⁹ Zanimljiv je upis što sam ga pronašao u staroj matici umrlih dolačke župe (Šibenik). Među brojnim umrlim novodoseljenicima jedan nam je upis posebno zanimljiv. U doslovnom prijepisu taj dio glasi: *Die 11. februarii 1693. Stephanus filius Joannis Lachich Agie a Cliuno aetatis sua anno 23.* Iz ovoga iznimno zanimljiva upisa doznajemo još jednu bitnu stvar. Naime, ako pojам *Agie* ponovimo nekoliko puta izrijekom, bez problema će nam zazvučati kao /Adžie/, što je u stvari „predak“ budućega drniškoga prezimena *Adžije* koje će obilježiti drnišku povijest, osobito novijega doba („narodni heroj“ Božidar Adžija, 1890. – 1941.). Prema ovome možemo zaključiti da su *Lakići od Livna*, napustivši rodni kraj, svoje utocište, osim u splitskoj okolici, pronašli i u neposrednoj blizini Šibenika odakle će, s potiskivanjem turske sile, naseljavati nešto udaljenija mjesta, no ponajprije ona gradskoga tipa (Drniš, Knin). Uostalom, činjenica iz spomenuta upisa da je *9. septembris padre Ignatium parochus Darnicensem posvetio grob Lakićevih*, koji se nalazio u visovačkoj crkvi, to i potvrđuje. Inače, godine 1743. biskup Dragičević je u livanjskome selu Čelebiću evidentirao obitelj Tome Agicha s 13 članova, kojih domalo u livanjskom kraju više ne će biti. Vjerojatno su svi iselili rodbini u Drniš ili Knin.

⁴⁰ U *Sukošanu kod Zadra spominju se Bralići 1683. godine kao doseljenici iz Čuklića.* (Petrić, 1961, 45)

⁴¹ Mandić, 1962, 19.

grahovskoj krajini (Dobro, Golinjevo, Grahovo, Ljubunčić...).

Daljnji tijek rata

Svjesni udarne snage i vrijednosti ovoga naroda *ogrnuta gunjem i u opancima na nogama te pogačom u torbi*, neobično naučena na sivi krš,⁴² mletački su providuri podupirali akcije provala u turski teritorij radi dovođenja novoga stanovništva. Tako u siječnju 1684. Klišani udare na Dicmo gdje uniše kulu Zelil-age, a u Konjskom dizdarev čardak, dok su Poljičani zajedno s primorskim krajišnicima udarili na Makarsku koja ubrzo biva predana, a Turci prepraćeni do Vrgorca.⁴³ U svibnju mjesecu provali turska vojska u Petrovo polje s namjerom da udare na trogirsku, odnosno šibensku okolicu i na taj način povrate svoje podanike. No, iznenada ih dočekaju splitski i šibenski Morlaci i strahovito potuku. Među brojnim mrtvima našla su se tjelesa livanjskoga čehaje Mehmed-bega Kositerovića⁴⁴ i njegova brata Husejina, zatim nekoga age Ureunovića (Ugrinović?) te Hasan-age Čehajića, bivšeg zapovjednika Zadvarja.⁴⁵ Ohrabreni velikim uspjehom u Petrovu polju, Morlaci odluče poduzeti veliki napad na Kninsku krajinu gdje se sukobe s gotovo 500 vojnika turske konjice i pješaštva pri čemu im nanesu težak poraz. Pobjijeno je i zarobljeno više od 150 Turaka. Ovaj nenadani poraz, kao i skorašnja navala na Gračac u Lici, gdje je ubijeno 12 turskih

| Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk

vojnika, prisilile su turske vlasti da žurno nešto poduzmu. Stoga se bosanski paša uputi s nešto konjice u Livno, gdje se očekivao i dolazak hercegovačkog paše. U Livnu se tih godina nalazilo gotovo 600 janjičara stalne posade, a tu su bile i džebelije kao i nešto tobdžija, kako nam to svjedoči Čelebi.⁴⁶

I dok se turska vojska skupljala u Livnu, uvjeren da je došlo vrijeme za viteške udare, novi mletački providur za Dalmaciju Pietro Valier zapovjedi napad na sinjsku tvrđavu koju je branila malobrojna posada od 70 sejmena i 200 preplašenih, nenaoružanih građana.⁴⁷

Početkom travnja 1685. izvanredni providur Marino Michieli, koji je kao ratni komesar bio pridodan općem providuru, skupio je nešto vojske i priključio se krajiškim serdarima Jankoviću i Smiljaniću, a uskoro im se pridružio i Perajica sa svojim ljudima, tako da je gotovo 7.000 Morlaka zaposjelo Sinjsko polje oko tvrđave i prijelaze preko Cetine. Očekivao se providur Valier s još nešto pojačanja, za svaki slučaj. Međutim, dok se gubilo dragocjeno vrijeme na čekanju Mlečanina, Turci se iz Livna u jačini od gotovo 6.000 pješaka i 4.000 konjanika upute u pomoć opkoljenu Sinju. Uzalud su vatre s Prologa i brojna puškaranja upozoravali Morlake na opasnost. Uskoro se zametnu boj pod zidinama tvrđave u kojemu su Turci potukli mletačku plaćeničku vojsku i krajišnike. Sinj je bio spašen.⁴⁸ Ali, kako će se pokazati, tek do sljedeće godine. Pobjedom pod Sinjem, muslimani su učvrstili svoj položaj tako da se početkom lipnja novi bosanski paša spustio u Cetinu i kod Sinja razapeo 70 šatora, kako to javlja nadbiskup Cosmi kardinalu Cibi.⁴⁹ Strahovalo se da će paša tražiti povratak svojih podanika koje su odveli serdar Perajica i Nakić, budući da je ovaj u turskom zarobljeništvu imao sina i brata pa im je providur zapovjedio da se presele na zadarski teritorij, oko Nadina.⁵⁰

⁴² Morlaci su, piše izvanredni komesar u Dalmaciji Marino Michieli, neobično lijep svijet, naviknut na patnje. Spava pod otvorenim nebom, bio vjetar, kiša ili snijeg i ne zamara se tegobnim ili teškim putom; i ono što je neobično važno, znaju rukovati oružjem, osobito nožem. Sa ovakvim ljudima, završava svoje opažanje o Morlacima Michieli, mogao bi se izvesti svaki pothvat. (Stanojević, 1962, 54)

⁴³ Stanojević, 1962, 38.

⁴⁴ Kositerovići su srednjovjekovni livanjski feudalci u službi Osmanlija, kada su i prešli na islam. Prema defterima iz 1574., 1585. i 1604. mlinovi na rijeci Sturbi, zatim sela Bila s mezramama Stojčeve i Kočoper, selo Trčić kao i dio sela Potočana, čiji se dio u predosmansko vrijeme zvao Vrbovnik(om), činili su njihov prostran timar (TD br. 533, 622, 475).

⁴⁵ Jačov, 1990, 65.

⁴⁶ Šabanović, 1996, 139.

⁴⁷ Desnica, 1951, 48-49, listina br. 40; Soldo, 1995, 15.

⁴⁸ Soldo, 1995, 18; Stanojević, 1962, 62-63.

⁴⁹ Jačov, 1983, 109, listina br. 101.

⁵⁰ Kosor, 1979, 171; Usporedi i: Jačov, 1983, 110, listina br. 102.

Čvrsto držeći u svojim rukama liniju Knin – Vrlika – Sinj – Čačvina – Imotski, bosanski paša odluči napasti Zadvarje ne bi li tako povratio izgubljene položaje i ponovno zauzeo cijelu Dalmaciju. I dok je manji odred pustio trogirskim i splitskim teritorijem, hercegovački se paša s gotovo 5.000 vojnika uputi na Dvare. Bez većeg otpora zauze dvije manje kule, a onda se namjeri na *ljutog vlahu* u samom Zadvarju. Srčanost i hrabrost branitelja zadržali su čak i biskupa Cosmija koji će o tome 26. lipnja 1685. izvijestiti Sv. Stolicu.⁵¹ *I bih veliko veselje u svemu Primorju i Dalmaciji, oduševljeno piše Šilobadović, jere se oslobođiše od velika zla, amen, alleluja.*⁵²

Poslije ovog uspjeha, sredinom kolovoza oko 5.000 Morlaka iz cijele Dalmacije navali na Glamočko polje gdje spale desetak sela i sve kule alajbega Filipovića koji se sklonio u tvrđavu. Zaplijenivši brojnu stoku, odluče se vratiti preko Grahovskog polja gdje su ih bili čekali kninski i grahovski Turci. Morlaci upute stoku naprijed da bi Turke zabavili oko plijena, a zatim navale na njih nagnavši ih u bijeg. Razbijene Turke Morlaci su gonili miljama. U borbi su Turci izgubili 150 ljudi, među kojima je bilo 30 aga i dvije buljukbaše, kako je to iz dokumenta pročitao povjesničar Stanojević.⁵³ Jedna skupina Morlaka, vjerojatno kao prethodnica, udari u livanjsku okolicu, *agušta na 18.*, kako nam to prenosi Šilobadović, i u tom naletu *zapline male živine hiljadu, konja i goveda 250, turske čeljadi 20, kršćanske 50, i robe svakojake što je ko moga nositi.*⁵⁴ Unatoč pokušaju Turaka da preotmu plijen, Morlaci sretno umaknu potjeri.

Za to vrijeme katolički je puk Livna sa strepnjom čekao rasplet događaja. Svjestan da narod neće još dugo moći odolijevati srdžbi turskih osvetnika, s jedne strane, i želji stanovništva da se osloboди turske tiranije, s druge, *prokurator crkve Svetog Petra u Livnu*,

kako doslovno piše Luka Mastilić,⁵⁵ upućuje pismo nadbiskupu Cosmiju u kojem, između ostaloga, doslovno стоји и ово: *Sada vas molimo da... se nas sjetite u ovoj skrajnjoj i općoj potrebi... Kršćani i svećenici mole Boga protiv Turčina, a za uspjeh kršćanskog oružja. Konačno se ne spominjemo ni Boga ni svetih zbog okrutnih progonstava i postupaka Turaka. Stoga, ako misle (krajišnici op. T. P.) nešto poduzeti, neka ne čekaju drugu zgodu, jer su svi mrtvi od straha. Međutim se preporučujemo najprije Bogu i Vašemu gospodstvu, a onda svjetloj vlasti Republike, da se udostoji potajno nas obavijestiti o kretanju kršćanske vojske u ove krajeve, da se tako uzmognemo stresti tiranije nevjernika. Gledajući toga možete se poslužiti s donositeljem ovoga pisma, a ovo što sam ovdje rekao, čuvajte pod ispoprednju tajnu i da ne kažete živoj duši, jer ako se doznaće, mi smo i izgubljeni i osuđeni na vješala.*⁵⁶

Ovo pismo je 28. kolovoza 1685. nadbiskup Cosmi uputio državnom tajniku Cibi⁵⁷ naglašavajući kako se Turci *zbog slabosti* ne usuđuju maknuti, ali da Morlaci, a pogotovo *novi podanici* ne miruju i da im kukavičluk neprijatelja daje hrabrost. Zato provaljuju u unutrašnjost i uvijek donose plijen u ljudima i stoci. Malo bi vojske trebalo da se *livanjski kršćani oslobole jarma, a rušenje Livna povuklo bi za sobom pad Sinja i Knina.*⁵⁸ Međutim, mira nije bilo ni na drugim dijelovima bosanske granice, a nasilja su se pojačavala i u unutrašnjosti, osobito prema fratrima koji su zdušno sudjelovali na oslobođenju naroda.⁵⁹ Iz tog razloga i biskup Ogramić morao se skloniti iz svoje biskupije jer *mu prijeti smrtni čas osvete.*⁶⁰ Godine 1685. napušten je samostan u Modrići, a godinu poslije izgorio je i samostan

⁵¹ Horvat, 1909, 402-403, listina br. 166; Vidi također i: Jačov, 1983, 124, listina br. 112; Kovačić, 1989, 151, bilj. 62.

⁵² Usporedi i: Perojević, Macan, 1972, 190.

⁵³ Horvat, 1909, 402-403, listina br. 166; Jačov, 1983, 124, listina br. 112; Arhiv Franjevačkoga samostana Gorica – Livno, AFSG, Mi.Dža.56 (kut. 56/8)

⁵⁴ Jačov, 1983, 124; Kovačić, 1989, 151, bilj. 58-62.

⁵⁵ O svemu opširnije vidi: Batinić, 1883, 156-186.

⁵⁶ Vrgoč, 2007, 283-315.

⁵¹ Jačov, 1983, 114, listina br. 103.

⁵² Zlatović, 1889, 111; Soldo, 1993, 53.

⁵³ Stanojević, 1962, 60.

⁵⁴ Zlatović, 1889, 111; Soldo, 1993, 53.

u Srebrenici⁶¹ te onaj u Olovu nakon što ga je neki *Ciganin zapalio po naredbi Sefer-paše iz Crne Rijeke, da bi njegovim kamenjem mogao sagraditi svoj dvorac.*⁶² Samostani u Konjicu, Visokom, Gradovrhu napušteni su 1688., a 1690. i onaj u Donjoj Tuzli. Posebna je priča o netom obnovljenu ramskome samostanu koji će zbog ratnoga vrtloga ponovno biti izložen novim razaranjima. No o tome malo poslije.

Godine 1686. na mjesto općeg providura dođe Girolamo Cornaro te ponukan razvojem događaja zapovjedi narodnim glavarima da pod svaku cijenu nastave s upadima u turski teritorij jer su Turci *uznemireni čak i u samom Sarajevu*. Početkom siječnja 180 Morlaka pođe u Dumno i porobe u Brišniku 3 kuće, zapline male živine 230, goveda i konja 30 i ono što su našli po kući, piše Šilobadović,⁶³ a onda se na proljeće okupe Morlaci iz trogirskog i šibenskog područja, uglavnom novodoseljenici, i udare na Grahovsko i Livanjsko polje u kome spale utvrdu Karaorman (Crni Lug), a njezinu posadu na čelu s dizdarom odvedu u sužanstvo.⁶⁴ Mjesec dana poslije Morlaci, sad brojniji, ponovno udare na Duvno gdje se sukobe s jednim većim turskim odredom te pobiju 60 i zarobe gotovo 100 neprijatelja. U tom prođoru udare na sam Županac, gdje je obično boravio hercegovački

⁶¹ Upravo je nevjerojatno kako se povijest poigrala ovim gradom. Turci su ga zatekli kao jednu od najrazvijenijih varoši u Bosni. Štoviše, turski defteri za 1533. (TD br. 173, 175), odnosno 1548. (TD br. 743) i 1600. (TD br. 260) svjedoče da je ovo većinski kršćanski, konkretno katolički grad, u kojem je evidentirano 25 kršćanskih mahala s 223 kuće i 52 mudžereda, okupljeni oko crkve sv. Marije, i tek jedna muslimanska mahala s 36 kuća. Sve do rata 1683. crkva će zajedno sa samostanom odolijevati svim nasrtajima tužne stvarnosti da bi nekako početkom 18. stoljeća „dobrotom“ nekog Skendera bila adaptirana u džamiju, koja će odolijevati sve do ovoga posljednjega rata i biti poznata kao *Bijela džamija*. O svemu opširnije vidi: Handžić, 1975, 132, bilj. 75; te bilješke br. 44 i 45 na str. 151. Nešto drukčije tumačenje sudbine srebreničkih samostana i crkve vidi: Mujezinović, 1998, 135–136.

⁶² Soldo, 1995, 40.

⁶³ Zlatović, 1889, 113; Soldo, 1993, 55.

⁶⁴ Stanojević, 1962, 68, bilj. 43; Usporedi i: Šabanović, 1996, 173.

paša, pri čemu mu razore dvore.⁶⁵ Obezglavljeni turska vojska na sve se načine pokušavala othrvati tom mravljenju *bijesnih vlaha* pa je u to ime poduzimala akcije u dolini Neretve. Međutim, pritisak na sjevernim granicama ejaleta nije ostavljao mnogo izbora pa se rat sve više vodio na *malom prostoru velikoga značaja*. U ljetu 1686. skupina Turaka siđe preko Konjskog i Vučevice na obale Kaštela i preko mosta u Solinu uđe u splitsko polje doprijevši do prvih kuća u Poljicima. *Samo sedmorica Poljičana*, piše Vinjalić u svom *Compendio istorico e cronologico delle cose più memorabili occorse agli Slavi in Dalmazia iz 1776.*⁶⁶ Otvore puščanu vatrnu na što se skupe mještani sa svih strana i tako razbiju Turke i nagnaju ih u bijeg, a neke i uhite. U međuvremenu, gotovo neometan, udari Stojan Janković na *prološku kulu* i razori je, potom zapali više ‘turskih selo oko Knina i poruši sve turske mlinice na rijeci Cetini.⁶⁷ Istodobno, skupina kliških Morlaka prijeđe Prolog i udari na Atlagića dvore (današnje livanjsko selo Odžak) gdje zaplijene male živine 130, goveda i konja 50. Ubrzo za njima pojuri beg Firdus(ović) s nešto vojske, no *naši im se opru*, kako veli Šilobadović, pri tom ubiju dvanaestoricu Turaka, a preostalih šest, zajedno s begom Firdusom, uhite.⁶⁸ Najvjerojatnije se među tim sužnjevima našla i Salie, kći Omara Jerkovića i Fatime iz Prologa (u dokumentu malo iskrivljeno napisan kao *Prolose*), majka budućega biskupa kotorskoga Simona Grittija. Završivši na gradskom trgu u Zadru sa sinčićem u naramku od nekoliko mjeseci, uzet će ju k sebi za služavku veliki zadarski kapetan Bartolomej Gritti. Na

⁶⁵ Stanojević, 1962, 69–70; Usporedi i: Zlatović, 1889, 114; Soldo, 1993, 58.

⁶⁶ Ovaj za povijesnu znanost iznimno dragocjen rukopis izvorno je pisan na talijanskome jeziku – čuva se u Arhivu franjevačkoga samostana na Visovcu – konačno je objelodanjen na hrvatskom jeziku tek 2010., a njegov pun naslov glasi *Kratki povijesni i kronološki pregled zbiranja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514. - 1769.* (Dalje citat: Vinjalić, 2010/o. c., 175).

⁶⁷ Jačov, 1990, 74.

⁶⁸ Zlatović, 1889, 113; Soldo, 1993, 56.

privatnoj svečanosti u kapelici nadbiskupskog dvora krstit će ih 1. siječnja 1687. zadarski nadbiskup Evanđelist Parzaghi pred kumovima. Njoj će kumovati sam veliki kapetan, a djetetu kapetanov sin Zanetto (Giovanni). Saliha će dobiti ime Magdalena (Manda), a sinčić joj ime Simon koji će po kumu dobiti i prezime Gritti.⁶⁹

⁶⁹ Burić, 1971, 119-120, bilj. 182. Ovo nije usamljen slučaj. Takvih primjera ima značajan broj u maticama od Turaka oslobođenoga prostora iz toga doba. Prikazujemo na preskok nekoliko takvih primjera iz šibenskih matičnih knjiga krštenih: 6. I. 1649. *bi krštena Kata zvana Rabija, kći spahije Hubiara i Kadire Jarebičić iz Cetine...* (MK 1648-1670); 8. II. 1671. *krštena je u stolnoj crkvi (sv. Jakova, op. T. P.) Magdalena, otprije Sakiba, kći Alije i Munire Mahmutović iz Hlivna polja ili Bile...* (MK 1670-1692); *Emir sin Muharema i Mejreme Babić, koji je bio s majkom zarobljen; kršten je u kući majstora Luke Posilovića u pogibelji života. Kum mu bi isti Posilović* (MK 1670-1692); 15. VI. 1686. *bi krštena Dže/mila kći Sal/ih/a Seferovića iz Kara/ka/šice te /L/Utv/ij/a, kći Šabana iz Hlivna. Prva dobi ime Ana, a druga Kata...* (MK 1670-1692); 29. VI. 1686. *u pogibelji života krštena je u katedrali Saliha, od turskih roditelja /H/Asana i Fatime Baletić iz grada Ormana (ex oppido Karaorman – Crni Lug, op. T. P.)...* (MK 1670-1692); 28. V. 1692. *opat Ivan Vidović, krsti imenom Augustin, odraslog Turčina Hasana, sina Jusufa i Salihe Galiotović iz Cetine koji su također postali katolici (nunc vero catholici)...* (MK 1670-1692); 28. IV. 1693. *bi krštena Cvita, kći Dede i Barice Nakić, muslimanka iz Bile, u 30. godini, te Raz/ij/a Turkinja nepoznatih roditelja od 15 godina, kojoj dadoše ime Ana* (MK 1693-1718). Nekoliko je primjera upisano i u najstarijoj kninskoj matici krštenih (1689. – 1701.). Zapisi su nepotpuni zbog znatnog oštećenja matice na pojedinim mjestima, ali ono što se uspijeva iščitati jasno donosi: *Die 3. juli 1695. Anna-Maria et Maria Stella, f/iliæ/ Turcae Homer et (...) Ibraimouich de civitate Chluc.* Zatim slijede još tri obiteljska krštenja – tridesetogodišnjeg oca Ramazana, koji je dobio ime Marko, i njegovih dviju kćeriju, petogodišnje Salihe i trogodišnje Halime. Evo ukratko tih upisa: *Die 24. junii 1697. Marcus seu Ramazan Marzumekouich Turcas de villa Biscupia; Catharina olim Saliha f/ili/a suprascripti Marci Marzumekouich; Rosana olim Halima f/ili/a supradicti Marci Merzumekouich.* 27. svibnja 1698. u kući Martina Lakicha u smrtnoj pogibelji krštena je tridesetšestogodišnja Emina Durognich, kći Homerova. Na krštenju je dobila ime Ivka. Nepun mjesec dana poslije, 22. lipnja *ritual Romano patent* obavljen je u crkvi *Diui Hieronimi* pred kumovima *Nicolaus Simiich* i njegovom ženom Marijom i, čini se, providurom kninskim, Jurom Foscarinijem. Još jedan vrlo zanimljiv primjer: 24. svibnja 1700. u pratinji *ducis equitus Placiti Jeliseo* krštena je dvadesetogodišnja *Fatima sectae Maometthanae*, kći *Vsain et Sanizzae Couačeuch ex villa Vessela Straza, Provinciae Scopie*. Svečanost je održana *in dicto Cosouo*. Dobila je ime Antonija, a kumovala joj je Ana, žena konjaničkog stjegonoše *Michael Specie* i *decuri/onis equitus Angioli de Picoli*. Napokon, i

I dok su Turci nastojali odmaknuti rat što dalje od sebe (izvan iz svoga dvorišta), dojučerašnji su ga podanici sve žešće rasplamsavali upravo na tom području. Tako početkom lipnja 1686. harambaša Mate Nakić predvodeći gotovo 2.000 Morlaka provali u Duvanjsko polje iz pravca Buškoga blata te preko Privale udari na Stipanjiće, a zatim i na Župan(ac). U tom krvavom razboju biva pobijeno više od 50 Turaka, a među njima i kadija i još neki turski uglednici, 25 ih je uhićeno, a više od 800 *male živine* i više od 200 konja i goveda odvedeno.⁷⁰ Svi ti uspjesi krajišnika trebali su poslužiti tomu da se oslabi logistička moć, prije svega samoga Livna koje je bilo dobro utvrđeno i provideno brojnim ratnim materijalom i provijantom.

Bojevi oko Livna i nastavak preseljavanja starosjedilačkog katoličkog puka

Opisujući Livno, Čelebija⁷¹ kaže da je to *lijep šeher* s devet mahala kojima su dominirale džamije što su ih kao svoje zadužbine dali podignuti osmanski dostojanstvenici (Begluk, Džumanuša, Milošnik...) i neki domaći ljudi (Balaguša, Glavica, Perkuša...). Pored džamija u gradu su postojale i brojne vjerske škole (medrese i tekije) te jedan hamam i jedan veliki han. Kuće su bile prizemnice i na kat, sve kamenom zidane i pokrivenе, iako je bilo dosta i onih pokrivenih daskom (šindrom). Na Bistrici su bili podignuti brojni mlinovi (vodenice) i

sinjska matica krštenih od 1699. do 1727. donosi slične primjere. Prikazujemo ih šturo samo kroz (prez)imena (u zagradama nadnevak krštenja): *Ramum Pirich da Liuno, 10 godina, na krštenju je dobio ime Stipan* (8. 10. 1721.); *Ibraimmum Asich de Liuno, 12 godina, novim imenom Petar* (12. 10. 1721.); *Aicam Asich Turcarum, 18 godina, novo ime Jela* (12. 11. 1721.); *Sabbanum Vučicgia Turcarum, 15 godina, novim imenom Petar* (15. 11. 1721.); *Aica Vućiceuich Turcas a Liuno, 19 godina, novo ime Lucija* (15. 11. 1721.); *Raimam Pirich Turcam de Liuno, 10 godina, Ana* (14. 11. 1721.); *Mustapam Dedich Turcas, 16 godina, novim imenom Jure* (14. 11. 1721.). Prije pisani matica nalaze se u autorovoj pismohrani.

⁷⁰ Zlatović, 1889, 114; Soldo, 1993, 58.

⁷¹ Šabanović, 1996, 137-149.

valjala za vunu (stupe). Iznad varoši uzdizala se *jaka tvrđava* koja se nalazila na obroncima Ravne planine. Obnovio ju je Melek Ahmed-paša o svom trošku sagradivši istodobno i jednu kulu na najuzvišenijoj vrletnoj litici.⁷² Tvrđava je bila sazidana od kamena u obliku badema i zauzimala je trećinu kasnijega svog opsega. Istiala se bjelinom kamenih blokova te je *izgledala kao zrno bisera*.⁷³ Prema prof. Jačovu,⁷⁴ Livno je tada, a nedvojbeno je mislio na cijelu krajinu, imalo više od 3.000 kuća (što je iznosilo više od 15.000 stanovnika), zatim 250 radnji i najznačajnija skladišta hrane i streljiva (*džebhanu*) u cijelom ejaletu. Stoga i ne iznenađuje da je *nefsi Hlevne* u to doba doista bio daleko najveći grad na tursko-mletačkoj granici.⁷⁵ Dana 12. srpnja providur Cornaro održa ratno vijeće s morlačkim glavarima te zauzme stav da se napokon navali na Livno. Tri dana poslije 5.000 morlačkih pješaka i 1.500 *cavalleria crouata* provale na Livanjsko polje uništavajući žitne usjeve, skladišta sijena i zalihe hrane. Tisuću i pol turskih vojnika, što iz tvrđave što iz okolnih kula, izašlo je

⁷² Šabanović, 1996, 139.

⁷³ Usporedi također i: Pelidić, 1989, 121.

⁷⁴ Jačov, 1990, 74.

⁷⁵ Prema jednom izvješću providura Cornara iz 1682. dalmatinski gradovi su tada doista bili manji od Livna. Evo što je providur zapisao: Grad Zadar je imao 3.597 stanovnika, a cijeli mu kopneni kotar, kako piše u izvješću, još 13.860. Šibenik pak 4.172, a kotar mu još 10.623, dok su Split i Trogir bilo neusporedivo manji, osobito Split koji je s 1.600 stanovnika u gradu i 2.962 u njegovoj bližoj okolici (bez Solina) brojao tek 4.562 stanovnika. Konačno, u Trogiru je živjelo 1.032 ljudi, a u širem okružju još 5.291, što je ukupno iznosilo tek 6.323. Ostala mjesta i gradovi nisu bili ni za usporedbu (Novak, 2005, 188-189, bilj. 2610). Prema tome, ako sada uzmemo u računanje najmanje pet članova po obitelji, a najviše osam, što je čini se uopće bio prosjek, onda je Livno, odnosno krajina tada brojala više od 20.000 stanovnika. Ako taj broj razdijelimo tako da su 2/3 stanovnika bili većinski muslimani, a ostala 1/3 kršćani, kako to pokazuje defter iz 1604., dolazimo do zaključka da je najmanje 5.500, a najviše 8.000 stanovnika u livanjskoj krajini bilo kršćana, od kojih su opet najmanje polovica bili katolici, što je više nego realan broj. Uostalom, o tolikom broju katolika svjedoči nekako i biskup Bijanković u svome pohodu tih godina.

ususret kaurima u namjeri da ih odbiju. Međutim, brojnija morlačka vojska, praćena nemilosrdnim dragonima, koje su i *Turci i Morlaci na svom jeziku nazivali vragonima*,⁷⁶ kako u jednom svom izvješću zapisa providur Alessandro Molin, naprosto su smrvili tursku vojsku. *Uspjelo je izvojevati nad neprijateljem pobjedu, obilježenu sa 400 i više mrtvih...* napisat će Cornaro svome Senatu.⁷⁷ Desetkovani Turci nagnali su u tvrđavu ne bi li ondje našli spas. Gazeći sve pred sobom i ohrabreni krvavim turskim porazom, Morlaci pojure za njima. Bio je to opći napad na tvrđavu i varoš ispod nje. Zatvoreni u tvrđavi, malobrojni preživjeli pružali su otpor nemoćno gledajući nezaštićen puk u varoši kako se nad njima iskaljuje morlački stoljetni bijes i frustracije. Stotine ih je bilo sasjećeno, *veliki broj izgorjelih u vlastitim kućama*, piše u Cornaroru izvješću. Za nekoliko sati u *prokletom Lijevnu*, kako to kaže narodna pjesma, u kome je svu gorčinu zarobljeništva osjetio i sam Stojan Janković još 1666. nakon čega je vezan odveden u Carigrad i predan sultanu kao njegovo roblje, u plamenu je nestalo gotovo 1.800 kuća, a spaljene su i neke džamije (u gradu Atlagića, tzv. Pašina, te Lale Sokolovića, zvana Begluk...).⁷⁸ Stoga nije slučajno što je baš Janković⁷⁹ bio nezaustavljiv, a narodne ga

⁷⁶ Dragoni su najelitnija oklopna konjica u službi mletačke vojske. Nazivani su po vojnoj zastavi na kojoj je bio zmaj (dragon). Mlečani su to baštinili od rimskih kohorta smatrajući se njihovim potomcima. Usporedi i: Stanojević, 1962, 52, bilj. 30.

⁷⁷ Desnica, 1951, 142-144, listine br. 137 i 138.

⁷⁸ Aličić, 1941, 373-395.

⁷⁹ Godine 1743. na Grgurićima je registrirana katolička obitelj Mate Jankovića s ukupno 15 članova (Mandić, 1962, 22). Osim u Livnu, te je godine Jankovića bilo još samo u Lašvanskoj dolini, konkretnije na Slimenima i u Orasu, gdje su u dvije obitelji živjela 24 člana (vidi i: Đaković, 1979, 185-186). Upravo ovi podatci dokazuju koliko je zapravo zamršena problematika etničke pripadnosti ovih Morlaka koji, protivno uvriježenu mišljenju, nisu Srbi. Prezime Janković na Grgurićima je i danas jedno od najbrojnijih hrvatskih katoličkih prezimena (16 obitelji!). Spomenimo još na kraju podatak kako je *Grgur Janković ostavio 8 kanapa zemlje ispod sinjske tvrđave s kućom i pojatom i vratio se u Bosnu* (Soldo, 1995, 116), što dokazuje da je prvotno doselio najvjerojatnije iz livanjskoga kraja, svakako iz Bosne. Gotovo istovjetan

junačke pjesme i predaje gotovo pretvorile u mitsko biće. U tom usiljenom napadu stigao je on do *zindan tannice gdje guje kolju a akrepi štiplju*, i oslobođio sve zatočenike.⁸⁰ Nakon što su dovršili palež i pljačku, Morlaci su se povukli ostavivši iza sebe ruševine, mrtve i ranjene. Nema sumnje da se s vojskom povukao i narod koji se stavio na raspolaganje Luki Mastiliću, najmanje 40 obitelji, kako to navodi Jačov⁸¹, što vjerojatno znači da su otišli svi koji su bili na trasi prolaska vojske: katoličko stanovništvo oko grada (iz Zastinja, a možda i Suhače), iz Žabljaka, Rapovina, Gubera, Zabrišća... Uostalom, sva ta sela spominje osmanski defter iz 1604.⁸² Prema narodnoj predaji koju je zapisao Alija Nametak,⁸³ tada je Stojan Janković poveo u sužanjstvo i dvoje malodobne djece Mehmed-paše Atlagića, od kojih će nastati potomstvo katoličkih Atlagića oko Zadvarja i Sinja.

Petnaestak dana poslije, serdar Smoljan Smiljanić sa svojim Morlacima provali do Majdana (Varcar Vakuf = Mrkonjić Grad) gdje *nikad ranije kršćani nisu imali smjelosti doprijeti*.⁸⁴ *Bila je to velika varoš, svjedoči Čelebi, s jedanaest mahala i dvije hiljade daskom*

primjer potvrđuje nam i neki upisi u starim šibenskim maticama (prijepisi u posjedu autorovu). U upisu vjenčanih pod nadnevkom 27. prosinca 1700. godine upisivač jasno navodi da je Stipanov otac *Joannis Jankouich Bosnensis*. Ista nam matica donosi zapis o vjenčanju od 27. travnja 1622. godine između *Elias filius Gianko Giancouich* i Stane, kćeri Martina Lolice, što je s obzirom na imena – Ilija i Janko – vrlo znakovito. Nije li možda ipak riječ o (pra)roditeljima Stojanovim, svakako rođacima, tim prije što upis kaže da se radi o *millo*, tj. vojnicima? Napokon, i sam Desnica donosi upis krštenja sina Stojanova od 30. rujna 1677. kojega je dobio u braku s Antoniom Rezzi, *Grkinjom latinskog obreda* (sic!) u kojem izričito piše *Josepho*, dakle Josip (Desnica, 1950, 193, listina br. 235). Iz svega se ovoga nedvojbeno može zaključiti da je riječ o katoličkoj (latinskoj) pripadnosti ovoga prezimena, osobito Stojanove supruge i malenoga mu Morlaka. Dodajmo ovdje na koncu i podatak kako najstarije omiške matice – još od 1588. – spominju upravo Jankoviće isključivo kao katolike!

⁸⁰ Desnica, 1951, 142-143, listina br. 137; Usporedi i: Jačov, 1990, 74; Također i: Zlatović, 1889, 115; Soldo, 1993, 59.

⁸¹ Jačov, 1990, 74, bilj. 58.

⁸² TD br. 475.

⁸³ Nametak, 1964, 192-193.

⁸⁴ Stanojević, 1962, 71.

pokrivenih kuća. Bogata vinogradima i baštama, a imala je više džamija i mesdžida, jednu tekiju, hamam i dovoljan broj dućana. Uokolo nije bilo nijednoga grada (kal'a). Posve ga je obnovio Sejdi Ahmed-paša za vrijeme svoga namjesnikovanja između 1656. i 1659.⁸⁵ Ondje se nalazio i rudnik i topionica ratne opreme, željeza i topovskih kugla.⁸⁶ Unatoč pripremljenosti Turaka, Morlaci su izveli dosta snažan napad tako da su nanijeli brojne gubitke neprijatelju uništivši pritom rudnik i zalihe topničkoga streljiva.⁸⁷ Primivši izvješće o uspjehu Smiljanićevih krajišnika, Cornaro zapovijedi Stojanu Jankoviću da se *ponovno zaleti na Livanjsko polje i zaplijeni što je još ostalo*, tim prije jer se ondje očekivao dolazak zvorničkog paše da zaštititi stanovništvo, utvrdi Livno i konsolidira serhad. Uostalom, cilj je ovih napada bio, kako smo to već prethodno i rekli, posvemašnja destabilizacija neprijateljskoga teritorija i uništenje zaliha kako bi se onemogućila opskrba turskih snaga na ovom dijelu bojišta, ali i prisililo stanovništvo da napusti svoja selišta. Napadu se pridodao i Smiljanić sa svojim krajišnicima, *jer je njegovo prisustvo dodatno snažilo borbeni duh Morlaka*, piše Cornaro. Osam tisuća po izbor junaka spusti se 1. settembre 1686. niz Prolog u Livanjsko polje i *užgaše sve mečite* (mesdžid = muslimanska bogomolja op. T. P.) *i sela pod Livnom*, bilježi ljetopisac makarskoga samostana.⁸⁸ Paleći sve pred sobom, krajišnici su ponovno prodrli u grad i nanijeli dosta štete, a kako su cilj bili ljudi, osobito oni sposobni za oružja, pobili su ih više od 200, a sami su imali tek osam žrtava i to, kako se čini, u napadu na Atlagića kulu u Odžaku, koju je branio sam gospodar, očito netko od uglednijih Atlagića. Ako i nije u prethodnom napadu stradala crkva sv. Petra u Rapovinama, onda nema sumnje da u ovom jest⁸⁹ jer se s krajišnicima povuklo i 600

⁸⁵ Šabanović, 1996, 209.

⁸⁶ Stanojević, 1962, 71.

⁸⁷ Stanojević, 1962, 71, bilj. 53.

⁸⁸ Soldo, 1993, 60.

⁸⁹ Prema mišljenju dr. fra Bone Vrdoljaka, crkva je srušena granatiranjem topova s tvrdave koji su ispaljivani na krajišnike i vojsku koja se povlačila za Stojanom Jankovićem nakon njegova krvavoga pohoda na Livno.

Morlaka koji su doskora naseljeni u zadarsko područje.⁹⁰ Bilo kako bilo, misionar splitske crkve na turskom području don Mate Bakotić svjedoči godine 1704. da je *Livno mjesto dan i po hoda unutar turske države. Od Splita udaljeno oko 80 milja. Imao staru crkvu posvećenu sv. apostolima Petru i Pavlu, ali sada srušenu* (naglasio T. P.). Ipak na svetkovinu tih svetaca tu se skupljaju mnogi kršćani iz okolnih mjesta i tu se drži sajam.⁹¹ Dakle, cijelo stoljeće nakon podatka koji donosi osmanski defter iz 1604.⁹² imamo potvrdu o kontinuitetu katoličke crkve na Rapovinama, ali tek nedavno srušenu, kao i postojanja čuvenog livanjskog petrovskog pazara (*panayir*) koji se održao sve do danas.

Sve su ovo, međutim, bile dobro smišljene i organizirane pripreme za sveopći napad na Sinj. Zbog toga je providur dao plaće i hranu Morlacima za mjesec dana unaprijed. Sredinom rujna providur se pripremao u Solinu gdje je dao skupiti 2.000 plaćenika, 1.000 ljudi s galija, oko 600 konjanika i gotovo 3.000 krajšnika. Opremljeni brojnim naoružanjem i streljivom, od čega su imali šest topova i četiri mužara (prangije), 19. rujna 1686. osvanuo je Cornaro s vojskom pod sinjskom tvrđavom koju je branilo 300 vojnika na čelu s Omer-agom Ahmetovićem, valjda jedan od sinova *sijedog babe Ahmeta* koji je sa svojim sinovima čuvao most na Cetini (Han) preko kojeg je prešao Čelebi četvrt stoljeća prije.⁹³ Svoju odlučnost da do posljednjeg čovjeka brane tvrđavu, branitelji su pokazali odbijajući poziv na predaju. Tri je dana svom *silinom* sipana topnička vatrica na tvrđavu da bi u sumrak 29. rujna, u 9 sati na večer mletačka vojska prodrla u grad.⁹⁴ Nad zidinama polusrušene tvrđave lepršao je

| Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk

barjak zlatnoga lava, kako je sutradan iz Splita nadbiskup Cosmi obavijestio kardinala Cibu.⁹⁵

Vinjalić piše da su nekoliko dana iza osvojenja sinjske tvrđave *Morlaci ujedinjeni s Abrucezima* provalili po treći put u tri mjeseca na Livanjsko polje, zapalili varoš i sa sobom doveli *množe kršćanske obitelji*.⁹⁶ Nema sumnje da će to biti prvi naseljenici opustošene sinjske krajine. Zapravo, kako svjedoči isti Vinjalić, one obitelji koje su bile za obradu polja zaustavile su se u Dicmu dok su ostali *kršćani iz Livna* koji su se bavili trgovinom i zanatima, proslijedili u Split i ondje nastavili svoje poslove. Među prvima se spominje Franjo Mačukat⁹⁷ koji je sobom uspio donijeti i veću svotu novca, zatim trgovac Jure Porče te zlatar Marko Zlatarić.⁹⁸ S njima su u Split doselili i braća Bergeljići, Ilija i Petar, sinovi pokojnoga Luke, ostavivši svu svoju imovinu u Livnu i Podhumu.⁹⁹ Vijest o padu Sinja ubrzalo se pronijela i u Carigradu pa je sultan zapovjedio *kliškom sandžaku* Mehmed-paši Atlagiću da se iz Ugarske žurno povrati u Bosnu *sa zadatkom da osvoji izgubljena mesta i tvrđave u Dalmaciji i time vrati u tursko podaništvo i one Morlake koji su se odselili na mletački teritorij*.¹⁰⁰ Tako se najkasnije sredinom listopada 1686. Atlagić, s gotovo 1.500 vojnika, našao u svome Livnu. Već početkom studenoga dio vojske iz Livna i dio iz

⁹⁵ Jačov, 1983, 147, listina br. 125.

⁹⁶ Vinjalić, 2010, 177.

⁹⁷ U već spominjanoj sinjskoj matici krštenih mnoštvo je upisa fra Bonaventure (Bone) koji se potpisivalo kao *Mazucato a Liuno*, a također i *Mazucati de Liuno* odnosno *Macucatovich*. U istoj matici krstavaju i fra *Joanes Miaglich a Livno*, i fra Bonaventura *Ciovich a Livno* te neki fra *Gargo Karnić iz Livna*, odnosno fr. *Gregorius Kargnich*.

⁹⁸ Soldo, 1995, 45, bilj. 43-45. Zanimljiva nam je ova informacija o zlataru Marku Zlatariću. Gotovo je sigurno da je riječ o potomku onoga Luke, zlatara, koji se bavio obrtom u samu gradu Livnu, kako to izvješće defter iz 1604. Naime, te su godine u Livnu evidentirane 434 muslimanske obitelji i tek 19 kršćanskih, među čijim se imenima iščitavaju: Marko, sin Matijin, Matijaš, sin Vukmirov, Mihovil, sin Dujin, Jure i Bartol, sinovi Ivanovi, Petar, sin Stipanov, Jure Grgura, Martin Radoja, a upisan je i neki Luka zlatar (TD br. 475).

⁹⁹ Državni arhiv u Zadru, kutija broj 346, fond obitelji Bergeljić (dalje: DAZD, K 346).

¹⁰⁰ Jačov, 1990, 76.

⁹⁰ Jačov, 1990, 75; Stanojević, 1962, 72.

⁹¹ Nikić, 1989, 194.

⁹² Bilješka glasi: *Crkva Sveti Petar u blizini sela Rapovine. Godišnje se tu nekoliko puta održava dernek (vašar); od onih koji tu kupuju i prodaju, uzima se prema zakonu, badž; pripada Livnu. Godišnje 100 akči.* (TD br. 475)

⁹³ Šabanović, 1996, 151.

⁹⁴ Desnica, 1951, 149-154, listine br. 144 i 145; Stanojević, 1962, 72-73; Soldo, 1995, 21-26.

Knina provale u *nevjerničko zaleđe* (Bukovicu i Kotare). Međutim, osim neznatnih uspjeha u pljački stoke i spaljivanju polja, islamska se vojska nije imala bogzna čime pohvaliti. No, želju da sultanovu zapovijed ispuni do kraja, paša Atlagić nije skrivaо pa je u to ime nastojao raznim darovima prema *svojoj raji i prijateljima* privući odbjegle Morlake. Svjesni kolika opasnost prijeti od Atlagića, mletački su inkvizitori razrađivali plan kako ga ukloniti. Cijelu je jesen i zimu paša proveo u Livnu utvrđujući ga za obranu i skupljajući vojsku za napad. Tada su podignute i neke kule i tabije, osobito u samu gradu, a među njima i tzv. Atlagića od koje se do danas sačuvao tek trag nekoć moćnoga kamenoga bastiona koji je samostalno branio južni i istočni dio staroga Livna.

Početkom veljače 1687. Atlagić je sazvao sve turske zapovjednike na *krajini* i riješio da se *Morlaci povrate pod tursku vlast ili unište*.¹⁰¹ U međuvremenu je stigao carski berat o imenovanju *Mehmed-paše Atlagića sina Derviš-pašina* beglerbegom Bosne.¹⁰² S beratom su stigle deve natovarene sanducima punim novcem za plaće vojsci, a njemu haljina od brokata i sablja optočena draguljima,¹⁰³ čime je tako i službeno dobio *odriješene ruke za sudbinu krajine*. Skupivši vojsku od gotovo 13.000 pješaka, 4.500 konjanika, s devama i dosta teglečih konja natovarenih ratnom opremom i topovima, Atlagić se, u pratinji hercegovačkog sandžaka Sinan-paše, koncem ožujka 1687. spustio prema sinjskoj tvrđavi. Dana 3. travnja 4.000 šatora utaborilo se ispod tvrđave očekujući zapovijed paše za napad. Gotovo mjesec dana, prema Vinjalićevu svjedočenju, topovske su baterije udarale po zidinama tvrđave, no branitelji su odolijevali. I kada se činilo da će iscrpljeni branitelji popustiti, na Atlagićeve se zaprepaštenje ukaza brojna krajiška vojska pod vodstvom providura Cornara i serdara Jankovića, Nakića i ostalih

morlačkih harambaša. Turci su odustali od daljnje opsade te su, pritisnuti metežom u vlastitim redovima, užurbano odstupali preko Cetine. Tako je i ovoga puta Sinj bio spašen, a morlačka se vojska rasporedila s *ovu stranu Cetine*.¹⁰⁴

Neuspjeh kod Sinja šokirao je sultana pa je Atlagić uskoro izgubio čast beglerbega i premješten u Knin na mjesto zapovjednika grada (muhafiz) pravilno zaključujući da će Mlečani udariti i na taj grad. Bila je to posljednja Atlagićeva prilika da se iskupi jer je *on u tom kraju još uvijek zadržao dobre veze sa svojim prebjeglim podanicima*.¹⁰⁵ Mjesec dana poslije jedna skupina krajišnika provali na Duvansko polje te navalili na Uborčane gdje razore kulu i Kopčićeve čardake. Pritom ubiju dvanaest Turaka, a isto toliko uhite.¹⁰⁶ Za to vrijeme senat je razrađivao plan zauzimanja *Castel Nuovo*, grada u bokokotorskom zaljevu kojeg je držalo oko 1.000 hrabrih vojnika, a uz njih je bilo i oko 1.200 žena i djece.¹⁰⁷ I dok se glavnina mletačke vojske spremala na Herceg Novi, dio snaga ostavljen je u Dalmaciji da stalnim akcijama u susjednim turskim krajevima onemogući Turke da priskoče u pomoć Herceg Novom. Providur Cornaro skupljao je snage na vojnu kada mu stigne vijest da se u Duvno vratio hercegovački paša iz Osijeka koji bi s vojskama okolnih mjesta i tvrđava, trebao poći preko Neretve. General konjice Antonio Zeno dobio je zapovijed da organizira napad na pašu tim više što su mjesecima prije trajali tajni pregovori s ramskim franjevcima oko njihova mogućega prijelaza s narodom u službu *Principovu*. Dana 23. kolovoza 1687. krajiška se vojska spustila preko Privale u Duvno odakle je pašina vojska već bila krenula s *onu stranu Neretve preko mostarskog mosta*.¹⁰⁸ U tom naletu na jedan odred vojske koja je u daljinu pratila pašu. Velik razmak između vojska omogućio je Zenu udar

¹⁰⁴ Stanojević, 1962, 76-77; Vinjalić, 2010, 178; Soldo, 1995, 27; Jačov, 1990, 77.

¹⁰⁵ Grgić, 1962, 258.

¹⁰⁶ Stanojević, 1962, 79.

¹⁰⁷ Jačov, 1990, 79.

¹⁰⁸ Vinjalić, 2010, 178.

¹⁰¹ Stanojević, 1962, 75-76, bilj. 67.

¹⁰² Bišćević, 2006, 209-210.

¹⁰³ Soldo, 1995, 26.

na Turke. U bitci Turci bivaju poraženi što je izazvalo pomutnju u pašinoj vojsci jer nisu znali treba li nastaviti put ili se povratiti. Za to vrijeme Morlaci su *palili mnogobrojne kuće u okolini Duvna*.¹⁰⁹ Istodobno je Turcima pristizala pomoć iz pravca Livna. Kada se približila turska konjica, Stojan Janković s desetak momaka navali na tursku prethodnicu da tako po tko zna koji put osobnim primjerom *povede svoje u još jednu pobjedu*. U toj bitci, pogoden vatrom iz kubura i sasječen neprijateljskom sabljom, *junački pade serdar Janković*.¹¹⁰ Na povratku s tog pohoda Zeno povede 356 kršćana u Sinjsko polje. Vrlo je vjerojatno da je tada s njima pošao i fra Pavao Vučković.

Smrt Stojana Jankovića nije obeshrabrla krajšnike, nego, kako se čini, izazvala još više bijesa za njegovom osvetom pa je novi serdar Bože Miljković u to ime poveo krajšnike u Bilajsko polje (Petrovac) te s oko 2.000 ljudi udario i na sam Varcar. Iz tog pohoda Morlaci se vratiše s oko 4.000 sitne i 200 grla krupne stoke, a na svome putu popale sve što im se našlo.¹¹¹ U međuvremenu biva oslojen Herceg Novi tako da su mletačke snage imale mnogo razloga za slavlje i zadovoljstvo, napose što je strategija podbunjivanja Morlaka protiv Turaka urodila najboljim plodom. Njihovim besplatnim ratničkim uslugama dobili su nove podanike koji će braniti sebe, braniti i teritorij *Serenissime*, a obrađujući opustošena polja istodobno stvarati i dohodak.¹¹² U jesen iste godine, potkraj listopada, providur Cornaro odluci *ispuniti obećanje dano ramskim fratrima*¹¹³ o njihovu preseljenju iz Rame. Stoga on uputi narodne glavare s oko 4.000 krajšnika koji su uz male gubitke opljačkali cijeli kraj, zarobili oko 200 ljudi i šest do sedam tisuća komada male i krupne stoke. S vojskom i „plinom“, na put pun neizvjesnosti i tuge krene 500 kršćanskih

*abitelji*¹¹⁴ i petnaestorica svećenika, klerika i braće noseći sa sobom samo najnužnije stvari: tri inkunabule, gotički pozlaćeni kalež iz 1402. godine, svečano ruho te sliku Gospe od Milosti, koja će doskora postati čuvenom Gospom Sinjskom.¹¹⁵ Njima se pridružilo i 27 obitelji iz Livna koje su predvodili braća Pavao, Božo i Grgur Milanović. Prema investituri, što ju je objavio dr. fra Jozo Soldo,¹¹⁶ Pavao je bio vojnik u Durak-begovoj kuli u Livnu pa je s pedesetoricom svojih vojnika odnio iz kule mužar, brončani top i jednog sokola (*falconetto*) te sve to predao u sinjsku tvrđavu. Milanović je zauzvrat ispod tvrđave dobio kulu, kuće i zemlju te nešto zemlje u Turjacima.¹¹⁷ Razmatrajući dalje providurove investiture i uspoređujući ih s najstarijim sinjskim maticama, zapažamo da fra Jozo navodi kako su Jankovići – u sinjskoj krajini „prekršteni“ u Žanko(viće) – doselili iz Duvna, a Dragaši iz Livna.¹¹⁸ I dok zasad ne znamo ništa više o Dragašima, možemo s pravom konstatirati da dvojimo o podatku da su Jankovići mogli doseliti iz duvanjskoga kraja, tim prije što su oni i danas među najbrojnijim katoličkim prezimenima vidoške župe (selo Grgurići).¹¹⁹ Harambaša Marko Mastelić, piše u ispravi Alessandra Molina, stigao je od Livna i naselio Brnaze s 24 obitelji. U njima je bilo oko 160 članova od koji 30 sposobnih za oružje. Sudeći prema tom podatku, Mastelići su svi iselili iz livanske krajine,¹²⁰ a to i nije

¹¹⁴ Razumije se da sve te obitelji nisu došle samo iz ramske kotline, nego i iz okolnih mjesta i područja kroz koja su prošli krajšnici. Prema već dostatno istraženim povijesnim dokumentima, obitelji koje su došle s krajšnicima na sinjsko područje uputile su se iz Uskoplja, Rame, Doljana, Glamoča, Kupresa, Livna, Duvna i Rakitna, što je iznosilo oko 5.000 duša. (Usporedi i: Petrić, 1961, 27; također i: Soldo, 1965, 125, bilj. 134)

¹¹⁵ Soldo, 1995, 48-50. Nakon polaska franjevci su zapalili samostan. Po tradiciji to je učinio sam gvardijan fra Stipan Matić, kako ga neprijatelj ne bi iskoristio za sebe.

¹¹⁶ Soldo, 1995, 55.

¹¹⁷ Usporedi također i: Soldo, 1965, 125, bilj. 138.

¹¹⁸ Soldo, 1995, 55.

¹¹⁹ Vidi ovdje bilješku br. 79 na str. 15.

¹²⁰ I dvadeset godina nakon tog iseljavanja o tome jasno svjedoči i najstarija sinjska matica. Naime, u upisu fra Stipana Ivanovića od 12. travnja 1705. doslovce piše: ...bab/tizav/i Giorgiom filium Joannis et Luce Mastalich da Liuno. Patrinus fuit Gregorius Mastalich da Liuno.

¹⁰⁹ Stanojević, 1962, 90.

¹¹⁰ Desnica, 1951, 188-192, listina br. 174.

¹¹¹ Stanojević, 1962, 90-91.

¹¹² Stanojević, 1970, 398-404.

¹¹³ Vinjalić, 2010, 178.

čudno s obzirom na njihovu ulogu u pripremi seobe katoličkoga puka, kako smo to uostalom vidjeli i iz korespondencije s nadbiskupom Cosmijem.¹²¹

Kada smo već počeli opisivati obitelji koje su sigurno iselile iz livanjskoga kraja, iako ćemo se u nešto manje detaljnem obliku susretati s njima i poslije, navedimo ovdje još i obitelji o kojima imamo sigurne podatke na temelju mletačkih investitura i sinjskih matica kako nam ih prenosi naš Soldo pozivajući se na Državni arhiv u Zadru gdje se ti izvori čuvaju.¹²²

Prema tim izvorima stanovništvo oko Sinja (selo Glavice) bilo je uglavnom iz livanjskoga kraja pa bi prema tome poimence došli: Ja(n)drijevići iz Miša, Masnići iz Livna, kao i Bogdanovići i Šimići. Isto tako, iz Livna su stigli i obrtnik Mate Ivanović te Petar Rubelj.¹²³ Livnjaci su se naselili i u prekocetinska sela Otok, Rudu, Galu i Gljev, i to Nikola Milić s 10 članova te članovi obitelji Kuhač(ević), Barbarić i Vidošević, koji se spominju u investiturama općeg providura Moceniga iz 1697.¹²⁴ Hrvace su pak nastanili Romići iz Livna.¹²⁵ Unatoč Soldinoj konstataciji da je u područje Bitelić-Dabar iz *Glamoča* (župa Livno) 1698. stigao harambaša Božo Rajčić,¹²⁶ ta se tvrdnja ne bi mogla nedvojbeno prihvatići s obzirom na to da je to prezime od starine livanjsko, a jedna se čak njihova grana i poturčila (Firdusi).¹²⁷ Uostalom, godine 1743. u selu Dobrom registrirana je

¹²¹ Pridodajmo tomu i podatak da danas u Livnu živi obitelj Mastelić, ali isključivo među domaćim muslimanima. Vrlo je vjerojatno da su oni koji su eventualno ostali i nisu otišli u tom zbjegu, prešli na islam ili su se pak povratili naknadno te tada prešli na islam.

¹²² Usporedi također i: Soldo, 1965, 124-133, osobito bilješke koje prate tekst.

¹²³ Soldo, 1995, 100-101.

¹²⁴ Soldo, 1995, 90.

¹²⁵ Soldo, 1995, 89.

¹²⁶ Soldo, 1995, 87.

¹²⁷ *Firdusi pripadaju starom i vrlo uglednom bosanskom plemstvu. Oni su, kako kažu turski izvori, potomci srednjevjekovne plemićke porodice Rajčića koji su živjeli u Livnu i primili islam. Islamizirani Rajčići preveli su svoje narodno prezime u Firdevs, što znači Rajčić, od čega je nastalo Firdus.* (Opširnije vidi: Ćurić, 1957, 98)

obitelj Marka Raičevića s 11 članova, među kojima je odrastao i župnik livanjske župe fra Petar Rajčević, kod čijeg će oca Luke 1768. odsjeti biskup Bogdanović,¹²⁸ te u Ljubunčiću obitelj Gabrijela *Raicicha* s ukupno sedam članova.¹²⁹ Planinski prostor iznad Bitelića dobio je harambaša Petar Malovan, koji je s 13 obitelji stigao vjerojatno s Kupresa.¹³⁰ Maljkovo su još 1689./90. naselile obitelji harambaša Vučković, Bilandžić i Budimir. Idoksu Vučkovići i Bilandžići nedvojbeno došli iz Duvna, ne znamo na temelju čega Soldo zaključuje da su Budimiri iz Livna, tim više što su oni i danas žitelji Duvanske krajine.¹³¹ U Zelovo su iz Livna došli Delaši i vrlo vjerojatno Skočibušići i Krilići iako su jednako tako mogli potjecati i iz Duvna.¹³² Harambaša Petar Solić (Soldo ga čita kao Šolić) sa svojim je narodom naselio *Neorić-sutinski* prostor. On je, prema Soldi, vrlo vjerojatno pristigao iz Podhumu.¹³³ Potravlje je pak naselio Filip Marasović iz Livna iako će se poslije neki od njih povratiti u Bosnu.¹³⁴

Vrhunac rata; nastavak seoba

Smjestivši prve prebjegu u prazno Sinjsko polje, Mlečani su nastavili s utvrđivanjem granice nastojeći pošto-poto sve *Turke protjerati preko Dinare* jer samo tako, zaključivali su narodni glavari i mletačke vlasti, *mir može zavladati ovim krajinama*.¹³⁵ Zbog svih turskih neuspjeha na bojištima u Carigradu je izbila pobuna koja je glave stajala sultana Mehmeda, zatim janjičarskog agu i brojne velikodostojnike. Novi sultan ustoličen je 29. studenoga 1687. i Carstvo je s njim ušlo u fazu *nove konsolidacije*.¹³⁶ Za to su vrijeme mletački stratezi zaključili da su sazrjeli uvjeti za napad na Knin. Koncem veljače

¹²⁸ Usporedi i: Perković, 2003, 149, bilj. 36 i 39.

¹²⁹ Mandić, 1962, 19.

¹³⁰ Soldo, 1965, 129, bilj. 181.

¹³¹ Soldo, 1995, 85; Usporedi i: Ivanković, 2001, 126-127.

¹³² Soldo, 1995, 55-56, 83.

¹³³ Soldo, 1995, 80.

¹³⁴ Soldo, 1995, 56 i 116.

¹³⁵ Stanojević, 1962, 93, bilj. 106.

¹³⁶ Jačov, 1990, 81.

1688. Mlečanima dođe glas uhode da je jedna velika komora iz Banje Luke upućena u Knin pa je providur naložio serdarima Miljkoviću i Iliji Jankoviću, bratu Stojanovu, neka ju *na zgodnom mjestu sačekaju i razbiju*. Međutim, potkraj ožujka turski je transport cjelovit stigao u Knin zbog čega su ukorenili Miljković i Janković jer su *na svoju ruku napustili zasjedu*.¹³⁷ Oni su se, međutim, pravdali da su *28 dana po nevremenu čekali karavanu*. I kao što vidimo, nisu je dočekali. Prvo je karavana u pratnji bosanskoga paše stigla do Uskoplja, odakle je paša prešao u Livno, a karavanu u pratnji gotovo 3.000 konjanika uputio u Knin. Prema Stanojeviću,¹³⁸ karavana je teglila gotovo 1.500 bala raznovrsne robe i provijanta. Uskoro je i sam paša krenuo prema Kninu odakle je podigao sve konjanike te u pratnji Atlagića i Durakbegovića provalio u Kotare (okolicu Nadina i Novigrada). Napad je iznenadio i Morlaku pa su Turci ostvarili znatan uspjeh zaplijenivši više od 1.000 grla stoke i ubivši dvadesetak Morlaka dok su stotinjak žena i djece odveli u sužanstvo u Knin. Sutradan se paša vratio u Livno, a u Kninu je ostavio Mehmed-pašu Atlagića i unuka mu Durakbegovića.¹³⁹ Znajući da na sjevernim granicama ejaleta austrijske snage udaraju na tvrđave oko Une i da zbog toga nije bilo nikakva izgleda za dolazak Turaka Kninu u pomoć, mletačke su se snage cijelo proljeće i ljeto okupljale u Splitu, Šibeniku i Zadru. Ipak, sredinom kolovoza Hasan-agu se s oko 400 Turaka i nešto konjanika uputi iz Sarajeva Kninu u pomoć. Providur uputi jedan odred Morlaka i dragona Turcima ususret. Morlaci napraviše zasjedu, a dragoni sačekaše Turke. Vjerujući da su dragoni sami, Turci navale svom silinom na njih. Tada iz zasjede pritekoše Morlaci i nasta pravi pokolj. Više od 300 Turaka bijaše pogubljeno i zarobljeno, a zaplijenjeno je i nešto konja te oružja i zastava.¹⁴⁰ Da bi potpuno oslabio opskrbu Knina, Cornaro uputi krajšnike *preko brda da spale sve sijeno i žito na poljima, opljačkaju puk i odvedu stoku osobito*

volove, opisuje Vinjalić mletačke pripreme za napad na Knin,¹⁴¹ tako da su Turci i njihovi podanici bili prisiljeni povući se u unutrašnjost radi priskrbljivanja hrane. Istodobno provali jedna skupina Morlaka iz Omiša i Primorja i udari na *Županjac sa lijepom džamijom*.¹⁴² Zadovoljan obavljenim zadatcima, Cornaro je donio odluku za opsadu Knina.

Potkraj kolovoza 1688. (28. kolovoza) oko 8.000 krajšnika utaborilo se nadomak tvrđavi. Kninska tvrđava bila je opasana dvama zaštitnim zidovima s jakom kulom na vrhu jednog grebena. U njoj se pod zapovjedništvom Mehmed-paše Atlagića nalazilo oko 500 dobro naoružanih vojnika posade i nekoliko aga dok je u varoši bilo još oko 400 vojnika i gotovo 1.000 staraca, žena i djece te nešto zarobljenika.¹⁴³ Uskoro je počeo jak topnički napad. I dok su topovi i mužari gruvali po zidinama kninske varoši, nekoliko odreda Morlaka na čelu s kapetanom Božom Crnicom i fra Jurom Bogićem¹⁴⁴ upućeno je prema Vrlici, čija će se posada predati početkom rujna. Za to se vrijeme prema Kninu probijao hercegovački sandžak Selman-paša s oko 2.000 konjanika u namjeri da udari na Drniš ne bi li prekinuo opskrbu mletačke vojske. Međutim, dobro pripremljeni i organizirani Morlaci lukavstvom su i strateškim uzmakom potpuno potukli Turke. Među poginulima bio je i alajbeg Kasum Filipović.¹⁴⁵ Dva je tjedna trajala opsada kninske tvrđave, koju su branitelji uspješno branili, a onda se iznenada zapali skladište streljiva tako da su ostali bez praha, a domalo i bez vode. Svjestan da je svaki daljnji otpor nemoguć 11. rujna 1688. Mehmed-paša Atlagić položi oružje i preda tvrđavu.¹⁴⁶ Sve

¹⁴¹ Vinjalić, 2010, 181.

¹⁴² Jačov, 1990, 81.

¹⁴³ Jačov, 1990, 82; Stanojević, 1962, 93.

¹⁴⁴ U drugom radu ovoga časopisa prikazujem sadržaj triju matičnih knjiga ovoga fratra što ih je – baš u ovo ratno vrijeme – vodio za katolike Vrlike, Mirilovića i Kožulova polja. Rad je naslovljen „Tri matične knjige fra Jure Bogića s konca XVII. i početka XVIII. stoljeća.“

¹⁴⁵ Kosor, 1979, 174.

¹⁴⁶ Vinjalić, 2010, 183; Jačov, 1990, 82. Mletački stijeg zlatnoga lava na tvrđavne bedeme zadjenuo je Livnjak Nikola Mačukat, brat Franjin, koji se istaknuo u oslobođenju Sinja i njegovu naseljavanju.

¹³⁷ Stanojević, 1962, 91-92.

¹³⁸ Stanojević, 1962, 91-92.

¹³⁹ Stanojević, 1962, 91-92.

¹⁴⁰ Stanojević, 1962, 93, bilj. 108.

muslimansko stanovništvo Knina, prema nekim autorima gotovo tisuću ljudi, određeno je za roblje. Među zarobljenima bili su i Mehmed-paša Atlagić sa sinom Ali-begom i unukom Mehmed-begom, zatim Muhamed-beg Crničić, krčko-lički sandžak-beg, i njegov sin Mahmud-beg, dizdar tvrđave, zatim kapetan Ali-beg Firdus(ović) te još neki koje je i sam Vinjalić poznavao.¹⁴⁷ Atlagići, najugledniji zarobljenici, bez suda su odvedeni na izdržavanje kazne u vlažne tamnice grada Brescie, gdje je glasoviti Mehmed-paša ubrzno i umro.¹⁴⁸

Padom Knina, Vrlike i Sinja, Turci su izgubili cjelokupan prostor od Klisa do rijeka Cetine i Krke, a Mlečani dobili najplodniji dio Zagore na koji će smjestiti tisuće uglavnom katoličkih prebjega s turskoga teritorija. Stoga je briga oko rekolonizacije oslobođena prostora i nadalje smatrana glavnim ciljem mletačke politike ustoličene u osobi novog općeg providura Alessandra Molina koji će 1689. naslijediti junačkog Girolama Cornara. *Preuzevši Pokrajinu smatrao sam svojim glavnim zadatkom da ju naselim* (poslije će se Molin obratiti Senatu) *privlačeći s one strane granice cijele obitelji* (naglasio T. P.) *glasovima o blagoj upravi, o besplatnom dodjeljivanju zemlje i upućivanjem uskočkih četa.*¹⁴⁹ Ovime se nastavilo ekonomsko, vojno i demografsko iscrpljivanje turske države u ovome dijelu serhada. To je, međutim, bilo i razumljivo jer su Mlečani naišli na prirodne granice – planinski masiv Dinare i Kamešnice – pa su svoje oružje morali okrenuti prema jugu i jugoistoku, prema Imotskom, Vrgorcu i Mostaru, odnosno, ušću

rijeke Neretve odakle su pak nadirali u dvama smjerovima: jedan prema Imotskom, a drugi prema Trebinju. No glavni smjer udara odvijao se prema Hercegovini, gdje će se mletačka vojska s Neretve spojiti sa snagama iz Boke Kotorske i tako zatvoriti dubrovački teritorij čime će nanijeti trajnu štetu za hrvatski teritorij sve do danas.¹⁵⁰ Početkom studenoga 1688. mletačka vojska udari na norinsku kulu i nakon kratke, ali razorne topničke vatre ubrzo ju osvoji. Tako se ušlo u novu 1689. godinu u kojoj je mletačkoj upravi glavna briga bila popraviti i dodatno utvrditi osvojene tvrđave, osobito one u Sinju i Kninu.¹⁵¹ U travnju iste godine jedna skupina Morlaka udari na glavnu kulu u Imotskom, a druga na Vrgorac pri čemu im podje za rukom uhiti spahiju Cukarevića, dok su neki i ubijeni. Istodobno sinjski i kliški Morlaci ponovno provale do Rame i dovedu 42 sužnja oba spola, kako nam to prenosi Stanojević.¹⁵² Tih su se dana u Vrliku spustile 25 obitelji iz Livanjskoga polja i naselile *ovu stranu Dinare*.¹⁵³ Opći ratni porazi i gubitak teritorija, osobito na sjevernim granicama ejaleta, zatim nekontrolirani i razorni upadi krajišnika s juga, primorali su Turke da se zatvore u tvrđave i da naočigled pustošenja i razaranja čekaju pomoći koja je u ovakvim okolnostima bila sve slabija. Svjesne gubitničkoga mentaliteta osmanske su vlasti pod svaku cijenu nastojale promijeniti stvar pa su u to ime početkom 1690. naložile Turcima iz Glamoča, Majdana i Mostara da se upute u Livno i odande poduzmu protuudar prema Sinju.

¹⁴⁷ Vinjalić, 2010, 183; Desnica, 1951, 235-249, listine br. 213-220; Nametak, 1964, 188.

¹⁴⁸ O raznim inaćicama sudbine ovoga uglednoga dostojanstvenika vidi: Muvekkit, 1999, 404-406; Bišćević, 2006, 209-210. Uglavnom, narodna predaja, na koju su se pozivali i brojni autori koji su pisali o ovim događajima, kaže da je Mehmed-paša *izdao kninske branitelje i predao tvrđavu bez borbe*. Međutim, iz svega iznesenoga više je nego jasno da to ne odgovara činjenicama. Popis još nekih *moćnih i opasnih turskih krajišnika* koji su *jednim perašanskim brodom poslani u Mletke* vidi kod: Desnica, 1951, 249, listina br. 221.

¹⁴⁹ Grgić, 1962, 258.

¹⁵⁰ Usپoredi i: Stanojević, 1962, 95. Na žalost, animoziteti dviju republika, koji su trajali više od jednoga tisućljeća, bili su jači od međusobnog uvažavanja pa će se upravo radi toga usud povijesti poigrati s objema državama da za jedva jedno stoljeće kasnije posve nestanu iz političkoga života.

¹⁵¹ Kosor, 1979, 175.

¹⁵² Stanojević, 1962, 96, bilj. 116 i 117.

¹⁵³ Soldo, 1965, 125. Ako usporedimo prezimena iz najstarije vrličke matice s onima upisanima u livanjskim, ovdje bi se moglo raditi o prezimenima Bogić, Dražić, Erceg, Grabovac, Jakelić, Pastuhović, Samardžić, Štrcalj, Teklić, Vučemilović.

Prvoga dana ožujka 1690. gotovo 6.000 Turaka spustilo se niz Prolog i utaborilo podno sinjske tvrđave. Za to je vrijeme turska konjica pustošila polje nanijevši težak udarac pučanstvu koje se nije na vrijeme stiglo skloniti. Ubijeno je 19 ljudi, 105 ih je uhićeno dok je zaplijenjeno više od 1.500 grla krupne i sitne stoke te *silna količina žita*.¹⁵⁴ Zadovoljan uspjehom paša se povukao u Livno, a odatle doskora prešao u Banju Luku, što je dalo povoda Morlacima, koji su u prošlom napadu stradali od Turaka, da udare na Livanjsko polje. U tom napadu krajišnici pobiju 20 Turaka, dosta ih uhite, a gotovo 1.000 ovaca i 200 grla krupne stoke zaplijene. Na povratku *prevedoše 300 kršćana iz Livanjskog polja*.¹⁵⁵ Oslabljeni turski garnizoni, nesposobni da se bez pomoći sa strane samostalno održe, sve su više ostajali na „ničijoj zemlji“, što su krajišnici odlučili iskoristiti kako bi preoteli stratešku tvrđavu Vrgorac. Koncem studenoga 1690., nakon mukotrpne opsade u kojoj su sudjelovale čak i žene, 34 turska vojnika predali su tvrđavu i pod oružjem prepraćeni u Ljubuški, *15 milja razdaljine na suprotnoj strani polja*.¹⁵⁶ Brojni uspjesi na bojnome polju podignuli su ratnički duh Morlaka i kršćanskoga naroda pod Turcima pa se sve više seoskih glavarova nudilo mletačkim vlastima da će s narodom prijeći u *službu Principovu*. Tako Batinić navodi da je u ratu, zahvaljujući novodoseljenom stanovništvu, bilo gotovo 30.000 Morlaka na oružju, *a sve kao živa vatra*.¹⁵⁷ Ako je čak i pretjeran ovaj broj, ostaje činjenica da je na svršetku rata godine 1699. iz Bosne iselilo više od 100.000 katolika, a s njima i većina franjevaca. Tako u pismu od 10. siječnja 1691. novoimenovani provincijal bosanski fra Gabro Stanić piše Sv. Stolici da je u Bosni ostalo samo *26 svećenika i 3 brata pomoćnika*.¹⁵⁸ Sigurno je, naime, da je samo u Sinjsku krajinu pristigla 5.271 osoba, od kojih

su najmanje četiri petine bili novodoseljenici, a od tog broja više od polovice bili su iz župa koje su pripadale ramskom samostanu (Livno, Duvno, Glamoč, Kupres i Rama).¹⁵⁹ Potkraj 1691. oko 2.000 Morlaka iz Sinja, Knina i Drniša, potpomognuti s oko 300 konjanika, navale na Kupreško polje gdje *zapališe brojne kuće, sijeno i sve ostalo što se vatrom moglo uništiti*. Ipak, u navalu na tvrđavu, koju je branio Rustem-beg Pašić, bili su odbijeni.¹⁶⁰ Krajem listopada iste godine providur uputi jedan eskadron konjice na Livanjsko polje da *spali pričuve sijena i hrane za konje*. U namjeri da ih u tome spriječe, Turci izađu iz tvrđave, ali bivaju potučeni pri čemu su pretrpjeli osjetne gubitke. Kavaleri na povratku povedu sobom *dvadeset morlačkih obitelji iz Livanjskog polja*.¹⁶¹

U novoj ratnoj godini borbe su nastavljene s objiu strana. Početkom ožujka 1692. bosanski i hercegovački paše navale na Knin pri čemu opustoše Kosovo polje, no bez većih žrtava za narod jer se na vrijeme bio sklonio u okolne utvrde i planine. Na ovaj turski napad krajišnici ubrzo odgovore napadom na Glamoč i Livno, gdje opljačkaju okolna sela ugrabivši *bogat plijen u stoci i deset zarobljenika*.¹⁶² Uspješne vojničke akcije i udari zagorskih Morlaka i krajišnika uljevali su sigurnost i dizali borben duh kršćanskoga naroda i na drugim dijelovima golemog bosanskog ejleta pa su osobito uspješni napadi poduzimani u Hercegovini te u Lici i na Krbavi. Istodobno je providur Molin dogovarao s provincijalom bosanskim fra Gabrijelom Stanićem posljednje detalje oko *novog stanovništva i njegove seobe na oslobođeni teritorij*.¹⁶³ Dogovoren je prijelaz veće skupine Hercegovaca iz stare župe Brotnjo, no čekao se pogodan trenutak i prilika za akciju. Tako je velik broj Morlaka iz splitskoga kraja, potpomognuti mletačkom konjicom, koncem mjeseca srpnja 1693. provalio preko Livanjskoga, Glamočkoga i

¹⁵⁴ Soldo, 1995, 28.

¹⁵⁵ Stanojević, 1962, 97-98, bilješke br. 122-124; Usپoredi i: Soldo, 1995, 28-29.

¹⁵⁶ Stanojević, 1962, 99-100, bilj. 127; Vinjalić, 2010, 186-188.

¹⁵⁷ Batinić, 1883, 158; Usپoredi i: Jačov, 1990, 101.

¹⁵⁸ Nikić, 1988, 20, bilj. 36.

¹⁵⁹ Soldo, 1995, 106; Usپoredi i: Petrić, 1961, 27.

¹⁶⁰ Jačov, 1990, 95.

¹⁶¹ Stanojević, 1962, 101, bilj. 132.

¹⁶² Stanojević, 1962, 101-102, bilješke br. 136-139.

¹⁶³ Vinjalić, 2010, 189.

Kupreškoga polja i udario na Uskoplje¹⁶⁴ dok su *bokeljski hajduci* nadirali prema dolini Neretve gdje im pođe za rukom uhititi mostarskog alajbega Kurta Čengića¹⁶⁵ i spaliti sijeno i žito do Kleka i Neuma. Dok su Turci nastojali obraniti tvrđave i kule na koje su udarali krajišnici, Morlaci Brotnja – gotovo 500 obitelji¹⁶⁶ – krenu sa svojim stadima prema rijeci Cetini, prijeđu je na gazu u Trilju i osnuju župu Potravlje, na sjevernoj strani planine Svilaje, te Gospinu u uvali Muć, s južne. S njima ostanu župnici franjevci samostana Sv. Križa u Živogošću u Primorju.¹⁶⁷

Iako je rat ulazio u završnu fazu, kada se željno očekivao mir i više mislilo na njega nego na rat, mletačke su snage u sljedećoj 1694. godini izvodile završne akcije na dolinu rijeke Neretve, pri čemu su koncem mjeseca listopada konačno zauzete i uspješno obranjene tvrđave Čitluk i Gabela unatoč snažnu pritisku turske sile.¹⁶⁸ Tako su napokon mletački providuri uspjeli nadoknaditi u Dalmaciji sve ono što su izgubili na drugim dijelovima svoga (pre)širokoga bojišta.¹⁶⁹ Međutim, gubitak „turskog“ teritorija u zaledu Dubrovačke Republike nije se svidio

¹⁶⁴ Stanojević, 1962, 103, bilješke br. 140 i 141.

¹⁶⁵ Jačov, 1990, 95.

¹⁶⁶ Nešto drukčije brojke, no vrlo detaljan tijek te seobe vidi: Jolić, 2009, 170-172.

¹⁶⁷ Vinjalić, 2010, 190.

¹⁶⁸ S tim u vezi zanimljiva je murasela jajačkoga kadije koji potvrđuje bujruniju u kojoj se kaže kako se iz grada Livna ima dopremiti pod Gabelu golemi *bal-jemaz* top koji *meda ne jede*. Međutim, žilav otpor branitelja iznenadio je Turke, unatoč silnom topničkom oružju za čiji su prijevoz da osiguraju ljude i tegleću marvu bili zaduženi obližnji kadiluci. Tako je među njima samo Jajce imalo poslati 10 volova, 25 komora i 12 ljudi (Manderalo, 1996, str. 21, bilj. 20). Te godine u jednom od brojnih okršaja između Morlaka i turske vojske u potjeri junački strada serdar Mate Nakić negdje u pristrancima grabovičke planine prema Buškome blatu. U selu Koritima (zaselak velikoga sela Grabovice) nalazi se impozantan kameni križ koji je narod prozvao *Nakića grebom*. I danas je uzgor iako se u tom groblju već više od gotovo dva stoljeća nitko ne pokapa. Fotografiju tog spomenika vidi u: Drmić, 1981, 81.

¹⁶⁹ Stanojević, 1962, 104-107; Jačov, 1990, 98-99; Vinjalić, 2010, 192-194.

Parcima pa su diplomatskim putom nastojali isprovocirati nove sukobe u kojima bi Turci ovaj put bili pobjednici. Sve je to bilo podređeno dubrovačkoj trgovini koja je mletačkim uspjehom gotovo posve bila blokirana. Stoga Dubrovčani nastoje utjecati na Portu ne bi li potaknuli članove državnoga vijeća na povrat izgubljena teritorija. Rezultat toga bila je naredba poslana u Bosnu da se Počitelj opskrbi namirnicama za vojsku i sijenom za konje i pripremi za mogući novi udar. Saznavši za to, novi opći providur Danijel Dolfin godine 1695. zapovjedi kolonelu Canaetu neka s Morlacima provali u Bosnu i opustoši sva polja do Kupresa. Osim roblja i bogata plijena kolonel je doveo i *mnoge hrišćanske porodice*, kako nam vijesti o tom napadu prenosi prof. Jačov,¹⁷⁰ inače Srbin, pa stoga nije posve jasno njegovo čitanje (hrišćanin ili kršćanin?). Još više detalja donosi Vinjalić: *Budući su se Turci sklonili u tvrđave i obližnje kule, kršćani koji su živjeli oko Čelebića, već unaprijed obaviješteni od o. župnika koji je stanovao u Vrdovu, maloj ravnici na Gnјatu, napuste svoja sela i nasele se na Ugljanima blizu Radobolje i rijeke Cetine, a između kule Čaćvina i utvrde Zadvarje.*¹⁷¹

Iako nam ne donosi ime toga fratra, Vinjalić kaže da je pripadao *obitelji makarskog samostana*, zbog čega je u njegovo vrijeme taj samostan davao župnika na tom području dok ga danas opslužuju franjevci sinjskoga samostanskoga područja.¹⁷² Prema investiturama koje je istraživao dr. Soldo, prezimena koja su iz Bosne doselila na Ugljane bila bi Bilov(ljević), Radić, Jurčević i Vuičić, koji su se nastanili u okolici tvrđave Čaćvine, zatim Luka Žilić i Ivan Babić, Mijo Renjić oko Golog brda u Čaporicama te vrlo vjerojatno članovi obitelji Banić, Sliško(vić), Voloder, Tokić i Milardović. No jesu li oni svi doselili baš iz Čelebića i jesu li svi iz Čelebića

¹⁷⁰ Jačov, 1990, 99.

¹⁷¹ Vinjalić, 2010, 195-196.

¹⁷² Vinjalić, 2010, 195-196. Ugljane su danas župa Cetinskog dekanata koju opslužuju franjevci sinjskoga samostana (Šematizam, 1974, 219).

napučili samo Ugljane, iz investitura nije posve jasno.¹⁷³

Svršetak rata i nove granice, demografska stabilizacija oslobodenog područja, posljedice u livanjskome kraju

Godina 1696. počela je planovima osmanskih vojnih zapovjednika da se pokuša pošto-poto postignuti bilo kakav vojni uspjeh. Zapravo je cilj tih planova bio osigurati što bolje pozicije za nastupajući mir i razgraničenje koje se obilježavalo po načelu *uti et possidetis*. U to ime hercegovački sandžak Sulejman-paša, inače čehaja bosanskog paše te neki niži zapovjednici koji su ostali u Bosni s nešto pješaka i konjice koje su mogli skupiti od posada u svojim kulama i tvrđavama, stigli su u uvalu Grahovo s namjerom da iznenade Zadar i Šibenik, gradove koji su, kao i njihova područja, ostali bez obrane jer su gotovo svi otišli u *crnogorsko primorje i Albaniju* gdje se vodio ljuti boj oko tvrdog grada Ulcinja.

Novopostavljeni kninski kavalir Ivan Sinobad, glavni serdar na granici,¹⁷⁴ zahvaljujući svojim uhodama kojih je imao čak i u turskoj vojsci, na vrijeme dozna turske namjere pa se pripravi dočekati ih. Skupi svoje krajšnike na brdu Hrsovcu (vjerojatno Risovac, op. T. P.) kuda su trebali proći Turci te pozvavši u pomoć Drnišku krajinu približi se Turcima u jednom uskom prolazu, tu ih dočeka i potuče njihovu prethodnicu. Suočeni s neuspjehom,

| Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u
livanjskome kraju i njegove posljedice za
katolički puk

glavnina se povuće u Livanjsko polje odakle su namjeravali iznenaditi kaursku izvidnicu na brdu Prologu te se neometano spustiti do Sinja. No onamo najdu na *cijelu Krajinu sa serdarima Vučkovićem i Tomaševićem* koji ih odbiju natrag, a nekoliko ih i pogine. Kad su svi pokušaji propali, na nagovor jednoga Turčina iz Vrlike, prijeđu konačno Vištića goru iznad livanjskih sela Rujana i Čaprazlija i upadnu u Uništa iznad izvora rijeke Cetine.¹⁷⁵ Međutim, izvidnica ih je primijetila na što je posada kule Glavaš zapucala mačkulom kako bi obavijestila okolne tvrđave o njihovim dalnjim namjerama. Na to im uzvrati posada vrličke tvrđave, što je bilo dovoljno Sinobadu, koji se još nalazio u brdu, da svom silinom pojuri prema Kijevu, gdje strahovito potuće Turke, od koji su se neki spasili bezglavim bijegom prema planini. *Oni koji su imali dobre konje pobegnu i tako unesu strah među pješaštvo koje se odmaralo na izvoru Cetine*, potanko opisuje ovaj događaj naš Vinjalić.¹⁷⁶ Neprestano gruvanje topova s vrličke tvrđave dodatno je unijelo nemir među Turke jer su se pobjojali da će Sinobadu u pomoć priteći i sinjski Morlaci te im tako presjeći uzmak, zbog čega u panici ostave zaplijenjena stada i pobegnu. Tako se svrši pokušaj provale na kaursku zemlju, a osmanski su stratezi morali tražiti novi, bolji put za uspjeh. A za to im je bio motiv uspješna obrana Ulcinja i neuspjeh kršćanskog lava pod zidinama ovog tvrdog i nadasve junački branjenog grada, kako je to Dolfin opisao Senatu.¹⁷⁷

Dok su Turci bilježili kakav-takav uspjeh na južnim granicama Carstva, napose bosanskog ejaleta, na sjeveru su se nizali porazi za porazom.

Godine 1697. austrijski general Eugen – princ od Savoja – sredinom rujna izvojeva slavnu pobjedu kod Sente nad sultanom Mustafom II., pri čemu ovaj izgubi gotovo

¹⁷³ Soldo, 1995, 93-97. Glasoviti zagorski franjevac fra Bono Biloglav između brojnih svojih dužnosti obnašao je i službu župnika župe Knin između 1704. i 1709. U svojoj zajedničkoj matici krštenih, vjenčanih i umrlih istoimene župe za navedeno razdoblje (signatura 481: prijepisi u posjedu autorovu!) upisao je i jedan iznimno zanimljiv upis koji u prijepisu glasi: *Anno D/omi/ni 1709, die 16. Xbris, Chatarina filia Marci et Cuite Çelebihich, coniugum fuit. Babtizata per me f/ra/ Bon/aventur/a Biloglav parochus de Thin. Patrini fuere Nicolaus Simich et Ana de (...).*

¹⁷⁴ Grgić, 1962, 266-267.

¹⁷⁵ Vinjalić, 2010, 197.

¹⁷⁶ Vinjalić, 2010, 197.

¹⁷⁷ Jačov, 1990, 100-101.

svu vojsku koju je imao, a onda se, ponesen uspjehom, okrenu prema Bosni.¹⁷⁸ Prešavši Savu kod Broda, te *nepojmljivom hitrinom*, kako kaže Batinić,¹⁷⁹ dolinom rijeke Bosne udari na Sarajevo uništavajući sve tvrđave i naseljena mjesta koja su mu se našla na putu. Računa se da je tada Sarajevo imalo blizu 100.000 stanovnika od čega je, pored muslimana, bio i velik broj kršćana *različitog obreda* te europskih židova. Vinjalić navodi da je – nakon što se brojno stanovništvo razbježalo i *sva sila Turaka pobijena* – grad spaljen i da je vojska odnijela plijen u vrijednosti više od *milijun i pet stotina tisuća škuda*.¹⁸⁰ Konačno, 26. listopada 1697., nakon 18 dana vojne, Niemac se povuče s gotovo 6.000 kršćanskih obitelji prema Vinjaliću¹⁸¹ (prema drugim autorima oko 40.000 duša).¹⁸² Jedan suvremeni dokument kaže da su iz Sarajeva *otisli nascie karstiani s voiskom svi stoie bilo*.¹⁸³ Istodobno, nastavljen je egzodus livanjskih katolika u Sinjsku krajinu o čemu nam svjedoče brojna upisana (prez)imena u istoimenoj matici krštenih.¹⁸⁴ Spomenuta matica donosi u izvorniku sljedeća prezimena (u zagradama kronološki nadnevak upisa): *Slauuglihc a Liuno, Vizihc a Liuno (26. 5. 1702.); Surihc¹⁸⁵ di Liuno (24. 6. 1703.); Knesxeuich a Liuno (23. 9. 1703.); Zgolich de Liuno (11. 11. 1703.); Borosich de Liuanco pole (20. 11. 1703.); Vidurinouich de Liuno (10. 12. 1703.); Anetich de Liuno (2. 1. 1704.); Chiorich de Liuno (3. 2. 1704.); Bosinouich di Liuno (21. 2. 1704.).*

¹⁷⁸ Mažuran, 1998, 271-275; Muvekkit, 1999, 424. Unatoč Muvekkitovu nastojanju da ublaži ovaj događaj, koji su u nekim opisima, gotovo komični, ipak nije mogao ne priznati da je *uzvišeni sultan jedva izvukao živu glavu*. Usporedi također i: Stanojević, 1970, 388.

¹⁷⁹ Batinić, 1883, 177; Usporedi također i: Tanović, 2010, 332-338.

¹⁸⁰ Vinjalić, 2010, 199. Muvekkit (1996, 427) navodi da vojska nije našla *bogatstva koja bi pljačkala* pa je zapalila cijeli grad.

¹⁸¹ Vinjalić, 2010, 199.

¹⁸² Biščević, 2006, 216-218; Barun, 2003, 170.

¹⁸³ Stanojević, 1970, 388, bilj. 337.

¹⁸⁴ Prijepisi se nalaze kod autora.

¹⁸⁵ Bosančicom ispisano ovo prezime čita se isključivo kao Šurić.

Buliseuich¹⁸⁶ a Livno (16. 3. 1704.); Cuiungich de Liuno (17. 3. 1704.); Vidich da Liuno (6. 4. 1704.); Vicich da Liuno, Medacouich da Liuno (14. 4. 1704.); Anusich da Liuno (20. 4. 1704.); Chechezouich da Liuno (27. 4. 1704.); Juričević ispo Livna¹⁸⁷ (22. 5. 1704.); Jelincich da Liuno (6. 1. 1705.); Zelich di Liuno (12. 2. 1705.); Lubicich da Liuno, Runich da Liuno (18. 2. 1705.).

Početkom 1698. Bosna je opustošena, spaljena i, barem od katoličkog puka, raseljena. U to ime na mjesto beglerbegja bi imenovan Mustafa-paša Daltaban sa širokim ovlastima reorganizacije postojećih kapetanija te nadzora i kontrole (pre)ostalih kula i mjesnih tvrđava kako bi ojačao njihovu bojevnu moć i pokušao preokrenuti ratnu sreću. S tim u vezi *razasla je četiri hiljade pješaka i pet stotina konjanika levenata u mjesta gdje je bilo potrebno*,¹⁸⁸ a obavio je i promjene u zapovjednom zboru unutar ejaleta. Između ostalih, u Livno je na mjesto glavnog muhafiza imenovao Redžep-pašu, inače hercegovačkog mutesarifa, dok je na njegovo mjesto postavio dotadašnjeg bosanskog valiju Ahmed-pašu Žutog (Sari). Na čelo livanjske kapetanije postavljen je Salih-aga Ljubuncić, unatoč Kreševljakovićevoj tvrdnji da

¹⁸⁶ U staroj matičnoj knjizi krštenih župe Makarska, što se čuva u arhivu istoimenoga franjevačkoga samostana (signatura S 46) pronašao sam ovaj vrlo zanimljiv bosanički upis koji u doslovnu prijepisu glasi: *Adi 30. marzzo 1681. Karsti o(tac) f(ra) Šimun Ribarević, Ivana sina Iure Barića i Kate žene Čnegove. Kumbih Fr a n o B u l i š e v i c o d L i v n a .* (Naglasio T. P.) U još jednom izvoru neprocjenjive vrijednosti, tj. matičnoj knjizi, o kojoj je vrlo vrijedno prozborio dr. don Slavko Kovačić u svome radu pod naslovom „Knjiga općena, matica crkvena – stara matična knjiga župe Kučiće-Vinišće, djelo župnika glagoljaša“ (Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, broj 60, Zagreb 2010., str. 477-502) pronašao sam upis koji svjedoči o izvornosti prezimenima podrijetlom iz livanjskoga kraja. U četvrtom upisu odozgor, na desnom listu (str. 71.), upisan je sadržaj, prilično teško čitljivom bosanicom, koji u doslovnu prijepisu glasi: *Č. M. F. A. miseca novem(b)ra na (...), krsti cer Ivana i Kate Šušića koje ime Marta. Kum Marko B r i z i č i c i z L i v a n s k o g a p o l a* (naglasio T. P.) r. p. s. m u svetomu (...) d(on) M(i)jo Sovul, kurat.

(Prijepis u posjedu autorovu.)
¹⁸⁷ Taj upis u izvorniku glasi: *Die 22. mai 1704. Karsti ja fra Šimun (prezime nečitljivo!) Šimuna sina Lovrina i Ane Mastilić is Bernosa. Bi kum (ime nečitljivo!) Iuričević ispo Livna.*

¹⁸⁸ Muvekkit, 1999, 429.

je to bio Atlagić.¹⁸⁹ Glavninu svoje vojske paša Daltaban skupljao je na Glamočkome polju odakle je planirao udariti na kaurski teritorij. Bit će to zapravo posljednji turski prodor u XVII. stoljeću. Okupivši gotovo nevjerljatnih 15.000 vojnika, uglavnom konjanika, paša se 10. listopada uputio na Livanjsko polje odakle se, razdijelivši vojsku na dva odjela, uputi prema Sinju. Prvi je odjel preko Buškoga blata i Čačvine osvanuo pred drvenom utvrdom Otok na Cetini, a drugi, na čijem je čelu stajao sám paša, prešavši Prolog udario na kule u Hanu i Čitluku.¹⁹⁰ Na to je sa sinjske tvrđave dan znak mačkulom na opću uzbunu i dizanje bojevne spremnosti za pružanje otpora neprijatelju. Za to su vrijeme Turci palili sela i kuće s onu stranu Cetine pri čemu je osobito stradalo selo Obrovac, a krvav se boj vodio oko drvene tvrđave Otok na istočnoj strani polja. No, mještani su, unatoč silnim žrtvama, uspješno odbijali navalu. Manja skupina konjanika palila je sela i kuće ispod tvrđave Čačvine. Kako je još otprije bila spaljena tvrđava u Potravlju, paša je mislio da može usredotočiti napade na sinjsku tvrđavu.¹⁹¹ Napokon, trećega dana okupljena je vojska počela napadati varoš i manje štićene dijelove nadomak nje. Za to je vrijeme tvrđavska posada topničkom vatrom zadržavala Turke ne dopuštajući im prodor. Prethodno skupivši nešto vojske i s odabranim morlačkim četama, providur se, uz zaglušujuću buku bubenjara, dobošara i ratnih truba regularne konjice, uputio prema Sinju. Na toliku buku i graju, očekujući golemu kaursku vojsku kojoj se možda neće moći oduprijeti, paša sazove ratno vijeće i zapovijedi opće povlačenje koje je ubrzano uslijedilo prema Prologu, napuštenoj tvrđavi Čačvini i Buškome blatu.¹⁹² Tako neslavno svrši posljednji turski napad na Dalmaciju u XVII. stoljeću, i jedan među posljednjima uopće, a mletački diplomati, mudro pronalazeći saveznike u pregovorima, pristupiše potpisivanju mira s Osmanskim Carstvom.¹⁹³

¹⁸⁹ Kreševljaković, 1980, 129.

¹⁹⁰ Stanojević, 1962, 109; Jačov, 1990, 102.

¹⁹¹ Vinjalić, 2010, 201.

¹⁹² Usporedi i: Vinjalić, 2010, 201-202; Stanojević, 1962, 109; Soldo, 1995, 30.

¹⁹³ Stanojević, 1970, 414.

Mirovni pregovori konačno su okončani 26. siječnja 1699. u Srijemskim Karlovicima nakon gotovo tri mjeseca iscrpljujućih razgovora oko spornih detalja.¹⁹⁴ Na našem prostoru mir je proglašen 14. veljače 1699., a dekret o miru na talijanskome i hrvatskome jeziku potpisao je *prisfitli i priuzvišeni gospodin Alviž Močenigo Treći Providur đenerali od Dalmacije i Albanije*. S obzirom na to da je riječ o iznimno vrijednu povijesnom dokumentu, koji je pohranjen u Arhivu samostana na Visovcu, njegov sadržaj donosimo u cijelosti: *S blagosovom Gospodina Boga. Budući se ustavio mir među Privredrom Republikom mletačkom, i među Carom Hotmanovićem, zapovida Priuzvišeni Šenat u Dukalih od sedam tekućeg mjeseca veljače, da se ustave neprijateljska dila, i da se oslobođe podložnici jednoga i drugoga vladanja od svakoga zla i smutnje. Dakle, za ispunjenje od visoki zapovidi s posluhom dostoјnim, Prisfitli i Priuzvišeni gospodin Alviž Močenigo Treći Providur đenerali od Dalmacije i Albanije zapovida s' ovom opovidju da na svaku stranu od provincije bude se ustaviti toliko po suhu koliko po moru svakojako neprijateljsko dilo; budući državni podložnici ovoga vladanja uzdaržati se u dostoјnom posluhu ni činivši sile ni štete podložnikom carskim, pod stanovito pedipsanje od života. Iz Zadra na četarnaest veljače aliti febrara 1699.*¹⁹⁵

Prema osmom članku mirovnoga ugovora, tvrđave Knin, Vrlika, Sinj i Čitluk s Gabelom na Neretvi pripale su Veneciji, i to tako da granica bude udaljena od tih tvrđava sat hoda. Granica je počinjala na brdu Šator gdje izvire Una pa se ravnom linijom spuštala prema sinjskom Čitluku, pri čemu su svi pašnjaci po planinama pripali Mlečanima, a to je ono što su Morlaci i željeli, zaključuje Vinjalić,¹⁹⁶ potom polukružno od Vrlike na Potravlje, zatim preko Hrvaca i Jasenskog na Glavice te preko polja do Turjaka na Trilj i Zadvarje ostavljajući Čačvinu u turskim rukama. Tako je razgraničenje – po tadašnjem mletačkom providuru Grimaniju nazvano *linija Grimani* – izmiješalo i razdijelilo starosjedilačko, prije svega katoličko

¹⁹⁴ Sve detalje vidjeti kod: Kovačević, 1973.

¹⁹⁵ Bajraktarević, 1952, 57.

¹⁹⁶ Vinjalić, 2010, 203-204.

stanovništvo, a nade i stremljenja za njegovim potpunim oslobođenjem odgodilo za neko drugo vrijeme, koje za neke, na žalost, nije nikada došlo.¹⁹⁷

Livanjski kraj, neposredan susjed na granici, usprkos pretrpljenim teškim razaranjima, najviše je izgubio u svom demografskom smislu. Brojne muslimanske obitelji iz oslobođenih dalmatinskih područja uglavnom su pristigle u livanjski kraj, a katoličko stanovništvo većim je dijelom trajno napustilo svoja ognjišta. Pa i unatoč tomu, nešto je starosjedilačkih obitelji ostalo na svojim ruševnim temeljima čuvajući svoj hrvatski jezik pa i katoličku vjeru. Zahvaljujući jednom todobnom osmanskom dokumentu, nastalu iz pera osmanskih popisivača upravo nakon rata, oko 1701., imamo nekoliko dragocjenih informacija koje nam svjedoče o tome. S obzirom na to da je riječ o prvorazrednom povijesnom izvoru, do sada nepoznati, a zahvaljujući dobroti, ljubaznosti i susretljivosti dr. Fazilete Hafizović, koja ga priprema za objavu,¹⁹⁸ informacije koje se odnose na nahiju Buško blato ovdje donosimo prvi put. Iako dokument nahiju Buško blato administrativno dodjeljuje imotskom kadiluku, ipak je ono prirodna cjelina livanjskoga kraja te ga kao takvoga i promatramo.¹⁹⁹ Čitamo sadržaj: *Selo Liskovača, pripada Atlibegovićima. Za potrebe ljudi, ima 6 ruševnih kuća. Ovo je mjesto gdje u zimskim mjesecima konače karavani koji idu na splitsku skelu. Nema svog vakufa. Stari posjednici spomenutog sela su muslimani i sada su nastanjeni na svojim starim mjestima. Nema zemlje bez posjednika. Selo Bukova Gora; ima jednu staru kulu, sada u vlasništvu kćeri umrlog Mehmed-age. U selu živi podanik Pleština Matija, nastanjen na svom starom mjestu. U selu nema*

¹⁹⁷ Soldo, 1965, 122; Soldo, 1995, 31; Stanojević, 1970, 414-417.

¹⁹⁸ Riječ je o tzv. defteru br. 861, a u prijevodu poštovane profesorice, naslovlen „Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine“. Ovdje još jednom izražavam osobitu zahvalnost poštovanoj profesorici na ustupljenim informacijama.

¹⁹⁹ O svim detaljima administrativno-političke podjele livanjskoga kraja pod osmanskom vlašću vidjeti moj rad u prvom broju ovoga časopisa – Cleuna, br. 1, god. I, Livno, 2014. – pod naslovom „Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine“, str. 283-380

zemlje bez posjednika, budući su svi naseljeni, muslimani osim spomenutoga zimmije. Selo Korita; ima jednu kulu koja pripada sinovima Ishak-age Duvnjaka. Stari posjednici sela su muslimani. Od podanika, tu su zimmija Jure Perković, 1 kuća, i Ćurčija Jovan,²⁰⁰ također 1 kuća. Selo Dobrić(i); sada su podanici Omrčen, nastanjeni na svom starom mjestu, 1 kuća. Ostali stari posjednici su muslimani. Selo V(i)rilo; ima jednu staru kulu poznata pod imenom kula Čengića (Cengi-zade). Sada su stanovnici spomenutog sela Ahmed Ledenko, nastanjen na svom starom mjestu, 1 kuća; zimmija Lazo, nastanjen na svom starom mjestu, 1 kuća. Mlin s 4 vitla zajedničko je multk-vlasništvo stanovnika sela. Ruševan je. Selo Prisoje; ima ukupno 4 stare kule koje pripadaju Derviš-baši i hodži Kurd Aliji, te sinu umrlog Abdul-dželil-age i kćeri umrlog Ibrahim-age.

Starom kulom u selu Naklu (dio današnjega sela Grabovice), u posjedu inače Mehmedova sina ćehaje Jusufa, izvor kaže da se *završava spomenuta nahija*. Jedva tri godine nakon ovoga osmanskoga popisa, točnije 27. lipnja 1704., misionar splitske crkve don Mate Bakotić pohodi livanjski kraj i potvrđuje *žalosno stanje*. U cijelome livanjskome kraju don Mate je zatekao jednu jedinu crkvu, no i nju u ruševnu stanju²⁰¹ te oko 400 katolika kojima su upravljali dvojica glavara i župnik fra Ambroz Dragojević, koji će, zbog raštrkanosti tih malobrojnih (pre)ostalih vjernika, četiri godine poslije dobiti pomoćnika kako bi koliko-toliko lakše opsluživao preostao puk.²⁰²

Vrijeme novih nesigurnosti, strahova, nadanja, stremljenja, pa i promjena, ponovno se približavalо.

²⁰⁰ Ne znamo je li ovdje ipak riječ o Ivanu Ćuriću, što bi s obzirom na vrlo vjerojatno pogrešno preveden upis, nedvojbeno moglo biti.

²⁰¹ Riječ je o starohrvatskoj crkvi još iz doba kneza Muncimira, s kraja 9. ili početka 10. stoljeće, koja se nalazi na groblju u Rapovinama. Nedavno ju je arheološki istražila djelatnica FMGG-a Marija Marić-Baković (Marić-Baković, 2014, 33-62.)

²⁰² Prema izvješću generalnog komisara fra Ivana Krstitelja de Vietrija iz 1708. godine Livno je *villa grande con 7 villaggi dispersi, et assistono due Sacerdoti* (Batinić, 1885, 93).

Kratice:**Starine JAZU**

Starine jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

Izvori i literatura

Arhivi Franjevačkih samostana: Gorica – Livno, Makarska, Sinj i Visovac
Fond matičnih knjiga

Aličić, 1941

Aličić, A. *Livanjske džamije*, Glasnik Islamske vjerske zajednice, broj 12, Zagreb 1941.

Bajraktarević 1952

Bajraktarević, S. *Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i u Franjevačkom samostanu na Visovcu*, Starine JAZU, knjiga 44, Zagreb 1952, 25-62.

Barun, 2003.

Barun, A. *Svjedoci i učitelji – Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Batinić 1881-1887

Batinić, M. V. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka*, svezak I-III, Zagreb 1881-1887.

Batinić 1885

Batinić, M. V. *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine JAZU, knjiga 17, Zagreb 1885, 77-150.

Bišćević 2006

Bišćević, V. *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463. – 1878.)*, Sarajevo 2006.

Burić 1971

Burić, J. *Kanonici hrvatskog kaptola sv. Jeronima u Rimu*, Radovi hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, svezak III-IV, Rim 1971, 91-157.

Buzov 1993

Buzov, S. *Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata*, Povijesni prilozi, broj 12, Zagreb 1993, 1-38.

Cleuna 2014

Cleuna – časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica, broj 1, Livno 2014.

Ćurić 1957

Ćurić, H. *Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, broj 12, Sarajevo 1957, 97-114.

Desnica 1951

Desnica, B. *Istorija Kotarskih uskoka 1684-1749*, sv. II, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knjiga XIV, Beograd 1951.

Drmić 1981

Drmić, I. *Župa Grabovica kroz 150. godina*, Zagreb 1981.

Đaković 1979

Đaković, L. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, Građa Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 23, Odjeljenje društvenih nauka knj. 19, Sarajevo 1979.

Grgić 1962

Grgić, I. *Postanak i početno uređenje vojne krajine Kninskoga kotara pod Venecijom*, Starine JAZU, knjiga 52, Zagreb 1962, 249-271.

Horvat 1909

Horvat, K. *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, broj 21, Sarajevo 1909, 313-424.

Ivanković 2001

Ivanković, A. *Duvanjska prezimena*, Tomislavgrad 2001.

Jačov 1983

Jačov, M. *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, drugo odeljenje, knjiga XXII, Beograd 1983.

Jačov 1990

Jačov, M. *Srbi u mletačko-turskim ratovima u XVII veku*, Beograd 1990.

Jolić 2009

Jolić, R. *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, Čitluk – Tomislavgrad 2009.

Kosor 1979

Kosor, K. *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić – Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, broj XI, Split 1979, 125-192.

Kovačević 1973

Kovačević, E. *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973.

Kovačić 1989

Kovačić, S. *Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima*, Zbornik Cetinske krajine, broj 4, Sinj 1989, 145-165.

Kreševljaković 1980

Kreševljaković, H. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1980.

Mandić 1962

Mandić, D. *Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*, Chicago-Roma 1962.

Mandžeralo 1996

Mandžeralo, S. *Kutija za čuvanje vremena – Prilozi proučavanju prošlosti livanjskoga kraja*, Livno 1996.

Marić-Baković 2014

Marić-Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41/2014., Split 2014, 33-62.

Mažuran 1999

Mažuran, I. *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1999.

Mujezinović 1982

Mujezinović, M. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga 3, Sarajevo 1982.

Muvekkit 1999

Hadžihuseinović-Muvekkit, S. S. *Povijest Bosne*, knjiga 1-2, Sarajevo 1999.

Nametak 1964

Nametak, A. *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 42, Zagreb 1964, 183-218.

Nikić 1988

Nikić, A. *Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine*, Mostar 1988.

Nikić 1989

Nikić, A. *Podaci iz izvještaja don Mate Bakotića*, Zbornik Cetinske krajine, broj 4, Sinj 1989, 185-197.

Novak 2005

Novak, G. *Povijest Splita*, knjiga 2, Split 2005.

Omašić 1974

Omašić, V. *Katastik trogirskog dijela "Nove stečevine" iz 1711. godine*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, sv. 8, Split 1974, 79-152.

Pavich 1903

Pavich, A. *Prinosi povjesti Poljica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, broj 15, Sarajevo 1903, 59-100; 241-272; 406-482.

Pelidija 1989

Pelidija, E. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo 1989.

Perković 2003

Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Perojević, Macan 1972

Perojević, M., Macan, T. *Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju i u Hercegovini 1683-1723*, Historijski zbornik, broj 23-24, Zagreb 1972, 179-215.

Petrić 1961

Petrić, M. *Porijeklo stanovništva*, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, broj 15-16, Sarajevo 1961, 31-90.

Soldo 1965

Soldo, J. A. *Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom*, Sinjska spomenica 1715.-1965., Sinj 1965, 101-190.

Soldo 1993

Soldo, J. A. *Makarski Ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split 1993.

Soldo, 1995.

Soldo, J. A. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga prva, Sinj 1995.

Stanojević 1962

Stanojević, G. *Dalmacija u doba morejskog rata, 1684-1699*, Beograd 1962.

Stanojević 1970

Stanojević, G. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970.

Šabanović 1982

Šabanović, H. *Bosanski pašaluk – teritorijalna i upravna podjela*, II izdanje, Sarajevo 1982.

Šabanović 1996

Šabanović, H. *Putopis Evlije Čelebije – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, III. izdanje, Sarajevo 1996.

Šematizam 1974.

Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji za 1974., Zagreb 1975.

Tanović 2010

Tanović, B. *Historija Bosne u okviru Osmanskog carstva*, Sarajevo 2010.

Vidović 1981.

Vidović, M. *Nikola Bijanković – splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730*, Split 1981.

Vinjalić 2010

Vinjalić, G. *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514-1769*. Preveo, dodao podnaslove i uputnice na vrela Bruno Pezo; Uskladio s izvornikom i popratio objašnjenjima Vicko Kapitanović, Split 2010.

Vrčić 1996

Vrčić, V. *Plemena imotske krajine*, II. dopunjeno izdanje, Imotski 1996.

Vrgoč 2007

Vrgoč, M. *Duhovni stupovi Bosne Srebrenе: Neki značajniji bosanski franjevci od 15. do 20. stoljeća*, Sarajevo – Zagreb 2007.

Zlatović 1889

Zlatović, S. Kronaka o Pavlu Šilobadoviću o četovanju u Primorju 1662.-86, Starine JAZU, knj. 21, Zagreb 1889, 86-115.

Repercussions of the Morean War 1684 – 1699 in the area of Livno and its consequences for the Catholic populace

Key words: Morean war, Dalmatia, Livno, Ottoman Turks, migrations of the population

Rarely did a geographical area experience so many historical variations and changes as the area of Livno, which, at the same time, gave it an invaluable importance in all aspects of human life. Since the earliest days of its history, at least its written history, the area of Livno has been specific in many ways. Numerous historical details, full of unrepeatability and uniqueness, lifted the area of Livno above all other similar environments and areas. Even in the age of the Croatian Kingdom from the 10th century, the area of Livno was most important for this state, not only in the political sense – as evidenced by numerous deeds of donation, signed by mayors and other nobility, over royal castellans and other numerous historical figures, among which a particular Restoje Milohna especially stands out, to the Turkish sultans, who recognised it as the epicentre of their future states (The Ottoman Empire) and even faith (Islam) – but even more in the economic, geopolitical and, most importantly, demographic sense. This inexhaustible pool, a continuous source of life of the human race, to whichever historical epoch it belonged, from times immemorial, flowed into its immediate and extended environment.

And so it continues today, when it has swept over all the continents of the world. It can be rightly said that Livno populates all and does not depopulate itself. Bearing this in mind, in this paper, we have presented one of the bloodiest historical episodes of the tragic performance of Livno's reality. We sought to consult even the smallest document we could attain, in order to explore this all but pink stage of events. In this paper, even though we only touched, but still presented, one of the bloodiest wars that has been little or not at all explored in historical discussions, which – among the many wars led between the Venetians and Istanbul, between foreigners (Italians and Turks), and between civilisations (Christians and Muslims) – was led in these areas. One thing remains constant: the indigenous people, the vast majority Croatian and Catholic, who tried (and succeeded) in all known and unknown ways to preserve its authenticity and specificity. And so it is to this day. Almost the entire Dalmatian hinterland is inhabited by this indigenous population. With which goal, which expectations, which beliefs, is to be answered by each individual, that is, the current descendant of those ancestors. Are we ready to learn and did we learn anything from that past today, is a question that will most likely remain unanswered.

Kroz sva protekla stoljeća franjevci su se na livanjskom samostanskome području ponajprije posvećivali evangelizaciji. Sveti je Stolica 1291. dodijelila franjevcima uže područje Bosne za misijsko djelovanje. Tu su franjevci stoljećima bili jedini katolički svećenici. Kao i u svim drugim krajevima današnje BiH kada su pali pod Osmanlje tako i u livanjskome kraju, franjevci ostaju i preuzimajučupni pastoral. Da bi njihov pastoralni rad bio plodonosan bosanskomu puku prihvatljiv i uvjerljiv, franjevci su i dalje proširivali horizont svoga djelovanja. Bili su i nositelji kulture, politički zastupnici i socijalni radnici, bavili su se nanošću i umjetnošću, liječenjem, unaprjeđivanjem zanatstva i poljoprivrede te mnogim drugim korisnim poslovima.

Andelko Barun

Djelovanje franjevaca na livanjskome samostanskome području do 1860. godine

DJELOVANJE FRANJEVACA NA LIVANJSKOME SAMOSTANSKOME PODRUČJU DO 1860. GODINE

Andđelko Barun

Franjevački samostan sv. Petra i Pavla u Livnu
Gorička cesta b. b. Livno
barun.andjelko@gmail.com

UDK: 271.3(497.6)(091)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 1. X. 2015.

Prihvaćeno: 30. XII. 2016.

284

Prema crkvenom zakonodavstvu svaki franjevac treba biti dodijeljen nekoj kući (samostanu). Samostan može imati i filijale u kojima se boravi radi obavljanja pastoralnoga ili kakva drugoga posla, ali pod ravnateljem samostanskoga poglavarja. Redovito su to župne kuće za službu određenoj župi. Samostan i njegove filijale prostiru se na određenom teritoriju koji nazivamo samostanskim područjem, distrikтом. Ovdje je riječ o pastoralnom djelovanju franjevaca na livanjskome samostanskome području od osnivanja samostana u Bistrici početkom 14. st. do osnivanja samostana na Gorici u Livnu 1860. Dolaskom Osmanlija i uništenjem samostana u Bistrici franjevci preuzimaju župni pastoral župe Livno koja će obuhvaćati livanjske, glamočke i grahovske prostore. Župa je pripojena samostanu u Rami do njegova uništenja 1687., a potom samostanu u Fojnici do podizanja samostana na Gorici. Za obavljanje župnoga pastoralnoga u izvanrednim okolnostima franjevcima je Sveta Stolica dodjeljivala i posebne povlastice.

Ključne riječi: samostan, franjevci, samostansko područje, Bistrica, Rama, Fojnica, Livno

Uvod

Zakonik kanonskoga prava određuje: *Z Redovnička zajednica mora stanovaći u zakonito osnovanoj kući pod vlašću poglavarja postavljenog prema pravnoj odredbi.¹* Generalne konstitucije Reda manje braće definiraju pojam kuće: *Kuća je bratstvo pod upravom gvardijana i sa stalnim sjedištem ili prebivalištem, zakonski podignuta. Sva braća trebaju biti dodijeljena određenoj kući.²* Radi evangelizacije, koja je glavna zadaća ovoga crkvenoga reda, braća mogu boraviti i u filijalama. *Filijalna kuća je dio gvardijanata (...) koja uživa vlastitu pravnu osobnost ili je ne*

uživa.³ Da bi se odgovorilo posebnim zahtjevima evangelizacije ili potrebama pokretnih socijalnih skupina, provincijski definitorij može ustanoviti pokretna bratstva poput filijalnih kuća.⁴ Matična kuća (gvardijanat) i njezine filijale nalaze se na omeđenu prostoru koji nazivamo samostanskim područjem, distriktom. Uspostavom samostana sv. Ive u Bistrici, cijeli livanjski kraj postaje njegovo samostansko područje. Konačnim padom Livna pod Osmanlike oko 1485. i uništenjem samostana, livanjski je kraj priključen samostanu u Rami i pripadao je ramskom samostanskom području. Nakon što su franjevci prognani iz Rame, a samostan 1687. god. spaljen, livanjski kraj potpada pod

¹ ZKP, k. 608.

² GKRMB, čl. 232.

³ GSRMB, čl. 231, & 1.

⁴ GSRMB, čl. 233.

fojničko samostansko područje u čijem sustavu ostaje sve do podizanja samostana na Gorici u Livnu 1860. god.

Kroz sva protekla stoljeća franjevci su se na livanjskome samostanskome području ponajprije posvećivali evangelizaciji. Sveta je Stolica 1291. dodijelila franjevcima uže područje Bosne za misijsko djelovanje. Tu su franjevci stoljećima bili jedini katolički svećenici.⁵ Kao i u svim drugim krajevima današnje BiH kada su pali pod Osmanlike, tako i u livanjskome kraju, franjevci ostaju i preuzimaju župni pastoral. Za unaprjeđenje pastoralnoga djelovanja sastavljeni su i priređivali propovijedi, udžbenike, molitvenike, katekizme, bavili se književnošću, pisali znanstvene i poučne knjige, izdavali časopise i novine.⁶ Da bi njihov pastoralni rad bio plodonosan, bosanskomu puku prihvatljiv i uvjerljiv, franjevci su i dalje proširivali horizont svoga djelovanja. Bili su i nositelji kulture, politički zastupnici i socijalni radnici, bavili su se znanošću i umjetnošću, liječenjem, unaprjeđivanjem zanatstva i poljoprivrede te mnogim drugim korisnim poslovima.⁷

Djelovanje franjevaca na livanjskome samostanskome području dijelimo na četiri razdoblja: 1. razdoblje bistročkoga samostanskoga područja 2. livanjsko područje u ramskom distriktu, 3. livanjsko područje u sastavu fojničke kustodije 4. samostalno područje samostana Gorica – Livno. U ovom će radu biti riječ o prvim trima razdobljima.

Bistročko samostansko područje

Prvifranjevcidolazeulivanjskikrajizhrvatske provincije Slavonije. To je jedna od najstarijih provincija u Redu manje braće sa sjedištem u Dalmaciji. Livno je bila hrvatska županija i u sastavu Splitske nadbiskupije. Nije nam

poznata godina dolaska franjevaca u livanjski kraj. Poznate su, ipak, neke činjenice iz kojih možemo zaključivati o franjevačkoj djelatnosti u livanjskome kraju početkom 14. stoljeća. Naime, povjesni izvori govore, a arheološka iskopavanja devedesetih godina dvadesetog stoljeća to i potvrđuju,⁸ da su franjevci imali samostan sv. Ive u Bistrici u sastavu provincije Slavonije. Prigodom arheološkoga iskopavanja pronađen je pečatnjak modenskoga biskupa Gvide de Guisija koji je u papinskoj diplomatskoj misiji 1329./30. putovao u Bosnu. Razumljivo je da je na putu prema Bosni i u povratku svratio i prenoćio u samostanu sv. Ive u Bistrici, gdje mu je pečatnjak nekim slučajem ostao.⁹ Samostan u Bistrici spominje se u oporuci Splićanina Andrije Pervošija od 7. siječnja 1367. Tom oporukom dio svoje baštine ostavlja bosanskim franjevcima u Cetini, Bistrici, Livnu, Bužanu, Bosni, Imotskom.¹⁰

Arheološki ostatci građevine samostana u Bistrici upućuju na imućnoga donatora. Vjerojatno su to bili Šubići. Naime, Mladen II. Šubić spominje se 1304. kao livanjski župan. I sama činjenica da je samostan posvećen sv. Ivanu Krstitelju, kojega su Šubići držali za zaštitnika svoje obitelji, ukazuje na njihovo donatorstvo.¹¹ Grad Bistrica bio je važna točka srednjovjekovnoga gospodarskoga čvorišta. Nalazio se na prometnici koja spaja Split i Trogir s Panonijom i Podunavljem i često se spominje u poveljama i poslovnim ugovorima u 14. st.¹² U to je vrijeme samostan u nekom mjestu bio znak da je riječ o gradskome naselju. Stoga su vjerojatno rodovske zajednice u Bistrici, kao što su Mihovilovići, Voihnići i drugi, potpomogle izgradnji samostana na mjestu nekropole iz

⁸ Vrdoljak, 1994, 116-121.

⁹ Vrdoljak, 1994, 120.

¹⁰ Vrdoljak, 1994, 264. Pervoši je slušao da franjevci imaju samostan u Bistrici i u Livnu. Sam priznaje da mjesta ne poznaje. Žugaj netočno navodi posebno samostan u Bistrici, a posebno u Livnu (Žugaj, 1990, 6 i 26). Riječ je o istom samostanu. I danas neki govore o samostanu na Gorici, a drugi o samostanu u Livnu iako je to isti samostan na Gorici u Livnu.

¹¹ Glavaš, 1994, 343.

¹² Klaić, 1928, 16-18.

⁵ Papa Eugen IV. (1431. – 1447.) piše da su u kraljevstvu Tomaševu samo manja braća pravi katolički svećenici, koji božanske tajne obavljaju i vjernikom podieljuju (Farlati, IV, 257). Ovo isto je 11 godina kasnije posvjedočio nasljednik mu Kalist III. (Batinčić, 1881, 102).

⁶ Jelenić, 1926, 341-342.

⁷ Barun, 2003, 7.

9. st., na desnoj obali rijeke Bistrice.¹³ To je i najstariji franjevački samostan na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine.¹⁴

Nisu nam poznati povijesni izvori na temelju kojih bismo mogli zaključivati o sveukupnoj djelatnosti franjevaca iz samostana sv. Ive u Bistrici. Budući da je Livno bilo u sastavu Splitske nadbiskupije, koja je u 8. ili 9. stoljeću u livanjskome kraju osnovala posebnu župu – *Paroecia livnensis (Livanjsku župu)*, koja je 1400. u Livnu imala i svoj zborni kaptol,¹⁵ razumljivo je da su svećenici glagoljaši te nadbiskupije vodili župni pastoral u Livanjskoj županiji. Županija je obuhvaćala cijelo Livanjsko pa i Grahovsko polje, koje je spajalo Livanjsku županiju sa županijom Psetom u kojoj se nalazilo Grahovo.¹⁶ U Livnu i okolici bilo je nekoliko crkava. Vjerojatno je da su i franjevci svoju misijsku djelatnost iz samostana sv. Ive u Bistrici protezali na cijeli teritorij Livanjske županije. Osim pomaganja u župnome pastoralu svećenicima Splitske nadbiskupije, koji su u Livnu boravili ili povremeno dolazili, franjevci su u svojoj samostanskoj crkvi propovijedali, ispovijedali, obavljali razne pobožnosti, duhovne razgovore i slično, ali i po franjevačkome načinu djelovanja, kao putujući propovjednici,obilazili sela, životom i riječju svjedočili za evanđeoske vrjednote i na taj način učvršćivali kršćanstvo na livanjskim prostorima. Da je takav način evangelizacije bio potreban i učinkovit, pokazuje i činjenica da su franjevci provincije Slavonije podigli u susjednom Glamoču i drugu franjevačku nastambu pod zaštitom sv. Ilike. O postojanju franjevačkoga samostana u Glamoču prve sigurne podatke imamo u popisu svih provincija, vikarija i samostana Reda manje braće od Bartola Pizanskog iz 1385. godine.¹⁷ Kada je 1340. osnivana Bosanska vikarija morala je, po tadašnjim propisima, imati barem

dvije kustodije i šest samostana. Provincija Slavonija ustupila je Bosanskoj vikariji neke svoje misijske postaje, među kojima su Bistrica i Glamoč.¹⁸ Možda su to dotad bile samo rezidencije, a tada su, ako ne prije, uzdignute na razinu samostana. Od 1340. godine franjevački samostani u Bistrici i Glamoču pripadaju Bosanskoj franjevačkoj vikariji. Bosanski ban Stjepan II. Kotromanić te je krajeve i politički priključio svojoj banovini. Otad će livanjsko samostansko područje pripadati Bosanskoj vikariji, a politički Bosni sve do danas, osim kraćega razdoblja od 1356., kada je Gregorije Galešić ustupio *svoj grad Bistricu u Hlivanskoj županiji* kralju Ljudevitu I., ali je *kralj Stjepan Tvrtko nešto prije god. 1387. opet zadobio grad i županiju Hlivno*.¹⁹

Provincije i vikarije dijele se na manje teritorijalne jedinice koje se nazivaju kustodije. Samostani u Bistrici i Glamoču pripadali su Duvanjskoj kustodiji. Kada je 1451. osnovana Jajačka kustodija, dodijeljeni su joj samostani u Bistrici i Glamoču. I poslije pada Jajačke banovine 1528., samostan je u Glamoču bio obnovljen i pripojen Krbavskoj kustodiji.²⁰ Prodorom Osmanlija 1463. samostan u Bistrici bio je devastiran i napušten. Uz pomoć udružene koalicije kralja Matijaša Korvina i Vukčića-Kosače Livno je oslobođeno, franjevci su se vratili, obnovili samostan i nastavili svoje djelovanje. Konačnim padom Livna pod Osmanlije nešto prije 1485. god., franjevci ne napuštaju svoj samostan sve dok ga Osmanlije, prema narodnoj predaji, nisu zapalili, a fratre poubijali.²¹ Ne znamo kada se to dogodilo. U izvještu bosanskoga vikara upravi Reda manje braće 1506. ne spominju se samostani ni u Bistrici ni u Glamoču,²² a ne spominju se ni u kasnijim popisima Reda.²³ Crkva sv. Ive u

¹³ Ančić, 2001, 20-21.

¹⁴ Glavaš, 1994, 343.

¹⁵ Opći šematzam Katoličke crkve u Jugoslaviji, 1939, 163.

¹⁶ Klaić, 1928, 13.

¹⁷ Popis nosi naslov: *De conformitate vitae B. Francici ad vitam Domini Jesu*, pars secunda, fructus XI, Analecta Franciscana , IV, Quaracchi, 1906, 555 sl.

¹⁸ Zugaj, 1989, 17.

¹⁹ Klaić, 1928, 23.

²⁰ Barun, 2006, 60-61.

²¹ Vrdoljak, 1994, 124.

²² Batinić, 1881, 153.

²³ Zugaj misli da je samostan u Bistrici bio pošteđen razaranja do 1524. te da je prestao egzistirati oko 1528. (Žugaj, 1990, 6).

Bistrici zadnji se put spominje u defteru za kliški sandžak 1604.²⁴ Franjevci se vraćaju na svoja zgarišta i premda im više nije dopušteno graditi crkve i samostane, oni ostaju među svojim narodom.

Padom Livna pod Osmanlije bitno se mijenja politički i pravni položaj kršćana. Livno postaje jedno od političkih i upravnih središta u kojem je vrijedilo šerijatsko pravo, a promjenila se i demografska struktura stanovništva. Kršćani nisu imali puna građanska i politička prava kao muslimani. U takvim okolnostima znatno je otežan vjerski život katolika i pastoralno djelovanje svećenika. Može se pretpostaviti da je pokoji svjetovni svećenik glagoljaš Splitske nadbiskupije i dalje nastavio djelovati u livanjskome i glamočkome kraju²⁵ sve dok franjevci nisu potpuno prevladali i ostali kao jedini katolički svećenici u župnome pastoralu. Ne zna se točno kada su franjevci u Livnu preuzeли vođenje župe. U povjesnim izvorima spominje se franjevačka župa u Livnu 1623. god.²⁶ I dalje je livanjski kraj u sastavu Splitske nadbiskupije, ali biskupi u njega vrlo rijetko ili nikako ne dolaze.²⁷ U cijeloj osmanlijskoj Bosni franjevci su ostali u župnome pastoralu. Njima je sultan Mehmed II., osvajač Bosne, dao carsku povelju ahndnamu u kojoj naređuje: (...) *ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeda, i ne uz nemiruje, ni njih, niti njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, neka im je dopušteno.*²⁸

Sve do 1618. god. franjevci su u Bosni mogli obavljati sve crkvene čine, pa i one koji su bili

rezervirani za biskupa, ako za njih nije potreban biskupski red. Mogli su odriješiti od crkvenih kazni, dijeliti krizmu, dodjeljivati župničku službu, posvećivati ulje, propovijedati islično bez biskupova dopuštenja. Bulom od 9. lipnja 1446. papa Eugena IV. *podijelio im je razna privilegija, a među tim i isključivo pravo na duhovnu pastvu u Bosni.*²⁹ Župe su bile inkorporirane u samostan koji je njima raspolagao, brinuo se za život i rad župnika i njegovih pomoćnika. Viši redovnički poglavari sami su imenovali župnike i davali im potrebnu jurisdikciju. Tako je bilo sve do Tridentskoga sabora (1545. – 1563.) koji je duhovnu pastvu stavio pod vlast mjesnoga ordinarija (biskupa).³⁰ Na traženje bosanskoga biskupa Bakića Sveta Stolica 11. travnja 1618. izdaje dekret po kojem i franjevačka misija u Bosni podliježe toj odredbi, tj. da se i u misijskoj zemlji Bosni ne može podjeljivati župnička služba bez biskupova dopuštenja.³¹ Župe u Bosni i dalje ostaju inkorporirane u samostan. Kongregacija za širenje vjere 1635. odredila je da provincija Bosna Srebrena predlaže Papi trojicu kandidata za biskupe od kojih će on jednoga od njih ili nekoga drugoga imenovati biskupom, a kada umre biskup, provincial će *ipso facto* vršiti službu apostolskoga vikara do imenovanja novoga biskupa.³² Tako je ostalo sve do uvođenja redovite crkvene hijerarhije u BiH 1881. godine. Da ne bi bilo nesporazuma između franjevaca i biskupa, Kongregacija za širenje vjere, na temelju odluke Tridentskoga sabora, donijela je 23. veljače 1660. uredbu po kojoj je točno određeno za što je u bosanskoj franjevačkoj misiji nadležan biskup.³³

Iako su ostali bez samostana, franjevci nisu napustili livanjski kraj. Kada je i Klis pao pod Osmanlije, neki su izbjegli katolici uvidjeli da osmanlijska vlast nije prolazna te se vratile iz Dalmacije u livanjski kraj. Njima i preostalim katolicima franjevci su pružali sve vjerske usluge. Obilazili su sela, slavili mise,

²⁴ Vrdoljak, 1994, 124.

²⁵ Mandić, 1982, 582-583.

²⁶ Mandić, 1982, 583.

²⁷ Vizitaciju župe Livno, uz dopuštenje splitskog nadbiskupa, obavljaju makarski i skradinski biskupi koji od Osmanlja dobivaju dopuštenje da mogu zalaziti na njihovo područje. Koliko je poznata, prvu vizitaciju župe Livno pod osmanlijskom vlašću obavio je skradinski biskup fra Antun Matić godine 1624. Krenuo je *preko planine i stigao u krasnu ravnicu zvanu Livno* (Kovačić, 1977, 26).

²⁸ Barun, 2003, 145.

²⁹ Gavranović, 1935, 124.

³⁰ Jelenić, 1990, 160.

³¹ Fermendžin, 1892, 366.

³² Lastrić, 2003, 99.

³³ Jelenić, 1990, 161-162.

propovijedali i dijelili sakramente pod vedrim nebom ili u kako-tako natkrivenim prostorima, a stanovali su po seoskim kućama. Da bi u takvim okolnostima mogli obavljati župni pastoral, Sveta im je Stolica podjeljivala brojne privilegije. Svi su franjevci, župnici, kapelani i braća u samostanu živjeli i djelovali kao jedna obitelj međusobno se pomažući.

Livanjsko područje u ramskome distriktu

Nestankom samostana u Bistrici franjevci su na livanjskome području ostali bez matičnoga samostana. Isto se dogodilo i franjevcima u Glamoču. I glamočki se kraj priključio župi Livno. Padom pod Osmanlike i osnivanjem Kliškoga sandžaka 1537. sa sjedištem u Livnu, i Grahovo je pripojeno tom sandžaku. *Budući da su se u to doba granice dušobrižništva usklađivale s političkim, grahovski kraj je ušao u sastav župe Livno, koja se prostirala od Uništa na zapadu do Grabovice i Prisoja (uključivo) na jugoistoku, te od Glamoča na sjeverozapadu do Prologa pod Kamešnicom na jugu.*³⁴ Tako je prostrana franjevačka župa Livno morala pripadati nekom samostanu. Bio je to najbliži franjevački samostan u Rami.³⁵

Ramsko je samostansko područje tijekom 17. stoljeća obuhvaćalo Ramu, livanjski, duvanjski, skopljanski (bugojanski) i kupreški kraj. Područje se prostiralo teritorijem triju biskupija: Splitske nadbiskupije (Livno), Duvanjske biskupije, koju je administrirao makarski biskup, (Duvno) i Bosanske biskupije (Uskoplje, Kupres i Rama). Makarski biskup fra Petar Kačić vodio je spor s bosanskim biskupom fra Marijanom Marovićem zbog Rame. Naime,

obojica su ju svojatala sebi. Sveta je Stolica riješila spor tako da je 1650. odredila da Rama ima biti dio bosanske biskupije.³⁶ Makarski biskup fra Marijan Lišnjić (1664. – 1686.) smatrao je da su ne samo Rama i ramske župe dio njegove biskupije nego da se granice Makarske biskupije protežu sve do Jajca u Bosni. Prisvajao je i neka mjesta Trebinjske biskupije. Dokazivao je da je Omiš, s okolnim selima, makarski biskup dao splitskomu nadbiskupu u zamjenu za župu Livno te molio Svetu Stolicu da taj dogovor poništi. Njegove puke želje i mnogobrojne dopise i izvješća koja je upućivao Svetu Stolicu nije uvažavala, pa mu čak nije uvijek na njih ni odgovarala.³⁷

U izvješću bosanskoga provincijala fra Marijana Pavlovića, upućenu 1623. Kongregaciji za širenje vjere, za samostan u Rami stoji: *Trenutno u samostanu ima 16 fratara... Ima tri župe: prva se zove Duvno, druga Livno, treća Kupres.*³⁸ Prema izvješću makarskoga biskupa fra Bartula Kačića Žarkovića iz 1626. samostan u Rami ima deset svećenika, četiri klerika, jednoga brata laika i 15 mladića koji se odgajaju za franjevački i svećenički poziv te četiri župe: dvije u duvanjskome kraju, gdje je 200 kuća, jednu u Clivoni (Livnu) sa 150 kuća i jednom u Rami, gdje je 60 kuća. Samostan ima dvije crkve: jednu u Livnu, drugu u Roškom Polju.³⁹ Isti biskup 1636. izvješćuje da samostan u Rami ima četiri župe s ukupno 500 kuća. Župe su: lipska i brišnička u duvanjskom kraju, livanjska u kojoj je krizmao 1100 osoba, i župa u okolini ramskoga samostana koja nije tako prostrana. U spomenutim župama, osim ramske, velik je broj raskolnika.⁴⁰

Raskolnici (pravoslavci) postajali su sve brojniji i snažniji u osmanlijskoj Bosni. Pečki patrijarh svojatao je sebi vrhovnu vlast nad svim kršćanima. Provinciju Bosnu Srebrenu vodio je

³⁴ Marić, Orlovac, 2006, 343.

³⁵ Samostan u Rami podignut je u 15. stoljeću. Imao je burnu prošlost. God. 1557. spaljen je zajedno s crkvom. Tom je prilikom ubijeno nekoliko franjevaca. Iznova je podignut prije 1587. U prvoj polovini 17. st. samostan je vrlo aktivran, u njemu djeluje desetak svećenika. Odgaja i školuje određen broj đaka i klerika koji se pripremaju za franjevački i svećenički poziv. God. 1653. samostan je opljačkan, i tada je ubijeno nekoliko franjevaca. Tripit je potpuno stradao od požara: 1667., 1682. i 1687.

³⁶ Jurišić, 1972, 47.

³⁷ Jurišić, 1972, 46-48; Pandžić, 1977, 50-51.

³⁸ AO FM, 1900, 81. Džaja navodi da je po svoj prilici pisac tog izvješća bio fra Grgo iz Neretve (M. Džaja, 1970, 180).

³⁹ Anić, 1999, 270.

⁴⁰ Anić, 1999, 280-281.

kao jednu od svojih arhiepiskopija.⁴¹ Patrijarh Kalnik 1661. pošao je s pratnjom u Bosnu s namjerom da sve kršćane stavi pod svoju vlast i istočni obred. Došao je najprije u Livno gdje je fizički bio spriječen.⁴² Nasrtaji patrijarha na franjevce i katolike trajali su tri stoljeća. Da bi im se mogli uspješno suprotstaviti, morali su podmitljivim osmanlijskim sudovima dati mnogo novca.

Livanjski župnik i njegovi pomoćnici prije 18. stoljeća nisu imali stalno mjesto boravka u livanjskome kraju. Stalno mjesto boravka bio im je samostan u Rami iz kojeg su odlazili i u njega se povremeno vraćali. Kada bi boravili u livanjskome kraju, privremeno bi se nastanjivali kod nekog seoskog domaćina, a često su mijenjali mjesto prenoćišta. Po danu su obilazili sela, propovijedali riječ Božju primjerom života i riječju. Mise su slavili u privatnim kućama, po grobljima, pojatama, šumarcima i pod vedrim nebom služeći se prijenosnim oltarima. Na istim su mjestima ispovijedali, krštavali, propovijedali, učili djecu i odrasle moliti i kršćanski živjeti te pohađali bolesnike i opremali ih svetim otajstvima.

Poučavanju u vjeri i vjerskome životu znatno su pridonosila tada tiskana katehetska i druga djela vjerskoga sadržaja. Pisali su ih franjevci na narodnome jeziku i pismu. Knjige su bile pristupačne i običnom seoskom puku. Ta su se djela čitala na večernjim sijelima i u drugim prigodama. Ponajprije se to odnosi na djela Matije Divkovića *Nauk krstjanski za narod slovinski* (1611.) i *Nauk krstjanski (Mali katekizam)* tiskani 1616. Divkovićeva djela imaju veliku vrijednost i za kulturu i jezik bosanskoga puka. Njegov rad nastavljuju drugi franjevci pišući djela na rodnome jeziku, ponajprije bosančicom, a potom latinicom, namijenjena pastoralnoj praksi. Time su se bosanski franjevci uključili u poslijeradni obnovu Crkve. Uz to, bosanski su franjevci sa župljanima bili kao jedna obitelj, s njima se družili, razgovarali, sudjelovali na veseljima kod krštenja i vjenčanja,

⁴¹ Barun, 2003, 282, bilj. 63.

⁴² Lašvanin, 2003, 269-270.

žalostili se s obiteljima pokojnika na pogrebima i sedminama. Stvorena je atmosfera povjerenja i zbog toga su ljudi rado prihvaćali pouke i poruke svojih duhovnih pastira franjevaca.

Da je takav način franjevačkoga djelovanja postizao pozitivan učinak, imamo svjedočanstvo u izvješću vizitatora Bosne Srebrenе fra Pavla iz Rovinja iz 1640. Prolazeći kroz duvanjski kraj, svratio je na konak k jednoj katoličkoj obitelji u selu Bukovici. On piše: *U ovoj sam kući, za razliku od naše zemlje, video kako se gospodari kućom i imanjem. Bilo je tu više oženjene braće, i jedan od njih koji je bio najsposobniji držao je kod sebe kasu, svi su ga drugi slušali, i nikad se ne odvajaju jedni od drugih, svi žive skladno, tako su ih fratri naučili.*⁴³ U izvješću navodi da mu je jedan fratar u visovačkom samostanu govorio o svojoj liječničkoj praksi, osobito o uspješnu liječenju kamenca.⁴⁴ To je prvi spomen u pisanim izvorima da su se fratri Bosne Srebrenе bavili i liječenjem.

U župni pastoral spada i vođenje matičnih knjiga. Tridentski sabor 1563. donio je odluku o vođenju matica krštenih i vjenčanih. Godine 1614. *Rimski ritual* propisao je također vođenje knjiga umrlih i stanja duša. Matične su knjige u Bosni često stradavale u požarima, progonima i ratovima. Najstarije očuvane matice imamo u župi sv. Ive u Kraljevoj Sutjesci od 1641., a u livanjskome kraju u Župi Livno Donje polje od 1771. god.⁴⁵

Pastoralni rad franjevaca otežavalо je društveno-političko uređenje u osmanlijskoj Bosni. Kršćani su bili opterećeni raznim porezima, kulučenjima i progonima. Za dugotrajnog i krvavog Kandijskog rata (1645. – 1669.) kupreški su katolici iselili, a župa

⁴³ Rovinjanin, 1890, 23.

⁴⁴ Rovinjanin, 1890, 15.

⁴⁵ Opsežnu studiju o stanovništvu i župnim maticama u livanjskom kraju, prijevode s latinskog i transliteraciju s bosancice u latinicu svih sačuvanih matica Župe Livno Donje polje do 1802. i Župe Livno Gornje polje od 1802. do 1828. objavio je na 873 stranice Tomislav Perković u knjizi *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno, 2003.

se ugasila.⁴⁶ U izvješću bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramića Olovčića iz 1657. ne spominje se župa Kupres. Ramski samostan ima šest svećenika, tri brata laika i 15 đaka koji se spremaju za franjevački i svećenički poziv. Među đacima vjerojatno su i mladići iz livanjskoga kraja. Biskup ističe da samostan u Rami nema svojih župa u Bosanskoj biskupiji u kojima borave franjevci. Uskoplje služi jedan svećenik iz ramskoga samostana tako da ne boravi u tom kraju, nego samo odlazi svetkovinama slaviti misu i dijeliti sakramente i vraća se u samostan. U Uskoplju ima 530 katolika, u Rami 860.⁴⁷ U izvješću o ramskom samostanskom području ne spominju se župe u duvanjskom kraju niti župa Livno, jer ne spadaju u njegovu biskupiju o kojoj podnosi izvješće. Bez sumnje, u Kandijskom ratu i livanjski su i duvanjski kraj bili dobrim dijelom opustošeni, a velik se broj katolika iselio. Ohridski biskup fra Rafael Levaković pisao je 28. svibnja 1648. prefektu Kongregacije za širenje vjere da su u Bosni porušeni samostani, a fratri se razbjegzali kojekud. *U Tvrđavi u Livnu okuplja se vojska... svi su siromašni kršćani stjerani u bijedno stanje, spasivši se bijegom u planine, jedu korijenje trava i koru sa stabala.*⁴⁸

Još je gore stanje nastalo za Bečkoga rata (1683. – 1699.). Uništeni su i svi dotad još postojeći samostani, osim u Sutjesci, Fojnici i Kreševu. Samostan u Rami zapaljen je 1687., a sljedeće godine pobjegoše i ostali franjevci s narodom iz krajeva ramskoga samostanskoga područja. Opustošiše katolička naselja oko Livna, Duvna, Glamoča, Skoplja i Kupresa, ostalo je samo ono što nije moglo pobjeći.⁴⁹ Iz BiH je iselilo u Dalmaciju, Slavoniju i Ugarsku više od 200.000 katolika.⁵⁰ Odselili su u krajeve i župe pod mletačkom i habsburškom vlašću,

⁴⁶ M. Džaja, 1970, 186. Kupreška je župa ponovno zaživjela doseljavanjem u 18. st. Najprije je bila u sastavu župe Uskoplje. God. 1779. postaje samostalnom kapelanijom, a 1802. župom.

⁴⁷ Ogramić-Olovčić, 1918, 142-143.

⁴⁸ Fermendžin, 1892, 464.

⁴⁹ M. Džaja, 1970, 181.

⁵⁰ Jelenić, 1990, 168.

koji su oslobođeni od Osmanlija, a služili su ih franjevci Bosne Srebrenе.⁵¹ Ramski su franjevci napustili samostan u Rami i s većinom naroda odselili 1687. u Dalmaciju te se nastanili u Sinju.⁵² Otada pa do 1857. godine ne postoji samostan u Rami.

Za pastorizaciju katoličkoga puka pod Osmanlijama u BiH trebalo je napraviti novu raspodjelu samostanskih područja. Preostala tri samostana moraju pokrivati cijeli teritorij BiH. Pri raspodjeli župa uzimala se u obzir ne samo udaljenost nego i gospodarska mogućnost funkcioniranja samostana. Samostani su gospodarski ovisili o župama. Svaki je samostan školovao sjemeništare, držao novicijat, brinuo se za odgajanje i školovanje bogoslova, plaćao dažbine osmanlijskim vlastima.

Samostani u Bosni nisu nestali odjednom, stoga se i dodjeljivanje njihova teritorija drugom samostanu zbivalo postepeno. Lašvanski samostan bio je već u 15. st. nasilno porušen, a u Bosanskoj krajini, gdje je bilo devet franjevačkih samostana,⁵³ nijedan od njih nije preživio 16. stoljeće. Svi su ti krajevi pripali fojničkom samostanu. Godine 1700. samostanu u Fojnici dodijeljeno je i bivše ramsko samostansko područje. Kreševo je dobilo župe u zapadnoj Hercegovini, a Kraljeva Sutjeska područja bivših samostana u Olovu, Modriči, Solima (Tuzla) i Gradovrhu. U Srebrenici i okolicu nije više bilo ni samostana ni katolika. Ovakva podjela na samostanska područja trajat će oko 160 godina. Sva tri samostana sa svojim područjima praktično su djelovala kao kustodije, a tako su se i nazivali. *Svaki je samostan vodio svoju ekonomiju i brinuo se za svoj pomladak.*

⁵¹ Tada su bosanski franjevci posluživali 106 župa, od toga pod Habsburgovcima 43, pod mletačkom upravom 39, pod Osmanlijama 24, od kojih 19 u BiH i 5 u imotskom kraju (Batinić, 1885, 86-98).

⁵² O povijesti ramskog samostana vidi djelo fra Jeronima Vladića, *Uspomene o Rami i ramskom samostanu*, Zagreb 1982. i 2¹⁹⁹¹; Rama – Šćit 3²⁰⁰⁸.

⁵³ Bili su to samostani u mjestima: Bihać, Bijela Stijena, Bos. Krupa, Greben (Krupa na Vrbasu), Kamengrad, Lijevče, Obrovac, Otoka i Zvečaj.

*Provincijal i drugi članovi uprave birani su po redu i po određenom broju iz kustodija.*⁵⁴

Livanjsko područje u fojničkoj kustodiji

Kakvo je vjersko i demografsko stanje bilo u Bosni, u vrijeme kada je župa Livno pripala fojničkom samostanu, opisao je generalni komisar franjevačkoga reda fra Ivan Krstitelj de Vietri u izvješću iz 1708. godine. Fojnički samostan imao je 18 redovnika, njegovo područje imalo je najviše župa, među njima i župu Livno koju su posluživala dvojica svećenika.⁵⁵ U izvješću stoji da franjevci u svim krajevima duhovnu pastvu vrše uzorno, da do bolesnika često putuju i po više milja, da konače po seoskim kućicama, a da vrlo rijetko jedu topla jela. Također, da svake godine obrate mnoštvo inovjeraca. Stanuju u tjesnim i mračnim samostanima, s odveć niskim vratima kako silnici ne bi s konjima ulazili u samostan. Rezultat je njihova djelovanja uzoran vjerski život kršćana koje poučavaju i poslužuju. Život katolika u Bosni uspoređuje sa životom prvih kršćana. Osobito ga je ganulo držanje puka pod misom, svetkovanje nedjelja i svetkovina. Oduševilo ga je kako puk pobožno moli, poštije svećenike, često posti, gostoljubiv je, a posebno je pobožan prema Blaženoj Djevici Mariji. Među katoličkim se pukom ne čuje psovka ni besramni razgovori, još manje razbojništva ili bludni grijesi. Njihovo se pjevanje sastoji od pobožnih i povijesnih popijevki. Svoje izvješće Vietri završava riječima: *Ispovijedam istinu, da sam u ovom kratkom spisu uskratio mnogu poхvalu, koju dugujem ovim redovnicima, da me tko ne bi optužio za pristranstvo. Velim samo, da jedini Bog i onaj, koji je bio u ovim krajevima, može pojmiti znoj, što se cijedi s čela redovnicima sv. Franje.*⁵⁶

Kroz 160 godina pripadnosti fojničkoj kustodiji u župi Livno nastavlja se s ustaljenim

načinom obavljanja franjevačkoga župnoga pastorala. Do druge polovine 19. stoljeća, kada se dopustilo graditi crkve i župne stanove, franjevci su se snalazili na razne načine.⁵⁷ Makarski biskup Nikola Bijanković, kada je 1706. došao u vizitaciju Duvnu, odredio je gdje će se i kako slaviti mise. *Razgovarajući s glavarima... došao je na ideju, da se naprave male drvene kapelice s oltarom, na kojem bi se nalazila Isusova i Gospina slika. Ispod oltara držala bi se misna odjeća i ostale stvari potrebne za misu. Kapelica bi bila zaključana, a četiri čovjeka donijela bi je na zapovjedni blagdan na groblje, gdje bi se mogla reći misa. Poslije mise opet bi je ljudi odnijeli u privatnu kuću, da bi tako bila na sigurnom mjestu. U toj kući svakog jutra narod bi se okupljaо i molio se Bogu, da ga sačuva u katoličkoj vjeri.*⁵⁸

Kapelice su se pravile od pletena pruća, a fra Anto Vladić napravio je u ramskom kraju pokretnu kapelicu na kotačima (6x3 m) koja se prevlačila s brda na brdo gdje se slavila misa.⁵⁹ I biskup Miletić dao je upute kako treba urediti oltar na grobljima i drugim mjestima.⁶⁰ Župa je bilo malo, a župljani raštrkani po brojnim selima. I to je otežavalo pastoralni rad franjevcima. Neke su župe bile prenapučene kao što su Lašva i Jajce, a posebice župa Livno. Svećenici, da bi udovoljili duhovnim potrebama vjernika, stalno su morali biti u pokretu. Zbog samovolje janjičara i nemoći državnih činovnika, putovanja su bila veoma pogibeljna.⁶¹

⁵⁷ (...) morali su biti župni stanovi tjesni i kukavne kolibe, koje su se dale iz sela u selo privlačiti, pa ni take nisu se smjele popravljati bez vezirske bujrunrtije (Batinić, 1887, 193).

⁵⁸ Vidović, 1981, 99.

⁵⁹ Lucić, 2002, 81.

⁶⁰ (...) da u onim mistim i po grebljim, gdi se misa sv. u nedilje i u svetkovine govorit običaje, otari ako se ne bi mogli oplest, zagradit i daskama nadkrit, budu barem nadkritveni dok se misa sv. govori čistim pokrivačom oli od mušeme (vošteno platno) oli barem od sukna čista i oprana, koji pokrivač po isti način ima se držat u mistu čistu i da se za drugu kakvu službu izvansku ne stavљa (Miletić, 1828, 34-35).

⁶¹ Batinić, 1887, 119.

⁵⁴ Barun, 2003, 316.

⁵⁵ Batinić, 1885, 93.

⁵⁶ Batinić, 1885, 98.

Uspostavom Apostolskoga vikarijata u Bosni i Hercegovini 1735. nastale su povoljnije okolnosti za pastoralno djelovanje. Vikarijatom su obuhvaćene Bosanska i Duvanjska biskupija te okupirani dijelovi Makarske biskupije i Splitske nadbiskupije. Svi su apostolski vikari bili franjevci. Stanovali su uglavnom u jednom od triju postojećih samostana. Otad je biskup trajno nazočan među franjevcima i katoličkim pukom dok se prije nije pojavljivao u Bosni po 50 i više godina. Uspostavom Apostolskoga vikarijata livanjski kraj prekida stoljetne crkvene veze sa Splitskom nadbiskupijom. Kad je god to bilo moguće, apostolski su vikari redovito svake treće godine službeno pohađali župe, kontrolirali rad župnika i kapelana, davali smjernice, prikupljali statističke podatke i slali izvješća u Rim. Njihova su izvješća najpouzdaniji dokaz o pastoralnoj djelatnosti franjevaca, vjerskome životu i demografskoj slici katolika. Na žalost, ponekad je dolazilo do nesuglasica između apostolskoga vikara i provincije Bosne Srebrenе. To je otežavalo pastoralni rad franjevaca. Nesuglasice su nastupile za biskupa Ilijića (1798. – 1813.),⁶² a posebice za biskupa fra Rafe Barišića (1832. – 1846.).⁶³

Iz izvješća apostolskih vikara upoznajemo tadašnju pastoralnu problematiku, angažiranost svećenika u posluživanju vjernicima i statističke podatke o broju župa i župljana. Donosim samo neke podatke koji se odnose na livanjski kraj.

Prvi apostolski vikar fra Mato Delivić (1735. – 1740.), zbog nesuglasice sa splitskim nadbiskupom, koji je livanjski kraj i dalje smatrao dijelom svoje nadbiskupije, nije ni dolazio u livanjski kraj. Stoga u njegovu izvješću iz 1737. nemamo podataka za župu Livno. Prvo izvješće o livanjskoj župi podnosi apostolski vikar fra Pavo Dragičević (1740. – 1767.) god. 1744. Župa Livno ima dvojicu svećenika: župnika fra Petra Licijanovića i njegova pomoćnika fra Lovru Šimića. U župi su i četvorica svjetovnih

svećenika glagoljaša, koji borave u svojim kućama.⁶⁴ Cijeli livanjski kraj ima samo jednu crkvu, sv. Petra u Rapovinama. Župa ima 35 sela, 446 domaćinstava, 2740 vjernika koji se pričešćuju i 1228 djece.⁶⁵ Isti biskup 1762. izvješćuje da Livanjska župa ima 6733 vjernika u 734 domaćinstava.⁶⁶

U izvješću iz 1768. biskup fra Marijan Bogdanović (1767. – 1772.) kaže da župa Livno ima 715 kuća, 4390 odraslih koji se pričešćuju i 2275 djece. U župi se nalazi sedam svećenika, dvojica su franjevci, ostali su glagoljaši od kojih su dvojica aktivni pomoćnici, dvojica su starci, a jedan je trajno bolestan.⁶⁷ Biskup Dobretić (1773. – 1784.) u svome izvješću iz 1777. navodi da u župi ima ukupno 7369 vjernika s osam svećenika, tri franjevca i pet glagoljaša te da imaju 17 prijenosnih oltara.⁶⁸ U trećem izvješću iz 1780. Dobretić kaže da u župi ima 767 kuća, 4890 odraslih koji se pričešćuju i 2731 dijete. Njih poslužuje osam svećenika od kojih su četiri franjevca i četiri svjetovna svećenika glagoljaša.⁶⁹

Posljednje izvješće o drevnoj župi Livno napravio je apostolski vikar fra Grga Ilijić (1798. – 1813.) 1798. godine. Tada je župa imala 759 katoličkih kuća, odraslih 4563, a djece 2307, ukupno 6870. U župi je sedam svećenika, pet franjevaca i dvojica glagoljaša. Imaju 12 prijenosnih oltara.⁷⁰ Župa Livno podijeljena je 1802. na dvije župe: na Župu Livno Gornje polje i Župu Livno Donje polje. Biskup Miletić (1813. – 1831.) u svome izvješću iz 1813. navodi da Župa Livno Gornje polje ima osim grada Livna i 23 sela, sveukupno 456 kuća, 2373 odraslih i

⁶⁴ Od 57 glagoljaša, koji se poimence spominju u BiH od 1664. do 1840., samo su četvorica bila u unutrašnjosti Bosne, a svi drugi u pograničnim krajevima: livanjskom, duvanjskom i Hercegovini (Barun, 2003, 268).

⁶⁵ Jelenić, 1927, 78.

⁶⁶ Jelenić, 1927, 150.

⁶⁷ Bogdanović, 1984, 238.

⁶⁸ Jelenić, 1927, 205.

⁶⁹ Jelenić, 1927, 256.

⁷⁰ Nikić, 1998, 265–266.

⁶² O Ilijićevim aferama vidi: S. M. Džaja, 1971, 189–223.

⁶³ Barun, 2003, 239–251.

1127 djece,⁷¹ a Župa Livno Donje polje ima 337 kuća, 1936 odraslih i 933 djece u dva grada (Glamoč i Grahovo) i 12 sela.⁷²

Pastoralnim i moralnim motivima nadahnuta je briga franjevaca oko pisanja, priskrbljivanja i širenja religioznih knjiga. Prije svega riječ je o katehetskim priručnicima koji su doživjeli više izdanja. Knjige su unosili među puk da ih se čita po kućama, a pastiri kad bi išli za svojim stadima.⁷³ Bez džepnoga izdanja djela fra Filipa Lastrića *Od uzame* (1765.) nijedan pastoralni radnik nije polazio na teren. U njemu se nalazi kratak katekizam, svagdanje molitve i propovijedi. Biskup fra Marko Dobretić izvješće Kongregaciju za širenje vjere 1777. godine da je u župi Livno pregledao knjige kojima se svećenici služe za poučavanje vjernika i propovijedanje riječi Božje.⁷⁴

I apostolski vikari, osim svojih poučnih okružnica svećenicima i vjernicima, pisali su i tiskali katehetska i teološka djela. Dobretić je napisao i tiskao priručnik moralnih pouka na narodnom jeziku na 580 stranica, koji je služio svim misionarima, župnicima, isповједnicima i svima onima koji podjeljuju sakramente, a na poseban način svjetovnim svećenicima glagoljašima koji nisu znali latinski jezik. Fra Grgo Ilijić objelodanio je nekoliko pastoralno-katehetskih spisa i propovijedi. Njegova je *pastoralna i spisateljsko-izdavačka aktivnost prethodila pastoralnom radu najuglednijeg biskupa koji je do sada djelovao na tlu Bosne – fra Augustina Miletića.*⁷⁵ Da bi poboljšao katehetski rad i podigao narod iz stanja nepismenosti, Miletić je napisao *Početak slovstva i kratko istomačenje stvarii potribitii nauka kartstjanskoga* (1815.). Zadužio je

svećenike i vjernike da najprije mušku i žensku djecu nauče čitati i pisati, a potom da oni sami uče vjerouauk iz tog priručnika. Katolički je puk Miletićev katekizam prihvatio i zavolio. Za svećenike je tiskao *Naredbe i uprave biskupa* (1818.). Njegove su knjige učinile velik preokret u opismenjavanju i vjerskom poučavanju bosansko-hercegovačkoga puka. Obogatio je novim sadržajem pobožnost mlađih nedjelja. Sastavio je molitvu *Skrušenim srcem, sabranom pameću* i pjesmu *Ponizno se teb' klanjamo*, koje svećenici i narod i danas u livanjskome kraju rado mole i pjevaju.

Da su franjevci u livanjskome kraju koristili nabožnu literaturu i unosili ju u kuće župljana, svjedoči i Stipe Marković koji piše: *Ove knjige, koje su obično bile zajedno u kožu uvezane, narod zvao 'Biskupovačama', te ih je pisac ovih redaka nalazio više primjeraka u Livnu i okolnim selima. A iz njih je pokazivao i slova jednom pastiru.*⁷⁶

Povoljna okolnost za uspješnije pastoralno djelovanje u župi Livno nastaje u 18. stoljeću. Župnik i njegovi pomoćnici naseljavaju se na teritoriju župe i imaju kakve-takve svoje kućice. Prvi spomen sijela župnika župe Livno nalazimo u izvješću makarskoga biskupa Nikole Bijankovića iz 1723. godine. On piše da idući iz Makarske preko mjesta Dobroselo... dođe u župu Missi.⁷⁷ Stigao je 21. rujna na jednu poljanu gdje se svijet okupio na pučku misu koju je slavio kapelan don Grgo Zarnić, a bila su još dvojica kapelana: fra Petar iz Fojnice i fra Martin. Zatim je 23. rujna krenuo u selo Vukiće gdje ga je dočekalo 400 osoba. Poslije podneva stizali su ljudi iz Prisoja, Buškog Blata, Grabovice, Korita, Kablića, Priluke, Žirovića i Ljubunčića s mnogom djecom, koju su doveli na krizmu.⁷⁸

⁷¹ Kamber, 1932, 58.

⁷² Kamber, 1932, 58-59.

⁷³ Provincijal fra Ante Gabeljak piše Kongregaciji u Rim 1685. da u Bosni ima više žena i pastira koji znaju čitati i pisati, što se jedva može naći u zadarskoj nadbiskupiji (Jelenić, 1990, 211).

⁷⁴ Jelenić, 1927, 206.

⁷⁵ S. M. Džaja, 1971, 186-187.

⁷⁶ Marković, 1938, 142.

⁷⁷ Missi su današnje selo Miši, župa Podhum kraj Livna (Mikulić, 1964, 68-69).

⁷⁸ Vidović, 1981, 112.

Prema izvješćima apostolskih vikara od 1744. do 1798. sjedište je *Livanjske župe* u Čukliću.⁷⁹

O sijelu *Livanjske župe* u Mišima i Grgurićima govorio je fra Lovro Karaula u Vidošima 8. prosinca 1856. U propovijedi, prigodom blagoslovacrkve, rekao je: *Redovnikom bosanskim podje za rukom 1742. na zemlji obitelji Batinića u selu Miši pèrvu stalnu kuću župsku podignuti, koju posle malo vrimëna za uklonit se od zuluma poturicah Podumskih i Golinjevskih ostaviše, načiniše drugi kućerak u Gèrgurićih; ali oni ovde nemoguć se udomaćit, najsraj obitelj Vidoševića od koje i ovo selo bi imenovano Vidoši, pokloni im eno ono malo kućište... na kome oni načiniše ubogu kućicu tèrstikom barnom pokrivenu za stalnu prebivanje (...) opletoše od prutja kolibicu za govorit u istoj sv. misu pučku svake nedjelje i svetkovine zapovèdne, i podèljivat pravovèrnom narodu previsoka otajstva naše sv. vère.*⁸⁰

Ovo je prva i jedina vijest o mjestu boravka svećenika u Grgurićima. Propovijed je tiskana u *Zagrebačkom katoličkom listu* 1857. godine. Javnost je shvatila da je u Vidošima sijelo župe Livno od 1843. Tako je, uglavnom, pisalo i u svim provincijskim i biskupijskim šematizmima. Jedni su od drugih jednostavno preuzimali tu netočnu informaciju i prenosili ju

dalje. Iznimka je šematizam Bosne Srebrenе za 1935.⁸¹ Fra Lovro nije kazao da su Vidoši stalno mjesto boravka župnika, nego samo da je ta kućica služila fratrima za *stalno prebivanje*. Iz izvješća apostolskih vikara očito je da je župnik nastanjen u Čukliću sve do 1797. Biskup Ilijić izričito veli da je u Vidošima kućica za kapelana. Prvi siguran podatak o župniku u Vidošima je onaj od 29. travnja 1802. Tada je župni stan u zoru izgorio sa svim matičnim knjigama, župnim arhivom i crkvenim ruhom.⁸² Prema tome, župnik je između 1797. i 1802. sa svim matičnim knjigama i svim drugim župnim knjigama preselio iz Čuklića u Vidoše. Godine 1802. župa se dijeli na *Župu Livno Gornje polje* sa sjedištem u Vidošima i *Župu Livno Donje polje* sa sjedištem u Ljubunčiću. U Ljubunčiću je odavno bila pastoralna postaja i kapelan koji je tu boravio. Biskup Bogdanović toj je postaji 1768. dodijelio još jednoga svećenika i naredio kapelanu *da nabavi za ovaj dio (župe) druge župne knjige*.⁸³ Time je i pravno uspostavljena samostalna kapelacija u Ljubunčiću. Obuhvaćala je sav teritorij prijašnje zajedničke župe zapadno od rijeka Bistrice i Plovuće. Isti je teritorij obuhvaćala i novonastala župa 1802. pod nazivom *Župa Livno Donje polje*.

U *Statusu osoba* za 1835. godinu prvi se put spominje ime sjedišta župa *Livno – Vidoši* i *Livno – Ljubunčić*.⁸⁴ Od *Župe Livno Gornje polje* odijelit će se nove župe: *Grabovica*⁸⁵, *Čuklić*⁸⁶ i *Livno Gorica*.⁸⁷ Odvajanjem župe Livno Gorica 1858. grad Livno s okolnim selima pripada toj župi. Budući da sada imamo tri različite župe koje u naslovu nose naziv župa Livno, a samo jednoj pripada Livno, pokazala se potreba

⁷⁹ Biskup Dragičević u izvješću iz 1744. piše: *Čvrste komotne kuće nemaju, ali jednu 'Tugiriolom' slamom pokrivenom u mjestu Čuklić... imaju gdje svoje najnužnije stvari ostavljavaju* (Jelenić, 1927, 78); Dragičević u izvješću iz 1762. navodi: *Trebao je doći i do sela Čuklića, naime u kuću u kojoj boravi o. župnik: gdje je kao sjedište ove župe* (Jelenić, 1927, 149); Bogdanović 1768. godine bilježi: *Za tri sata došao u selo zvano Čuklić. Tu ga je lijepo primio župnik, njegovi pomoćnici i narod, u kući Fojničkog samostana, u kojoj običava stanovati župnik* (Bogdanović, 1984, 237); Dobretić 1777. iz *Srđevića* odlazi u sljedeće selo iste župe koje se zove Čuklić... u kućicu župnika (Jelenić, 1927, 204); Dobretić 1780. uputi se u drugo selo ove župe... koje se zove Čuklić... u kojem postoji bijedno boravište župnika (Jelenić, 1927, 255); Ilijić se 1798. uputio u selo Čuklić k župnoj kući. Iz Čuklića je biskup Ilijić išao i u Vidoše. To je treći dio iste župe (...) Oltar su podigli blizu kapelane kućice. Iz Vidoša vratio se ponovno u Čuklić, u župnu kuću. Tu je obavio ispit dušobrižnika, pregledao župne knjige (Nikić, 1998, 264-265).

⁸⁰ Karaula, 2000, 238. Propovijed je objavljena u *Zagrebačkom katoličkom listu*, VIII (1857), br. 18., str. 137-140. i br. 19., str. 145-147.

⁸¹ Barun, 2013, 240-241.

⁸² Kronika samostana Gorica – Livno, I, 8., AFSG, Ljet.1 (kut. 7/1)

⁸³ Bogdanović, 1984, 240.

⁸⁴ Status personalis, 1835, 22. Isto stoji i u šematizmu za 1836. godinu, str. 27.

⁸⁵ Samostalna kapelacija 1826., a župa 1828.

⁸⁶ Samostalna kapelacija 1828., župa 1838.

⁸⁷ Livno Gorica postala je pastoralnom ispostavom 1849., samostalnom kapelanim 1851. i župom 1858.

njihova razlikovanja.⁸⁸ U šematizmu za 1856. navodi se: *Župa Vidoši Parochia antiqua, Gorica capelania localis, i Župa Ljubunčić Parochia ab anno 1802.* Prvi put u šematizmu za 1864. godinu u nazivu se pojavljuju i zaštitnici: *Župa SS. Petra i Pavla Livno Gorica, Župa Bezgrešnog začeća BDM Vidoši i Župa Uzašašća Gospodnjeg Ljubunčić.*⁸⁹ Od dviju najstarijih livanjskih župe pod nazivom *Župa Livno Gornje polje* i *Župa Livno Donje polje* nastat će diobom sve druge župe na teritoriju drevne župe Livno.

U vrijeme pripadnosti župe Livno fojničkom samostanu tiskan je prvi šematizam Bosne Srebrenе za 1836. godinu. Prema njemu je u samostanu u Fojnici bilo 18 svećenika koji vrše različite službe i još 42 svećenika franjevca koji djeluju na župama fojničke kustodije. Među njima je šest svećenika u župi Livno Vidoši i tri u župi Livno Ljubunčić. Na cijelom fojničkom samostanskom području djeluje pet svjetovnih svećenika glagoljaša.⁹⁰

Povoljna okolnost za pastoralno djelovanje franjevaca u livanjskome kraju nastaje u 19. st. kada su osmanlijske vlasti bile primorane provoditi reforme u Carstvu i davati veće slobode nemuslimanskom stanovništvu. Iako se odredbe sultana Abdul-Medžida u *Hatišerifu od Gülhane iz 1839.* i *Hatihamajunu (Tanzimati hajrije)* iz 1854. god. nisu u potpunosti provodile, ipak se osjećala drukčija atmosfera. Kršćani su barem pravno u administrativnom, socijalnom i ekonomskom polju izjednačeni s muslimanima. Postalo je moguće graditi nove crkve i samostane, o čemu su dotad mogli samo sanjati, ali i popravljati postojeće za što su dotad morali davati silne novce da bi dobili dopuštenje

promjeniti samo jednu dasku.⁹¹ U promicanju vjerskih sloboda, pastoralnoj, političkoj, upraviteljskoj, prosvjetnoj, graditeljskoj i drugim djelatnostima posebno se isticao livanjski franjevac fra Lovro Karaula. Kao župnik u Vidošima (1832. – 1840.), *podmitivši vlasti u Livnu, gradi novi župni stan, a stari župni stan preuredi u crkvicu, kasnije će ona biti preuređena u školu.*⁹² Fra Lovrinim zauzimanjem i mitom podignuta je uz župnu kućicu i *bogomoljnica* u Čukliću i u Ljubunčiću.⁹³ Provincija je fra Lovru, kao provincijskoga vikara, zadužila da se brine za dobivanje dopuštenja za gradnju novih i popravljanje starih samostana i crkava. Karaula je u tome uspio. Dana 19. siječnja 1853. pisao je provincijalu Kujundžiću da su dobili dopuštenje za gradnju i popravak crkava: *Budite uvjereni, da budemo zapitali na 20 mjestah, odmah binam dopustili, ali sad zadovoljni budimo s'ovo osam, i devetim u Sarajevu, i zahvalimo Bogu.*⁹⁴ Između ostalog, dobio je i dopuštenje za gradnju samostana i crkve na Gorici u Livnu i crkve u Vidošima.

Gradnja crkve u Vidošima započela je 18. kolovoza 1853. i trajala do 1856.⁹⁵ Gradnja samostana i crkve na Gorici ima svoju dugu povijesnu pozadinu. Naime, paljenjem samostana i crkve sv. Ive u Bistrici, franjevci su u livanjskome kraju ostali stoljećima bez samostana zbog čega je u njima uvijek tinjala želja za gradnjom novoga samostana. Osmanlije u Bosni stoljećima nisu dopuštali gradnju nove crkve i samostane, a franjevci od svoje namjere nisu nikada odustajali. Fra Lovro Karaula, kao župnik *Župe Livno Gornje polje* pod koju je spadalo i Livno, uvidio je potrebu da se negdje

⁸⁸ Da je sačuvana arhiva apostolskih vikara imali bismo vjerojatno točne datume o ovim promjenama. Arhiva je zauvijek nestala 31. VII. 1878. kad su domaći muslimani zapalili kuću apostolskih vikara u Brestovskom, smatrajući biskupa Vujičića krivcem za dolazak Austro-Ugarske u Bosnu.

⁸⁹ Šematizam, 1864, 65. i 69. Župa Ljubunčić promijenit će još dva puta zaštitnika. Prema šematizmu iz 1887. ima zaštitnika Blaženu Djericu Mariju na nebo uznesenu, a prema šematizmu iz 1935. svetkovinu Rođenja BDM Marije.

⁹⁰ Šematizam 1836, 26-29.

⁹¹ Biskup Miletić pisao je Kongregaciji za širenje vjere u Rim 5. studenoga 1819. *da nije dozvoljeno niti jedan jedini kamenić staviti u pukotinu zida, niti jednu dasku prikovati na krovu* (Arhiv della S. C. Di Prop. Fide, Bosna a. 1819-1832, vol. 10, fol. 65-66). Batinić navodi: (...) *ako se hoće i najmanja daska na krov prišti, treba ju srebrom pritegnuti, a uz to tamnicu i okove ogristi* (Batinić, 1887, 161).

⁹² Vrgoč, 2003, 154-155.

⁹³ Karaula, 2000, 240.

⁹⁴ Karaula, 2000, 366.

⁹⁵ Opis gradnje crkve u Vidošima vidi: Tadić, 2007, 147-206.

blizu grada podigne kakva prostorija u koju bi mogli vjernici iz Livna i okolice dolaziti na sv. misu i djeca na vjeronauk. Tražio je tako pogodno mjesto gdje bi, kada za to dođe vrijeme, mogao podići i novi samostan. Od muslimana Beće Seferčehaića kupio je 1833. na Gorici zemljište (tri njive, prostranu kamenitu ledinu, kuću pokrivenu pločama, žitnicu i ruševnu pojatu) koje je platio 10.000 groša. Polovinu je novca dao matični samostan u Fojnici, a drugu je polovinu Karaula skupio prošnjom. U kupljenu kuću, zvanu *kula*, svake bi nedjelje i svetkovine jedan svećenik dolazio iz Vidoša. Tu bi okupljao katolike iz Livna i okolnih sela i držao vjerske obrede: misu, isповijed, pričest i vjeronauk. Bili su to neprikladni i skučeni prostori. Karaula je unaprijed smislio što treba uraditi. Odlučio je umjesto stare ruševne pojate podignuti neku vrstu barake, dosta prostranu, s namjerom da u njoj slavi sv. misu i druge vjerske obrede. Pred javnošću je nastupao pod izgovorom da gradi novu pojatu. Za tadašnje je vrijeme (1835. god.) napravio dosta prostranu prostoriju: 30 aršina dugu, 10 široku i 5 visoku. Bila je to, uz crkvu koju je Karaula ozidao u Vidošima 1883. godine, jedina crkva u livanjskome kraju. Otada je Gorica postala stalno mjesto franjevačkoga djelovanja. Gorica je 1849. god. postala i službeno ispostava Župe *Livno Gornje polje* i mjesto stalnoga boravka jednoga ili dvojice svećenika, a 1851. samostalna kapelanijska s gradom Livnom i osam okolnih sela.⁹⁶ Godine 1853. franjevci su podigli pokraj tih skromnih zgrada i jednu kuću na kat. Služila je franjevcima za stanovanje, a kula je pretvorena u hambar za žito. U prizemlju te kuće ponekad bi se poučavala djeca u vjeronauku i pismenosti. Ta je kuća 2007. restaurirana pod nazivom *Stara škola*. U nju je sada smješten stalni etnološki postav. Crkvica („nova pojata“) služila je i kao školska učionica. Naime, kada su se franjevci za stalno nastanili na Gorici 1849. god., otvorili su školu za djecu. Ljeti su nastavu držali u

crkvici, a zimi u iznajmljenoj kući Jozu Sučiću blizu Gorice.⁹⁷ To je bila prva škola u Livnu. Za učitelje su uzimali i civile. Školovanje je bilo besplatno. Broj učenika kretao se od 40 do 70. Uz čitanje i pisanje već u prvoj godini đaci su učili račun i vjeronauk. Program se proširivao i nadopunjavao novim predmetima: poviješću, zemljopisom, pjevanjem. Školska se obuka u crkvici i Sučićevoj kući održavala sedam godina dok nije preselila u novopodignutu školu 1858. god. veličine 10x5,4 m. Školu je sagradio fra Lovro Karaula na zemljištu koje je kupio od Jozu Sučiću (današnje naselje poznato pod imenom *Cementara*). Nazivali su ju *Karaulina škola*.

Gradnja samostana i crkve na Gorici⁹⁸ započela je u isto vrijeme 1854. Dala se prednost gradnji samostana. Samostanska se zgrada na Gorici godinama preuređivala, nadograđivala, preinačavala kako bi bolje služila svojoj svrsi. Franjevci su 1858. godine uselili u novopodignutu zgradu. Tada i kapelanijska Gorica postaje župom, a kuća rezidencijom u kojoj je smješten i župni ured. Župa je uzela naslov prastare livanjske župe: *Župa sv. Petra Livno*, s dodatkom *Gorica*.

U isto vrijeme dok su franjevci držali na Gorici školu za vanjske đake, u novosagrađenoj i još nedovršenoj zgradici na Gorici, koja je 1858. godine proglašena franjevačkom rezidencijom, smješteni su franjevački studenti filozofije fojničke kustodije s profesorima. Također, tu su bili smješteni i pripravnici za franjevački red sa svojim prefektom. Pripravnici su pohađali prve razrede srednje škole.⁹⁹ Tako je novi livanjski samostan na Gorici odmah na početku, i prije nego je službeno proglašen samostanom, postao i provincijskim učilištem. Iste godine kad su franjevci uselili u novosagrađeni samostan na Gorici (1858.), kupili su u Glamoču od jednog muslimana staru kuću s dvorištem i baščom. Provincija je iste godine odredila fra Andriju Tvrkovića za službu katolicima u Glamoču. U

⁹⁶ Samostalna kapelanijska Gorica obuhvaćala je mjesta: Gorica, Golubić, Guber, Livno, Drinova Međa, Potočani, Rapovine, Stupe i Žabljak. Imala je 1755 katolika u 313 kuća.

⁹⁷ Marković, 1923, 10.

⁹⁸ Opširno vidi: Karaula, 2009, 89-148.

⁹⁹ Vrgoč, 2005, 44-45.

početku je stanovao u Ljubunčiću, a potom je prešao za stalno u Glamoč.¹⁰⁰

Očekujući dekret o osnivanju novoga samostana u Livnu i Gučoj Gori, razgovaralo se i dogovaralo i o izdvajaju nekih župa iz fojničkog samostanskog područja i njihovim priključivanjem novim samostanima. Duvanjski je kraj 1852. pripojen novonastaloj franjevačkoj kustodiji u Hercegovini. Postignut je sporazum 1857. da će se župe Kupres, Vidoši, Ljubunčić, Čuklić i Livno Gorica priključiti livanjskom samostanskom području,¹⁰¹ a gučogoranskom Guča Gora, Dolac, Orašje, Zenica, Dobretići i Kotor. Krajina je bila podijeljena na tri samostanska područja. Pod fojničkim samostanom ostala je župa Banja Luka i kapelanijska Rakovac. Livanjskom su samostanu pripale župe Bihać, Ivanjska i kapelanijska Gradiška, a gučogoranskom Sasina, Volar, i kapelanijska Stara Rijeka.¹⁰² Tako će ostati do podizanja samostana na Petričevcu kraj Banje Luke (1873.) i samostana u Jajcu (1885.).

Nije se dugo čekalo da se rezidencija na Gorici proglaši samostanom. Generalni ministar Reda manje braće fra Bernardin a Montefranco, ovlaštuju koju mu je dala Kongregacija za širenje vjere i generalni defitorij, izdao je dekret 30. svibnja 1859. kojim franjevačku rezidenciju sv. Petra na Gorici u Livnu i u Gučoj Gori proglašava samostanima.¹⁰³ Dekret je promulgiran sljedeće godine pa je na provincijskom kongresu 30. srpnja 1860. za prvoga gvardijana u samostan na Gorici postavljen fra Lovro Karaula, dotadašnji predsjednik rezidencije.¹⁰⁴ Otada franjevci u livanjskome kraju ponovno imaju svoj samostan i samostansko područje koje će do danas obuhvaćati prostore općina Kupres, Livno, Glamoč i Bosansko Grahovo.

¹⁰⁰ Vrdoljak, 2005, 166.

¹⁰¹ Batinić, 1913, 166.

¹⁰² Prema Šematizmu iz 1864. katolika je po župama u Krajini: Banja Luka 1781, Rakovac 897, Bihać 1590, Ivanjska 3203, Gradiška 952, Sasina 1893, Volar 1282 i Stara Rijeka 860.

¹⁰³ Kopija dekreta nalazi se u Arhivu Franjevačkog samostana Gorica.

¹⁰⁴ Badrov, 2004, 37.

Zaključak

U suvremenom načinu vođenja župnoga pastoralna sve se više naglašava potreba služenja iz centara, u kojima se svećenici okupljaju, stanuju i djeluju tako da se svaki pojedinac zadužuje za određeni teritorij ili određenu vrstu pastoralnog posla. Franjevci su stoljećima provodili sličnu praksu. Centar je bio samostan, a župne kuće samostanske filijale. Župe subile pod patronatom provincije, inkorporirane samostanu. Provincija se brinula za njihovo popunjavanje osobljem, samostan se brinuo za život i rad župnika i kapelana, za zamjenu svećenika kad su bolesni ili odsutni, za podmirivanje većih materijalnih izdataka i slično. Prema posebnom privilegiju franjevci su sve do 1618. na župama u Bosni bili izravno podložni svom redovničkom poglavaru i Svetoj Stolici, neovisno o biskupu. Sveti je Stolica franjevcima povjerila misije u Bosni. Oni su sami imenovali župnike i davali im potrebnu jurisdikciju. Prema tom privilegiju franjevci su mogli obavljati sve crkvene čine, pa i one koji su bili rezervirani za biskupa, ako nije potreban biskupski red. Bez traženja biskupova dopuštenja mogli su odriješiti od crkvenih kazni, dijeliti sakrament potvrde, podjeljivati župničku službu, posvećivati ulje, propovijedati i slično. Tako je bilo do Tridentskoga sabora, koji duhovnu pastvu stavlja pod jurisdikciju mjesnoga ordinarija, odnosno biskupa. Ta se praksa počela primjenjivati i u Bosni od 1618. godine. Župe su i dalje ostale franjevačke, a materijalno su potpomagale samostan. Samostan je sudjelovao u većim izdatcima za potrebe župa kao što su kupovanje zemljišta, gradnja crkava i župnih stanova i slično.

I po najnovijim crkvenim i redovničkim zakonima franjevci na župama s onima u samostanu čine jednu samostansku obitelj. U samostanu se okupljaju na duhovne vježbe i mjesечne duhovne obnove, pojedina slavlja i rekreaciju, međusobno se posjećuju, jedni druge po potrebi zamjenjuju i pomažu. Franjevci nastavljaju svoju stoljetnu praksu u Bosni. Na provincijskoj razini, samostanskog područja i župe određuju se i zadužuju pojedinci za pastoral mladih, duhovni asistenti Franjevačkog

svjetovnog reda i Franjevačke mladeži (Frame) i slično. Ekipni rad kod franjevaca uvjek je bio i ostao način njihova djelovanja.

Župe danas ne mogu biti inkorporirane samostanu, postati samostansko vlasništvo kao nekoć. I najnoviji *Zakonik kanonskog prava* određuje da mjesni ordinarij može i franjevcima trajno ili privremeno povjeriti župe koje će voditi.¹⁰⁵ Mjesni je ordinarij nadležan za kontrolu pastoralnoga rada po župama na kojima su i franjevci, a redovnički ordinarij (provincijal) i mjesni poglavar (gvardijan) nadležni su za kontrolu redovničkoga načina života i rada franjevaca na župama. Župnike i župne vikare po župama predlaže redovnički ordinarij, a mjesni im ordinarij daje potrebnu jurisdikciju za djelovanje. I jedan i drugi mogu ih ukloniti sa župe a da ne traže pristanak drugoga.¹⁰⁶ Prema postojećim crkvenim i redovničkim propisima franjevci trebaju biti dodijeljeni nekoj redovničkoj kući, a mogu boraviti i u filijalnoj kući sa svim obvezama i dužnostima redovničkoga života, koji nadziru redovnički poglavari. Sva braća u samostanu i po župama, koje pripadaju samostanskom području, članovi su samostanskoga kapitula koji ima dužnost i odgovornost regulirati život i rad franjevaca na samostanskom području.

Izvori i literatura

Ančić 2001

Ančić, M. *Livno srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001.

Anić 1999

Anić N. (ur.), *Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković (Brist, 1572. – Sućuraj, 1645.): život – djelo – vrijeme*, Zbornik radova, Sućuraj 1999.

AOFM = Acta Ordinis fratrum minorum, 1900.

Archivio storico della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Roma.

Badrov 2004

Badrov, B. *Fra Lovro Karaula: prilog povijesti bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Barun 2003

Barun, A. *Svjedoci i učitelji: povijest franjevaca Bosne Srebrenе*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Barun 2006

Barun, A. *Franjevci u Bosni*, Livno – Zagreb 2006.

Barun 2013

Barun, A. *Najstarija župa u livanjskom kraju*, Bosna franciscana, XXI, 38, Sarajevo 2013, 215-246.

Batinić 1881

Batinić, M. V. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka I*, Zagreb 1881.

Batinić 1885

Batinić, M. V. *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti*, Starine, JAZU, knj. XVII, Zagreb 1885, 77-150.

Batinić 1887

Batinić, M. V. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka III*, Zagreb 1887.

Batinić 1913

Batinić, M. V. *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV. – XX.*, Zagreb 1913.

Bogdanović 1984

Bogdanović, M. *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo 1984.

¹⁰⁵ ZKP, k. 520, & 1-2.

¹⁰⁶ ZKP, k. 682, & 1-2.

Farlati 1769

Farlati, D. *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1769.

Fermendžin 1892

Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrebiae 1892.

De Vietri 1885

De Vietri, I. K. *Izvješće o stanju provincije Bosne Srebrenе i o ponašanju braće*, Starine, XVII, Zagreb 1885, 86-98.

Džaja 1970

Džaja, M. *Sa kupreške visoravni: monografija rodnog kraja*, Otinovci – Kupres 1970.

Džaja 1971

Džaja, S. M. *Katolici u Bosni zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb 1971.

Gavranović 1935

Gavranović, B. *Uspostava redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, Beograd 1935.

GKRMB = *Generalne konstitucije Reda manje braće*, Zagreb 2005.

GSRMB = *Generalni statuti Reda manje braće*, Zagreb 2010.

Glavaš 1994

Glavaš, T. *Samostan sv. Ive Krstitelja u Livnu, najstariji franjevački samostan u Bosni i Hercegovini*, Napredak 1995, Sarajevo 1994, 332-345.

Jelenić, 1926

Jelenić, J. *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak Bosanske vikarije*, Nova revija, V, 3-4, Makarska 1926, 341-364.

Jelenić 1927

Jelenić, J. *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.

Jelenić 1990

Jelenić, J. *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo² 1990.

Jurišić 1972

Jurišić, K. *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972.

Kamber 1932

Kamber, D. *Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.*, Franjevački vjesnik, XXXIX, 2, Sarajevo 1932, 57-59.

Karaula 2000

Karaula M. (ur.), *Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule (1800. – 1875.)*, Sarajevo 2000.

Karaula 2009

Karaula M. (ur.), *Franjevački samostan u Livnu*, Livno 2009.

Klaić 1928

Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju Hlivanske županije i grada Hlivna*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Nove serije sveska XV, Zagreb 1928, 13-24.

Kovačić 1977

Kovačić, S. *Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici*, Croatica Christiana Periodica, 1977, 1, 24-33.

Lastrić 2003

Lastrić, F. *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo, Zagreb 2003.

Lašvanin 2003

Lašvanin, N. *Ljetopis*, Sarajevo, Zagreb 2003.

Lucić 2002

Lucić, Lj. *Rama kroz stoljeća*, Rama – Šćit, 2002.

Mandić 1982

Mandić, D. *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto – Zürich – Roma – Chicago² 1982.

Marić, Orlovac 2006

Marić, F., Orlovac, A. *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006.*, Banja Luka 2006.

Marković 1923

Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Marković 1938

Marković, S. *Bosanski biskup fra Augustin Miletić (1763. – 1832.) pobijač nepismenosti*, Napredak, XIII, 12, Sarajevo 1938, 141-142.

Mikulić, 1964

Mikulić, M. *De vita et gestis Nicolai Bianković episcopi macariensis (1645. – 1730.)*, Romae 1964.

Miletić 1828

Miletić, A. *Naredbe, i Uprave biskupa namisnika apostolski proshasti i sadascgnega*, Rim, 1828.

Ogramić-Olovčić 1918

Ogramić-Olovčić, N. *Izvještaj Sv. Stolici 1675. o stanju bosanske biskupije nakon kanoničkih pohoda 1672. – 1675.*, Starine XXXVI, Zagreb 1918, 132-152.

Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939.

Pandžić 1977

Pandžić, B. *Marijan Lišnić makarski biskup (1609-1686)*, Nova et vetera, XXVII, 1, Sarajevo 1977, 23-55.

Rovinjanin 1890

Rovinjanin, P. *Izvještaj o Bosni god. 1640*, Starine, XXIII, Zagreb 1890, 1-38.

Perković 2003

Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Shematismus missionariae provinciae Bosnae Argentinae, Budae 1836.

Status personalis, oficialis, et localis religiosorum fratrum minorum de opservantia provinciae missionariae Bosnae Argentinae, Anconae 1835.

Tadić 2007

Tadić, D. *Gradnja crkve u Vidošima, Župa Vidoši: u povodu 150. obljetnice blagoslova župne crkve*, Livno 2007, 147-206.

Vidović 1981

Vidović, M. *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup 1645 – 1730*, Split 1981.

Vladić 1882

Vladić, J. *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*, Zagreb 1882.

Vrdoljak 2005

Vrdoljak, B. *Župa Glamoč: s pogledom na njezinu prošlost i sadašnjost*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 163-169.

Vrgoč 2003

Vrgoč, M. *Leksikon franjevaca Bosne Srebrenе iz livanjskog kraja*, Sarajevo – Zagreb – Livno 2003.

Vrgoč 2005

Vrgoč, M. *Gorica – učilište Bosne Srebrenе od 1858. do 1905.*, Bosna franciscana, XIII, 22, Sarajevo 2005, 43-86.

ZKP = Zakonik kanonskog prava, Zagreb 1996.

Žugaj 1989

Žugaj, M. *Bosanska vikarija i franjevci konventualci*, Croatica Christiana Periodica, XIII, 24, Zagreb 1989, 1-26.

Žugaj 1990

Žugaj, M. *Samostani franjevaca konventualaca u Bosanskoj vikariji*, Croatica Christiana Periodica, XIV, 25, Zagreb 1990, 1-46.

Franciscan activity on the monastic area of Livno until 1860

Keywords: monastery, Franciscans, monastic area, Bistrica, Rama, Fojnica, Livno

Evangelisation, before all else, has been the task of Franciscans in Bosnia since their arrival to this day. It unfolded in a specific way specific to them. According to the law of the Church and the Franciscan order, each Franciscan ought to be assigned to a house (monastery). The monastery can have branches, where they would reside, for the purpose of performing pastoral or other work, under the direction of the head of the monastery. Commonly, these are parish houses in which the Franciscans reside while serving a particular parish. The monastery and its branches are spread over a certain territory, which is called the monastic area, or district. This paper deals with the pastoral activity of the Franciscans on the monastic area of Livno since the founding of the monastery in Bistrica at the beginning of the 14th century and until the founding of the monastery on Gorica in Livno in 1860. With the arrival of the Ottomans and

the destruction of the monastery in Bistrica, the Franciscans in the Livno area take over the pastoral care in the Livno parish until today. The parish has expanded its scope of activity on the areas of Glamoč and Grahovo. The parish and the Franciscans in its service had to belong to a monastery. At first they belonged to the monastery in Rama until its destruction in 1687, and later to the monastery in Fojnica until the construction of the monastery on Gorica. The circumstances, in which the Franciscans of the monastic area of Bistrica worked, especially during the affiliation to the monasteries of Rama and Fojnica, were more than difficult. For the performance of parish pastoral work in such circumstances, they required special privileges that they received from the Holy See. This paper describes the ways, methods and results of the pastoral work in the parish during the first three periods. With the founding of the monastery on Gorica in Livno in 1860, Livno once again has its separate monastic area that covers the territory of the Municipalities Kupres, Livno, Glamoč and Bosansko Grahovo to this day.

•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka
•BOGOVAC,Mile•BRČIĆ,Rafael•BULOVIĆ,Svetozar•DUVNJAK,Vinko•GOTOVAC,Slavko•GOTOVAC,Stipo•GOTOVAC,Vedrana•GOVEDARICA,
Blagoje •KALENDER,Fahrudin •LAKIĆEVIC,Ognjen •LATIFIĆ,Mahmut •LJUBOJA,Svetozar •LJUBOJA,Svetozar •MANĐERALO,Stipo •MIŠKOVIĆ,
Anto •NIKIĆ,Dušan •ORMAN,Rapko •ROSIĆ,Momir •SLIŠKOVIĆ,Teofil •SUČIĆ,Dragoš •ŠPANJA,Jusuf. •ZANINOVIC,Mate •ZRNO,Anđelka

Ružica Barišić

*Tragovi, časopis za kulturu i
društvena pitanja*

TRAGOVI, ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

BIBLIOGRAFIJA 1983. – 1985.

Ružica Barišić

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH

ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 014.3

Stručni rad

Primljeno: 5. XII. 2017.

Prihvaćeno: 13. I. 2017.

304

Idući tragom livanjske izdavačke djelatnosti, došlo se do časopisa za kulturu i društvena pitanja, u Livnu poznatijega pod naslovom Tragovi, koji je ovim radom obrađen opisno i bibliografski. Časopis je bio zamišljen kao godišnjak, a izašla su samo tri broja i to u vremenu od 1983. do 1985. pa je moguće konstatirati da livanjski Tragovi, kao ni njegovi prethodnici, bilo da je riječ o listovima ili o novinama, nisu bili duga daha. Časopis je obrađivao arheološke, etnološke, kulturno-društvene i povjesne teme. Njegovi su suradnici bili livanjski liječnici, književnici, političari, povjesničari, profesori, umjetnici i kulturni radnici, odnosno Livnjaci stalno nastanjeni u Livnu tih osamdesetih godina XX. stoljeća kao i oni koji su svoje Livno zamijenili drugim mjestom stanovanja, ali i istaknuti povjesničari i znanstvenici iz drugih krajeva onodobne Jugoslavije. Časopis je izlazio u izdanju Opštinske zajednice kulture Livno, a tiskani su u Sarajevu, Livnu i Banjoj Luci.

Ključne riječi: bibliografija, časopis, Tragovi, Livno, Knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu

Tragovi su, kako u njegovu naslovu stoji, časopis za kulturu i društvena pitanja koji su iznjedrili i vodili ljudi od pera urbanoga Livna onoga doba. Sukladno vremenu u kojem je izlazio, taj je časopis na svoj način prezentirao i zbilju i prošlost (poglavitno ratnu i poratnu!) livanjskoga kraja. Tiskan je latinicom u jednome stupcu formatom 23,5x14 cm u mekom uvezu. Stvarni korični naslov, desno poravnat, otisnut je krupnijim fontom, velikim tiskanim slovima u gornjem dijelu s pripadajućim brojem u retku niže. Ispod naslova na sva je tri broja časopisa reproducirana slika najvećega livanjskoga slikara XX. st. Gabriela Jurkića s naslovom *Zima* (ulje na platnu nastalo 1923. godine), u vlasništvu ing. Vlade Kobala iz Sarajeva. Krupnijim fontom i velikim tiskanim

slovima otisnut je naslov na naslovnoj stranici dok su podnaslov, broj i mjesto izdanja tiskani malim slovima sitnijega fonta. *Tragovi* su pokrenuti u listopadu 1983. u redakciji Izeta Balagića, Svetozara Bulovića, Slavka Gotovca, Mahmuta Latifića, Svetozara Ljuboje, Stipe Mandžerala, Ante Miškovića, Momira Rosića i Jusufa Španje, a izlazili su do 1985. Glavni urednik prvoga broja bio je Izet Balagić, a Svetozar Bulović odgovorni urednik. U sljedeća dva broja glavnim urednikom imenovan je Bulović. Za drugi (i treći) broj časopisa imenovano je vijeće čiji je predsjednik bio Izet Balagić, a članovi Svetozar Bulović, Pavo Dronjić, Izet Đonlagić, Ognjen Huskić, Branko Jozić, Vinko Konta, Dubravko Propadalo i Dragoš Sučić. Kako je Balagić imenovan

predsjednikom, na njegovo mjesto u redakciju dolazi Borko Arnaut. Iz redakcije trećega broja istupio je Slavko Gotovac, a drugih izmjena nije bilo.

Časopis je izlazio u izdanju tadašnje Opštinske zajednice kulture Livno. Prvi broj tiskan je u Sarajevu (NIŠRO Oslobođenje, OOUR Štamparska djelatnost), drugi u livanjskoj tiskari i knjigovežnici "Vojin Zirojević", a posljednji u Banjoj Luci (NIGRO Glas, OOUR Štamparija). Paginiran je arapskim brojevima. U prvom broju paginacija se nalazi na sredini lista vanjske margine dok je u drugom i trećem broju paginacija u donjem desnom, odnosno lijevom kutu. Glavni naslovi svih brojeva grafički su istaknuti velikim tiskanim slovima i poravnati udesno, podnaslovi su otisnuti nešto sitnijim fontom, grafički se također ističu u odnosu na tekst, no nisu grafički ujednačeni u svim trima brojevima. Iznad većine naslova, odijeljeno punom crtom, otisnute su rubrike koje nemaju kontinuitet u svim brojevima. Neke se javljaju samo u tom broju i vezane su obično uz značajnije obljetnice, ostale su dopuna naslovu te ga preciziraju. Bilješke, literatura, i napomene navedene su na kraju svakoga rada.

Bibliografija se sastoji iz triju dijelova: autorsko-abecednog i kronološkog popisa te

imensko-predmetnoga i pojmovnoga kazala. Kronološki popis ima tekuću numeraciju referentnu u imensko-predmetnom i pojmovnom kazalu. Iako je riječ o trima godištima časopisa manjega opsega, imensko-predmetno i pojmovno kazalo opširno je i sveobuhvatno. Njime su obuhvaćena osobna imena, nazivi mjesta i država, geografski pojmovi kao i mnoge predmetne odrednice, a preuzeti su iz teksta i bilješki te natpisa s tabla i slikovnih priloga. Imena autora članaka istaknuta su masnim fontom. Ako je uz ime i prezime neke osobe stajalo njegovo zanimanje, preneseno je doslovno kao u tekstu. Za neke su predmetne odrednice navedene potpredmetnice, gdje je to bilo potrebno, dok su za neke izrađene uputnice.

Zbog potpunijega uvida u sadržaj radova iza naslova, u uglatim zagradama, navedeni su i svi podnaslovi, odnosno teme koje radovi obrađuju. Neizrečeni su pojmovi također prikazani u uglatim zagradama, a pojmovi doneseni u oblim zagradama preuzeti su kao takvi iz teksta. Grafija i pravopis naslova i podnaslova preneseni su vjerno čak i ako su sadržavali pogrješke, a podnaslovi su od naslova odvajani dvotočjem prema suvremenim knjižničnim standardima.

Kronološki pregled

Broj 1, 1983.

1. REDAKCIJA. Uvod, 3

Uz 39-godišnjicu oslobođenja

2. ŠPANJA, Jusuf. Ratni susreti Livnjaka sa Titom, 5-9 s [2] sl.

Kulturno-umjetničko društvo „Radnik“

3. LJUBOJA, Svetozar. Na vrelu bratstva [Prošlost koja se ne zaboravlja. Za nagradu klavir. Prvi nastup limene glazbe. Revija muzičkog stvaralaštva BiH u Livnu. KUD „Radnik“ na radiju i televiziji], 11-20 s [4] sl.

306

Uz 40-godišnjicu rođenja i 70-godišnjicu pogibije I. G. Kovačića¹

4. LAKIĆEVIĆ, Ognjen, Mišković, Anto. Orfejsko suprotstavljanje zlu, 21-28 s [3] sl.
5. LATIFIĆ, Mahmut. Likovni hroničar revolucije, 29-31 s [1] sl.

Kontinuiteti

6. MANĐERALO, Stipo. Na izvoru Bistrice i oko njega [O imenima. Na Teberu. Srednjovjekovno Livno i njegova utvrđenja. Nešto o imenima kula. Opet nešto o Teberu], 33-44 s [4] sl. + [1] presavijen list, crtež

Otetod zaborava

7. GOTOVAC, Slavko. Devedeset godina četvoroglasnog pjevanja, 45-48 s [3] sl.

Iz povijesti školstva

8. MIŠKOVIĆ, Anto. Prve livanjske škole i učitelji, 49 -53

Grafička djelatnost u Livnu

9. GOTOVAC, Slavko. Štamparija Mate Kaića [Sanduci iz Beča. Livanjski tigl ulazi u istoriju. „Gutenberg“ sa partizanima. Povratak štamparije u Livno], 55-60 s [3] sl.

Pejzaž na slikama Gabrijela Jurkića

10. ROSIĆ, Momir. Pjesničko pričanje izraženo bojama, 61-64 s [3] sl.

Literarna ostvarenja Livnjaka

11. BULOVIĆ, Svetozar. Poetski doprinos kulturnoj tradiciji zavičaja, 65-70 s [1] sl.

Baština

12. GOTOVAC, Vedrana. Istinsko a zapostavljeno blago [Džamije. Blago samostana Gorica], 71-77 s [3] sl.

Bilansi

13. GOTOVAC, Stipe. Osam godina LKM, 78-82 s [1] sl. Potpisano: G. St.

Slikovni prilozi

14. JAKAC, Božidar. Drug Tito u Jajcu 1943 (crtež), 6

15. [Fotografija]: Narodni heroj Hasan Brkić (treći slijeva) u oslobođenom i porušenom rodnom Livnu 1944. godine, 8

16. JAKAC, Božidar. Skica iz Livna, 10

17. [Fotografija]: Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito sa članovima KUD-a „Radnik“ u Livnu 4. novembra 1978., 12

18. [Fotografija]: Limena glazba na Prvom festivalu amaterskih orkestara Bosne i Hercegovine u Livnu 1962., 14

19. [Fotografija]: Mješoviti hor na Devetom festivalu horova Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1975. godine, 16

20. [Fotografija]: Scenska adaptacija radio-farse „U cara Trajana kozje uši“, Livno 1980. godine, 20

21. [Fotografija]: Goran-pjesnik koji živi u mitu, 22

22. [Fotografija]: Goran, dr. Pavle Savić i dr. Sima Milošević u Glamoču, veljača 1943., 24

23. STEFANOVIĆ, B. I. G. Kovačić (crtež), 26

24. LATIFIĆ, Mahmut. Portret Božidara Jakca, 30

25. JAKAC, Božidar. Na izvoru Dumana, 32

26. VLAŠIĆ, Ivica. Neki tragovi minulih vremena oko izvora Bistrice [Crtež br. 1], presavijen list između 36-37

27. [Crtež]: Tlocrt gradine na Teberu (sl. 2), 37

28. [Crtež]: Tlocrt male gradine stotinjak metara jugozapadno od Tebera (sl. 3), 38

29. [Fotografija]: Oko izvora Bistrice (pogled sa Atlagića tabije: izvor Bistrice-Dumana) (sl. 4.), 39

30. JAKAC, Božidar. Borci u predahu, 44

¹ Naslov rubrike pogrešno je napisan, trebalo bi stajati: Uz 70-godišnjicu rođenja i 40-godišnjicu pogibije I. G. Kovačića

31. [Fotografija]: Prva „Dinarina“ glazba 1902. god., 46
32. [Fotografija]: Srpsko pjevačko i tamburaško društvo u Livnu 4. jula 1912., 48
33. [Fotografija]: Hor muslimanskog kulturno-umjetničkog društva „Merhamet“ 1939. godine, 48
34. JAKAC, Božidar. Pazarni dan u Livnu, 54
35. VLAŠIĆ, Ivica. Mato M. Kaić tipograf (crtež prema fotografiji iz 1970. godine), 56
36. Fotokopija druge i treće strane knjižice za snabdijevanje mesom, izdate od komande mjesta u Livnu 3. IX 1942., 58
37. [Fotografija]: Linotip „amerikano“ M. Kaića, koji se danas nalazi u Muzeju grada Bihaća, 60
38. JURKIĆ, Gabrijel. Autoportret, 62
39. JURKIĆ, Gabrijel. „Pejzaž“, 64
40. JURKIĆ, Gabrijel. „Na izvoru Žabljaka“, 64
41. JAKAC, Božidar. Livno (1), 70
42. [Fotografija]: Bogorodica Odigitrija, nepoznat autor, XV ili XVI st., tempera na dasci (44,5x36,5x2,8 cm), 72
43. [Fotografija]: Džamija Hadži-Dukatara (Glavica), sa sahat kulum, 74
44. [Fotografija]: Reljef sa likom Dijane..., nalazi se u samostanu Gorica kod Livna, 76
45. JAKAC, Božidar. Skica sa Žitarnice, 77
46. PIVČIĆ, Ago. LKM 83 (Livanjski kulturni mozaik), 79
47. JAKAC, Božidar. Skica iz Livna, 82

Broj 2, 1984.

Uz 40-godišnjicu oslobođenja Livna

48. BRČIĆ, Rafael. Borbe za konačno oslobođenje, 5-18 s [3] sl.

Iz povijesti školstva

49. ZANINOVIC, Mate. Prosvjetni rad na livanjskom području u toku NOB-a, 19-40 s [2] sl.

Literarna ostvarenja Livnjaka

50. GOTOVAC, Vedrana. Apostol bratstva: Jovan Sundećić, život i rad. [Život. Političke prilike i događaji. Borba za narodni jezik. Hrvatsko-srpski sukob. Književnost, diplomatiјa,

priznanja. Pola vijeka stvaralačkog rada. Bibliografija Sundećićevidih djela. Kritičari o Sundećićevoj poeziji. Sundećićevo mjesto u našoj literaturi], 41-72 s [1] sl. + [1] faksimil

51. BULOVIC, Svetozar. Mujezin koji je volio da piše : o Hadži-Jusufu Livnjaku, 73-76

Tragom revolucionarne prošlosti

52. ŠPANJA, Jusuf. Naučni skup „Vještića gora i Vrdovo u oružanoj revoluciji 1941-1944“, 77-84 s [1] sl.

Iz istorije radničkog pokreta

53. KALENDER, Fahrudin. Revolucionarni radnički pokret u Livnu 1919-1923., 85-98 s [1] faksimil

307

Kontinuiteti

54. MANĐERALO, Stipo. Na izvoru Sturbe i oko njega [Na Vidoškoj gradini. Stećci. U majdanu stećaka. Prevoženje stećaka. „Divice“. Ime Vidoši. Župa], 99-122 s [10] sl.

55. NIKIĆ, Dušan. Kruzi : topološka istraživanja [Kasalova gradina. Gradinski komplekst Suhača-Veliki Kablići. Gradinski sistem Kruga], 123-137 s [5] sl.

Razvoj PTT saobraćaja u Livnu za vrijeme turske i austrougarske okupacije

56. LJUBOJA, Svetozar. Od kurira do vojnog telefona. [Carinarnica i konzularna agencija. Putevi u jednom stanju. Kurirske veze i tatarska služba. Telegraf u kući hadži Mehmed-age Šćete. Ratne i vojne pošte. Centar sreza. Tovarni konji i diližanse. Nesporazumi zbog jezika i pisma], 138-149 s [2] sl.

Iz povijesti zdravstva

57. SUČIĆ, Dragoš. Na tragu prvog bosanskog kirurga : o dru fra Mihovilu Sučiću, 150-157 s [3] sl.

Bilansi

58. GOTOVAC, Stipe. Traganje za novim sadržajima, 158-160 s [1] sl.

Slikovni prilozi

59. [Fotografija]: Partizanski tenk ispod Suhače kod Livna, septembra 1943. godine (zarobljen u borbi s Talijanima), 7

60. [Fotografija]: Prvi bataljon Livanjsko-duvanjskog odreda sa komandantom Ilijom Crnogorcem-Stavom u Guberu 12. oktobra 1944. godine, 10
61. [Fotografija]: Štab Livanjsko-duvanjskog odreda 1945. godine, 13
62. [Fotografija]: Iz partizanskog dječjeg doma 1943. godine, 26
63. [Fotografija]: Polaznici tečaja za rukovodioce analfabetskih tečajeva u Livnu krajem 1944. godine, 38
64. [Fotografija]: Jovan Sundečić, 42
65. Faksimil naslovne strane Spomenice tiskane na Cetinju 1899., 68
66. [Fotografija]: Borci Bataljona „Starac Vujadin“ sa drugovima Viskom Krstulovićem i Vojinom Zirojevićem u Sajkoviću 16. marta 1942. god., 81
67. Kopija članka iz Glasa slobode od 6. marta 1920., 88
68. KRIVIĆ, Jozo. Topografska karta Vidoša, 101
69. VLAŠIĆ, Ivica. Crteži (Pincete. Nož), 103-104
70. MIHALJEVIĆ, Nikola. Fotografije 107, 109, 110, 112-115
71. MALJKOVIĆ, Nedjeljko. Geografski položaj Kruga između polja u jugozapadnoj Bosni, 123
72. MALJKOVIĆ, Nedjeljko. Karta rasporeda delmatskih gradina i današnjih naselja na rasjednim krilima oko Kruga, 126
73. [Fotografija]: Kasalova gradina-delmatska i rimska utvrda-naselje, 128
74. ROSIĆ, Momir. Pregledna skica kompleksa nad Brinom iznad Suhače, 132
75. [Fotografija]: Ostaci kolotečine ilirskog i rimskog puta preko Kruga, 134
76. KUBA, Ludovik. Na obali Bistrice u Livnu, 141
77. KUBA, Ludovik. Meštrovića han u Livnu (iznad pravoslavne crkve), 147
78. [Fotografija]: Dr. fra Mihovil Sučić, 151
79. [Fotografija]: Dio kirurških instrumenata dra fra Mihovila Sučića, 153
80. [Fotografija]: Nadgrobni spomenik dra fra Mihovila Sučića, 155
81. PIVČIĆ, Ago. LKM 84, 159

Broj 3, 1985.

Tragom revolucionarne prošlosti

82. BOGOVAC, Mile. Razvoj oružanih jedinica u Livanjskom okrugu 1941.-1943. godine, 5-22 s [2] sl.

Počeci geoloških istraživanja u jugozapadnoj Bosni

83. SLIŠKOVIĆ, Teofil. Naučni radovi Gjure Pilara, 23-29 s [1] sl.

Etnologija

84. MANĐERALO, Stipo. Rodoslov u kamenu, 30-39 s 2 sl.

Livno u dokumentima 1918.-1929.

85. KALENDER, Fahrudin. Na stranputicama [Političke stranke i udruženja. „Aha“ i „Ohoho“. Još ponešto o političkoj situaciji. Incident u školi. Spomenici. O jednoj brošuri. Zaključak], 40-70 s [4] sl.

Arheološka istraživanja

86. GOVEDARICA, Blagoje. Praistorijsko naselja i kasnoantička nekropola na gradini Korita u Buškom blatu, 71-87 s 8 sl. + II tab.

Prometni značaj prevoja na Dinari

87. NIKIĆ, Dušan. Vagnj [Prirodne odlike prevoja Vaganj i susjednog prostora. Prevoj Vaganj u praistorijsko vrijeme. Vaganj u rimsko doba. Vaganj u srednjem vijeku. Vaganj u osmansko doba. Pojava željeznica i napuštanje Vagnja], 88-101 s 2 sl.

Pet godina Amaterskog pozorišta KUD-a „Radnik“ iz Livna

88. LJUBOJA, Svetozar. Sanjari iz suterena [Uspješan četvrti pokušaj. Premijere koje se pamte. Mjuzikl kao zaštitni znak pozorišta. Dani livanjskog teatra. Na Jugoslavenskom festivalu djeteta u Šibeniku. Snaga omladinskog dramskog stvaralaštva], 102-110 s [3] sl.

Literarna ostvarenja

89. ZRNO, Andelka. Od vidika do povika, 112-114

Bilansi

90. ORMAN, Rapko, Duvnjak, Vinko. Deseti mozaik, 115-118 s [1] sl.

Slikovni prilozi

91. [Fotografija]: Vicko Krstulović i Živojin-Vojin Zirojević sa partizanima na Troglavu 19. marta 1942. g., 17
92. [Fotografija]: Narodni zbor u Sajkoviću 19. maja 1942. godine, 19
93. [Fotografija]: Grupa austrougarskih inženjera kod glamočkog sela Hrbline sa svojim domaćinom Mićanom Naelovićem krajem osamdesetih godina 19. st., 24
94. [Crtež]: Prepis natpisa Bralina spomenika, 32
95. [Fotografija]: Bralin spomenik u Zelenom groblju, 35
96. [Fotografija]: Panorama starog Livna, 42
97. [Faksimil]: Policijski dokumenat o manifestacijama u Livnu 1921. godine, 48
98. [Faksimil]: Naslovna stranica lista „Aha“, 54
99. [Faksimil]: Naslovna stranica lista „Ohoho“, 56
100. [Fotografija]: Pogled sa zapada na gradinu Korita, 72
101. [Crtež]: geodetski plan gradine Korita, 73
102. [Fotografija]: Gradina Korita za vrijeme arheoloških istraživanja 1968. god., 74

103. [Crtež]: Istočni profil sonde. Dio osnove kuće u kadratu G. Ognjište br. 13. Kalotasta peć i dio kasnoantičkog groba. Kalotasta peć-stanje i grafička rekonstrukcija, 75-77
104. [Crtež]: Primjeri pokretnog arheološkog materijala na gradini Korita, Tabela I, 78
105. [Crtež]: Nalazi otkriveni u grobovima na gradini Korita, Tabela II, 82
106. [Crtež]: Visinski odnosi karakterističnih tačaka na makadamskom putu Livno-Sinj, karta 1, 90
107. Dionica magistralne rimske ceste A Colonia Salonitana m.p. CLXVII ad fines Provinciae Ilyrici u livanjskom kraju na tabuli Peutingeriani-Kolona 3 karta 2, 95
108. [Fotografija]: Na završetku snimanja „Partizanske priredbe“ maja 1985. godine za Televiziju Zagreb, 104
109. [Fotografija]: Scena iz mjuzikla „Kosarin vjenac“, 106
110. [Fotografija]: Amatersko pozorište KUD-a „Radnik“ u Bos. Grahovu na povratku iz Šibenika, 109
111. PIVČIĆ, Ago. LKM 85, 115

Autorsko-abecedni popis:

BOGOVAC, Mile. Razvoj oružanih jedinica u Livanjskom okrugu 1941-1943. godine, *Tragovi*, br. 3, 1985, 5-22 s [2] sl.

BRČIĆ, Rafael. Borbe za konačno oslobođenje, *Tragovi*, br. 2, 1984, 5-18 s [3] sl.

BULOVIĆ, Svetozar. Mujezin koji je volio da piše : o Hadži-Jusufu Livnjaku, *Tragovi*, br. 2, 1984, 73-76

BULOVIĆ, Svetozar. Poetski doprinos kulturnoj tradiciji zavičaja, *Tragovi*, br. 1, 1983, 65-70 s [1] sl.

GOTOVAC, Slavko. Devedeset godina četvoroglasnog pjevanja, *Tragovi*, br. 1, 1983, 45-48 s [3] sl.

GOTOVAC, Slavko. Štamparija Mate Kaića [Sanduci iz Beča. Livanjski tigl ulazi u istoriju. „Gutenberg“ sa partizanima. Povratak štamparije u Livno], *Tragovi*, br. 1, 1983, 55-60 s [3] sl.

GOTOVAC, Stipe. Osam godina LKM, *Tragovi*, br. 1, 1983, 78-82 s [1] sl. Potpisano: St. G.

GOTOVAC, Stipe. Traganje za novim sadržajima, *Tragovi*, br. 2, 1984, 158-160 s [1] sl.

GOTOVAC, Vedrana. Apostol bratstva : Jovan Sundećić, život i rad. [Život. Političke prilike i događaji. Borba za narodni jezik. Hrvatsko-srpski sukob. Književnost, diplomacija, priznanja. Pola vijeka stvaralačkog rada. Bibliografija Sundečićevih djela. Kritičari o Sundečićevoj poeziji. Sundečićovo mjesto u našoj literaturi], *Tragovi*, br. 2, 1984, 41-72 s [1] sl. + [1] faksimil

GOTOVAC, Vedrana. Istinsko a zapostavljeno blago [Džamije. Blago samostana Gorica], *Tragovi*, br. 1, 1983, 71-77 s [3] sl.

GOVEDARICA, Blagoje. Praistorijsko naselja i kasnoantička nekropola na gradini Korita u Buškom blatu, *Tragovi*, br. 3, 1985, 71-87 s 8 sl. + II tab.

JAKAC, Božidar. Borci u predahu, *Tragovi*, br. 1, 1983, 44

JAKAC, Božidar. Drug Tito u Jajcu 1943 (crtež), *Tragovi*, br. 1, 1983, 6

JAKAC, Božidar. Livno (1), *Tragovi*, br. 1, 1983, 70

JAKAC, Božidar. Na izvoru Dumana, *Tragovi*, br. 1, 1983, 32

JAKAC, Božidar. Pazarni dan u Livnu, *Tragovi*, br. 1, 1983, 54

JAKAC, Božidar. Skica iz Livna, *Tragovi*, br. 1, 1983, 10

JAKAC, Božidar. Skica iz Livna, *Tragovi*, br. 1, 1983, 82

JAKAC, Božidar. Skica sa Žitarnice, *Tragovi*, br. 1, 1983, 77

JURKIĆ, Gabrijel. „Na izvoru Žabljaka“, *Tragovi*, br. 1, 1983, 64

JURKIĆ, Gabrijel. „Pejzaž“, *Tragovi*, br. 1, 1983, 64

JURKIĆ, Gabrijel. Autoportret, *Tragovi*, br. 1, 1983, 62

KALENDER, Fahrudin. Na stranputicama [Političke stranke i udruženja. „Aha“ i „Ohoho“. Još ponešto o političkoj situaciji. Incident u školi. Spomenici. O jednoj brošuri. Zaključak], *Tragovi*, br. 3, 1985, 40-70 s [4] sl.

KALENDER, Fahrudin. Revolucionarni radnički pokret u Livnu 1919-1923., *Tragovi*, br. 2, 1984, 85-98 s [1] faksimil

KRIVIĆ, Jozo. Topografska karta Vidoša, *Tragovi*, br. 2, 1984, 101

KUBA, Ludovik. Meštirovića han u Livnu (iznad pravoslavne crkve), *Tragovi*, br. 2, 1984, 147

KUBA, Ludovik. Na obali Bistrice u Livnu, *Tragovi*, br. 2, 1984, 141

LAKIĆEVIĆ, Ognjen, Mišković, Anto. Orfejsko suprotstavljanje zlu, *Tragovi*, br. 1, 1983, 21-28 s [3] sl.

LATIFIĆ, Mahmut. Likovni hroničar revolucije, *Tragovi*, br. 1, 1983, 29-31 s [1] sl.

LATIFIĆ, Mahmut. Portret Božidara Jakca, *Tragovi*, br. 1, 1983, 30

LJUBOJA, Svetozar. Na vrelu bratstva [Prošlost koja se ne zaboravlja. Za nagradu klavir. Prvi nastup limene glazbe. Revija muzičkog stvaralaštva BiH u Livnu. KUD „Radnik“ na radiju i televiziji], *Tragovi*, br. 1, 1983, 11-20 s [4] sl.

LJUBOJA, Svetozar. Od kurira do vojnog telefona. [Carinarnica i konzularna agencija. Putevi u jadnom stanju. Kurirske veze i tatarska služba. Telegraf u kući hadži Mehmed-age Šćete. Ratne i vojne pošte. Centar sreza. Tovarni konji i diližanse. Nesporazumi zbog jezika i pisma], *Tragovi*, br. 2, 1984, 138-149 s [2] sl.

LJUBOJA, Svetozar. Sanjari iz suterena [Uspješan četvrti pokušaj. Premijere koje se pamte. Mjuzikl kao zaštitni znak pozorišta. Dani livanjskog teatra. Na Jugoslavenskom festivalu djeteta u Šibeniku. Snaga omladinskog dramskog stvaralaštva], *Tragovi*, br. 3, 1985, 102-110 s [3] sl.

MALJKOVIĆ, Nedjeljko. Geografski položaj Kruga između polja u jugozapadnoj Bosni, *Tragovi*, br. 2, 1984, 123

MALJKOVIĆ, Nedjeljko. Karta rasporeda delmatskih gradina i današnjih naselja na rasjednim krilima oko Kruga, *Tragovi*, br. 2, 1984, 126

MANĐERALO, Stipo. Na izvoru Bistrice i oko njega [O imenima. Na Teberu. Srednjovjekovno Livno i njegova utvrđenja. Nešto o imenima kula. Opet nešto o Teberu], *Tragovi*, br. 1, 1983, 33-44 s [4] sl. + [1] topografska karta

MANĐERALO, Stipo. Na izvoru Sturbe i oko njega [Na Vidoškoj gradini. Stećci. U majdanu stećaka. Prevoženje stećaka. „Divice“. Ime Vidoši. Župa], *Tragovi*, br. 2, 1984, 99-122 s 10 sl.

MANĐERALO, Stipo. Rodoslov u kamenu, *Tragovi*, br. 3, 1985, 30-39 s 2 sl.

MIHALJEVIĆ, Nikola. Fotografije *Tragovi*, br. 2, 1984, 107, 109, 110, 112-115

MIŠKOVIĆ, Anto. Prve livanjske škole i učitelji, *Tragovi*, br. 1, 1983, 49 -53

NIKIĆ, Dušan. Kruzi : topološka istraživanja [Kasalova gradina. Gradinski kompleks Suhača-Veliki Kablići. Gradinski sistem Kruga], *Tragovi*, br. 2, 1984, 123-137 s [5] sl.

NIKIĆ, Dušan. Vaganj [Prirodne odlike prevoja Vaganj i susjednog prostora. Prevoj Vaganj u praistorijsko vrijeme. Vaganj u rimsко doba. Vaganj u srednjem vijeku. Vaganj u osmansko doba. Pojava željeznica i napuštanje Vagnja], *Tragovi*, br. 3, 1985, 88-101 s 2 sl.

ORMAN, Rapko, Duvnjak, Vinko. Deseti mozaik, *Tragovi*, br. 3, 1985, 115-118 s [1] sl.

PIVČIĆ, Ago. LKM 83 (Livanjski kulturni mozaik), *Tragovi*, br. 1, 1983, 79

PIVČIĆ, Ago. LKM 84, *Tragovi*, br. 2, 1984, 159

PIVČIĆ, Ago. LKM 85, *Tragovi*, br. 3, 1985, 115

REDAKCIJA. Uvod, str. 3

ROSIĆ, Momir. Pjesničko pričanje izraženo bojama, *Tragovi*, br. 1, 1983, 61-64 s [3] sl.

ROSIĆ, Momir. Pregledna skica kompleksa nad Brinom iznad Suhače, *Tragovi*, br. 2, 1984, 132

SLIŠKOVIĆ, Teofil. Naučni radovi Gjure Pilara, *Tragovi*, br. 3, 1985, 23-29 s [1] sl.

STEFANOVIĆ, B. I. G. Kovačić (crtež), *Tragovi*, br. 1, 1983, 26

SUČIĆ, Dragoš. Na tragu prvog bosanskog kirurga : o dru fra Mihovilu Sučiću, *Tragovi*, br. 2, 1984, 150-157 s [3] sl.

ŠPANJA, Jusuf. Naučni skup „Vještića gora i Vrdovo u oružanoj revoluciji 1941-1944“, *Tragovi*, br. 2, 1984, 77-84 s [1] sl.

ŠPANJA, Jusuf. Ratni susreti Livnjaka sa Titom, *Tragovi*, br. 1, 1983, 5-9 s [2] sl.

VLAŠIĆ, Ivica. Crteži (Pincete. Nož), *Tragovi*, br. 2, 1984, 103.-104.

VLAŠIĆ, Ivica. Mato M. Kaić tipograf (crtež prema fotografiji iz 1970. godine), *Tragovi*, br. 1, 1983, 56

VLAŠIĆ, Ivica. Neki tragovi minulih vremena oko izvora Bistrice [Crtež br. 1], presavijen list

ZANINOVIC, Mate. Prosvjetni rad na livanjskom području u toku NOB-a, *Tragovi*, br. 2, 1984, 19-40 s [2] sl.

ZRNO, Andelka. Od vidika do povika, *Tragovi*, br. 3, 1985, 112-114

Neautorizirani crteži i fotografije:

[Crtež]: Geodetski plan gradine Korita, *Tragovi*, br. 3, 1985, 73

[Crtež]: Prepis natpisa Bralina spomenika, *Tragovi*, br. 3, 1985, 32

[Crtež]: Tlocrt gradine na Teberu (sl. 2), *Tragovi*, br. 1, 1983, 37

[Crtež]: Tlocrt male gradine stotinjak metara jugozapadno od Tebera (sl. 3), *Tragovi*, br. 1, 1983, 38

312

[Crtež]: Visinski odnosi karakterističnih tačaka na makadamskom putu Livno-Sinj, karta 1, *Tragovi*, br. 3, 1985, 90

[Crteži]: Istočni profil sonde. Dio osnove kuće u kadratu G. Ognjište br. 13. Kalotasta peć i dio kasnoantičkog groba. Kalotasta peć-stanje i grafička rekonstrukcija, *Tragovi*, br. 3, 1985, 75-77

[Crteži]: Nalazi otkriveni u grobovima na gradini Korita, Tabela II, *Tragovi*, br. 3, 1985, 82

[Crteži]: Primjeri pokretnog arheološkog materijala na gradini Korita, Tabela I, *Tragovi*, br. 3, 1985, 78

[Faksimil]: Naslovna stranica lista „Aha“, *Tragovi*, br. 3, 1985, 54

[Faksimil]: Naslovna stranica lista „Ohoho“, *Tragovi*, br. 3, 1985, 56

[Faksimil]: Policijski dokumenat o manifestacijama u Livnu 1921. godine, *Tragovi*, br. 3, 1985, 48

[Fotografija]: Amatersko pozorište KUD-a „Radnik“ u Bos. Grahovu na povratku iz Šibenika, *Tragovi*, br. 3, 1985, 109

[Fotografija]: Bogorodica Odigitrija, nepoznat autor, XV ili XVI st., tempera na dasci (44,5x36,5x2,8 cm), *Tragovi*, br. 1, 1983, 72

[Fotografija]: Borci Bataljona „Starac Vujadin“ sa drugovima Viskom Krstulovićem i Vojinom Zirojevićem u Sajkoviću 16. marta 1942. god., *Tragovi*, br. 2, 1984, 81

[Fotografija]: Bralin spomenik u Zelenom groblju, *Tragovi*, br. 3, 1985, 35

[Fotografija]: Dio kirurških instrumenata dra fra Mihovila Sučića, *Tragovi*, br. 2, 1984, 153

[Fotografija]: Dr. fra Mihovil Sučić, *Tragovi*, br. 2, 1984, 151

[Fotografija]: Džamija Hadži-Dukatara (Glavica), sa sahat kulom, *Tragovi*, br. 1, 1983, 74

[Fotografija]: Goran-pjesnik koji živi u mitu, *Tragovi*, br. 1, 1983, 22

[Fotografija]: Goran, dr. Pavle Savić i dr. Sima Milošević u Glamoču, veljača 1943., *Tragovi*, br. 1, 1983, 24

[Fotografija]: Gradina Korita za vrijeme arheoloških istraživanja 1968. god., *Tragovi*, br. 3, 1985, 74

[Fotografija]: Grupa austrougarskih inženjera kod glamočkog sela Hrbljine sa svojim domaćinom Mićanom Naelovićem krajem osamdesetih godina 19. st., *Tragovi*, br. 3, 1985, 24

[Fotografija]: Hor muslimanskog kulturno-umjetničkog društva „Merhamet“ 1939. godine, *Tragovi*, br. 1, 1983, 48

[Fotografija]: Iz partizanskog dječjeg doma 1943. godine, *Tragovi*, br. 2, 1984, 26

[Fotografija]: Jovan Sundećić, *Tragovi*, br. 2, 1984, 42

[Fotografija]: Kasalova gradina-delmatska i rimska utvrda-naselje, *Tragovi*, br. 2, 1984, 128

[Fotografija]: Limena glazba na Prvom festivalu amaterskih orkestara Bosne i Hercegovine u Livnu 1962., *Tragovi*, br. 1, 1983, 14

[Fotografija]: Linotip „amerikano“ M. Kaića, koji se danas nalazi u Muzeju grada Bihaća, *Tragovi*, br. 1, 1983, 60

[Fotografija]: Mješoviti hor na Devetom festivalu horova Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1975. godine, *Tragovi*, br. 1, 1983, 16.

[Fotografija]: Na završetku snimanja „Partizanske priredbe“ maja 1985. godine za Televiziju Zagreb, *Tragovi*, br. 3, 1985, 104

[Fotografija]: nadgrobni spomenik dra fra Mihovila Sučića, *Tragovi*, br. 2, 1984, 155

[Fotografija]: Narodni heroj Hasan Brkić (treći slijeva) u oslobođenom i porušenom rodnom Livnu 1944. godine, *Tragovi*, br. 1, 1983, 8

[Fotografija]: Narodni zbor u Sajkoviću 19. maja 1942. godine, *Tragovi*, br. 3, 1985, 19

[Fotografija]: Oko izvora Bistrice (pogled sa Atlagića tabije: izvor Bistrice-Dumana) (sl. 4.), *Tragovi*, br. 1, 1983, 39

[Fotografija]: Ostaci kolotečine ilirskog i rimskog puta preko Kruga, *Tragovi*, br. 2, 1984, 134

[Fotografija]: Panorama starog Livna, *Tragovi*, br. 3, 1985, 42

[Fotografija]: Partizanski tenk ispod Suhače kod Livna, septembra 1943. godine (zarobljen u borbi s Talijanima), *Tragovi*, br. 2, 1984, 7

[Fotografija]: Pogled sa zapada na gradinu Korita, *Tragovi*, br. 3, 1985, 72

[Fotografija]: Polaznici tečaja za rukovodioce analfabetskih tečajeva u Livnu krajem 1944. godine, *Tragovi*, br. 2, 1984, 38

[Fotografija]: Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito sa članovima KUD-a „Radnik“ u Livnu 4. novembra 1978., *Tragovi*, br. 1, 1983, 12

[Fotografija]: Prva „Dinarina“ glazba 1902. god., *Tragovi*, br. 1, 1983, 46

[Fotografija]: Prvi bataljon Livanjsko-duvanjskog odreda sa komandantom Ilijom Crnogorcem-

Stavom u Guberu 12. oktobra 1944. godine, *Tragovi*, br. 2, 1984, 10

[Fotografija]: Reljef sa likom Dijane..., nalazi se u samostanu Gorica kod Livna, *Tragovi*, br. 1, 1983, 76

[Fotografija]: Scena iz mjuzikla „Kasarin vijenac“, *Tragovi*, br. 3, 1985, 106

[Fotografija]: Scenska adaptacija radio-farse „U cara Trajana kozje uši“, Livno 1980. godine, *Tragovi*, br. 1, 1983, 20

[Fotografija]: Srpsko pjevačko i tamburaško društvo u Livnu 4. jula 1912., str. 48

[Fotografija]: Štab Livanjsko-duvanjskog odreda 1945. godine, *Tragovi*, br. 2, 1984, 13

[Fotografija]: Vicko Krstulović i Živojin-Vojin Zirojević sa partizanima na Troglavu 19. marta 1942. g., *Tragovi*, br. 3, 1985, 17

[Karta]: Dionica magistralne rimske ceste A Colonia Salonitana m.p. CLXVII ad fines Provinciae Illyrici u livanjskom kraju na tabuli Peutingeriani-Kolona 3, karta 2, *Tragovi*, br. 3, 1985, 95

Faksimil naslovne strane Spomenice tiskane na Cetinju 1899., *Tragovi*, br. 2, 1984, 68

Fotokopija druge i treće strane knjižice za snadbijevanje mesom, izdate od komande mesta u Livnu 3. IX 1942., *Tragovi*, br. 1, 1983, 58

Kopija članka iz Glasa slobode od 6. marta 1920., *Tragovi*, br. 2, 1984, 88

Imensko-predmetno i pojmovno kazalo:

- Abrašević 88
 – KUD Abrašević 3
- Ad Libros, rimska putna postaja 54, 86
- Adrian, F. 83
- Adžaip, Mirko 88
- Afrić, Vjekoslav 4
- Afrika 87
- AFŽ 48, 57
- Agačević, Rusmir Rus 88
- Agitacioni fond 53
- Aha, humoristično-zabavni list 85
- Ahbab 85
- Ahmed-paša, melek 6
- akvarel 5
- Alač, Milovan 3
- Alah 51
- Alaupović, Tugomir 7, 8, 10
- Albanac 85
- Alčelebić, Ahmet 3
- Aleksandar, kralj 85
- Aleksandar, ruski car 50
- Aleksandrija 51
- Aleksinac 50
- Alfieri 50
- Alčelebića
 – lokva 55
- Aličić, A. 8
- Alikadić, Nijaz 49
- Amatersko kazalište Sinj 13
- Amatersko pozorište Livno 13
- amatersko pozorište 58, 88
- Amatersko pozorište KUD Radnik iz Livna 88
- Amatersko pozorište iz Jajca 13
- Amatersko pozorište Skender Kulenović iz Travnika 88
- Amerika 53, 87
- Amulić, Ivan Bajer 52
- Anatomski atlas 57
- Andanovska, Sonja 88, 90
- Andanovska, Tanja 88
- Andraši, austrougarski ministar vanjskih poslova 56
- Andrići 84
- Andđelić, P[avo] 54
- anđeo 54
- Andjine košare 48
- Anić, Nikola 52
- Annecy, francuski folklorni ansambl 58
- Antonini, Marko 12
- apotekarska vaga 52
- Apulija, regija u JI Italiji 87
- Arežina 82
- Argentaria 54, 86, 87
- Argentarija
 – vidi: Argentaria i Srebrenica
- arheologija
 – arheološka istraživanja 54
 – arheološki nalazi 12, 54, 86
 – Franjevački samostan na Gorici, arheološki eksponati 12
 – kasnoantičke ostave 86
 – nekropole 54, 86
 – prapovijest 54
 – tumuli 54
- arheološka istraživanja
 – vidi: arheologija
- Arhiv Bosne i Hercegovine 53, 85
- Arhiv CK SKBiH 85
- Arhiv iz Travnika 13
- Arhiv Jugoslavije 85
- Aržano 48, 55
- Ataševac, naselje kod Drvara 9
- Atlagića tabija 6
 – vidi i: tabija
- Atlija, fra Alojzije 84
- Austrija 6, 50, 56
- Austro-Ugarska
 – Monarhija 50, 56, 85, 87
 – okupacija 56
- autobus 56
- Avari 87
- Babić, Ljubo 52, 82
- Babilonci 56
- Bačka 3
- Baće, Maks 52, 82
- Badalić, Hugo 50
- Badrov, B. 54
- Bagić, Krešimir 90
- Bahov apsolutizam 50
- Bajer
 – vidi: Amulić, Ivan
- Bajilo, Jovo, trgovac 85
- Bajo, Mato 12
- Bajram, islamski blagdan 7
- Bajrić, Junuz, kovač 53
- Bajrić, Selim, kovač 53
- Bakić, Vojin 4
- Balada o tenku*, film 90
- Balaguša, džamija 12
- Bal-jemaz, turski top 6

Balkan 50, 86, 87
 Balkanski poluotok 87
 Balkansko poluostrvo
 – vidi: Balkanski poluotok
 Balte, livanjsko prezime Balta 84
 Baljci, selo kod Drniša, RH 50
 Ban, Matija 7, 50
 Banat 85
 [Bandov], Luka 84
 Bandov, Anto 84
 Bandov, Grgo 54
 Bandov, Ivan 84
 Bandov, Janja i Ljuba 84
 Bandov, Joko (Jokić) 84
 Bandov, Martin 85
 Bandov, Nikola 84
 Bandov, Perko 84
 Bandov, Petar 84
 Bandov, Ruža 84
 Bandovi, pripadnici prezimena Bandov 84
 Banić, Jozo, učitelj 85
 Banić, Niko, drvodjeljac 53
 Banina, Ante 48
 Banovići, grad i općina u BiH 88
 Banovina Hrvatska 52
 Banja Luka 6, 13, 56, 83, 84, 90
 Banjević, Mirko 4
 Baoša ili Balša [gospodar Zete] 54
 Bar 50
 Barac, Antun 4, 50
 Barac, Jozo 85
 Barać, Duško 4
 Barać, Filip 48
 Barać, Jozo, drvodjeljac 53
 Barać, Mate 53
 Barbarić, livanjsko prezime 85
 Barbarić, Aleksa, pristav [pomoći činovnik] 85
 Barić, Jozo 48
 Barić, Stjepan 85
 Bariduo, antički naziv Livna 54
 – putna stanica u rimskom periodu 55
 Barišić, Ivo, kovač 53
 Barišić, Jandre 85
 Barišići, livanjsko prezime 84
 Barošević, Marko 49
 Barska ahribiskupija 50
 Barska katolička biskupija 50
 Bartol, Marijana 49
 Basler, Đuro 87
 Bastasi, selo u Livanjskom polju 49, 54, 87
 Bašajkovac 48
 – vrelo 6

– vododerina 6
 Bašić, Mujo, kuhar 53
 Bašić, Relja 90
 bataljoni
 – vidi: bataljuni
 bataljuni
 – Budućnost 82
 – Duvanjski bataljun Mihovil Tomić 82
 – Gavrilo Princip 82
 – Glamočki 82
 – Iskra 82
 – Krajiškog korpusa 82
 – Livanjski 82
 – Pelagić 82
 – Sajkovački 82
 – Starac Vujadin 82
 – Udarni bataljun 7
 Batonov ustanak, najveći vojni sukob ilirskih plemena i antičkog Rima 6. – 9. g. po Kr. 55
 Batović, Šime 87
 Bazala, V. 57
 Beč 9, 50, 83
 Beglučka džamija 12
 Begluk, naselje u Livnu 8
 Bego, Zdravko 49
 Begovac, vrelo 55
 Bekija 54
 Bela IV [ugarsko-hrvatski kralj] 54
 Belamarić, Jerko 49
 Beljan, Jozo 54
 Beljani, pripadnici liv. prezimena Beljan 84
 Beljanove kuće 54
 Benac, Alojz 54, 55, 56, 87
 Beograd 5, 9, 48, 49, 50, 57, 85, 87
 Bergamo, talijanska divizija u 2. sv. ratu 82
 Berlinski kongres [1878.] 56
 Besara, Đorđe, krojač 53, 85
 Bešlagić, [Šefik] 54
 Bevac (Edvard Kardelj) 2
 biblioteka
 – vidi: knjižnica
 Bihać 4, 8, 9, 48, 49, 53, 56, 90
 Bijeljina 56
 Bila, selo kod Livna 49, 84
 Bili Brig, naselje na Dinari 87
 Bilić, Pero, trgovac 85
 Bilić, Tomo 85
 Bilkić, Slobodan 8
 Birač, regija u istočnoj BiH 56
 Bistrica, rijeka u Livnu 6, 7, 50, 55
 Bistrički Grad, raniji naziv za Livno 6
 Bitelić, naselje kod Hrvaca, RH 52, 54, 82

- Bittner, A. 83
 Bjažić, Mladen 88
 Bjelorusija 6
 Blagaj, naselje kod Kupresa 82
 Blagajska četa 82
 Blagodije, gradina na B. 55
 Blagovijest, ikone SPC u Livnu 12
 Blajić, Mato 49
 Blažević, Jakov 48
 Boban, Gordana 88
 Boban, Ivana 88
 Bobetić, Mijo, gostoničar 85
 Bogdanov, Vaso 50
 Bogdaši, naselje u Livanjskom polju 49
 Bogićević, Vojislav 8
 Bogišić, Baltazar 50
 Bogorodica, ikone SPC u Livnu 12
Bogovac, Mile 48, 52, 53, 54, **82**
 Bogović, M. 7
 Bogdanović, biskup 54
 Bogunović 82
 Bojanovski, Ivo 54
 Bojmunti, naselje u Livanjskom polju 49
 Boko, Jozo 49
 Bolotin, Anto 85
 Bor, Matej 3
 Borba, novine 9
 Borčani, naselje kod Tomislavgrada 83
 Borić, Muhamet 3
 Borova glava 5, 48, 55
 Borovac [Vidoši, Livno] 54
 Boruša, džamija 12
 Bosan/ac/ci 53, 87
 Bosanska Gradiška 6, 53, 56
 Bosanska krajina 2, 48, 82
 bosanski baglerbezi, baglerbeg je najviši čin u osmanskoj vojsci, sultanov vrhovni komandant 6
 Bosanski Brod 56
 bosanski kirurg 57
 Bosanski Novi 83
 Bosanski Petrovac 48, 82, 84
 Bosanski udarnik, novine 9
 Bosansko Grahovo 3, 49, 54, 56, 82, 88
 Bosanskografovsko polje 87
 Bosna 10, 11, 50, 57, 82, 83, 85, 87
 – država 3
 – jugozapadna 55, 83, 86, 87
 – Radna organizacija 88
 – rijeka 2
 – zapadna 87
 Bosna i Hercegovina 3, 6, 8, 12, 50, 53, 56, 57, 82, 83, 84, 85, 86
 Bošnjak, Mato 88
 Bourgery 57
 Božanić, Andrija 52
Božanstvena komedija, epski spjev D. Alighieri-a 50
 Božić, kršćanski blagdan 54
 Božović, Petar 50
 Brač, otok RH 48
 Bračev Dolac 52, 82
 – isto i: Bravčev Dolac
 Bračulj, Ivan 82
 Brajković, Bogomir 48
 Brale, pripadnici livanjskog prezimena Bralo 84
 Bralić, Alfonzo 54
 Bralić, Alph. M. [fra Alfonzo Marija Bralić/Bralo] 84
 Bralić, Ivan 84
 Bralić, Jerko 84
 Bralić, Mato 84
 Bralić, Petar 84
 Bralin
 – potok 84
 – spomenik 84
 [Bralo], Anda 84
 [Bralo], Anica 84
 [Bralo], Ante, otac 84
 [Bralo], Ante, sin 84
 [Bralo], Anto Tomin 84
 [Bralo], Bože 84
 [Bralo], Cecilija (Cela) 84
 [Bralo], Cecilija 84
 [Bralo], Filip 84
 [Bralo], Filip–Branko 84
 [Bralo], Frano 84
 [Bralo], Ivan Tomin 84
 [Bralo], Ivan, sin 84
 [Bralo], Ivo 84
 [Bralo], Ivo 84
 [Bralo], Josip 84
 [Bralo], Jozza 84
 [Bralo], Jozo 84
 [Bralo], Jure 84
 [Bralo], Kata 84
 [Bralo], Luca 84
 [Bralo], Manda 84
 [Bralo], Mara 84
 [Bralo], Marica 84
 [Bralo], Marta 84
 [Bralo], Matija 84
 [Bralo], Mato 84

- [Bralo], Nediljko 84
 [Bralo], Ruža 84
 [Bralo], Ruža rođ. Šeremet 84
 [Bralo], Stana 84
 [Bralo], Stipo 84
 [Bralo], Toma 84
 [Bralo], Tomica, snaha 84
 Bralo, Filip (Philippus) 84
 Bralo, Ivan, otac 84
 Bralo, Jozip (fra Alfonzo) 84
 Bralo, Matija rođ. Periša 84
 Bralo, Nikola 84
 Bralo, Stipe i Jelena rođ. Petrović 84
 Bravčev Dolac 52, 82
Brčić, Rafael 48, 52, 53, 54, 82
 Brčko 56
 Brda, Livanjsko polje 87
 Brdar, Zdenka 88
 Brešan, Ivo 88
 Brešić, Frano, rudar 53
 Brešić, Mato, rudar 53
 Brešić, Tomo, rudar 53
 Brešići, pripadnici livanjskog prezimena Brešić 84
 Brig 54
 Brina
 - gradina 55
 - naselje 55, 84
 - potok 55
 - vrelo 55
 Brisel
 - vidi: Bruxelles
 Brišnik, naselje kod Tomislavgrada 83
 Brižine, lokalitet iznad Lopatinca kod Livna 54
 Brkić, Ahmed, profesor 85
 Brkić, Duško 48
 Brkić, Hasan 5, 48,
 Brkić, Izeta 49
 Brkić, Mahmutaga 85
 Brkić, Salih (Šuljak) 85
 Brkića bostan 88
 Brnić, Ivanka 88
 Brnić, Ivo 85
 Brnić, Jakov 84
 Brnić, Pero 84
 Brnićev spomenik 84
 Brno, Ana 84
 Brusoci, G. 87
 Bruxelles 12, 57, 83
 Bubalo, Mahmut, brico 85
 Buble, Andrija 52, 82
 Budak, Pere 3, 88
 Budići 84
 Budimpešta 50, 83
 Budva 50, 58
 Buenos Aires 50
 Buga, hrvatska kraljica 54
 Bugarska 51
 Bugojno 3, 6, 49, 56, 58, 88
 Buhovo, naselje kod Širokog Brijega 55
 - gradina, utvrda 54
 Bujuk Čekmedžu, mjesto 51
 Bukova Gora, naselje kod Tomislavgrada 83, 84, 86
 Bukovača, potok 55
 Bukva, gradinski lokalitet 55
 Bukvar 49
Bulović, Svetozar 11, 51
 Bulsinio, rimska putna postaja 54
 Buljan, Ante 85
 Buljan, Vice 49, 82
 Bunari, vrelo 55
 Burgaz, mjesto 51
 Burkić, Aziz, kuhan 53
 Burkić, Jasmina 88
 Burza, Ibrahim 90
 Busovača 6
 Buško blato 54, 83, 84, 86
 Buško Blato, naselje 84
 Bužanin 54
 Car, Marko 50
 Carevac 56
 Carić, Jakov 50
 Carigrad 50, 87
 carski rez 57
 Cazin 90
 Cebara
 - vidi: Brišnik
 Centar za balkanološka istraživanja pri ANUBiH 55
 Centar za kulturu Narodnog univerziteta 58
 Centralni komitet KP Livna 82
 Centralni komitet KPH 52, 82
 Centralni komitet KPJ 52, 82
 Cerno (Ljuboški) 6
 Cerović, Đuro 50
 Cerović, Novica 50
 Cesarić, Dobriša 4
 Cetina
 - rijeka 54, 55, 83, 87
 - naselje 82
 Cetinska krajina 52, 82
 cetinska kultura 87
 Cetinje 50

- Chicago 54
 Cincar
 – planina 2, 9, 48, 52, 55, 82
 – kino 3
 Cincarski partizanski odred
 – vidi: Livanjski partizanski odred
 CK Hrvatske 82
 CK KPH 82
 CK KPJ 82
 Cleona, jedan od lat. naziva Livna 6
 Cleuna, jedan od lat. naziva Livna 6
 Clivna, jedan od lat. naziva Livna 6
 Clivuna, jedan od lat. naziva Livna 83
 Clivunella 83
 Congeria 83
 Congeria antecroatica 83
 Congeria partschi 83
 crkve
 – crkva na Gorici 12
 – srpska pravoslavna crkva 12
 Crkvena njiva, lok. u Zastinju, Livno 12
 crkveno zvono 12
 Crljenice 6
 Crna Gora 2, 50, 53
 Crna legija, elitna postrojba Ustaške vojske u 2.
 sv. ratu 2
 Crna stina 54
 Crnogorac, Ilija 48
 Crnogorac, politički list 50
 Crnogorci 50
 Crnogorka, književni časopis 50
 Crnjak, livanjsko prezime 84
 Crnjak M. Stipo 88
 crteži 5
 Crvena Hrvatska 50
 Crvena kontribucija 53
 Crvene stijene (Crvenice) 48
 Crvenice (Duvanjsko polje), naselje u D.
 polju 86
 Crveno more 51
 Cvijić, Jovan 87
 Cvita
 – vidi: Marović, Neda
 Cvitanović, Vl. 84
 Cvrlje, Vjekoslav 49
 Čabo, Cecilia (Cinoti) 49
 Čadilj, vrelo 55
 Čađava ili Gigića pećina 87
 Čađević, general 85
 Čakar, Haso, mesar 53
 Čakar, Maho, mesar 53
 Čapljina 3, 13
 Čaprazlige, naselje u Livanjskom polju 49, 82
 Čardaklija, vrelo 55
 Čaušević, reis-ul-ulema 85
 Čečure, pripadnici prezimena Čečura 84
 Čehić, Omer, eff. hodža 85
 Čehov, [Anton Pavlović], 3
 Čeko, Anto (Matin), učenik 85
 Čeko, Mirko (Matin), učenik 85
 Čelebić, naselje kod Livna 6, 49, 84
 Čelebija, Evlija 6, 8, 12
 Čengić, Augustin 7
 Čepelica (Bileća) 54
 Češka 6
 četnici 48, 49, 82
 četvoroglasno pjevanje 7
 Četvrta proleterska brigada 82
 Četvrta splitska brigada 2
 Četvrti festival omladinskog dramskog
 stvaralaštva BiH (Gračanica, 1985) 88
 Čića Janko
 – vidi: Moša Pijade
 Čikara, Gligor (Gligo), učitelj 85
 Čilovača, vrelo 55
 Činovničko-građanski klub 53, 85
 Čipuljić, naselje kod Bugojna 56
 Čirke, pripadnici prezimena Čirko 84
 Čizme broj 46, kratkometražni film 58, 90
 Čizmić, Alija, drvodjeljac 53
 Čondrić, Augustin, zidar 53
 Čondrić, Bariša, zidar 53
 Čondrić, Filip, zidar 53
 Čondrić, Ivo, zidar 53
 Čondrić, Mijo, mlinar 53
 Čondrić, Pero, zidar 53
 Čondrić, Stipo, zidar 53
 Čović, B. 54, 86
 Čović, Borivoj 87
 Čuklić, naselje kod Livna 49, 54, 84
 Čulić, Hrvoje 52
 Čuturilo, Stevo 50
 Čaćan, Jozo 7
 Čaić, naselje kod Livna 54
 Čatić, Risto 85
 Čefin bunar 55
 Čefino vrelo 55
 Čefo, Esad 88
 Čefo, Nurija, kafedžija 53
 Čefo, Spaho, kafedžija 53
 Čirilica, slavensko pismo 56, 85
 Čopić, Branko 3, 9, 49

- Ćorla, mjesto 51
 Ćorović, V. 54
 Ćosanlige, naselje kod Livna 6
 Ćošak kula, naziv jedne kule iznad L. 6
 Ćubela, Ivan, cipelar 53
 Ćubela, Ivan, rudar 53
 Ćubela, Martin, rudar 53
 Ćubela, Srećko 54
 Ćubela, Živko 54
 Ćubelić, [fra Alojzije] provincijal 54
 Ćurčić, Vejsil 6, 54
 Ćurčinica, džamija 12
 Ćurić, don Jakov 54
 Ćurić, Frano – Bišće 8
 Ćurić, Hajrudin 8
 Ćurin, Miroslav 52
- Dalmacija 2, 7, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 82, 84, 85,
 86, 87
 Dalmatinci 82
 Damjanović, Danka 90
 Damjanović, J. 50
 Dan JNA 88
 Dan komune 88
 Dan mladosti 13
 Dan oslobođenja Livna 88
 Dan Republike 3, 88
 Dan ustanka naroda SR Hrvatske 88
 Dani livanjskog teatra 88
 Danica Ilirska, novine 50
 Danilo (crnogorski knez/knjaz), prestolonasljednik
 50
 Danilo, Ivan 50
 Dante, [Alighieri] 50
 Daunija, u antičko vrijeme jedna od tri jugoistočne
 talijanske pokrajine 86
 David, Pierre, francuski konzul u BiH 56
 Dedić, Arsen 90
 Dedijer 9
 Definis, liječnik 50
 defteri 12
 Delić, Josip 52
 Deliš 85
 Delmati 6, 86, 54, 55
 delmatska kultura 86
 Delminij 55
 – vidi i: Delminium
 Delminium 6, 55, 87
 Demović 82
Dernek, film 90
 Derventa 56
 Desant na Drvar 48
- Deseta hercegovačka brigada 82
 Deseti festival 88
 Deseti festival amaterske drame BiH
 (Mrkonjić-Grad, 1978) 3, 88
 Deveta udarna divizija 2
 – Četvrta brigada 2
 – Treća brigada 2
 – Trinaesta brigada 2
 Deveti festival horova BiH (Sarajevo, 1975) 3
 Devetnaesti susreti mladih stvaralaca
 Jugoslavije 88
 Dežmo 85
 Diamant, dr. Siegfrid, liječnik – Židov iz
 Austrije 85
 Dicmo, skupni naziv nekoliko manjih naselja u
 Splitskoj zagori 84
 Dijana, rimska božica lova, šuma i Mjeseca 12
 Dijecezanski muzej u Šibeniku 54
- Dikin, Bil 48
 diligence 56
 diližansa
 – vidi: diligence
 Dinara
 – planina 49, 52, 55, 82, 83, 87
 – HGPD 3, 7, 53, 85
 Dinarin dom 7
 Dirahije 87
 dirigent 7
 Divice, loikalitet u blizini Vidoške gradine na
 kojem se nalazio samostan čč.
 ss. klarisa 54
 divit, tur. pribor za pisanje s mastilom 9
 Dizdar, Mak [Mehmedalija] 11, 88, 89
 Dizdar, Suljo 48
 Dječje obdanište Livno 13
 Dječji dom u Livnu 49
 Dječji dom u Žabljaku 49
 Dlamoč (Glamoč) 6
 Dnevnik (Vladimira Dedijera) 9
 Dobri pastir, časopis 54
 Dobrljin 56
 Dobro, selo kod Livna 49, 54, 55, 84
 Dojmi, kavana 50
 Dola, zaselak Grgurića 54
 Dolac 48, 82
 – selo kod Glamoča 55
 Dolić, Jozo, trgovac 85
 Dom kulture [u Livnu] 3
 Dom kulture u Tešnju 88
 Dom JRM Split 13
 Dom mladih, tuzlanski 88
 Dominik, sveti 54

- Don, rijeka u Rusiji 6
- Donja dolina 86
- Donja Sturba 54
- Donje livanjsko polje 2, 48, 49, 52, 82
- Donje polje 54
- Donji Grgurići 84
- Donji Lapac 82
- Donji Malovan, selo kod Kupresa 2, 48, 85
- Donji Rujani, selo kod Livna 49
- Dotršćina, park u istočnom dijelu grada Zagreba 88
- Drachium 87
- Draga Dabar 86
- Dragičević, biskup 54
- drama 88
- dramska
 - opereta 88
 - sekcija 88
 - umjetnost 88
- dramske predstave (drame, farse, komedije, igrokazi...)
 - Akordi za drumske pjesnike, glazbeno-recitatorski i humoristički kolaž 88
 - Antigona 13
 - Bajka iz kofera 88
 - Banović Strahinja 88, 90
 - Batafago 13
 - Bor visok do neba 13
 - Cincari ili korešpondencija 88
 - Crna komedija 90
 - Darinka iz Rajkovača 13
 - Delije na Bihaću 13
 - Div samoživ 88
 - Doživljaji Nikoletine Bursaća 13
 - Državni lopov 13
 - Dugme 3
 - Filoktet 88
 - Firdus–kapetan 88
 - Galerija veselih ljudi 88
 - Gospodar svijeta 13
 - Hajdi 13
 - Hasanaginica 13
 - Jezovite minute 3
 - Kafanski stratezi 3
 - Kako je jedan slikar htio naslikati sretnog leptira 13
 - Kapetan Džon Piplfoks 13
 - Klupko 88
 - Konkurs 88
 - Kosarin vijenac 88
 - Kralj Betajnove 13
 - Kralj (koji) umire 13, 88
 - Krik 88
 - Laboratorija, jaje na oko 13
 - Ljudi k'o vozovi 88
 - Ljudima 88
 - Mačak Tošo 13
 - Mate Manistra 13
 - Matija Gubec 49
 - Miš 3
 - Nesahranjeni mrtvaci 88
 - Neželjeni gost 3
 - Odrpenci 3
 - Olovni vojnik 13
 - Omer-paša Latas 13
 - Pad Bosne 7
 - Partizanska priredba 88
 - Poruka 13
 - Prosidba 3
 - Rucante 13
 - Spomenik za druga Danila 90
 - Sretni princ 13, 88
 - Stara priča 88
 - Sud 13
 - Trapavi zmaj 88
 - U cara Trajana kozje uši 88
 - Zgode razbojnika Rumcajsa 13
- dramski amaterizam 88
- Drava, rijeka 50
- Drechler–Bižić, R. 54
- Dretar, Tomislav 90
- Drinići, naselje kod Bos. Petrovca 9
- Drinova Međa, selo kod Livna 54, 84
- Drljević 52
- Dronji, Ivić 48
- Druga peuljska četa 82
- Druga proleterska brigada 82
- Drugi festival [amaterske drame SR BiH] (Trebinje, 1962) 88
- Drugi festival dječje drame SR BiH (Gračanica, 1983) 88
- Drugi festival recitatora SR BiH (Pale, 1985) 88
- Drugi kongres KPJ u Vukovaru 53
- Drugi svjetski rat 2, 4, 9, 48, 49, 52, 82, 88
- Drugo zasjedanje AVNOJ-a 5
- Drulj, vrelo 55
- Drvar 3, 9, 53, 82, 88
 - vidi i: Titov Drvar
- Držanlije, selo kod Livna 49, 87
- Državni geološki zavod 83
- Državno odvjetništvo u Sarajevu 85
- Dubrovčanin
 - vidi: Rajković Špiro
- Dubrovnik 56, 88

Dubrovnik, časopis 50
 Dučić, Nićifor 50
 Duje, sveti 87
 Dujmović, Marko, urar 53
 Dukić, Jakov 52
 Dumača 7
 Duman, izvor rijeke Bistrice 4, 5, 6, 8, 48
 Dunav, rijeka 50, 55, 87
 Durković, Ljubomir 50
 Dušiknja, vrelo 55
 Duvanjsko polje 54, 55, 83, 86
 Duvno 6, 8, 48, 49, 54, 55, 56, 58, 82, 83, 88, 90
 Duvnjak, Erna 88
 Duvnjak, Mato, rudar 53
Duvnjak, Vinko 90
 Dvadeset četvrti festival amaterskih pozorišta
 SR BiH (Bugojno, 1982) 88
 Dvadeset peti festival amaterskih pozorišta SR
 BiH (Banovići, 1983) 88
 Dvadeset sedmi festival amaterskih pozorišta
 SR BiH (Živinice, 1985) 88
 Dvadeset šesti festival amaterskih pozorišta SR
 BiH (Bugojno, 1984) 88
 Dvadeset treći festival amaterskih pozorišta SR
 BiH (Ključ, 1981) 88
 Džaja, Berislav 88
 Džaja, fra Miroslav 6
 Džaja, Ivo 3, 49, 88
 Džaja, Ladislav 88
 Džaja, M. 54
 Džaja, Mirko 3
 Džal, Srećko 88
 Džalto, Luka 48, 82
 Džalto, Mato, zidar 53
 Džalto, Pavo, zidar 53
 Džalto, Stipo, zidar 53
 Džalto, Zlatko 88
 džamija Dukatara hadži-Ahmeda ili
 Glavica džamija 12
 džamije 12, 51

- Balaguša 12
- Beglučka 12
- Boruša 12
- Čurčinica 12
- Dukatara hadži-Ahmeda ili Glavica
 džamija 12
- Džumanuša ili Sinan-čauševa 12
- Firdusova 12
- Gazi-Husref-begova u Sarajevu 12
- Glavica ili Dukatara hadži-Ahmeda 12
- Lala-pašina ili Mustafa-pašina 12

- Milošnik 12
- Pašina ili Atlagića 12
- Perkuša 12
- Piragića 12
- potkulpolne džamije 12
- Sinan-čauševa 12
- Starogradska 12
- Tepet 12
- Zavra 12

Džebhana, mjesto na kojem se čuva oružje i
 municija 6

Džebine kuće 54

Džid 51

Džaja, Ilija 7

Džudža, Džefer-aga 51

Džumanuša ili Sinan-čauševa džamija 12

dački dom 49

Đaković, Luka 54, 84

Đakovo 50

Đelđum, Nasko 7

Đenova 85

- vidi: Genova

Đevđelija 88

Đivanović, Ilija 50

Đogić, Frano (Hodža) 8

Đonlagić, Omer, pekar 53

Đonlagić, Mustafa, pekar 53

Đurić 82

Đukić, Dušan 50

Đuran, Simo 49

Đuranac, dr. Josip, pravnik 85

Đurić, Vojislav 4

Egejsko more 51, 87

Ekert, Ivan 85

Eleuzis 87

Eluard, Paul 4

Eminovo Selo, selo kod Tomislavgrada 54

Engelhardt, H. 83

Engels, [Friedrich] 53

Engleska 85

Erceg, Stevo, pekar 53

Ešić, Šimo 58, 90

etnologija 12, 84

Europa 11, 49, 57, 87

Evans, Artur 56

Evropa

- vidi: Europa

farsa 88

Fehimović, Ejub 85

- Fejtek, Ljudevit 85
 Felkin, liječnik 57
 Festival amaterskih pozorišta u Živinicama 88, 90
 Festival djeteta u Šibeniku 58
 Filipović, Mirko 54
 Filipović, Rasim 3, 88
 film 13, 58, 90
 - dokumentarni 13, 58
 - dugometražni 13, 58
 - igrani 13, 58, 90
 - kratkometražni 13, 58, 90
 filmovi prikazani u Livnu
 - Balada o tenku
 - Čizme broj 46 58, 90
 - Dernek 90
 - Dvije polovine srca 13
 - Filmovi iz NOB-e 13
 - Ivo Lola Ribar 13
 - Komunisti Jugoslavije 13
 - Kumovi 90
 - Nemam ništa protiv boga 90
 - Ni muze ne šute u ratu 58
 - Obala života 90
 - Otac na službenom putu 90
 - Partizani 13
 - Splitski odred 13
 - Tito, strateg rata, strateg mira 13
 Filozofski fakultet u Zagrebu 83
 Firdus, Abdurahman 53, 85
 Firdus, Alibeg (gradonačelnik Livna) 7, 53
 Firdus, Jusuf, emir 12
 Firdusova džamija 12
 Firmus, Surionis 54
 Foča 6, 56
 Fojnica 6, 56, 57
 Fojnički grbovnik 54
 folklor 12, 13, 88, 90
 Fortis, Alberto 54
 foto-izložba 13, 90
 Friganović, Branko 88
 Francuska 50, 87
 francuski jezik 56
 Franičević, Jure Pločar 13
 Franičević, Marin 49
 Franičević, Nedeljko, gostioničar 53
 Franić, Mijo, pekar 53
 Franko 85
 Franjevački muzej u Sinju 54
 franjevcii 57
 Franjo, sveti 54
 fratri 50
 Fulgozi, Josip, zborovođa u „Dinari“ 85
 Gabela, naselje kod Čapljine 6
 Gaj, Ljudevit 50
 Gajret, društvo za potpomaganje muslimana učenika srednjih i visokih škola u BiH 85
 Galiardi 85
 Galić, Filip, zidar 53
 Galić, Ivo, drvodjeljac 53
 Ganović, Ibrahim 88
 Garašanin, Ilija 50
 Gasparini 86
 Gašić, Nikica 82
 Gavran, Ignacije 4
 Gavran, pjesma E. Alana Poe-a 88
 Gazi Husref-begova džamija u Sarajevu 12
 Gazihušrevbegova biblioteka 85
 Geneve 50, 85
 Genova 85
 Geološka istraživanja 83
 Geološki zavod Ugarske 83
 Geološko snimanje 83
 Geršković, Leon (Marin) 49
 Giljferding, Aleksandar 56
 Gimnazija „Mustafa Latifić“ 50
 Glamoč 2, 3, 4, 6, 12, 48, 49, 55, 56, 58, 82, 83, 87, 88, 90
 Glamočka kula 6
 Glamočko polje 2, 9, 49, 55, 83, 86
 Glamočko-livanjski NOP 82
 Glas Crnogorca, tjednik 50
 Glas slobode, glasilo Socijaldemokratske partije BiH, 53
 Glas, novine 9
 Glasinac, arheološki lokalitet 54, 86
 Glasnik dalmatinski, službeni list austrijske uprave u Dalmaciji 50
 Glasnik jugoslavenskih franjevaca 84
 Glasnović, dr. Matija, pravnik po nacionalnosti Albanac 85
 Glasonoša šutnje, pjesma Rapke Ormana 11
 Glavica 54
 Glavica ili džamija Dukatara hadži-Ahmeda 12
 Glavice, selo kod Livna 84
 Glavičica 87
 Glavina, manastir 50
 Glavni odbor Gajreta 85
 Glavni Štab Hrvatske (GŠ) 82
 Glavni štab NOP i DV za Sloveniju 2
 Glavni štab NOV 2
 glazba, limena 3, 7
 glazbena društva 7
 glazbena revija 3

- glazbene izvedbe
 - Vagnerove operete 7
 - Zajčeve opere 7
- glazbeno scenski kolaž
 - Šibom šivovala 13
- Gligića pećina 87
- Gluvuše 54
- Gnjilovača 54
- Golija
 - čatrinja 83
 - planina 55
- Golinjevo, selo kod Livna 50, 54, 84, 86
- Golja
 - vidi: Golija
- Goranova staza Bosnom (novi naziv Goranova proljeća u bh gradovima) 90
- Goranovo proljeće, kulturna manifestacija 5, 58,
- Goražde 3, 51, 88
- Gorica [Franjevački samostan u Livnu] 2, 4, 7, 8, 12, 48, 54, 57, 84
- Gorica [u Hercegovini] 54, 86
- Goričko groblje 84
- Gorjanović-Kramberger, [Dragutin] 83
- Gorke daljine, zbirka reportaža Slavka Gotovca 11
- Gornje livanjsko polje 82
- Gornje polje 54
- Gornji Grgurići, dio sela G. kod Livna 84
- Gornji Vakuf 2, 6, 9
- Gornji Zalukovik 54
- Gospić 50
- Gospodska pećina 87
- Gotovac, Nikola 48
- Gotovac, Slavko** 7, 9, 82, 90
- Gotovac, Stipo** 13, 58
- Gotovac, Vedrana** 12, 50
- Govedarica, B[laganje] 54, 55
- Govedarica, Blagoje** 86
- Grab, planinski prevoj 55
- Grabić, videoška zaravan 54
- Grabovac, fra Franjo 84
- Grabovac, Ivo, bankovni činovnik 85
- Grabovica 54
- Grac
 - vidi: Graz
- Gračac 82
- Gračanica 88
- gradina
 - Baraćeva g. 55
 - Cerina g. na Blagodijama 55
 - gradinski kompleks iznad Tušnice 55
 - gradinski kompleks kod Mokronoga 55
 - Gradac iznad Potočana 6, 55, 86

- Gradac iznad Vašarovina 55
- Ivića g. 54
- iznad Buhova 55, 84, 86
- iznad Suhače 55
- Kasalova g. 55
- kod Podgrede 55
- Lib 84, 86
- Mali gradac iznad Vašarovina 55
- Mandina g. 84, 86
- Mareljina g. 55
- Mrkodol 84, 86
- na Begovači 55
- na Crkvini 55
- na Grečici iznad V. Kablića 55
- na Gredini iznad Vrbovnika 55
- na Klačinama iznad Zagoričana 55
- na Privali 84
- Nuhbegovića g. 54
- prapovijesne 6, 54, 55
- Radinčić 54
- Reljina g. iznad Prijana i Štekerovca 55, 84, 86
- Selimovića g. 84, 86
- Šiljak, 55
- Tisno lice iznad sela Dolac 55
- u Grkovcima 84
- u Isakovcima 84
- u Koritima 84, 86
- u Letkama 84, 86
- u Raičkama 84
- u Vašarovinama 84
- u Vidošima 86
- u Zagoričanima 84
- Velika g. nad Brinom 55
- Velika g. u Petrovićima 84, 86
- Veliki gradac na Privali 84, 86
- vidi i: prapovijest

- Gradiška
 - Bosanska Gradiška 6, 53, 56
 - vidi: Servitium
- Gradska kafana [u Livnu] 3
- Gradsko poglavarstvo u Livnu 85
- Građanski klub 85
- Grahovo
 - vidi: Bosansko Grahovo
- Grahovsko polje 82
- Grahovsko-peuljski NOP 82
- Graz 50
- Grborezi, selo kod Livna 54
- Grbović, Jordanka
- Grci 55, 87
- Grepčić 54

- Grgić, Dragan (Antin), učenik 85
 Grgić, Ivana 84
 Grgurići, selo kod Livna 54, 84
 Grkovci, selo kod B. Grahova 6, 54, 55, 82, 84, 86
 Grubiša Ivan 82
 Guber, selo kod Livna 49
 Guberina, Rade 52
 Gubin, selo u Livanjskom polju 49, 82
 Gudački kvartet iz Sarajeva 13
 Gundulić 50
 Gunjača, S[tjepan] 54
 Gusle, pjesma Rapke Ormana 11
 Gutemberg, tiskarski stroj 9
 Gvozno (Kalinovik) 6
 Habsburgovac 85
 Hadži Mehmed–aga Šćeta
 – vidi: Šćeta, Hadži Mehmed–aga
 Hadži, Jusuf 12
 Hadžić, Fadil 3
 Hadžić, general 85
 Hadžijahić, Muhamed 51
 Hadži–Jusuf Livnjak 51
 Hadžiomerović, Jusuf, trg. pomoćnik 53
 Hafsa 51
 Halapić 54
 Halstatt 86
 han 51
 Han Prolog
 – vidi: Prolog
 Han Vrba
 – vidi: Vrba
 Handžić, Mehmed 51
 hanovi 56
 Hans Leichtmetall, tvrtka 2
 hatib, imam propovjednik 51
 Hasanaginica, dramska predstava 3, 7, 88
 Hauer, Fr. 83
 Hej Slaveni, himna 85
 Herceg, Ivan 54
 Hercegovina 2, 50, 82, 83, 86
 Hercigonja, Nikola 4
 Hernes 54
 hidroelektrana „Orlovac“ 87
 himna
 – S Dinare kršne (HGPD–a Dinare, napisao ju T. Alaupović, a uglazbio F.S. Vilhar) 7
 – Lijepa naša, hrvatska himna 85
 Hipsolotera, ikona s prikazom Bogorodice u crkvi Uspenja presvete Bogorodice u Livnu 12
 Historijski arhiv Split 49
 Hitler 49
 Hlebana, Hlebena, Hleuna, Hliuna, Hliuina 6
 – vidi i: Livno
 Hlevnoe 6
 Hlijevno, turski naziv Livna 56
 Hlivno, slavenski naziv Livna 6, 84
 Hlivnjska župa 6
 Hodžić, Bećir, mlinar 53
 Hodžić, Fuad 88
 hor
 – vidi: zbor
 Hotel „Đidić“ [u Livnu] 85
 Hozić, Advan 58, 90
 Hozo, Maho, pekar 53
 Hozo, Zajko, pekar 53
 Hrasno (kod Busovače, Kaknja i Neuma) 6
 Hrbljine, selo kod Glamoča 83
 Hrga, Andrija (spominje se i kao: Jandre, Jandrija) 54
 Hrga, Jakov 54
 Hrist
 – vidi: Krist
 Hrvat/i 48, 49, 82, 85
 Hrvatska 50, 83, 87
 – sjeverozapadna 85, 86, 87
 Hrvatska banka 85
 Hrvatska nacionalna zajednica (HNZ) 85
 Hrvatska narodna čitaonica 50
 Hrvatska pučka stranka 85
 Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) 85
 Hrvatska seljačka stranka (HSS) 52, 85
 Hrvatska sloga, list za politiku, gospodarstvo, obrt i trgovinu 85
 Hrvatska težačka stranka 85
 Hrvatski Blok 85
 Hrvatski Mihaljevci, kod Požege 53
 Hrvatski zmaj 85
 Hrvatsko katoličko zanatljsko društvo u Livnu 53
 Hrvoje, vojvoda 54
 Humo, Hamzo 3
 Huskić, Šukrija 9
 Hvar 48
 Ibrahim–han 51
 Iguman 50
 – vidi i: Knežević, Stevan
 ikone 12
 Ilarion, Cetinjski mitropolit 50
 Ilić, Pavle 88
 Ilić, Vojislav 50

- Ilindan 50
- Iliri 6, 87
- Ilirik (Illyric) 55, 87
- ilirski
 - period 6
 - pokret 50
- Ilovača, V. 57
- imara [imaret], javna dobrotvorna kuhinja 51
- Imotska čitaonica 50
- Imotski 3, 48, 50, 55
- In Alperio (Prolog) 54
- Indija 87
- Insanić, Ibrahim, bankovni činovnik 85
- Institut za historiju radničkog pokreta
 - Dalmacije 52
- Internacionalno radničko društvo 53
- Ionesco, Eugene 88
- Isak, dr. 85
- Isak, Jasmin 88
- Isakovci 86
- Islam 51
- Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 49
- Istanbul 51
- Istok 87
- Istra 50
- Isus, na slikama 12
- Išek, Tomislav 85
- Italija 48, 56, 85, 87
 - južna 86
- Italijani
 - vidi: Talijani
- Itinerarium Antonini 87
- Ivančić 84
- Ivanović. Ivo, zidar 53
- Ivanović, Jozo 85
- Iveković, Mladen 4
- Ivetić, Vojislav 82
- Ivića gradina 54
- Ivković, don Jozo 54
- Ivković, Dragiša 3
- Ivković, Svetlana 88
- Ivovik 55
- izložbe
 - foto-izložba 101 godine KPJ 13
 - foto-izložba Tito u arhivskim dokumentima 13
 - izložba crteža Ismeta Mujezinović 13
 - izložba grafika Virgilija Nevjestača 13
 - izložba kipara Josipa Konte 13
 - izložba knjiga za djecu 13
 - izložba slika Bedre Šeremeta 13

- izložba slika Gabrijela Jurkića 13
- izložba slika Hasana Ljubunčića 13
- izložba slika i grafika Ivice Šiške 13
- izložba slika i skulptura Joze Vrdoljaka 90
- izložba slika Vlade Marjanovića 13
- izložba slika Vlahe Bukovca i njegovih učenika 13
- izložba slika Zdravka Anića 13
- izložba slikara Ive Šeremeta 13
- izložba slikarskih portreta druga Tita 13
- Kulturno-istorijsko nasljeđe Livna, foto-izložba Ćire Rajića 90
 - Livnjaci Livnu 58
 - Mrtva priroda 90
 - Pejzaž u bosanskohercegovačkom slikarstvu XX vijeka 13
 - Pioniri u NOB-i 13
 - Prodajna izložba knjiga Veselina Masleša i Oslobođenja 13
 - Savremeno jugoslovensko slikarstvo 90
 - Španijo ljubavi moja 13
 - Tito u jugozapadnoj Bosni 13
- izvor
 - Bistrice 6
- Jablanica 3, 88
- Jablanović, Nada 49
- Jabuka, naselje u općini Sinj 49
- Jacob 57
- Jacobini, Ludovico 50
 - jadi Ne vujadine, zbirka pjesama Rapke Ormana 11, 89, 90
- Jadran
 - istočni 87
- Jadransko more 2, 86
- Jadrija, šibenska klapa 88
- Jagodić, direktor banke 85
- Jagodić, Jovo, direktor Trgovačke škole 85
- Jahić, Melita 88
- Jahjefendić, Sanita 88
- Jajce 3, 6, 13, 49, 82
- Jakac, Božidar 4, 5, 13, 14, 16, 25, 30, 34, 41, 45, 47
- Jakobini, Ludoviko
 - vidi: Jacobini, Ludovico
- Jakšić, Đuro 50
- „Jama“, poema Ivana Gorana Kovačića 4
- Jandrija (Jandre)
 - vidi: Hrga, Andrija
- Jandrijići, naziv za obitelj Hrga 54
- Janković, Ilija 50
- Janković, Manda 54

- japodska nekropola 54
 Jarebica, Jadranka 88
 Jarebica, Nihad 88
 Jarić, Salko, kovač 53
 Jaruga 83
 Jasenovac 49
 „Jastreb“ 85, taktička vježba 88
 Javra, vrelo 55
 Jazvo, Toni 3
 Jedanaesti festival amaterske drame SR BiH
 (Jablanica, 1980) 3, 88
 Jelčić 13
 Jelčić, Dubravko 4
 Jeleć, Bešir, mesar 53
 Jelenić, J[ulijan] 57
 Jelenić, Z. 87
 Jeremić, R. 57
 Jeremić, Simo 8
 Jerkin han 53
 Jerusalim, ikonostas Srpske pravoslavne crkve 12
 Jezerac 54
 Jezerce 84
 Jolić, fra Bogdan 84
 Jonesko, Ežen
 – vidi: Ionesco, Eugen
 Jordan
 – vidi: Kukoč, Ivan
 Jovanović, Drago 90
 Jovanović, Jova(n) Zmaj 49
 Jovanović, Milutin 50
 Jovanović, Sava, trgovac 85
 Jovičević, An. 50
 Jović
 – vidi: Krstulović, Vicko
 Jović, Boća i Boško 48
 Jović, Kostja
 – vidi: Krsutlović, Vicko
 Jozić, Krešo 54
 Jozić, Pere 54
 Jozića ograda 54
 Jozići 54
 Jugoslavenska akademija 83
 Jugoslavenski klub 53
 Jugoslavenski list 85
 Jugoslavija 5, 48, 49, 50, 85
 Jugoslavenski festival djeteta u Šibeniku 88
 Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) 85
 Jugoslovenska pučka stranka 85
 Juillet, Cyprian, stručnjak za prvljenje sira 85
 Jukić, Ivan Frano 6, 8, 56
 Jukić, Jure 54
 Juliis E. de 86
 Jurišić, Jakov 58
 Jurkić, Gabrijel 10, 12, 13, 38, 39, 40
 Jurkići 54
 Justinijanovo doba 86
 [Krstanović], Mara 84
 [Krstanović], Tomo 84
 K caru austrijskom, livanjski hotel 7
 Kaba (ćaba) 51
 Kablići, sela kod Livna 6, 54, 84, 85
 – Mali 49, 55
 – Veliki 49, 55
 Kačanj, naselje kod Bileće 54
 Kačić Miošić, Andrija 50
 Kadanj, vrelo 55
 Kadić, Muhamed Enverije 51
 Kaić, Anda 9
 Kaić, Andelka 6
 Kaić, Isidor / Izidor, pomorac, jedan od osnivača „Dinare“ 7, 53
 Kaić, Ivo M., trgovac 85
 Kaić, Josip A., limar 85
 Kaić, Jure 9
 Kaić, Katica, profesorica 85
 Kaić, M. M. 85
 Kaić, Mate 9
 Kaić, Matko, bankovni činovnik 85
 Kaić, Mićo, trgovac 85
 Kaić, Mijo 85
 Kaić, Nenad Kajo 58
 Kaić, Niko 53
 Kaić, Z. 57
 Kaića spomenici 84
 Kairo 51
 Kakanj 6
 Kalajdžinica 8
Kalender, Fahrudin 53, 85
 Kalender, Hodža 85
 Kalenić–Cinkara, Teufik 48
 Kalinovik 6
 Kalupi (Donje Ravni – Gacko) 54
 kameni nadgrobni spomenici 12
 kamenolom na Kapnici 54
 Kamerni teatar 55 Sarajevo 13
 Kamešnica 7, 54
 Kandić, Kosta 85
 Kandija, naselje u općini Bugojno 49
 kandijski ratovi 6, 87
 Kaniža, Muho, mlinar 53
 Kaniža, Zulfo, mesar 53
 Kanižaj, Pajo 88

- Kapnica
 – vidi kamenolom na Kapnici
- Karabeg, Hamid, rudar 53
- Karabegović, Ljubica 4
- Karadžić, Vuk 50
- Karan, Milan 85
- Karanjac, Dušan 8
- Karaula, fra Lovro 54
- Karavan Vesele sveske i Malih novina 90
- karavane 87
- Kardelj, Edvard 2, 5, 48
 – isto i: Bevac
- Karić, D. Živojin 49
- Karlo, kralj 85
 – isto i: Kralj Karlo
- Karlovac 50, 83
- Karpati 85
- kasaba, manji grad, provincija 51
- Kasalo Banić, Mato 8
- Kasalo Banić, Petar 8
- Kasalov gaj 6
- Kasalova gradina 87
- Kasalovo vrilo 55
- Kaselj 55
- Kaseljevi mlini 54
- kasnobrončano doba 86
- Kašić, kod Zadra 86
- Kaštela 50
- Kaštelan, Jure 4
- Katalinić, Dragomir, učitelj 85
- Katarina, sveta 54
- Katzer, Friedrich 83
- Katzeri, V. 83
- Kazali, Antun Paško 50
- kazalište 88
- Kazalište lutaka Zadar 13
- Kazalište narodnog oslobođenja 4
- Kazalište narodnog oslobođenja četvrte operativne zone 88
- Kazalište NOJ 4
- Kazanci, selo kod Bos. Grahova 82
- Kebo Alija 58, 90
- Kecmanović, Vlado 9
- Kelava, Jozo, rudar 53
- Kemura, Ibrahim 85
- Kesić, Slobodan 48
- Ketig, Tomislav 3, 88
- Kibela 12
- Kidrič, Boris 5
- kino
 – Cincar 3
 – Kino-sala 58
- Ograda 54
- kip Blažene Djevice Marije 57
- kipari 58
- kiparstvo 50
- kirurški pribor 57
- Kisić, Čedo 88
- KK KPH 82
- Klačine 54
- Klaić 50
- Klaić, Miho 50
- Klaić, V. 54
- Klaić, Vjekoslav 6
- Klanac, vododerina 54
- Klara, sveta 54
- klavir 4
- Klis 6, 87
- Klivunelide 83
- Ključ 82, 88
- knez Mutimir 6
- Knezović, fra Anto 57
- Knežević, Stevan 50
- Knin 49, 50, 56, 82, 86
- književnost 11, 13,
 50, 51, 58, 89, 90
- Knjižnica 7
 – Franjevačkog samostana na Gorici 12
 „Kod Franza“ (Franje Poznića) 7
- Kođdić, Jovo 8
- Kokotović, Ljubo, mlinar 53
- Kokotović, Miroslav, slikar (fotograf) 53
- Kolak, Rudi 48
- Kolendar Matice dalmatinske 50
- Koljane selo k. Vrlike 52, 82
- Komanda mjesta Sajković 82
- Kompolje, naselje u Ličko-senjskoj županiji kod Otočca 54
- Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) 49, 52,
 53, 82
- Konfortl, Salomon 6
- Konstituanta 85
- Konta, Josip 4, 13
- Konta, Mato, kovač 53
- Konta, Mato, zidar 53
- Konta, Vinko 9, 52, 82
- Kontine kuće 54
- Konzorcij „Aha“ 85
- Konzorcij „Ohoho“ 85
- konzularna predstavnštva 56
- konzulove pošte 56
- konj 56
- Konjic 50
- Konjik, Ilija, zidar 12, 53

- konjska zaprega 56
 Kopitar, Jernej 50
 Korićina 55, 83
 Korita 86
 Korošec 85
 Kos, Lada 90
 Kosa 84
 Kosorić, Andelija 50
 Kostić, Dušan 4
 Kostić, Laza 50
 Kotarsko vijeće 85
 Kotor 50, 85
 Kovač planina 55
 Kovač, Mirko 88
 Kovačevci 49
 Kovačević, Boriša (Šćepan) 49
 Kovačević, Desanka 87
 Kovačević, Ferdo 10
 Kovačević, Milan 88
 Kovačević, Veljko 85
 Kovačević, Vlajko 48, 49
 Kovači 83
 Kovačić, Ivan Goran 3, 4, 11, 49
 Kovačić, Željko 88
 Kovačuša 54
 Kozomara, Ilija 49
 Kozomara, Vaso 49
 KPH 48
 KPJ 48
 Krajiška NO udarna brigada
 - Deseta 2
 - Šesta 2
 - Treća 2
 Kralj Aleksandar
 - vidi: Aleksandar, kralj
 Kralj Karlo
 - vidi: Karlo, kralj
 Kralj Patar I.
 - vidi: Petar I. Karađorđević
 Kralj Tomislav
 - vidi: Tomislav, kralj
 Kralj, Milo 58
 Kraljević, G. 54
 Kraljević, Gojko 87
 Kraljevina Jugoslavija 49
 Kraljevina SHS 85
 Kranjčević, Silvije Strahimir 7, 8, 11
 kraška polja 55
 Kravar 84
 Kravarušić, Boško 48
 Krč 54
 Krehin gradac 86
 Kreševljaković 54
 Kreševo 56
 Krešić, Željko 48
 Krimski Tatari 56
 Krist 12, 50
 Krišto, Duško 88
 Krivić, Jozo 54, 68, 84
 Krivić, Mujo, mesar 53
 Krivić, Salih, učenik 85
 Krivići 84
 Krka, rijeka 50, 55, 87
 Krnjeuša, naselje kod Bos. Petrovca, 84
 Krstanović, Desanka 85
 Krstanović, Luka 84
 Krstanović, Milosav 90
 Krstulović, Vicko 52, 82
 Kruzi 48, 55
 Kuba, Ludovik 7, 56, 76, 77
 Kučuk Čelemedžu 51
 KUD Abrašević 3
 KUD iz Čapljine 90
 KUD Merhamet 3, 7
 KUD Proleter iz Sarajeva 13
 KUD Radnik 3, 7, 13, 58, 88, 90
 KUD Zarija Sunarić 88
 kuga 84
 Kujundžić, Simo, trgovac 85
 Kujundžija, Nedjeljko 52
 Kukoč, Ivan 52
 Kule 6, 56
 - Čošak ili Glamočka 6
 - Evrem 6
 - Firdusova 56
 - Klanac 6
 - Poletača ili Teber [Džaja je zove Poletuša] 6
 - Vejs 6
 Kulenović, Skender 3, 88
 Kulteša, Mirko 82
 Kulturno društvo „Cetinjani“ iz Sinja 52
 Kumovi, film 90
 Kupa, rijeka 2
 Kupanje, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
 Kupres 5, 48, 49, 55, 56, 58, 82, 85, 87
 Kupreška vrata 55, 56
 Kupreški bataljun 82
 kupreški tumuli 87
 Kupreško polje 55, 56
 Kurbaša, Ozrenka 88
 Kuripešić, Benedikt 54
 kurir 56
 kurirski poštanski promet 56
 Kušan, Vladislav 10

- Kutleša, Josip, trgovac 85
 Kutleša, Mirko 52
 Kutleša, Paula 3
 Kutleša, Tihana 88
 Kuzmanić, Ante 50
 Kvaternik, Eugen 50
- Lado, ansambl narodnih plesova i pjesama
 Hrvatske 90
 Laganin, Mitar 85
 Lakićević, Ognjen 4
 Lala-pašina ili Mustafa-pašina džamija 12, 51
 Lalić, Vinko 49
 Lam, austrijski delegat 50
 Larousse, I. 50
 Lašva [Lašvanska dolina!] 56
 laten, mlađe željezno doba 86
 Latifić, Alija 11, 52
 Latifić, Hadži Salihaga 85
 Latifić, Ibrahim 3, 9, 82
Latifić, Mahmut 5, 24
 Latifić, Mustafa, direktor Banke [kasnije, narodni heroj] 48, 52, 82, 85
 Latifić, Razija 48
 Latifić, Šefke 48, 82
 latinicia 56, 85
 Lausanne 50
 Lazarini, barun 7
 Lederer, Teodor 85
 Lekić, Dragan 90
 Lemo, Mujo, mesar 53
 Lemo, Rusvil 88
 Lenjin 53
 Leon III., papa 50
 Leonardo da Vinci 50
 Lešnjin 50
 Letica, Ivo, drvodjeljac 53
 Letka, selo kod Tomislavgrada 54, 84
 levanstske pošte 56
 Lib 55, 86
 – vidi: Delminij
 Libri 86
 Lička kaldrma 55
 liječenje ljekovitim biljem 57
 liječnik 57
 Lijepa naša, hrvatska himna 7
 Lijevno
 – vidi: Livno
 Lijović, Ivan, zidar 53
 Lika 2, 82
 likovno stvaralaštvo
 – Božidar Jakac 5
- limena glazba 3
 Linc
 – vidi: Linz
 Linz 9
 Lipa, selo kod Livna 54
 Lipno (Ljubuški) 6
 Lisinski, Vatroslav 3
 Liskovača na Dinari 55
 Lištani, selo kod Livna 5, 49, 87
 Lištica 6
 livanjska bura 7
 Livanjska četa 82
 Livanjska početnica 49
 livanjska/i/e 90
 Livanjski front 82
 Livanjski kulturni mozaik (LKM) 3, 7, 12, 13,
 58, 90
 Livanjski NOP 2, 82
 Livanjski partizanski bataljun 82
 Livanjski partizanski odred 82
 Livanjsko polje 2, 6, 10, 48, 54, 55, 82, 83, 84,
 86, 87
 Livanjsko-duvanjski NOP 82
 Livno 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 48, 49,
 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 82, 83,
 84, 85, 87, 88, 90
 Livny, grad u Rusiji na rijeci Sosni 6
 Livnjaci 49, 58, 88
 Livnjak 57, 85
 Lokvanji kada cvjetaju, zbirka pjesama S.
 Bilkića 11
 lokve 55
 – Alćelebića 55
 – Dušiknja 55
 – Kaulića 55
 – Livanjska 55
 – Slavčića 55
 Lopašić, Janko 82
 Lopatice, selo kod Livna 54, 84
 Lopatinac, selo kod Livna 49, 53, 54
 Lovren, Dane, drvodjeljac 53
 Lovrenović, Ivan 58
 Lovrić, Ivan 50
 Lovrić, Ivan, iz Sinja 54
 Lozana
 – vidi: Lausanne
 Lozančići 84
 Lozić, Grgo 54
 Lubinchi 54
 Lug, selo kod Tomislavgrada 54
 Luger, Pero, direktor Rudnika „Tušnica“ 85
 Lukanc, Mara 49

- Lukšić, Abel 50
 Lunaček, Vladimir 10
 Lusnić, selo kod Livna 48
- ljekaruše 57
 ljekovito bilje 57
 Ljesovinja, naselje kod Konjica 54
 Ljiljak, Milan 56
 Ljotić 52
 Ljuba (Markićuša) 54
 Ljubas, Mirko 54
 Ljubičić, Mile 49
 Ljubičić, Mirko 48
 Ljubić, Simo 50
 Ljubitelj posveštenija, srpsko-dalmatinski magazin 50
 Ljubljana 50
 Ljubnići, kod Visokog 54
Ljuboja, Svetozar 3, 56, 88
 Ljubunčić, selo kod Livna 58
 Ljubunčić, Bali-agá 12
 Ljubunčić, Hasan 13
 Ljubuša, planina u BiH 55
 Ljubuški 6, 86
 Ljuljaj se Lelo, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
- MacLean, Fitzroy 48
 Maček, [Vladimir] 52
 Mađarska 84, 85
 majdan 54
 Majkić-Japra 49
 Majske kulturne mozaik 13
 - sto i: Livanjski kulturni mozaik
 Makarska 7, 55
 Maklin, Ficroj
 - vidi: MacLean, Fitzroy
 Makljen, planina u BiH 2
 Mala Azija 87
 Mala Drežnica, na Cincaru 2
 Mala realna gimnazija u Livnu 53
 Male novine, list za mlade 58, 90
 Malešev, Svetozar 58
 Malez, Mirko 87
 Mali gradac 55
 Mali Kablići 55
 - vidi i: Kablići
 Mali točak 6
 Malovan, planina u BiH 48, 55
 Malovanska četa 82
 Malovanska poljana 2
 Maljković, Jovo 82
 Maljković, Nedjeljko 71, 72
- Mamić, Blaž 84
 Mamić, Jozo, trgovac 85
 Mamić, Mirko 54
 Mamić, Pešo [jedan od osnivača HPGD-a Dinare, NK-a Troglava, Troglavov prvi golman i firmopisac] 7
 Mamića posjed 54
 Mamići, livanjsko prezime 54
 Manastir sv. Arhanđela 50
 Manastirine, prapovijesni lokalitet 86
 Mandek, jezero podno Tušnice, Livno 54
 Mandić, Anto, kovač 53
 Mandić, Dominik 84
 Mandić, Ivo – Gale 54
Mandić, M[ihovil] 87
 Mandić, Mihovil 6, 54
 Mandić, Nikola 48
 Mandić, Pero Rajan 54
 Mandići 84
 Mandino Selo, selo kod Tomislavgrada 83
 Mandjeralo, Ante 54
 Mandjeralo, Božo, rudar 53
 Mandjeralo, Ilija 54
 Mandjeralo, Matan 53
 Mandjeralo, Mato 54
 Mandjeralo, Nikola 54
 Mandjeralo, Stipe 53
Mandjeralo, Stipo 6, 54, 58, 84
 Mandjeralov posjed 54
 Manojlović, Nedeljko 52, 82
 Maravić, nekropola na Glasincu 86
 Marche, regija u središnjoj Italiji 87
 Marelja, Ilija 48
 Margeta, Ratko (Šimin), učenik 85
 Margetić, Đorđe 8
 Marić, Ignjat 82
 Marić, Tudor 85
Marić, Z[dravko] 54, 86
 Marija – Blažena Djevica, slike 12
 Marinčić, Ivan, zidar 53
 Marjanović, Jako, drvodjeljac 53
 Marjanović, Vlado 13
 Marke
 - vidi: Marche
 Markov, Jozo, drvodjeljac 53
 Marković, Mile 52, 82
 Marković, Slobodan Boda 90
 Marković, Stipo 6, 8
 Marks, [Karl] 53
 Marksistički centar konferencije SKH
 - Zajednice općina Split 52
 Marović, Ivan 87

Marović, Neda 52
 Maršal Tito 5
 Martić, Grga 8
 Marunice, livanjsko prezime 84
 Masleša, Veselin 9
 – vidi i: Veselin Masleša, nakladnik
 Mašet, njive 54
 Mašeti, lokalitet u Stupama kod Livna 54
 Matica hrvatska 50
 Matica srpska 11
 Matići, livanjsko prezime 84
 Mazalić, Đoko 12
 Mažuranić, Ivan 50
 medaljon 54
 medicina 12, 57
 Medicinska enciklopedija 57
 medicinski studij 57
 Medina 51
 Mediteran 55, 87
 Međugorje 55
 Međunarodni dan teatra 88
 Mejdan 54, 84
 Meka 51
 menzil, tatarska pošta u Turskoj carevini 56
 menzilhana, poštanska stanica gdje su se držali pripravni odmorni konji za tare
 – poštare 56
 menzildžija, tatar – poštar koji je prenosio poštu na konju 56
 Merhamet 3, 7, 49
 – isto i: KUD Merhamet
 Mešta, zadarska tvrđava 50
 Meštrović han u Livnu, iznad pravoslavne crkve 56
 meteorološka postaja 56
 Meteorološka stanica u Livnu 87
 Meterić, Ilija 82
 Meteris 55
 Metković 48, 56
 Mezdić, Antun 4
 Mi mladi, novine 9
 Mihajlo, Dubravka 88
 Mihajlo, knez 50
 Mihajlović, Borislav – Mihiz 88
 Mihajlović, [Draža] 52
 Mihajlović, Draža 85
 Mihal, Ladislav 49
 Mihaljević Mate iz Potočana 54
 Mihaljević, Branko 88
 Mihaljević, Ivan 57
 Mihaljević, Ivan iz Zagoričana 54
 Mihaljević, Jakov 48

Mihaljević, Nikola 54, 70, 85
 Mihaljevići, livanjsko prezime 84
 Mihaljica, Veljko 82
 Mihić, Todor 12
 Mikolji, Vinko 54
 mikroskop 57
 Milano 88
 Miler, Hajner
 – vidi: Müller, Heiner 88
 Miletić [fra Augustin], biskup 54
 Miletić, Nada 86
 Milica, supruga Jovana Sundečića 50
 Miličević, Marko 8
 Miličević, školski nadzornik 85
 Milorad, Zora, učiteljica 85
 Miloš, Ajder – Kepec 48
 Milošević, Simo 54
 Milošnik, džamija 12
 Milutinović, Ivan 9
 Milutinović, Svetozar 3
 Miljković, Branko 4
 mimar–baši, građevinski nadzornik 6
 Mineraloško–geološki odjel Narodnog muzeja 83
 Ministarstvo pravde 85
 Ministarstvo rata za BiH 56
 Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu 85
 Mioč, Ante 52
 Mioč, Ante Španac 82
 Mioč, Frano (Ivin), učenik 85
 Mioč, Frano 88
 Mioč, Izvor 88
 Mioč, Jozo, drvodjeljac 53
 Mioč, Pero 3, 58, 88, 90
 Mioč, Sergej 88
 Misna bašča, groblje u Banjoj Luci 84
 Miše, Jerolim 4
 Mišetić, Roko 50
 Miši 54, 86
 Mišić, Ivan, profesor 85
 Mišić, Ivan 54
 Mišić, Ivka 54
 Mišić, Ivo – Ćipukara iz Sturbe 54
 Mišić, Ljuba (Markićuša) 54
 – isto i: Ljuba (Markićuša)
 Mišić, Mirko 54
 Mišić, Slaviša 88
 Mišić, Stipe 54
 Mišić, Željko 54
 Mišići, livanjsko prezime 84
Mišković, Anto 4, 8, 90
 Mišković, Marijan 54
 Mitranić, Đoko, trg. pomoćnik 7, 53

- Mitranić, Ljiljana 88
 Mitranić, Vladimir 88
 Mitranić, Vojkica 49
 Mitrović, doktor 54
 Mitrović, Milorad 88
 Mitrović, Stefan 4
 Mjesna organizacija SRPJ 53
 Mjesni komitet KPJ Livno 82
 Mladen, ban 87
 – vidi i: Šubić, Mladen ban hrvatski
 Mlađeškovci, selo kod Glamoča 54
 Mladi Krajišnik, novine 9
 mlađe željezno doba 86
 Mleci 6
 Mlečani 6, 50
 Mletačka [Republika] 87
 Mletačka Republika 56
 Mletci 50
 Mliništa kod Glamoča 2, 3, 49, 55
 Mojsinović, Velimir, činovnik 85
 Mojsisovics [von Mojsvar] E[dmund Johann August Georg], austro-ugarski geolog i paleontolog 83
 Mokranjac, Stevan 3
 Mokronoge, selo kod Tomislavgrada 55, 83
 Monarhija 56
 Monte Buslinio, rimska putna postaja 54
 Montebulsi 54
 – vidi i: Monte Bulsinio i Bulsinio
 Morejski rat 87
 Mornar, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
 Moskva 50
 Mostar 3, 8, 9, 13, 48, 50, 56, 83
 Mostarske kiše, glazbeni ansmbel 90
 Mramorno more 51
 Mrčaj na Raduši 55
 Mrkodol, selo kod Tomislavgrada 83, 86
 Mrkonjić Grad 3, 48, 82
 Mrkonjić-Grad 88
 Mrša, Lamija 88
 Mrša, Salih 88
 Mrvić, Marko 48, 82
 Muftić, Anto, drvodjeljac 53
 Muhamed II., turski sultan 56
 Muhamed-paša 51
 mujezin, osoba koja u džamijama poziva vjerinike na molitvu 12, 51
 Mujezinović, Ismet 13
 Mujezinović, Mehmed 12, 51
 Mukišnica, rijeka 86
 Mulalić, Mahmutaga, trgovac 85
 Mulalić, Mustafa, činovnik 85
 Mulić, Derviš 3
 Mulić, Meho, trgovac 85
 Murga, Ismet 88
 Murpašina tabija 6
 – vidi i: tabije
 Murtić, [Edo] 4
 Musliman/i 48, 51, 82, 85
 Muslimansko društvo Sloga 53
 Mustafa-pašina džamija ili Lala-pašina džamija 12
 Mušić, Mirsad 88
 muteselim, vezirov povjerenik 6
 Mutimir, knez 6
 – isto i: knez Mutimir
 Muzej školstva 8
 Muzička škola Livno 13
 nadgrobni spomenik 84
 Naerlović, Božo 85
 Naerlović, Đoko, mlinar 53
 Naerlović, Mićan 83
 nagrada 3
 Nakić, Mihajlo 85
 Narandžić, Mirko, radnik 85
 Narodna i univerzitetska biblioteka BiH 85
 Narodna osnovna škola u Livnu 85
 Narodna skupština 85
 Narodna stranka 50
 narodne nošnje 12
 Narodne novine 83
 Narodni klub 53
 Narodni list, Zadar 50
 Narodni muzej [u Zagrebu] 83
 Narodni univerzitet u Livnu 88
 Narodni univerzitet u Livnu 49
 Narodno pozorište Banjaluka 13
 Narodno pozorište Bosanske krajine iz Banja Luke 13, 58
 Narodno pozorište iz Subotice 90
 Narodno pozorište Mostar 13
 Narodno pozorište Sarajevo 13
 Narona, rimsко naselje na području današnjeg sela Vid kod Metkovića, RH 83, 86
 nasip 6
 Nastasijević, Miroslav 88
 nastupi 3
 Naš vijenac, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
 natjecanja 3
 Naturalis historia [Poznavanje prirode], djelo je Plinija Starijeg nastalo u 1. st. 55
 naučni skup
 – vidi: znanstveni skup
 Nazor, Vladimir 3, 4, 48, 49, 82

- NDH 82
 Nedić 52
 nekropolja 54, 86
 Nenadić, Aleksa 52
 Neretva, rijeka 2, 13, 55, 82, 87
 Neum 6
 Nevena 88
 Nevenka 50
 Nevesinje 6
 Nevjestačić, Virgilije 13
 Nezavisna Država Hrvatska 49
 Nijemci 48
Nikić, Dušan 6, 11, 54, 55, 86, 87
 Nikić, Jelisaveta 50
 Nikić, Marko 50
 Nikić, Roksanda 50
 Nikola, crnogorski knjaz i kralj 50
 Nikolić 53
 Nikolić, sreski načelnik 85
 Nikšić 50
 Ninković, Mitar 48
 Niš 3
 Niža gimnazija u Livnu 49
 NOB 4, 9, 13, 82
 nogometna lopta 7
 NOP 48, 52, 82
 NOV 2, 13
 novac
 – vidi numizmatika
 Novak, Grga 87
 Novakovci 2
 Novaković, Mićo 8
 – vidi i: Pipo Dalmatin
 Novakovićeva „Vila“ 50
 – vidi: Vila
 Novi Sad 11, 50
 NOVJ 48
 Novosađanin 88
 Nufer, Jacob 57
 Nuhbegovića gradina 54
 – vidi i: gradine
 numizmatika 12, 87
 Nušić, Branimir 3

 Njegoš 50
 Njemačka 49, 57
 njemački jezik 56

 Obala života, film 90
 Obištenjače 54
 Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu 82
 Obradović, Branko 82

 Obradović, Dositej 50
 Obradović, Milan 83
 obrazovanje 49
 Obrovac 3
 Obznana, dekret vlade Kraljevine SHS-a od
 30. 12. 1920. kojim su ograničena
 demokratska prava građana u korist
 države 53
 Obzor, novine 10, 83
 Od vidika do povika, zbirka pjesama R. Ormana 89
 Odbor SUBNOR-a Zajednica općina Split 52
 Odbor za organizaciju LKM 90
 Odesa 50
 odgoj 49
 Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a 9
 Ogrizović, Milan 3, 7, 88
 „Ohoho“, humorističko-zabavni list 85
 OK KPJ Drvar 82
 OK KPJ Glamoč 48
 OK KPJ Livno 48, 82
 OK SKOJ-a Livno 48
 Okruglo, dolina Cetine 87
 Okružna oblast iz Travnika 53, 85
 Okružni NOO Livno 49
 OKUD „I. G. Kovačić“ Livno 90
 okupatori 82
 Omer-efendija, imam 51
 Omerovići, naselje u općini Tomislavgrad 83
 Omer-paša Latas 56
 Općina Split 87
 Općinski NOO Donje livanjsko polje 49
 Općinski odbori SUBNOR-a iz Livna 52
 Općinski odbori SUBNOR-a iz Sinja 52
 Općinsko vijeće 85
 Opština Split
 – vidi: Općina Split
 Opštinski NOO Donje livanjsko polje
 – vidi: Općinski NOO Donje livanjsko
 polje
 Opštinsko vijeće
 – vidi: Općinsko vijeće
 Orač, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
 Oraščić, Cvijo 48, 82
 Orešković, Marko 82
 Organizovani radnik, novine 53
 Orguz, selo kod Livna 87
 Orlić, crnogorski godišnjak... 50
 Orlovac, hidroelektrana 87
 – isto i: Hidroelektrana „Orlovac“
 Orlovača 54
 Orman, Imšir 54
 Orman, Mujo 54

- Orman, Rapko** 11, 58, 88, 89, **90**
Orman, Suljo, zidar 53
Ormanove kuće 54
Orozović, Ratko 58, 90
Osijek 53
Oslobođenje, nakladnik 11, 13
Oslobođenje, novine 9, 11, 48
Osmanlije, narod 6
osmanski period 87
osnovne škole 49, 85
OŠ u livanjskom kraju za vrijeme 2. svjetskog rata:
 – u Bastasima 49
 – u Bogdašima 49
 – u Čaprazlijama 49
 – u Čelebiću 49
 – u Čukliću 49
 – u D. Rujanima 49
 – u Guberu 49
 – u Gubinu 49
 – u Livnu 49
 – u Lopaincu 49,
 – u Ljubunciću 49
 – u Podgradini 49
 – u Podhumu 49
 – u Priluci 49
 – u Prologu 49
 – u Radanovcima 49
 – u Sajkoviću 49
 – u Vrbici 49
Osnovna škola u Priluci 58
osnovno obrazovanje 85
Ostrožac, potok zapadno od Tomislavgrada 83
OŠ „12. oktobar“ [u Livnu] 90
OŠ „I. G. Kovačića“ Livno 13
Otac na službenom putu, film 90
Otinovci, selo kod Kupresa 85
Otok, kod Sinja 54
Otomansko carstvo 6
Ožegović, Maja 4
- Pač, K.**
 – vidi: Pasch, Karl
- Pad Bosne, dramska predstava** 7
Pad Bosne, dramska predstava M. Bogovića 7
Padova 12, 57
Padovanski 87
Petrović, Gligo 50
Pajčin, Kosta 82
Pajčin, Rajko 88
Paklina, planina u BiH 55
Palavestra, V[lajko] 54
- Palem naselje kod Sarajeva** 88
Paljetak, Luko 88
Pamet i sreća, pjesma S. S. Kranjčevića 7
Panon(c)i 87
Panonija 55, 86, 87
Pantoš, Mirko 48
Papić, Mitar 8
Papratno (Kakanj, Foča) 6
partizani 13, 48, 49, 52, 82
Partizanska priredba, dramska predstava 88
Partizanska staza, memorari A. Latifića 11
Partizanska zakletva 82
partizanske čete 82
Parun, Vesna 4, 89
Pasch, Karl(o) 54
Paser, Adolf 56
Pašalić, Andža 84
Pašalić, Esad 6, 54, 87
Pašalić, fra Jako 85
Pašalić, Tomislav 52
Pašić, [Nikola], predsjednik vlade Kraljevine SHS 85
Pašina ili Atlagića džamija 12
pašnjak 55
Pavasović, Petar 8
Pavelić, [Ante] 49, 52
Pavelić, Nikica 82
Pavletić 84
Pavletići, livanjsko prezime 84
Pavlinović, Mihovil 50
Pavlović, Živko, trgovac 85
Pečuh 84
Pećanac, [Kosta Milovanović], četnički vojvoda tijekom 2. svjetskog rata 52
Peitinger, Leopold 84
Pejić, Marijan, pristav [pomoćni činovnik] 85
 pejzaž 82
Pekić, Berislav 88
Pelagić, Vasa 50
Pelik, Silvio 50
Pelva, rimska putna postaja na području današnjih Lištana kod Livna 54, 87
Penjak, učenik 85
Peran, Vlado 49
Perić, Ivan 52
Perić, Marinko 52
Perić, Mile 9, 53
Perić, Miloš 85
Perić, Vergilije 50
[Periša], Matija 84
Periša, Stjepan 84
Perišići 84

- Perković, Augustin, pekar 85
 Perković, Jelisaveta 53
 Perković, Jure 53
 Perković, Tomo – Tomiša iz Potoka 54
 Perkovići, livanjsko prezime 84
 Perkuša, džamija 12
 Peroje, naselje u Istri 50
 Pervan, Manda 84
 Pervanuša, vrelo 55
 Perzija 87
 Peta crnogorska brigada 82
 Peta kраjiška divizija 82
 Petar I. Karađorđević, kralj 85
 Peti kраjiški NOP 2
 Peti kраjiški odred 82
 Petranović, Božidar 50
 Petrić, M[ario] 54
 Petrić, Mario 6, 84
 Petrićevac, dio grada Banjo Luke u kojem se
 nalazi Franjevački samostan 84
 Petrović Njegoš, Nikola 50
 Petrović Vulov, Gliga 50
 Petrović, Dušan (Nikolin), učenik 85
 Petrović, Dušan, Veliki župan Travničke
 županije 85
 Petrović, Ilija 84
 Petrović, Jelena 84
 Petrović, Mirko (Nikolin), učenik 85
 Petrović, Špiro 50
 Petrovići, livanjsko prezime 86
 Peuljski [partizanski odred] 82
 Peutingeriana
 – vidi: Tabula Peutingeriana
 Pezelj, Vlado 52
 Pidriš, selo kod Uskoplja 9
 Pijade, Moša 5, 9, 48
 Pilar, Gjuro 83
 Pilar, Martin i Tereza (rođ. Čulić) 83
 Pilipović, Tomo 54
 pionir 49
 Pionir, list 49
 Pipo Dalmatin
 – vidi: Novaković, Mićo
 Piragića džamija 12
 Pivčić, Adis 88
 Pivčić, Ago 46, 81, 111
 Pivčić, Juso, pekar 53
 pjesnik 50
 pješak 56
 PK KPH [za Dalmaciju] 82
 planinski pašnjak 55
 planinski prevoji 55, 87
 Plenča, Dušan 52, 82
 Pliczka, Karl 84
 Plinije [Stariji, latinski Gaius Plinius Secundus
 Maior; 23. – 79.], rimski pisac i
 znanstvenik 55
 Pliva 55, 83
 Ploča, prijevoj [na dionici magistralnog puta
 Livno – Tomislavgrad] 54
 Pobuna vatre, zbirka pjesama D. Zagorca 11
 početnica
 – vidi: Livanjska početnica
 Podglinić 54
 Podgradina, selo kod Livna 6, 49, 54, 85
 Podhum, selo kod Livna 6, 13, 49, 54, 58, 86, 87
 Podić, zaravan na Vidoškoj gradini 54
 Podružnica Saveza građanskih radnika 53
 Podunavlje 87
 Poe, Edgar Alan 88
 poema 4
 poezija 4, 82
 POJ 2, 48
 pokladi, u Katoličkoj crkvi vrijeme prije
 korizme 54
 Pokrajinska uprava u Sarajevu 53, 85
 Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju 52
 Poletača, kula 6
 – isto i: Poletuša
 Poletjelo jato vrana, pjesma J. Jovanovića
 Zmaja 49
 Poletuša, kula 6
 – isto i: Poletača
 politička situacija 85
 političke stranke i udruženja 56
 Poljanić, Aleksandar 51
 Poljica 87
 Poljić, Marko 49
 Poljoprivredno dobro 85
 Poljska 6
 Ponornice, zbirka pjesama D. Nikića 11
 Pop, pravoslavni svećenik 50
 Popadić, Momčilo 90
 Popović 3
 Popović, Lazar 50
 Popović, Milorad 88
 Popović, Simo 50
 Popović, Vlado 52
 Popovića kuće 54
 Porfirogenet, [Konstantin] 6
 portal 54
 Portret moga grada, radio emisija 3
 Poruka, dramska predstava 13
 Posušje 48, 55
-
- 335

- pošta 56
 - ratna pošta 56
 - službeni jezici pošte 56
- poštanske
 - tarife 56
 - postaje 56
- poštanski ured u Drvaru 53
- Potkraj, selo kod Livna 2, 54
- potkulpolne džamije 12
- Potočani 49, 55, 84, 86
- Potok, selo kod Livna 54
- povijest školstva 49
- povijest zdravstva 56
- Pozdrav domovini, pjesma P. Preradovića 7
- Pozdrav maju, priredba 90
- Poziv pionira, pjesma J. Jovanovića Zmaja 49
- Poznić, Franjo 7
- pozorište
 - vidi: kazalište
- Pozorište lutaka Banjaluka 90
- Pozorište lutaka Mostar 90
- Pozorište mladih Sarajevo 90
- Požega 50, 53
- Prag 50
- prapovijesno naselje 86
- prapovijest 6, 54, 86, 87
- Pravdić, Boro 88
- pravoslavna crkva u Livnu 12
- pravoslavno groblje 54
- predstave 3, 7, 13, 56, 58, 90
- Prekaj, naselje u općini Drvar 9
- Premužić, Stjepan, bankovni činovnik 85
- Preodac, naselje u općini Bosansko Grahovo 9
- Preoti, Petar 50
- Preporod, KUD u Livnu 3
- Preradović, Petar 7, 50
- Prgomet, katolički svećenik 53
- Pribičević, Svetozar 85
- Prica, [Ognjen] 4
- Priče partizanke, priče za djecu B. Ćopića 9
- Prijan 55
- Prijedor 6, 56
- Prijić, Svetozar 4
- Prikorika, naselje u Livnu 6, 56
- Priluka, selo kod Livna 48, 49, 55, 58, 83
- Prisap, selo kod Livna 49, 87
- Prisika, naselje u općini Tomislavgrad 55
- Prisoje, selo kod Tomislavgrada 54, 86
- Priština 13
- Privala 55, 86
- Probikuk, brdo iznad Livna 6
- Profesor/i 85
- Brkić, Ahmed 85
- Kaić, Katica 85
- Mišić, Ivan 85
- Vlaho, Žarko 85
- Prohaska, Viktor 7
- Proleterske brigade
 - Četvrta 2
 - Druga 2
 - Prva 2
 - Treća 2
- Prolić, Esad 9
- Prolog, selo kod Livna 49, 54, 55, 56, 83, 85, 87
 - han 83
 - kula 6
 - isto i: In alperio
- Prološka draga 83
- promet 86
 - kurirski poštanski promet 56
 - PTT promet u Livnu 56
 - roba 87
- Propadalo, Nine (Perin), učenik 85
- Propaganda [Fide], Kongregacija za evangelizaciju naroda Katoličke crkve 57
- Prosidba, dramska predstava 3
- Prosik, planinski prijevoj 55
- Prosvjeta, KUD u Livnu 3
- Prosvjeta, list za crkvu, školu i pouku 50
- prosvjetna djelatnost 49
- prosvjetni radnici 49
 - Cecilia Čabo 49
 - Jozo Boko 49
 - Marijana Bartol 49
 - Nijaz Alikadić 49
- Prosvjetni odsjek Okružnog NOO-a Livno 49
- Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu 49
- Protokol crkovni 8
- Provo, selo kod Livna 82
- Prozor
 - grad u BiH 2, 9, 55, 82,
 - kod Otočca u RH 54
- Prva brigada narodne odbrane BiH 82
- Prva dalmatinska udarna brigada 2
- Prva proleterska brigada 82
- Prvi festival [amaterske drame SR BiH] (Goražde, 1960) 88
- Prvi festival amaterskih orkestara BiH (Livnu, 1962) 3
- Prvi festival dječje drame SR BiH (Gračanica) 88
- Pucar, Đuro Stari 48
- Pučka stranka u Livnu 53
- Pungartnik, Marijan 90

Puškar, Ivan 54
 Puškarević, Kosta, trgovac 85
 put(ovi) 55, 56
 Putnik, pjesma P. Preradovića 7
 putopis 51

- Putopis Evlije Čelebije 6, 8, 12
- Putopis u Meku Hadži Jusufa Livnjaka 51

 Putto 54

- vidi i: andeo

 Rački, Franjo 50
 Radanovci, naselje u općini Livno 49
 Radaslije, naselje u općini Glamoč 49
 Radauš, Vanja 4
 Radeta, Božo 48
 Radičević, Branko 50
 Radić 85
 Radić, Ilija, gostioničar 85
 Radić, Ljubo, mlinar 53
 Radić, S. 85
 Radić, Slavko 48
 Radimsk/y/i, Vaclav 6, 54, 86
 Radinčić, raniji naziv za Vidoše 54
 Radinčić, gradina 54
 radio-nastup 3
 radio-farsa 88
 Radivojša, Todor 85
 Radna organizacija „Bosna“ 88
 radnička klasa 53
 Radničko jedinstvo, list Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije 53
 Radnić, Anto 3
 Radnić, Mato – Baja 54, 57, 84
 Radnik, KUD 3, 13, 58, 88, 90
 Radoje 88
 Radovan, Miho 49
 Raduša 55
 Raička, gradina 86
 Raić, Ćiril Ćiro 90
 Rajčević, Rajko 48
 Rajić, Ćiro

- vidi: Raić, Ćiril Ćiro

 Rajković, Spiro / Špiro / Spiridon, austrijski konzul u Livnu 8, 56
 Rama 2
 rano brončano doba 86
 Rapovine, naselje kod Livna 84
 Rasno (Lištice) 6
 Rastićevo, naselje kod Kupresa 82
 Rastovača, toponim u Vidoškoj župi 54
 Rašeljke, naselje kod Tomislavgrada 84
 Ravanjska vrata 55

Razgovor s četom, pjesma B. Ćopića 88
 Razmirje, pjesma M. Dizdara 88
 redakcija 1
 Redžić, Mustafa 85
 Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture 90
 Relja, Stipo, dnevničar 53
 reljefni motivi 54
 Rendić Miočević, Duje 55
 Repanić, Nikola Gandi 52
 Repić, Mate 85
 Republički zavod za zaštitu spomenika kulture 90
 revija

- glazbena 3

 Ribar, Ivan 54
 Ribnik, danas općina u BiH nadomak grada Ključa 48
 rijeka 2, 3, 6, 7, 13, 50, 54, 55, 82, 83, 85, 86, 337

 Rijeka Crnojevića, grad u Crnoj Gori 50
 Rika, tok rijeke Bistrice kroz Livno 6
 Rilićka četa 52
 Rim 86, 87
 Rimac, Dane, cipelar 53
 Rimac, Stjepan, pekar 53
 Rimac, Zvonimir 88
 Rimljani 6, 54, 55, 83
 rimska cesta 54, 55, 86
 rimska naselja 6, 54
 rimsko doba 86, 87
 Risan, mjesto u Boki Kotorskoj, CG 50
 Ristić 13
 Ritka liska kod Crvenica (Duvanjsko polje) 86
 Riva, splitska 87
 Rizvić, Fazlo, kovač 53
 Rodos 51
 Rogatica 6, 54
 Roglić, Josip 55
 Roma 54
 Rosić, Jovo 9, 48
 Rosić, Milan 49
Rosić, Momir 10, 74
 Roško Polje, naselje u općini Tomislavgrad 55, 56
 Roversi, Marta 88
 Rubić, Ivo 87
 Rudan 84
 Rudine, vidoška zaravan 54
 Rudnik uglja „Tušnica“ 53
 Rujani, naselja u općini Livno [Gornji i Donji R.] 54
 Rukavina, Nikola 56
 Rupić, Slavko 49
 Rusija 50

- Ruvarac, Ilarion 50
 Ružić, Dušan, sreski načelnik 85
- Sa fronte slobode, novine 9
 Sajkovački [partizanski odred] 82
 Sajković selo kod Livna 48, 49, 54, 82
 sakralni predmeti 12
 Sakso 85
 SAKUDiO BiH 31 (Savez amaterskih KUD i organizacija BiH)
 Salgeti, Angelina
 – vidi: Salghetti, Angelina
 Salgeti, Đovani
 – vidi: Salghetti, Giovanni
 Salgeti, Franjo
 – vidi: Salghetti–Drioli, Francesco
 Salghetti–Drioli, Angelina, 50
 Salghetti–Drioli, Giovanni, dalmatinski skladatelj talijanskog porijekla, brat Francescov 50
 Salghetti–Drioli, Francesco, dalmatinski slikar talijanskog porijekla 50
 Salnama, godišnji almanah, kalendar 56
 Salona, metropola rimske prov. Dalmacije, današnji Solin, RH 54, 55, 86,
 Salonitana 87
 Salvia, rimska naselje na prostoru današnje Vrbe u Glamočkom Polju 87
 Salviae, rimska naselje na prostoru današnje Vrbe u Glamočkom Polju 54
 Samardžić, Mirko 85
 Samardžić, Vojin 85
 Samostan na Gorici 48
 San Francisco 50
 San Francisco della Vigna 57
 San Francisko
 – vidi: San Francisco
 Sana, rijeka 55
 Sanski Most 49, 86
 Santini, Edo – Đorđe 52
 Sarajevo 3, 9, 11, 12, 13, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90
 Sarajevska filharmonija 13
 Sarajlić 13
 Sarajlije, naselje u općini Tomislavgrad 83
 Saratov 50
 Sartr, Žan–Pol
 – vidi: Sartre, Jean Paul
 Sartr e, Jean Paul 88
 Sasona 86
 Sassari [divizija] 82
 Sava, rijeka 2, 55
 Savić, Isidor 49
 Savić, Pavle 54
 Savjetovanje delegata gerilskih odreda sa tromeđe 82
 Schiller 50
 Sedamnaesta krajiška brigada 82
 Sedić, Ela, učiteljica 85
 Seferćehaić, Bećo, zidar 53
 Seferćehaić, Hasan, mlinar 53
 Seferćehaić, Salih, slastičar 53
 Sekretarijat pokrajinskog izvršnog odbora SRPJ za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru 53
 Selim–paša, bosanski vezir 56
 Sentić, Marija 52
 Serafim, jeromonah 8
 serenada 7
 Sergejevski, [Dimitrije] 6
 Sergejevski, D. 54
 Servitium, antički naziv za Bos.Gradišku 54, 86
 Servittio 55
 Shakespeare, [William] 88
 Silivra, naselje/grad(ić) 51
 Silvan, rimski bog flore i faune 12
 Simonić, Franc 49
 Simonić, Vinka 49
 Sinan–čauševa džamija 12
 Sinj 3, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 82, 83, 87
 Sinjska meteorološka stanica 87
 Sinjski zavičajni muzej 54
 Sinjsko polje 83
 Sirmium, antički naziv današnje Sremske Mitrovice 87
 Skendervakufska konferencija 82, 87
 Skender Vakuf 48
 Skenderija 12
 Skerlić, Jovan 50
 SKOJ 3, 49, 52
 Skok, Joža 4
 Skoplje 51
 Skoza, jedan od izvora Bistrice koji se pojavljuje samo iza obilnih padavina 48
 Skradin 50
 SKUD „Ivana Gorana Kovačića“, zabavni orkestar 3
 Sladojevići 84
 Slap (Rogatica) 54
 Slaveni 6, 55, 87
 Slavica, Nikola 52
 Slavića vrelo 55
 Slavjansko društvo dobročinitelja i uzajamne potpore 50
 Slavjansko društvo sv. Ćirila i Metoda iz Odese 50
 Slavonija 2, 3

- Slavonski Brod 54, 83
 Slavska slava uvenuti neće, skladba 7
 slikari 58, 90
 slikarstvo 5, 10, 12, 13, 50, 58, 90
Slišković, Teofil 83
 Slobodna Dalmacija, dnevne novine 88
 „Sloga“, KUD? 85
 Slovačka 6
 Slovence/i 49, 85
 Sloveni
 – vidi: Slaveni
 Slovenija 2
 Slovinac, list za knjigu, umjetnost i obrt 50
 Slovo Gorčina, kulturna manifestacija
 održavala se u Stocu u čast M. Dizdara 11
 Smajlović, Avdo 3
 Smičiklas Tode [i.e. Tade] 87
 Smičiklas, [Tadija] 50
 Smndlaka, J. 54
 Smričani, naselje u općini Livno 54, 84
 Socijalistička radnička partija Jugoslavije 53
 Soča, rijeka 85
 Sočanski, Dejan 58
 Sokolović, Lala Mustafa-paša 12
 Soldatski put 54
 Solun 51
 Soneti, W. Shakespeare-a 88
 Sosna, rijeka 6
 Spaeth, bečki profesor porodništva 57
 Spaho, dr. Mehmed 85
 Spartanici 6
 Split 3, 13, 50, 52, 55, 56, 83, 87, 90
 Spljet 8, 85
 Spomenici
 – caru i kralju Franji Josipu 85
 – kralju Petru 85
 – kralju Tomislavu 85
 Spomen-muzej „Salih Mrša“ 88
 Spužpolje, Livanjsko polje 87
 SR BiH 88
 Srb, naselje u RH 88
 Srbi 48, 49, 50
 Srbija 2, 51, 50, 85
 Srbijanac 85
 Srđ, list za književnost i nauku 50
 Srđevići, naselje kod Livna 12
 Srebrenica 86, 87
 – vidi i: Argnetaria
 Srebrenik 56
 srednje brončano doba 86
 srednji vijek 6, 87
 Srednjoškolski centar u Livnu 88
 sredozemlje 87
 Sredozemno more 51, 87
 Srem
 – vidi: Srijem
 Sremska Mitrovica 87
 Sremski Karlovci 50
 Sreski komitet KPJ za Bosansko Grahovo 82
 Sreski NOO Livno 49
 Sresko poglavarstvo 85
 Srijem 85
 Srpska čitaonica 50
 Srpska kraljevska akademija 50
 Srpska privredna banka u Sarajevu 53
 srpski gerilci 82
 Srpsko pjevačko i tamburaško društvo „Sundečić“
 u Lijevnu 3, 7, 50, 53, 85
 Srpsko učeno društvo 50
 Srpsko-crnogorsko literarno dobrotvorno
 društvo 50
 Srpsko-dalmatinski magazin, godišnjak 50
 srpskohrvatski jezik 56
 Stambolska džada, putni pravac Sarajevo
 – Novi Pazar 56
 Stanišić 52
 Stanišić, Kosta 85
 Stanišić, Manojlo 8
 Stanišić, Nikola 85
 Starac Vujadin
 – bataljun 2, 49, 52, 82
 – narodna pjesma 11
 Starčević, Ante 50
 Staretina, planina 55, 83
 Stari Čardak 56
 Starigrad 48
 starije željezno doba 86
 Starogradska džamija 12
 stećci 54
 Stećci, (Gagrice – Čapljina) 54
 Stefanović, B. 23
 Steljac
 – nekropola 54
 – njiva 54
 Stevo 52
 – vidi i: Božanić, Andrija
 Stipanići, naselje u općini Tomislavgrad 83
 Stjepan II., ban bosanski 87
 Stjepan Tomaš, kralj bosanski 6
 Stjepan, kralj 54
 Stojaković, Jadranka 58
 Stojanka majka Knežopoljka, pjesma S. Kulenovića
 88
 Stojić, Mile 58, 88

- Stojsavljević, Nikola 12
 Stolac 11
 Stopne kroz kuću, zbirka reportaža S. Gotovca 11
 Stožišta, naselje u općini Bosansko Grahovo 55
 Stražbenica, naselje u općini Kupres 55
 Stražnica u Duvanjskom polju 86
 Strossmayer, Josip Juraj 50
 Strujić, Olga 52
 Strupnić, naselje u općini Livno 54, 87
 Stržanj 6, 82
 Studba 54
 Studena vrla 55
 Stulić
 – isto i: Štulić, Joakim
 – vidi: Stulli, Joakim
 Stulli, Joakim 6
 Stupe, naselje kod Livna 54, 87
 Stupovi (Priboj) 54
 Sturba
 – Donja Sturba 54
 – naselje 54, 84, 87
 – rijeka 54, 55, 87
 Subotica 90
 Subotić, Velimir 88
 Sučić, Branko (Jakin), učenik 85
 Sučić, Dobrila 49
Sučić, Dragoš 57
 Sučić, Florijan, cipelar (ćebedžija) 48, 53
 Sučić, fra Mihovil 57
 Sučić, Ljuban (Stipin), učenik 85
 Sučić, Mihovil 12
 Sučić, Mijo 54
 Sučić, Pavo (Stipin), učenik 85
 Sučić, Petar 57
 Sučić, Ruža r. Galić 57
 Sučić, Stipan (Ivin), učenik 85
 Sučić, Tade, krojač, tajnik Hrv.katoličkog zanatljijskog društva u Livnu 53
 Suec – vidi: Suez
 Suez 51
 Suhača, naselje kod Livna 6, 54, 55
 sukob učenika 85
 Sulejman-paša, skadarski muhafiz 6
 Sundečić
 – vidi: Srpsko pjevačko i tamburaško društvo Sundečić
 [Sundečić], Dušan 50
 Sundečić, Jovan 50
 Sundečić, Leso 50
 Sundečić, Pero 50
 Sundečić, Risto 50
 [Sundečić], Velimir 50
 Supilo, Franjo 50
 suru(n)džija, gonič koji na konju prati tatarske konje i tjera ih da brže idu 56
 Susreti Jugoslavije Abrašević 88
 Sutjeska, rijeka 13
 Sutjeska-film 13, 58, 90
 Sv. Sinod 50
 Sv. Spas 54
 Sveta Gora, bakrorez u Srpskoj pravoslavnoj crkvi 12
 Sveučilište u Zagrebu 83
 Svjetlo riječi, nakladnik 54
 Šabanović, Hazim 6, 51
 Šabanović, Salko, kovač 53
 Šalov, Mate 52
 Šamac 3
 Šarac, Nedim 85
 Šarića groblje 54
 Šarića zidine 54
 Šator, planina koja razdvaja Livanjsko polje od Glamočkog 9, 49, 55
 Šćeta, Hadži Mehmed–aga 56
 Šeferov, Vilko 4
 Šegvić, Pjer 48
 Šehić, Salih 9
 Šekspir
 – vidi: Shakespeare
 Šenoa 50
 Šerbedžija, Rade 90
 Šeremet, Alija 85
 Šeremet, Ivo 13
 Šeremet, Niko, drvodjeljac 53
 Šeremet, Salih (Bobulja) 85
 Šešum, Milica 49
 Ševarevo blato, sjeverni dio Livanjskog polja 83
 Šibenik 49, 58, 88
 Šibenski odred 52
 Šiler
 – vidi: Schiller 50
 Šimić, Ljubomir 88
 Šimrak, Janko 85
 Šipačno (Nevesinje) 6
 Šipića groblje 54
 Široka ćuprija, most na rijeci Sturbi kod Livna 54
 Široki Brijeg 48
 Šiško, Ivica 13
 Šitići 55
 Škaljić, [Abdulah] 6
 Škaro, Boško 9
 Škaro, Ivo, trgovac 85
 škole u Livnu 8, 13, 49, 56, 85, 90

- derviške tekije 8
- Gimnazija „Mustafa Latifić“ 50
- Građanska škola [šk. god. 1940./55. kasnije preimenovana u Nižu gimnaziju] 49
- Hrvatska „mala relaka“ 8, 56
- hrvatske konfesionalne škole 8
- medrese 8
- Muška zanatska škola metalurškog i stolarskog smjera 49
- Muzička škola 13
- narodna osnovna škola 49
- Niža gimnazija u Livnu 49
- Osnovna škola u Priluci 58, 85
- osnovne škole 49
- osnovne škole u Gubinu 13
- OŠ „12. oktobar“ 90
- OŠ „I. G. Kovačić“ Livno 13
- OŠ u Lištanima 13
- OŠ u Vidošima 13
- ruždije 8
- sibjan-mektebi 8
- srpska konfesionalna škola 8
- ŠUP 13
- Trgovačka škola 8
- Ženska zanatska škola za krojenje 49
- Školsko nadzorništvo u Travniku 85
- školstvo 8
 - povijest školstva 49
 - školstvo u 2. svjetskom ratu 49
- Škoro, Stipan 48
- Šljivno (Banja Luka i Rogatica) 6
- Šmitran, Jovo 53
- Šola, Tomislav 58
- Šole, Oto 4
 - „Šota“ ansambl iz Prištine 13
- Španja, Avdo, držao han – prenoćište 85
- Španja, Jusuf 2, 52**
- Španja, Muharem 88
- Šperac, Zdenka 88
- Štab 2. krajiskog korpusa 82
- Štab 3. krajiskog odreda 82
- Štab 4. operativne zone 52, 82
- Štab 5. krajiske divizije 82
- Štab Bataljuna [Starac Vučadin] 82
- Štab Dalmatinskog NOP [kasnije Štab Dalmatinskog NOP-e odreda] 49, 52
- Štab gerilskih odreda ili Štab Drvarske brigade 82
- Štab Prve brigade gerilskih odreda 82
- Štab Prvog NOU bosanskog korpusa 2
- Štab Sinjskog odreda 82
- štafeta u Livnu 90
- Štamparija
- vidi: tiskara
- Štekerovac, danas Stekerovci selo kod Glamoča 55
- Štrajk
 - rudara 53
- Štrosmajer
 - vidi Strossmayer, Josip Juraj
- Štulić, Joakim
 - isto i: Stulli, Joakim
- Šubić, Mladen, ban 87
- Šuica / Šujica
 - naselje 2, 48, 49, 54, 56, 82, 85
- Šujica
 - rijeka 55
- Šujičko polje 55
- Šumadija 3
- Šundečić, Jovan
 - vidi: Sundečić, Jovan
- Šundić 50
- Šunjić, fra Marijan 57
- Šunjka, Đuka 49
- Šurkovac (Volar) 84
- Tabakovac, vrelo 55
- Tabaković, Ivo 49
- tabija 48
- tabije 6
 - Atlagića 6
 - Murpašina 6
- Tabula Peutingeriana 87
- Tadić Marjanović, Ante 8
- Tadić Marjanović, Ivo 8
- Tadić Marjanović, Mato 8
- Tadić Marjanović, Stipe 8
- Tadić, Ante 53
- Tadić, Ante zvani Čolo 8
- Tadić, Anto N., pekar 85
- Tadić, Jako Jozin, trgovac 85
- Tadić, Josko, gostioničar 85
- [Tadić], Jozo i Rafo 84
- Tadić, Mara 84
- Tadić, Nikica Stipin, trgovac 85
- Tadić, Stipo 84
- Tadić, Stipo Ivni, trgovac 85
- Tadijanović, Dragutin 4
- Tajget, planinski lanac u j. Grčkoj 6
- Talijani 82
- Talijanka 88
- Talijin hram 88
- talijnski jezik 57
- tamburaška društva 6
- tamburice 6
- Tanjaš, Numo, zidar 53

- Tartalja, Hrvoje 83
 tatar, u turskom periodu brzi kuriri,
 pismonoše 56
 Teatar u gostima iz Zagreba 90
 Teber, prapovijesna gradina iznad Livna 6
 telefon 56
 telegraf 56
 televizija
 – Televizija Zagreb 88
 – televizijski nastup 3
 Tepet, džamija u Livnu 12
 Terzić, Ale 4
 Terzić, Dino 88
 Terzić, Hajrudin 88
 Terzić, Slobodan 88
 Terzić, Smail 88
 Tešanj 88
 Tičevski [partizanski odred] 82
 Tietze, E. 83
 tigl 9
 Tijarica 84
 Tiljak, Đuro 4
 tiskara 9
 tiskara Mate Kaića 9
 tiskarstvo u Livnu 85
 Tito [Josip Broz] 2, 3, 4, 5, 9, 13, 48, 49, 52
 Tito u Livnu 2
 Titov Drvar 88
 Titova Jugoslavija 48
 Titove staze revolucije 90
 Titovi mornari Split 13
 Tjentište 88
 Tomanović, Lazar 50
 Tomašek 54
 Tomašević, Anto, kovač 53
 Tomić, Ankica 88
 Tomić, Nikola, zidar 53
 Tomović, Uroš, trgovac iz Bileće 85
 Tomruk 50
 top 6
 Topal-Osman-paša 56
 tophana (tur.-per.), tvornica za izradu topova 6
 Topić, Savka 8
 toponimi 6
 Tovariševo, naselje kod Baćke Palanke,
 Vojvodina 3
 Travnik 3, 53, 56, 87, 88
 Trbić, Ibrahim, pekar 53
 Trebinje 3, 6, 56, 85, 88
 Trebižat, rijeka u Hercegovini 3
 Trebjesi kod Nikšića 50
 Treća dalmatinska brigada 82
 Treći dalmatinski NOP odred 82
 Treći festival dječje drame SR BiH (Gračanica, 1984) 88
 Treći krajiški NOP odred 82
 Treći Rajh
 – vidi: Treći Reich
 Treći Reich 2
 Trg sv. Nikole 50
 Trg šibenskih palih boraca 88
 Trgo, Fabijan 52
 trgovač 9
 Trgovačka škola 85
 Trgovačko-zanatska komora za BiH 56
 trgovina 87
 Tribanj 54
 Trifunović, Duško 58
 Triglav, planinski vrh u Sloveniji 88
 Trilj 55
 Trinaesti jugoslavenski susreti amatera Abrašević 3
 Trivunčić 48
 Trivunčićev četnički korpus 48
 Trogir 87
 Troglav
 – nogometni klub 7
 – najviši vrh Dinare 49, 82
 Trojanova majka 88
 Tropolje, povjesno-zemljopisna mikroregija
 jugozapadne Bosne (prostor Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja) 6
 – isto i: Završje, Zapadne strane
 Trst 8, 50, 56
 Truhelka, Č. 6, 54
 Tucić, Vujica Rešin 90
 Tudor, dr. Ivo 85
 Tufekčić, Snajla 88
 tumuli 54
 Tumulusi
 – vidi: tumuli
 Turani
 – danas naziv livada u Vidoškoj župi 54
 – naselje kod Trebinja 54
 Turci 6, 12, 50, 87
 Turčin 50
 Turkmanović, Fahrudin 88
 Turska 50, 56, 87
 turska okupacija 56
 turski jezik 56
 Tustonjić, Anika 49
 Tustonjić, Dobrila 49
 tuš
 – slikarska tehniku 5

- Tušnica
- naselje 2, 84
 - planina 55
 - rudnik 2
- Tuzla 56
- učitelji 8, 49, 85
- Alikadić, Nijaz 49
 - Banić, Jozo 85
 - Bartol, Marijana 49
 - Boko, Jozo 49
 - Brkić, Izeta 49
 - Čabo, Cecilija 49
 - Čikara, Gligo 85
 - Dolić, Anto 49
 - Đuran, Simo 49
 - franjevci učitelji 8
 - Ivić, Vid 49
 - Jablanović, Neda 49
 - Kozomara, Ilija 49
 - Kozomara, Vaso 49
 - Lalić, Vinko 49
 - Lukanc, Mara 49
 - Milorad, Zora, učiteljica 85
 - Mutevelić, Asim 49
 - Radovan, Miho 49
 - Simončić, Vinka 49
 - Sučić, Dobrila 49
 - Šešum, Milica 49
 - Šunjka, Đuka 49
 - Tustonić, Dobrila 49
 - Zamale, Jozefina 85
 - Zamale, Marija 85
 - Zorić, Ranka 49
 - Zvonko 49
- udžbenici 49
- Ugrina, Jozo 52
- Ujdurović, Miroslav 52
- Ujedinjeni savez antifašističke omladine
- Jugoslavije (USAOJ) 49
- Ukrajina 6
- Ulcinj 50
- Ulema-medžlis, glavni islamski vjerski organ jedne pokrajine 85
- Umiljenje, ikona u SPC u Livnu 12
- Umjetnička galerija BiH u Sarajevu 90
- Umjetnička galerija iz Banjaluke 90
- Una, rijeka 54, 55, 86
- Uništa, naselje kod Bos. Grahova 52, 82
- Urumović, Kosta, direktor Gimnazije 85
- urne 54
- Uspenje, ikone u SPC u Livnu 12
- ustaše 2, 48, 49, 82
- Uštap, zbirka pjesama S. Bilkića 11
- Vaganj 9, 55, 56, 83, 85, 86, 87
- Vaić, Fedor 4
- Vajari
- vidi: kipari
- Vajarstvo
- vidi: kiparstvo
- Vajld, Oskar
- vidi: Wilde, Oscar
- vakuf, muslimanska vjerska imovina 51
- Valenciennesia 83
- Valjevo 3, 88
- Varcar, danas Mrkonjić Grad 56
- Vasojevići 50
- Vašarovine, zaselak Priluke kod Livna 6, 54, 55, 84, 86
- Vatikan 50
- Vavilonci – vidi: Babilonci
- Veber Tkalčević, Adolf 50
- Veče[r] šansone 90
- Večer foklora 58
- Večer kratkometražnog filma 58
- Vejnović, Svetozar 48
- Vejs-kula 6
- Vela Luka 88
- Velačka strana, nekoć kamenolom u Vidoškoj župi 54
- Velagić, Redžo 54
- Velagić, Zuhro 54
- Velika gradina u Petrovićima kod Duvna 86
- Velike stine 54
- Veliki Kablići, naselja kod Livna 55
- Veliki točak 6
- Venecija 12, 57, 87
- Vereščagin, [Pëtr Petrovič], ruski slikar 10
- Vesela sveska, mjesečnik za djecu 58
- Veselin Masleša, nakladnička kuća 11, 13
- Vid, naselje kod Metkovića RH 54
- Vidimlje, naselje kod Glamoča 12, 82
- Vidogossa 54
- Vidošević, Ivo 12
- Vidošević, obitelj [danas se V. zovu Čečure] 54
- Vidoši 2, 4, 6, 13, 49, 53, 54, 84, 86
- Vidoška gradina 54
- Vidović, A. M. 50
- Vidović, Ana 50
- Vidović, Ljubo, trgovac 85
- Viduši 54, 84
- Vijenac, dvotjednik za kulturu MH 50
-
- 343

- Vila, društvenoknjiževni časopis izlazio u Srbiji 1865.–1868. 50
 Vilhar, F[ranjo] S[erafin] 7
 Vinči, Leonardo da – vidi: Leonardo da Vinci
 Vinica, kod Duvna 86
 Vinski, K. 86
 Vinterhaltar, Vilko 9
 Visoko 54, 83, 85
 Visoravan u cvatu, slika G. Jurkića 10
 Višegrad 56
 Višegrad, toponim u Vidoškoj župi 54
 Višić, Miro 49, 52, 82
 Vitorog 55
 Vještića gora 52, 82
 Vladislav, Jan česki pisac, pjesnik i prevoditelj [stvarno ime: Ladislav Bambasek] 88
 Vlaho, Žarko, profesor 53, 85
 Vlasenica 85, 88
 Vlasi 87
 Vlašić, Ivica 6, 26, 35, 54, 69
 Vlaški put 54
 vododerina 6
 Vodopija, ustaški nadporučnik 2
 Vogošća 54
 Vojin Zirojević 2, 3
 - baraljun 2
 - tiskara u Livnu 9, 82
 vojni telefon 56
 Volar (Šurkovac) 84
 Vran planina 55
 Vrančić, Nikola 82
 Vranješ, Miloš 48
 Vraz, Stanko 50
 Vražja divizija, 369. hrvatska divizija bila je dobrovoljačka postrojba u sastavu Wehrmacha tijekom 2. sv. rata 48
 Vrba, naselje kod Glamoča 56
 Vrbas, rijeka 55, 86
 Vrbica, naselje u Livanjskom polju 49
 Vrbički [partizanski odred] 82
 Vrbno kod Trebinja 6
 Vrdoljak, Ante – Šale 48
 Vrdoljak, Bartul, mlinar 53
 Vrdovo, visoravan na Dinari, RH 52
 Vrebac, naselje kod Gospića 54
 Vrgoč, Anto, zidar 53
 Vrgoč, fra Stjepan 84
 Vrgoč, Martin, zidar 53
 Vrgoč, Stipo, zidar 53
 Vrgoč, Šime, zidar 53
 Vrhovac, Milan 48
 Vrhovni komandant [misli se na Josipa Broza Tita] 2, 82
 Vrhovni štab 82
 Vrhovni štab NOP i DVJ 2
 Vrlička krajina 52
 Vrlika, gradić u RH 82
 Vučić, Lovre 8
 Vučica, rijeka u Duvanjskom polju 55
 Vučići, današnje Golinjevo, naselje kod Livna 84
 Vučipolje u Duvanjskom polju 86
 Vučje polje 54
 Vujackov, Jovo 3
 Vujadinova kula, srednjovjekovna utvrda iznad Livna, poznata i pod nazivom Vejs kula 6
 Vujanović, Ivo 3
 Vujanović, Tade, cipelar 85
 Vujanović, Vojo 88
 Vukičević, Jovo Joso 49
 Vukičević, V. 85
 Vukoja, Jozo i Mato 84
 Vukovar 50, 53
 Vukovarsko-rilička četa 82
 Vukovljak, Mirko 88
 Vuksan, Dušan 50
 Vuleta, Jovo, čebedžija 85
 Vulov Petrović, Gliga 50
 Vydogossa 54
 Wilde, Oscar, irski pisac 88
 Wileke, Karlo, inženjer agronomije na Poljoprivrednom dobru u Livnu 85
 Zabrišće, naselje kod Livna 84, 87
 Zadar 8, 50, 86, 87
 Zadarska bogoslovija 50
 Zagora, dalmatinska 87
 Zagorac, Dragomir 11
 Zagorac, Jovo 53
 Zagoričani, naselje kod Livna 54, 55, 57, 86
 Zagreb 4, 49, 50, 57, 85, 83, 88, 90
 Zagrebački Kat[olički] list 54
 Zagreb-film 58, 90
 Zajaruga, naselje kod Glamoča 56
 Zajc, Ivan 3
 Zakonović, Jovan 50
 Zamale, Jozefina, učiteljica 85
 Zamale, Marija, učiteljica 85
 Zamalo, prezime 85
 Zaninović, Mario 55
Zaninović, Mate 49, 52, 54, 86
 Zapad 87

Zapadne strane 6
 – vidi i: Tropolje
 Zastava-film 58, 90
 Zastinje, naselje u Livnu 12, 56, 82
 Zavelim, planina u BiH između Tomislavgrada i Imotskog 55
 Zavičajni muzej „Hasan Brkić“ u Livnu 55, 90
 Zavra, džamija 12
 Završje 6
 – vidi i: Tropolje
 Zbor
 – zborsko pjevanje 7
 Zdravo draga domovino, skladba 7
 zdravstvo 57
 Zečević, Vlado 54
 Zeleno groblje 54, 84
 Zelinovac, župa, danas Krnjeuša, naselje kod Bos. Petrovca 84
 Zemaljska banka u Sarajevu 51
 Zemaljska vlada u Sarajevu 53
 Zemaljska vlada za BiH 56, 85
 Zemaljski muzej u Sarajevu 54, 55, 83, 84
 Zemljoradnička stranka 85
 Zenica 6, 83
 Zeta-film 58, 90
 Zgoni, lokalitet u Sturbi 54
 Zijadić, Alija 85
 Zijadić, Valentina 88, 90
 Zirojević, Vojin 2, 3, 48, 52, 82
 Zlatar, Petar 85
 Zlatna gromila iznad Žabljaka kod Livna 55
 Zlatović, Joso 49
 Znanstveni skup „Vještica gora...“ 52
 Zora dalmatinska, prosvjetno književni list 50
 Zore, Luka 50

Zorić, Ranka 49
 Zrinski i Frankopan, hrvatski velikaši XVII. st. 85
 Zrmanja, rijeka 87
Zrno, Andelka 57, 89
 zubarski instrumenti 57
 Zurovac, Spahija 3
 Zvijezda, književni list 50
 Zvono, list 53
 Zvornik 56

Žabljak
 – naselje kod Livna 2, 49, 54, 57, 87
 – rijeka 55, 87
 Žanko, Miloš (Marinko) 49
 Ždralovac, Livanjsko polje 87
 Žegar, naselje kod Obrovca 50
 željeznica 56
 željeznička pruga 56, 87
 željezno doba 86
 Ženeva – vidi: Geneve
 Žepa, naselje kod Rogatice, BiH 54
 Žepče 6, 83
 Židovi 49, 57
 Žirović, naselje kod Livna 6, 84
 Žitarnica, dio grada Livna 7
 Živinice, gradić i općina u SI dijelu BiH 88, 90
 Život, časopis za književnost i kulturu 51
 Žujović, Crni 48
 Župa Livno 84
 Županj Potok, osmanlijski naziv za Duvno/
 Tomislavgrad 51
 Županjac, jedan od naziva za Tomislavgrad 54, 83
 Župica, naselje kod Drvara 9
 Župni ured u Livnu 85

Kratice

ABH.ZSV

Arhiv Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada
Sarajevo

AFŽ

Antifašistički front žena

AVNOJ

Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
Jugoslavije

CK KPH

Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske

CK KPJ

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

CK SKBiH

Centralni komitet Saveza komunista Bosne i
Hercegovine

CKH

Centralni komitet Hrvatske

DV/J

Dobrovoljačka vojska / Jugoslavije

GŠ Hrvatske

Glavni štab Hrvatske

HGPD

Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo

HNZ

Hrvatska nacionalna zajednica

HRSS

Hrvatska republikanska seljačka stranka

HSS

Hrvatska seljačka stranka

JMO

Jugoslavenska muslimanska organizacija

JNA

Jugoslavenska narodna armija

JRM

Jugoslavenska ratna mornarica

KK KPH

Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske

KP

Komunistička partija

KPH

Komunistička partija Hrvatske

KPJ

Komunistička partija Jugoslavije

Kraljevina SHS

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

KUD

Kulturno umjetničko društvo

LKM

Livanjski kulturni mozaik

NDH

Nezavisna država Hrvatska

NOB

Narodno oslobodilačka borba

NOJ

Narodno oslobođenje Jugoslavije

NOO

Narodno oslobodilački odbor

NOP

Narodno oslobodilački pokret

NOU

Narodno oslobodilački udarni (bataljun)

NOV

Narodno oslobodilačka vojska

NOVJ

Narodno oslobodilačka vojska jugoslavije

OK SKOJ

Okružni komitet Saveza komunističke omladine
Jugoslavije

OKUD

I. G. Kovačić Livno Omladinsko Kulturno
umjetničko društvo I. G. Kovačić

OŠ

Osnovna škola

PK KPH 1

Pokrajinski komitet Komunističke partije Hrvatske

PO

Partizanski odred

RH

Republika Hrvatska

SAKUDiO BiH

Savez amaterskih kulturno umjetničkih društava i
organizacija

SKH

Savez komunista Hrvatske

SKOJ

Savez komunističke omladine Jugoslavije

SKUD

Savez kulturno umjetničkog društva

SR BiH

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

SR

Socijalistička republika

SRPJ

Socijalistička radnička partija Jugoslavije

SUBNOR

Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog
rata

USAOJ

Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

Tragovi, a magazine for culture and social questions Bibliography 1983 – 1985

Key words: bibliography, magazine, Tragovi, Livno, Library of the Franciscan monastery on Gorica in Livno

Following the path of Livno's publishing activity, we arrived at the magazine for culture and social questions in Livno, better known under the title *Tragovi (Traces)*, which is in this paper analysed descriptively and bibliographically. The magazine was envisioned as annual, but only three issues were published in the period from 1983 to 1985, and it is possible to conclude that Livno's *Tragovi*, as well as its precursors, either leaflets or newspapers, were of short duration. The magazine dealt with archaeological, ethnological, cultural-social and historical topics with emphasis on more recent history. Its collaborators were Livno's doctors, writers, politicians, historians, professors, artists and cultural figures, that is, citizens of Livno permanently residing in Livno during the 80s of the 20th century, including those who replaced their Livno with another place of residence, as well as prominent historians and scientists from other areas of the then existing Yugoslavia.

In accordance with the time in which it originated and appeared, *Tragovi* presented in its own way the present and history (in particular war and post-war!) of the Livno area. It was printed in Latin script in one column in the format of 23,5x14 cm and in paperback. The cover title, right-aligned, is printed in larger font, in capital block letters in the upper part with the corresponding issue number in the row bellow. Below the title of all three issues of the magazine, is a reproduction of a painting of Livno's greatest painter of the 20th century Gabriel Jurkić, entitled *Zima* (oil on canvas from 1923), property of Engr. Vlado Kobal from Sarajevo. On the front page the title is printed in larger font and capital block letters, while the subtitle, number and place of publication are printed in small letters of a smaller font.

Tragovi was launched in October 1983, with the following editorial staff: Izet Balagić, Svetozar Bulović, Slavko Gotovac, Mahmut Latifić, Svetozar Ljuboja, Stipo Manderalo, Ante Mišković, Momir Rosić and Jusuf Španja. The editor in chief of the first issue was Izet Balagić, while the managing editor was Svetozar Bulović. In the following two issues the editor in chief was Bulović. For the second (and third) issue of the magazine an editorial board was formed, whose president was Izet Balagić, and its members were Svetozar Bulović, Pavo Dronjić, Izet Đonagić, Ognjen Huskić, Branko Jozić, Vinko Konta, Dubravko Propadalo and Dragoš Sučić. Given that Balagić was named president, his place in the editorial staff was taken over by Borko Arnaut. Slavko Gotovac stepped out of the editorial staff of the third issue, and no other changes occurred.

The magazine was published by the Municipal Association of Culture Livno. The first issue was printed in Sarajevo (NIŠRO Oslobodenje, OOUR Printing), the second in Livno's printing house and book bindery Vojin Zirojević, and the final issue in Banja Luka (NIGRO Glas, OOUR Printing). It is numbered with Arabic numbers. In the first issue the pagination is on the middle of the page of the outer margin, while in the second and third issue the pagination is in the lower right, that is, left corner. The main titles of all issues are graphically highlighted with capital block letters and right-aligned, while the subtitles are printed in a slightly smaller font. They also stand out in relation to the text, but are not graphically uniform in all three issues. Printed above most headings, separated by a solid line, are columns that do not have continuity in all issues. Some appear only in a particular issue and are usually related to significant anniversaries, others are additions to the heading, which they specify. Notes, references and remarks are listed at the end of each work.

Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno u kojem se objavljaju stručni i znanstveni rukopisi iz područja arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije.

Rukopisi se predaju na hrvatskome, bosanskome, srpskome ili engleskome jeziku, latiničnim pismom.

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku (uz obvezan ispis), na adresu Uredništva (Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, Gorička cesta b. b., 80101 Livno, BiH), ili na e-adresu info@fmgg-livno.com

Dospjeli rukopisi idu na anonimni recenzentski postupak. Ako Uredništvo smatra da se rukopis tematikom ne uklapa u profil časopisa ili ne ispunjava kriterije, može ga, prije postupka recenzije, odbiti uz primjereno obrazloženje. Nakon recenzentskoga ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedlozima recenzentata, u suprotnome Uredništvo odlučuje o prihvaćanju ili odbijanju rada.

Rukopisi trebaju biti prilagođeni parametrima časopisa *Cleuna*, u suprotnome se šalju autorima na doradu. Predaju se kao Wordov dokument, pišu se fontom *Times New Roman* veličine slova 12 i proredom 1,5. Slikovni prilozi šalju se zasebno. Opseg rukopisa, uključujući i bibliografske bilješke, trebao bi iznositi do 32 autorske kartice.

Dospjeli radovi obvezatno moraju sadržavati:

- Zaglavlje mora sadržavati: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove i njezinu adresu te autorovu e-adresu; zaglavlje se piše malim slovima, osim početnih slova.

b) **Apstrakt** opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta i piše se u trećem licu *kurzivom*, na jeziku teksta. Na dnu apstrukta navode se ključne riječi (5-10) također pisane *kurzivom*.

c) **Literatura** se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice: Belošević, 1968, 35, sl. 8.

d) **Bilješke** se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1,5 fontom *Times New Roman* veličine 10.

e) **Citati** unutar teksta pišu se *kurzivom*.

U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (sl. 1.)

Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

Kratice se pišu po principu:

VAMZ

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb

PJZ

Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.

Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novom retku potpuni podatci: prezime autora i inicijal imena autora, naslov članka ili knjige (*kurzivom*), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, kod članaka u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinog članka. Izdavač se ne navodi. Uvijek se navodi izvorno ime mjesta izdanja: Wien (ne Beč). Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati. Kratiti nazive samo onih časopisa koji se u popisu literature javljaju učestalo.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Autor može poslati već preveden sažetak i na drugom jeziku (francuskom, njemačkom ili talijanskom). Piše se u istom proredu, fontu i veličini 12.

O prijevodima se brine uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature:

350

Knjiga:

Ispod teksta:

Kavurić, 1999, 89, sl. 103.

U popisu literature:

Kavurić 1999

Kavurić, L. *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):

Vrdoljak 2006

Vrdoljak, M. B. *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Katalog izložbe (potrebno napomenuti katalog izložbe):

Ispod teksta:

Izložba suvremene hrvatske grafike, 2013, 39,

U popisu literature:

Izložba suvremene hrvatske grafike 2013

Izložba suvremene hrvatske grafike: Donacija zbirke Biškupić, katalog izložbe, Livno 2013.

Članak/poglavlje u knjizi ili zborniku:

Ispod teksta:

Petricoli, 1990, 17.

U popisu literature:

Petricoli 1990

Petricoli, I. *Od ranog kršćanstva do baroka*, Sjaj zadarskih riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:

Kod časopisa s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.

Ispod teksta:

Šmalcelj, 2012, 134.

Schneider, 2002, 76.

U popisu literature:

Šmalcelj 2012

Šmalcelj, P. *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.

Schneider 2002

Schneider, S. *Senjski ljetni karneval*, Etnološka tribina 25, vol. 32, Zagreb 2002, 75-98.

Dva autora istoga prezimena (navesti inicijal imena):

J. Belošević, 1968, 35, sl. 8.

Autori s prezimenom od dviju ili više riječi (spojnica između prezimena):

Ispod teksta:

Rauter-Plančić, 2004, 54, sl. 125.

U popisu literature:

Rauter-Plančić 2004

Rauter-Plančić, B. *Juraj Plančić*, Zagreb 2004.

Dva ili više autora (zarez između):

Ispod teksta:

Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.

U popisu literature:

Cambi, Gamulin, Tonković 1990

Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S. *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istog autora (odvaja se točkom sa zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):

Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):

Ispod teksta:

Cambi, 2002, 121.

Cambi 2002a, 149.

U popisu literature:

Cambi 2002

Cambi, N. *Kiparstvo, Longae Salonae I*, Split 2002, 115-174.

Cambi 2002a

Cambi, N. O "bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom sa zarezom i treba ih poredati kronološki):

Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:

Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Rad u tisku ili pripremi:

Sinobad 2004

Sinobad, M. *Starosna dob žena u vrijeme udaje. Primjer antičke Salone*, Opuscula archaeologica 29 (u tisku)

Navođenje referentne literature:

Ispod teksta:

Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.

U popisu literature:

Hrvatska enciklopedija 2000

Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Novinski članak:

Ispod teksta:

Majnarić-Pandžić, 2012, 31.

U popisu literature:

Majnarić-Pandžić 2012

Majnarić-Pandžić, N. *Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba*, Vrijenac (Zagreb), 13. prosinca 2012., god. 20, br. 490-491, 31.

Novinski članak bez autora

Ispod teksta:

Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, 1935, 4.

U popisu literature:

Jadranski dnevnik 1935

Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, god. II., Split, 4. VI. 1935, 4.

Elektronički izvori:

<http://www.ffzg.hr/arheo/congress> (navesti nadnevak zadnje provjere)

Pristup knjigama i časopisima preko web-stranice:

Ispod teksta:

Bender-Jorgensen, 1992, 141.

U popisu literature:

Bender-Jorgensen, 1992

Bender-Jorgensen, L. *North European Textiles*

until AD. 1000, Aarhus 1992, https://www.academia.edu/564172/North_European_Textiles_until_AD_1000 (6. II. 2014.)

Izvori se navode sa svim pratećim podatcima
(Arhiv..., kutija, mapa, svezak, inv. broj,...)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 600 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. **Rukopisi sa slikovnim prilozima umetnutima u Wordovu datoteku ne će se prihvati.**

Podatci o prilozima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u Wordu na način:

Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)

Tabla 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)

Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:

Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)

Ako se prikazani predmet čuva u nekoj ustanovi, navodi se ustanova, inv. br. i sl.

Sl. 3. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup sp. 23-24, kut. 131/16)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:

Na priloge u tekstu autor se poziva u zagradama na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).

Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).

Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga odvaja se točkom sa zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).

Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne koristiti tipku *Tab*), paginacije, i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

9 772303 550001